

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

154

2015

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΕΜΠΤΗ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
2015

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ
ΕΦΗΜΕΡΙΣ
2015

Τόμος 154 (2015)
ISSN 1105-0950

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, Ἀθήναι 106 72
Fax 210 3644996 - τηλ. 210 3609689 - secr@archetai.gr - www.archetai.gr

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

154

2015

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΕΜΠΤΗ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
2015

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Καλλιόπης Δ. Λαζαρίδου:	Ἐφηβαραχικὸς νόμος ἀπὸ τὴν Ἀμφίπολη	1-48
Ἑλληνίνας Γ. Ραντοπούλου:	Ἀναφορὲς σὲ ἰδιότυπα εἰκονογραφικὰ θέματα	49-64
Θεοδοσίας Στεφανίδου-Τιβερίου:	Τὸ «Μάρμαρο τοῦ Φιδιοῦ» στὴ Θεσσαλονίκη: ἓνα μνημεῖο γιὰ τὸν αὐτοκράτορα	65-82
Ξένης Ἀραπογιάννη - Ἀνδρονίκης Μακρῆ:	Ἐπιγραφὲς ἀπὸ τὸν χῶρο τοῦ Ἀσκληπείου τῆς ἀρχαίας Θουρίας	83-94
Γ. Α. Παπαποστόλου:	Θέρμος. Ἐπίμετρον 2015	95-110
Πάνου Βαλαβάνη:	Ἀρχαία ναυτικὴ βάση στὴ βραχονησίδα Ἅγιος Δημήτριος τοῦ Κρισσαίου κόλπου	111-122
Μέλπωσ Ἰ. Πωλογιώργη:	Ἱερὸ Ἀρτέμιδος Βραυρωνίας. Τὰ ξύλινα εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν 1961-1963	123-216

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

Σταύρου Ἰ. Ἀρβανιτόπουλου:	Ἡ ἔρευνα γιὰ τὴν ὀχυρωματικὴ ἀρχιτε- κτονικὴ στὴν Πελοπόννησο ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ ὠς τὶς ἀρχὲς τοῦ 21ου αἰῶνα	219-243
-----------------------------------	--	---------

ΕΦΗΒΑΡΧΙΚΟΣ ΝΟΜΟΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΜΦΙΠΟΛΗ

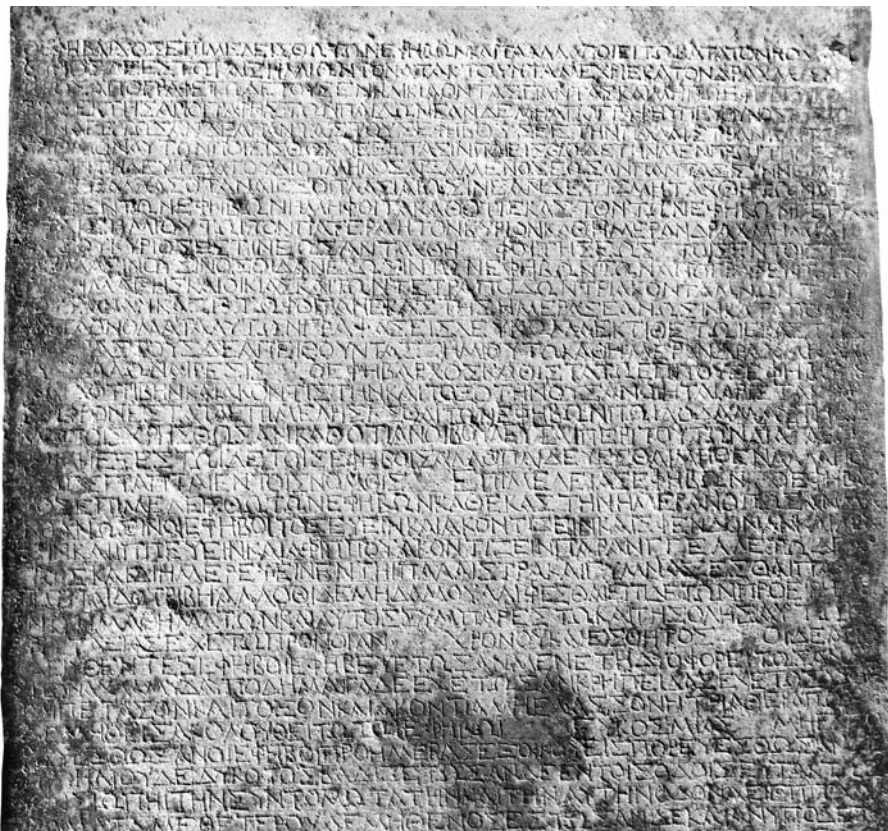
*Στὸν ἀνασκαφέα Δημήτριο Λαζαρίδη
καὶ στὴν φιλόλογο Θάλεια Λαζαρίδου
γιὰ τὴν καθοριστικὴ προσφορά τους.*

Ἐχουν παρέλθει τρεῖς δεκαετίες ἀπὸ τὴν ἡμέρα ποὺ ὁ ἐρευνητὴς τῆς Ἀμφιπόλεως Δημήτριος Λαζαρίδης κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ γυμνασίου τῆς πόλεως ἔφερε στὸ φῶς ἀκέραια σωζόμενη ἐνεπίγραφη στήλη, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἦταν χαραγμένο σὲ 139 στίχους τὸ κείμενο ἐφηβαρχικοῦ νόμου. Ὁ πρόωρος θάνατος τοῦ ἀνασκαφέως καὶ ἐν συνεχείᾳ σωρεία ἀντίξων συμβάντων δὲν ἐπέτρεψαν μέχρι σήμερα τὴν προγραμματισμένη δημοσίευση τῶν εὐρημάτων τῆς ἀνασκαφῆς, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τῆς ἐν λόγῳ ἐπιγραφῆς. Ἐπειδὴ ὅμως τὸ κείμενο τοῦ ἐφηβαρχικοῦ νόμου λόγω τῆς μοναδικότητος καὶ τῆς ἐν γένει σπουδαιότητός του ἔχει κινήσει τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ἐπιστημονικῆς κοινότητος, ποὺ ἀδημονεῖ νὰ λάβει γνώση τοῦ περιεχομένου του, ἀποφασίσθηκε ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία ἢ παροῦσα προδημοσίευση, ἢ ὁποία περιορίζεται στὴν μεταγραφή τοῦ ἀρχαίου κειμένου, στὴν μετάφρασή του καὶ σὲ σύντομο ἱστορικὸ σχολιασμό, μὲ τὴν προοπτικὴ τῆς πλήρους μελέτης τοῦ μνημείου στὴν ἐπικείμενη τελικὴ δημοσίευση τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ γυμνασίου ἀπὸ ὁμάδα μελετητῶν. Ἡ παροῦσα μελέτη βασίσθηκε στὴν περαιτέρω ἐπεξεργασία τῆς κατατεθείσας στὴν Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης διατριβῆς μου μὲ θέμα τὸ *Γυμνάσιο τῆς Ἀμφιπόλεως*, ποὺ ἐκπονήθηκε ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τῶν καθηγητῶν Δ. Παντεμαλιῆ, Ἐμμ. Βουτυρᾶ καὶ Π. Νίγδελη, καὶ ἐνημερώθηκε μὲ τὶς συμβουλὲς τοῦ Μ. Χατζόπουλου, στὸν ὁποῖον ὀφείλω ἰδιαίτερες εὐχαριστίες γιὰ τὴν οὐσιαστικώτατη βοήθειά του.

Μουσεῖο Ἀμφιπόλεως, ἀρ. Λ22 (Γ.Ε13). Ἄνευρέθη κατὰ χώραν μαζὶ μὲ τὴν βάση τῆς τὸ θέρος τοῦ 1984, στὴν βόρεια στοὰ τῆς παλαιστῆρας τοῦ γυμνασίου.

Στήλη ἀπὸ ὑπόλευκο χονδρόκοκκο μάρμαρο μὲ συμφυῆ ὀριζόντια ἐπίστεψη, ἀποτελούμενη ἀπὸ κυρτόκοιλο κυμάτιο μὲ τὴν χρονολογία τοῦ νόμου καὶ ἀπὸ ταινία (ὑψ. 0,07 μ.) μὲ γλυπτὸ διάκοσμο ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίστεψη, ποὺ παριστᾷ ἔπαθλα, ἔξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ: ὕδρεια, στέφανο ἀγριελαιίας (κότινο), κλάδο φοίνικος (σπάδικα), σπλεγγίδα καὶ σφαιρὰ ἢ δίσκο. Μέγ. διαστ.: ὑψ. 2,645 μ.: πλ. α) στὴν ἐπίστεψη 0,75 μ., β) στὸν κορμὸ 0,685 μ.: πάχ. α) στὴν ἐπίστεψη 0,248 μ.,

β) στὸν κορμὸ 0,22 μ. Ἡ ἐπιγραφὴ στὴν ἐπίστεψη (στ. 1: χρονολογία), ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὴν ἀνάγλυφη ταινία (στ. 2-3: ἐπικεφαλίδα) καὶ ἔπειτα ἀπὸ κενὸ 0,03 μ. οἱ λοιποὶ 136 στίχοι (στ. 4-14: εἰσαγωγὴ τοῦ νόμου· στ. 14-139: 17 ἄρθρα τοῦ νόμου). Φθορὲς κατὰ μῆκος τῶν ἀκμῶν τῆς ἐνεπίγραφης κυρίας ὄψεως καὶ κατὰ τόπους ἐπικάθηση ἰζημάτων. Διπλοὶ κανόνες, ποὺ ἐνίοτε τέμνουν τὰ γράμματα, ὀριζοῦν τοὺς στ. 4-132. Ὑψ. γραμμ.: στ. 1: 0,04· στ. 2 καὶ 3: 0,025· λοιποὶ στίχοι: 0,01-0,013· ὁ τίτλος κάθε ἄρθρου δηλώνεται μὲ γράμμα κατὰ 0,002 μεγαλύτερο. Διάστιχο: μεταξὺ στ. 1 καὶ 2: 0,24· μεταξὺ στ. 3 καὶ 4: 0,03· μεταξὺ λοιπῶν στίχων: 0,003-0,004.

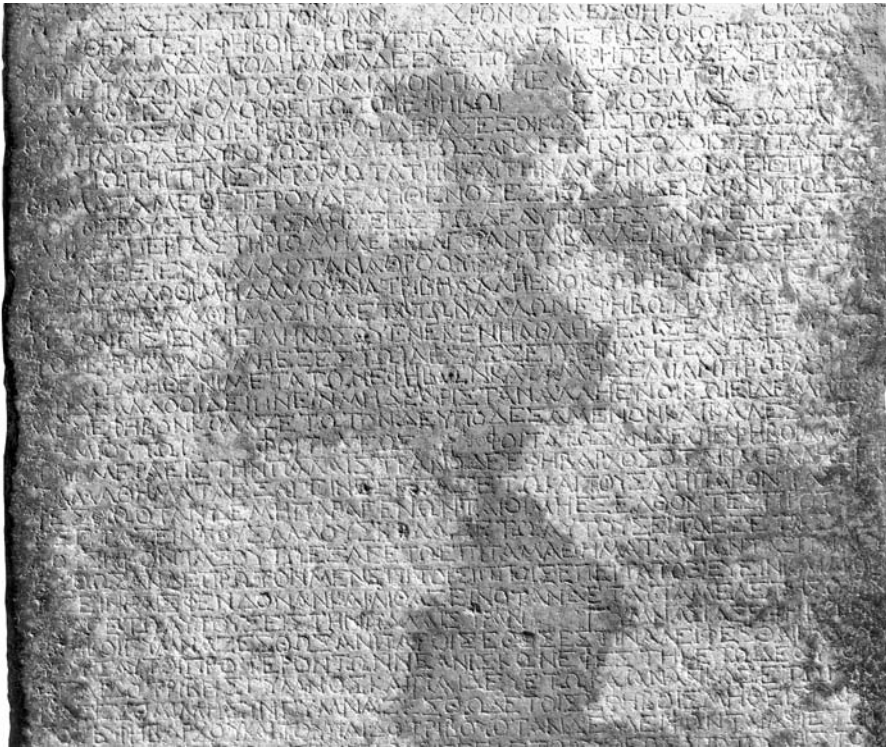

Ἔτους - Ε - καὶ Κ - καὶ Ρ

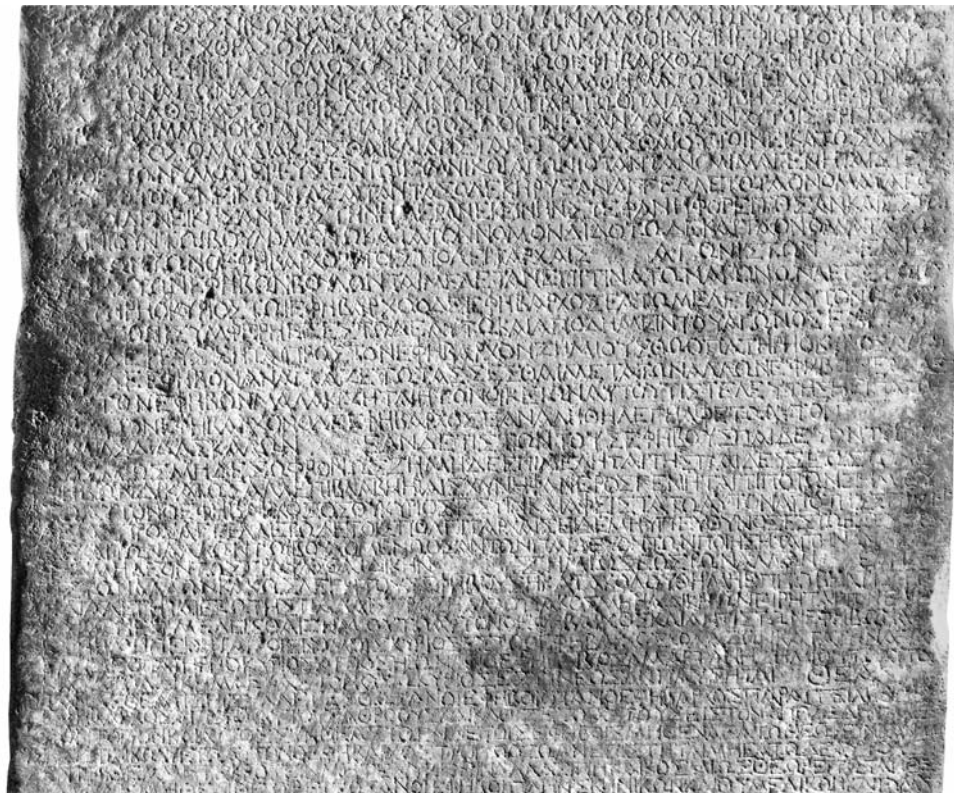
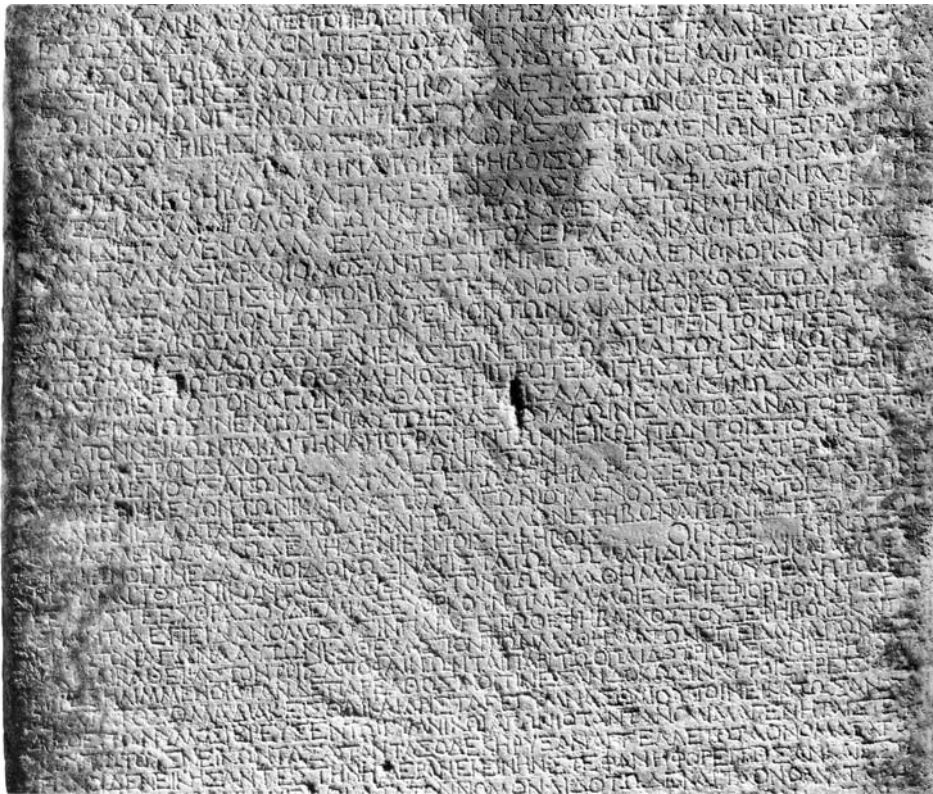

Ἀδαῖος Εὐημέρου - ἐφηβαρχήσας
τοῖς νέοις - νόμον - ἐφηβαρχικόν

- 4 Ὁ ἐφήβαρχος ἐπιμελείσθω τῶν ἐφήβων καὶ τὰ ἄλλα ποιεῖτω κατὰ τὸν νόμον, κύριος δὲ ἔστω καὶ ζημιῶν τὸν ἀτακτοῦντα μέχρι ἑκατὸν δραχμῶν. Προσαπογραφέτω δὲ τοὺς ἐν ἡλικίᾳ ὄντας πάντας καὶ μήπω ἐφηβευκότας ἐκ τῆς ἀπογραφῆς τῶν παιδῶν. Ἐὰν δὲ μὴ ἀπογράψῃ, ὑπεύθυνος ἔστω.
- 8 Συναγέτωσαν δὲ ἅπαντας τοὺς ἐφήβους εἰς τὴν παλαίστραν καὶ τὸν ἀριθμὸν αὐτῶν ποιεῖσθω καὶ ἐξέτασιν. Ποιείσθω δὲ τὴν μὲν πρώτην ἐξέτασιν τῇ δευτέρᾳ τοῦ Δίου μηνὸς ἀρξάμενος, ἕως ἂν πάντας συννέμη, τὰς τε ἄλλας, ὅταν αἱ ἐξοπλασῖαι ᾧσιν. Ἐὰν δὲ τις μὴ ταχθῆ τῶν ἀπογραφέντων ἐφήβων ἢ μὴ φοιτᾷ, καθ' ὃ τι ἕκαστον τῶν ἐφήβων γέγραπται, ζημιούτω τὸν πατέρα ἢ τὸν κύριον καθ' ἡμέραν δραχμῆ μιᾷ ἢ ὅσου κύριός ἐστιν, ἕως ἂν ταχθῆ. *υυ* Φοιτήσεως. *υυ* Τοῖς ἐν τοῖς τειμήμασιν οὔσιν. Ὅσοι δ' ἂν ἔχωσιν τῶν ἐφήβων τῶν ἀπογραφέντων
- 12 τμήμα γῆς καὶ οἰκίας καὶ τῶν τετραπόδων τριάκοντα μῶν, τούτους ἀνανκαζέτω φοιτᾶν ἐκάστης ἡμέρας, ἐὰν ᾧσιν κατὰ πόλιν, [κ]αὶ τὰ ὀνόματα αὐτῶν γράψας εἰς λεύκωμα ἐκτιθέτω ἐκάστης ἡμέρας, τοὺς δὲ ἀπειθοῦντας ζημιούτω καθ' ἡμέραν δραχμῆ μιᾷ.
- 20 [Δ]ιδασκάλων αἵρεσις. *υυ* Ὁ ἐφήβαρχος καθιστάτω ἐπὶ τοὺς ἐφήβους παιδοτρίβην καὶ ἀκοντιστὴν καὶ τοξότην, οὓς ἂν οἴηται ἄριστα κα[ι] σωφρονέστατα ἐπιμελήσεσθαι τῶν ἐφήβων, πωιλοδασαστῆ δὲ καὶ ἵπποις χρῆσθωσαν καθ' ὃ τι οἱ βουλευταὶ περὶ τούτων διατάξωσι. Μὴ ἐξέστωι δὲ τοῖς ἐφήβοις ἄλλο παιδεύεσθαι μηθέν, ἀλλὰ ἢ ὁ[σ]α γέγραπται ἐν τοῖς νόμοις. *υυ* Ἐπιμελείας ἐφήβων. *υυ* Ὁ ἐφήβαρχος ἐπιμελείσθω τῶν ἐφήβων καθ' ἑκάστην ἡμέραν, ὅπως ἂν μανθάνωσιν οἱ ἔφηβοι τοξεύειν καὶ ἀκοντίζειν καὶ σφενδονᾶν καὶ λιθ[ά]-
- 28 ζειν καὶ ἵππεύειν καὶ ἀφ' ἵππου ἀκοντίζειν. Παραγγελλέτω δὲ αὐτοῖς καὶ διημερεύειν ἐν τῇ παλαίστρᾳ καὶ γυμνάζεσθαι παρὰ τῷ παιδοτρίβῃ, ἄλλοθι δὲ μηδαμοῦ ἀλίφεσθαι. Ἐπὶ δὲ τῶν προειρημέ-

νων μαθημάτων καὶ αὐτὸς συμπαρέστω καὶ τῆς ὅλης αὐτῶν
 32 εὐταξίας ἐχέτω πρόνοιαν. *υυυ* Χρόνου καὶ ἐσθῆτος. *υυυ* Οἱ δὲ ἀπο-
 δειχθέντες ἔφηβοι ἐφηβευέτωσαν μὲν ἔτη δύο, φορεῖτωσαν δὲ
 χιτῶνα, χλαμύδα, ὑποδήματα δὲ ἐχέτωσαν κρηπεῖδας· ἐχέτωσαν
 καὶ πέτασον καὶ τόξον καὶ ἀκόντια μὴ ἔλασσον ἢ τρία. Θεράπων
 36 δὲ μηθεὶς ἀκολουθεῖτω τῶι ἐφήβῳ. *υυυ* Εὐκοσμίας. *υυ* Μὴ ἐκπο-
 ρευέσθωσαν οἱ ἔφηβοι πρὸ ἡμέρας ἕξ οἴκου, εἰσπορευέσθωσαν δὲ
 πρὸ ἡλίου δεδυκότος. Βαδιζέτωσαν δὲ ἐν τ(α)ῖς ὁδοῖς εὐτάκτως
 καὶ σιωπῆι τὴν συντομωτάτην καὶ τὴν αὐτὴν ὁδὸν ἀεὶ ἐπὶ τὰ μα-
 40 θήματα μεθ' ἑτέρου δὲ μηθενός. Ἔστωσαν δὲ καὶ ἀνυπόδετοι
 τοῦ θέρους τὸ δίλην. Μὴ ἐξέστω δὲ αὐτοῖς ἐστάναι ἐν ταῖς ὁδοῖς
 μηδ' ἐπ' ἐργαστηρίῳ, μηδὲ εἰς ἀγορὰν ἐμβάλλειν, μηδὲ ἕξω τεί-
 χους ἐξιέναι, ἀλλ' ὅταν ἀθρόους αὐτοὺς ὁ ἐφήβαρχος ἐξάγη,
 44 μηδὲ ἄλλοθι μηδαμοῦ διατρίβ(ειν), ἀλλ' ἢ ἐν οἴκῳ ἢ ἐν παλαίστρᾳ
 ἢ ἐπὶ τοῖς μαθήμασιν μετὰ τῶν ἄλλων ἐφήβων, μηδὲ εἰς βαλα-
 νεῖον εἰσιέναι, εἰ μὴ νόσου ἕνεκεν ἢ ἀθλήσεως, ἐὰν ἀφεθῆ ὑπὸ
 τοῦ ἐφηβάρχου. Μὴ ἐξέστωι δὲ συσσειτεῖν μήτε αὐτοῖς μήτε
 48 ἄλλῳ μηθενὶ μετὰ τῶν ἐφήβων κατὰ μηδεμίαν πρόφασιν,
 μηδὲ ἄλλοθι δειπνεῖν μηδὲ ἀριστᾶν ἀλλ' ἢ ἐν οἴκῳ· εἰ δὲ μὴ, τὸν
 μὲν ἔφηβον κολαζέτω τὸν δὲ ὑποδεξάμενον καὶ καλέσαντα
 ζημιούτωι. *υυυ* Φοιτήσεως. *υυυ* Φοιτάτωσαν δὲ οἱ ἔφηβοι ἅμα
 52 τῆι ἡμέρᾳ εἰς τὴν παλαίστραν· ὁ δὲ ἐφήβαρχος, ὅταν μέλλῃ ἐπὶ
 τὰ μαθήματα ἐξάγειν, ἐξεταζέτω καὶ τοὺς μὴ παρόντας γρα-
 φέσθω. Ὅταν δὲ <μῆ> παραγένωνται οἱ μὴ ἐξελθόντες, πρὸ τοῦ
 ἐξετάζειν τοὺς ἄλλους κολαζέτω αὐτούς, εἶτα ἐξετάσας
 56 τοὺς ἦκοντας οὕτω ἐξαγέτω ἐπὶ τὰ μαθήματα ἅπαντας. Παιδευ-
 ἐσθωσαν δὲ πρῶτον μὲν ἐπὶ τοῖς ἵπποις, ἔπειτα τοξεύειν καὶ ἀκον-
 τίζειν καὶ σφενδονᾶν καὶ λιθάζειν. Ὅταν δὲ ταῦτα μελετήσωσιν,
 ἀπαγέτω αὐτοὺς εἰς τὴν παλαίστραν. *υυυ* Γυμνασίας ἐφήβων.
 60 Οἱ ἔφηβοι γυμναζέσθωσαν παρ' οἷς ἔθος ἐστὶν ἀλείφεσθαι καθ' αὐ-
 τοὺς αὐτοὶ πρότερον τῶν νεανίσκων. Ἐφεστηκέτω δὲ αὐτοῖς
 ὁ παιδοτρίβης γυμνὸς καὶ παιδευέτω καὶ ἀνανκαζέτω γυμ-
 νάζεσθαι. Μὴ συνγυμναζέσθω δὲ τοῖς ἐφήβοις μηθεὶς πλήν
 64 τοῦ ἐφηβάρχου καὶ τοῦ παιδοτρίβου. Ὅταν δὲ ἀλείψωνται, ἀφιέτωι
 αὐτοὺς ὁ ἐφήβαρχος καὶ παραγγελέτωι εὐθέως ἀπὸ τοῦ ἀρίστου
 ἦκειν. Ἐπειδὴν συνλεγῶσιν οἱ ἔφηβοι, τὰ μὲν ἄλλα κατὰ ταῦτα ποι-
 εῖσθωισαν καθάπερ τὸ πρῶει, πλήν τῆς μαθήσεως τῶν ἵππων· τοξευ-
 68 ἐτωσαν δὲ καὶ ἀκοντιζέτωσαν ἐν τῇ παλαίστρᾳ. Ἀφειέτω δὲ αὐ-
 τοὺς ὁ ἐφήβαρχος πρὸ ἡλίου δεδυκότος ἀπιέναι. Παρ' οἷς δὲ ἔθος
 ἐστὶν ἀλείφεσθαι τοὺς ἐφήβους μετὰ τῶν ἀνδρῶν, ἐπιδὴν ἀπὸ
 τῶν κοινῶν γένωνται, τῆς γυμνασίας αὐτῶν ὅ τε ὁ ἐφήβαρχος καὶ
 72 ὁ παιδοτρίβης καθὼς καὶ τῶν χωρὶς ἀλειφομένων γέγραπται.

Ἄγωνος *υυυ* κατὰ μῆνα τοῖς ἐφήβοις. Ὁ ἐφήβαρχος τῆς μαθήσε-
 ως τῶν ἐφήβων καὶ τῆς εὐκοσμίας καὶ τῆς φιλοπονίας καὶ τῆς
 εὐεξίας καὶ δρόμου ἀγῶνα ποιεῖτω καθ' ἕκαστον μῆνα. Κρεινέτω
 76 σαν δὲ τὰ μὲν ἄλλα μετ' αὐτοῦ οἱ πολειτάρχαι καὶ ὁ παιδονόμος
 καὶ οἱ γυμνασίαρχοι ὁμόσαντες τὸν γεγραμμένον ὄρκον. Τῆς εὐ-
 κοσμίας καὶ τῆς φιλοπονίας στέφανον ὁ ἐφήβαρχος ἀποδιδότω
 ὁμόσας ἐναντίον τῶν συνκρεινόντων καὶ ἀναγορευέτω πρῶτον μὲν
 80 τὸν τῆς εὐκοσμίας, εἶτεν τὸν τῆς φιλοπονίας, εἶτεν τὸν τῆς εὐταξίας,
 εἶτεν τοὺς ἄλλους, οὓς ἂν ἕκαστοι νεικήσωσι καὶ τοὺς νεικῶντας
 ἀπογραφέτω. Τοῦ Ὀλώου μηνὸς τῆι προτέραί τῆς τριακάδος ὁ ἐφήβαρχ[ρ]-
 χος ποιεῖτω τὸν ἀγῶνα καθάπερ καὶ τοῖς ἄλλοις μηνσίν. Ὡ δ' ἂν πλεῖσ-
 84 ται νεῖκαι ὧσιν ἐν τῷ ἐνιαυτῷ ἐκάστου ἀγωνίσματος ἀναγορευέτω
 τοῦτον νεικῶντα καὶ τὴν ἀπογραφὴν τῶν νεικῶντων τοῖς πολιτάρχαις
 αὐθημερὸν διδότω. *υυυυ* Ἀγωνιστῶν *υυυ* Εἰς τοὺς κατ' ἐνιαυτὸν
 γεινομένους ἀγῶνας καταλεγέτω ὁ ἐφήβαρχος ἐκ τῶν τὸ δεύτερον
 88 [ἔ]τος ἐφηβευόντων ἱκανοὺς τοὺς ἀγωνιουμένους τὰ παρ' αὐτοῖς ἠθισμέ-
 να ἀγωνίσματα· ἐξέστω δὲ καὶ τῶν ἄλλων ἐφήβων ἀγωνίζεσθαι τῷ
 βουλομένῳ, ἄλλῳ δὲ μηδενὶ ἐν τοῖς ἐφήβοις. *υυυ* Ὀρκος. *υυ* Κρινῶ τῶν
 [ἐ]φήβων οἵτινες ἄμ μοι δοκῶσιν ἄριστα τῷ σώματι διακεῖσθαι καὶ ἀποφα-
 92 νοῦμαι τοὺς νικῶντας καθ' ἕκαστον τῶν μαθημάτων οὔτε χάριτος ἔνε-
 κεν οὔτε ἔχθρας οὐδεμιᾶς. Εὐορκοῦντι μέμ μοι εὔ εἴη, ἐφιορκοῦντι δὲ τὰ
 ἐναντία. Ἐπειδὰν ὁμόσωσιν, παραγέτω ὁ ἐφήβαρχος τοὺς ἐφήβους καὶ πο[ι]-
 [ε]ίτω τὸν ἀγῶνα αὐτῶν καθ' ἕκαστον τῶν μαθημάτων. Ἐπειδὰν ἀγωνίσω[ν]-
 96 [τ]αι καὶ καθ' ἕκαστον τρεῖς ἀποφαίνωνται, παρίτω ὁ παιδοτρίβης καὶ οἱ ἔφηβοι πά-
 ντες ἠλιμμένοι. Ὄταν δὲ παρέλθωσιν, οἵτινες ἂν δοκῶσιν αὐτοῖς τρεῖς κοσμ[ι]-
 ῶτατα τὸ σῶμα διακεῖσθαι καὶ ἄριστα γεγυμνάσθαι, οὗτοι νεικάτωσαν. Ὄταν
 δὲ ὁ ἐπώνυμος ἱερεὺς ἐν τῷ γυμνικῷ ἀγῶνι, ὅταν τὰ νόμιμα γένηται, στεφα-
 100 νοῦτω τοὺς νεικῶντας ἅπαντας, ὁ δὲ κῆρυξ ἀναγγελλέτω τὰ ὀνόματα τού-
 των. Οἱ δὲ νεικήσαντες τὴν ἡμέραν ἐκείνην στεφανηφορεῖτωσαν καὶ ἔστωι
 ταινιοῦν τῷ βουλομένῳ κατὰ τὸν νόμον. Διδότω δὲ καὶ τὰ ὀνόματα τῶν
 [νε]ικῶντων ὁ ἐφήβαρχος τοῖς πολειτάρχαις. *υυυ* Ἀγωνιστῶν. *υυ* Ἐὰν δέ
 104 τινες τῶν ἐφήβων βούλωνται μελετᾶν ἐπὶ τινὰ τῶν ἀγῶνων, λεγέτω ὁ
 πατήρ ἢ ὁ κύριος τῷ ἐφηβάρχῳ, ὁ δὲ ἐφήβαρχος ἐάτω μελετᾶν αὐτὸν ὡς ἂν
 τῷ ἀγῶνι συμφέρη. Ἐξέστω δὲ αὐτῷ καὶ ἀποδημεῖν τοῦ ἀγῶνος ἔνεκεν.
 [Ἐ]ὰν δὲ ψεύσσηται πρὸς τὸν ἐφήβαρχον, ζημιούσθω ὁ πατήρ ἢ ὁ κύριος αὐτοῦ,
 108 τὸν δὲ ἔφηβον ἀναγκάζετω τάσσεσθαι μετὰ τῶν ἄλλων ἐφήβων. Ἐὰν δέ
 τις τῶν ἐφήβων μαλακίζηται ἢ τῶν οἰκείων αὐτοῦ τις τελευτήσῃ, εἰπάτω
 πρὸς τὸν ἐφήβαρχον, ὁ δὲ ἐφήβαρχος, ἐὰν ἀληθῆ λέγῃ, ἀφέτω αὐτόν. *υυυ*
 112 Ζημίας διδασκάλων. *υυ* Ἐὰν δέ τις τῶν τοὺς ἐφήβους παιδεύοντων μὴ
 κοσμίως μηδὲ σωφρόνως ζῆ, μηδὲ ἐπιμελῆται τῆς παιδεύσεως τῶν ἐ-
 φήβων δικαίως, ἀλλ' ἐπὶ βλάβῃ ἢ ἀισχύνη φανερός γένηται τι ποιῶν, ζημιού-
 τω αὐτόν ὁ ἐφήβαρχος ὅσου κύριός ἐστιν καὶ ἀφειστάτω αὐτόν ἀπὸ τῆς ἐπιμε-

Λόγω τῆς φθορᾶς καὶ τῶν ἰζημάτων ποὺ ἐμφανίζονται ἰδίως στὸ δεξιὸ καὶ ἀριστερὸ πέρας τῆς ἐνεπίγραφης ἐπιφάνειας πολλὰ γράμματα εἶναι δυσδιάκριτα. Γιὰ νὰ ἀποφευχθεῖ πληθώρα ὑπεστιγμένων γραμμάτων, στὴν παροῦσα ἔκδοση ἡ ὑπόστιξη περιορίζεται στὶς περιπτώσεις ὅπου θὰ μπορούσε εὐλόγα νὰ ὑπάρχει ἀμφιβολία γιὰ τὴν προτεινόμενη ἀνάγνωση. Στὴν μεταγραφή διατηρεῖται ἡ γραφή τοῦ ἐπιγραφικοῦ κειμένου. Οἱ ἀποκλίσεις ἀπὸ τὴν καθιερωμένη ὀρθογραφία συνίστανται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον σὲ ἀσυνεπῆ ἀναγραφή τῶν διπλῶν συμφώνων, ἰδίως δὲ σὲ ἰωτακίζουσες γραφές καὶ σὲ ἀβεβαιότητα ἀποδόσεως ὀρισμένων φθόγγων συνεπεία τῆς σιγήσεως τοῦ δευτέρου στοιχείου τῶν παλαιῶν διφθόγγων μὲ μακρὸ πρῶτο στοιχεῖο. Ἐπειδὴ τὰ ἀνωτέρω φαινόμενα εἶναι κοινότατα τὴν ἐποχὴ τῆς χαράξεως τοῦ κειμένου, δὲν σχολιάζονται στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα. Στ. 23: Οἱ λέξεις καὶ ἵπποις χρήσθωσαν καθ' ὃ τι ἂν οἱ βουλευταὶ εἶναι χαραγμένες ἐπάνω σὲ ἀποξεσμένη ἐπιφάνεια· προφανῶς ὁ χαράκτης παρασυρμένος ἀπὸ τὴν παρουσία τῆς ἀμέσως προηγούμενης λέξεως δέ, ἡ ὁποία ἐπαναλαμβάνεται καὶ στὸν ἐπόμενο στ. 24 (μὴ ἐξέστω δὲ τοῖς ἐφήβοις ἄλλο παιδεύεσθαι μῆθέν), χάραξε σὲ λάθος θέση τὶς λέξεις τοῖς ἐφήβοις ἄλλο παιδεύεσθαι μῆθέν, τὶς ὁποῖες, ὅταν ἀντελήφθη τὸ λάθος του, χρειάσθηκε νὰ

λείας. Προσαγγελλέτω δὲ τοῖς πολειτάρχαις, εἰ δὲ μή, ὑπεύθυνος ἔστω. Ἐξέστω
 116 δὲ καὶ τῶν ἄλλων τῶι βουλομένῳ, ὅς ἂν τῶν παιδευόντων ποιήσῃται τὴν ἀναστροφὴν
 μὴ δεόντως, γράψασθαι δίκην. *υυυυ* Ζημιώσεως τῶν ἄλλων. *υυ* Ἐὰν δὲ
 τις τῶν ἄλλων κακῶς λέγῃ τοὺς ἐφήβους ἢ κατακολουθῇ μὴ ἐπὶ τῷ βελτίστῳ,
 ἢ διαλέγῃται ἔξω τῆς παλαιστρας ἢ ἄλλο τι ἀκοσμητὴ ἢ ἀδικῆ ὣν εἴρηται τὸν ἐφή-
 120 βαρχον ἐπιμελεῖσθαι, ζημιούτω αὐτὸν ὁ ἐφήβαρχος. Καὶ ἂν τις τῶν ἐφήβων ἀτα-
 κτῆ ἢ μὴ πείθῃται τοῖς νόμοις, κύριος ἔστω ὁ ἐφήβαρχος κολάζων κατὰ τὴν ἀξίαν.
 Ἐὰν δὲ ὁ πατήρ ἢ ὁ κύριος αἴτιος ᾗ ὣν ἂν ὁ ἔφη *υυ* βος ἀμαρτάνῃ, ζημιούτω αὐτὸν
 κατὰ τὸ ἀδίκημα ἕκαστον ὅσῳ κύριός ἐστιν, ἕως ἂν παύσῃται. *υυ* Θέας. *υυυ*
 124 Ὅταν δὲ θεὰ τις ᾗ, συλλεγέσθωσαν οἱ ἔφηβοι, ὅταν ὁ ἐφήβαρχος παραγγείλῃ. Ὁ δὲ
 ἐφήβαρχος ἀγέτω αὐτοὺς ἀθρόους καὶ καθιζέτω αὐτοὺς εἰς τὸν ἀποδεδειγμέ-
 νον τόπον καὶ αὐτὸς συνθεάστω· ἐν δὲ τοῖς ἐφήβοις μηθένα ἐάτω θεωρεῖν. Ἐὰν δὲ
 [τ]ῆς βιάζῃται, κωλυέτω αὐτὸν ὁ ἐφήβαρχος τρόπῳ ὅτῳ ἂν ἐπίσῃται. Μὴ ἐάτω δὲ αὐτοὺς
 128 ἐν τῇ θεᾷ μήτε κροτεῖν μήτε συρίζειν, ἀλλὰ σιγῇ καὶ κοσμίως θεωρεῖτωσαν. Θέ-
 αμα δὲ μηθέν θεωρεῖτωσαν οἱ ἔφηβοι πλὴν σκηνικῶν καὶ θυμελικῶν καὶ γυμν[ι]-
 κῶν ἀγώνων. *υυυυ* Πομπῆς. *υυυ* Οἱ ἔφηβοι πομπευέτωσαν τὰς παρ' ἐκάσ-
 τοις ἡθισμένας πομπὰς ἐστεφανωμένοι θαλλοῦ στεφάνῳ ἐν τῇ στολῇ
 132 τῇ ἐφηβικῇ, ὁ δὲ ἐφήβαρχος ἡγείσθω αὐτῶν καὶ διατασσέτω καθ' ὃ τι πορεύσον-
 ται, τασσέτω δὲ πρῶτους τοὺς πλειστάκι νενεικηκότας ἐν τοῖς ἀγῶσι.
 Ἀτελείας. *υυυυ* Οἱ ἔφηβοι ἀτελεῖς ἔστωσαν λιτουργιῶν πασῶν. Μὴ εἶναι δὲ
 μηδὲ δίκας τοῖς ἐφήβοις μηδὲ κατὰ τῶν ἐφήβων ἄλλῳ μηδενὶ τὸν χρόνον
 136 ὃν ἂν ἐφηβεύωσιν. *υυυυ* Ἐξοδίας. *υυυ* Ποιεῖσθωσαν δὲ καὶ ἐξοδίας τῶν τὸ
 δεύτερον ἔτος ἐφηβεύόντων μὴ ἔλασσον ἢ ἅπαξ τοῦ μηνὸς καὶ ἐπαναγέ-
 τωσαν εἰς πόλιν αὐθημερὸν τοὺς ἐφήβους. Ὅταν δὲ ὁ ἐφήβαρχος ἀπῆ ἐπὶ τῷ[ν]
 ἐξοδιῶν, ἐπιμελείσθω τῶν ἐφήβων τῶν καταλειπομένων ὁ παιδονόμος.

ἀποξέσει. Στ. 38: ΤΟΙΣ ὁ λίθος ἀντὶ ΤΑΙΣ, προφανῶς ἐκ παραδρομῆς. Στ. 44: ΔΙΑΤΡΙΒΗ
 ὁ λίθος ἀντὶ ΔΙΑΤΡΙΒΕΙΝ, ἐκ παραδρομῆς (ὑπόδειξη Ἐ. Βουτυρά). Στ. 54: ὁ χαράκτης
 χάραξε ἐκ παραδρομῆς πρῶτα τὸ ἀρνητικὸ μὸριο μὴ καὶ παρέλειψε νὰ τὸ ἀποξέσει
 (ὑπόδειξη Ἐ. Βουτυρά). Στ. 65: παραγγελλέτω πρέπει νὰ ἐννοηθεῖ ὡς ἐνεστώσ (=παραγ-
 γελλέτω). Στ. 71: Ἐχει πιθανῶς παραλειφθεῖ τὸ οὐσιαστικὸ μαθημάτων μετὰ τὸ ἐπίθετο
 κοινῶν, καθὼς καὶ τὸ ρῆμα ἐπιμελείσθωσαν πρὶν ἀπὸ τῆς λέξεως ἢ μετὰ τῆς λέξεως ὁ
 ἐφήβαρχος καὶ ὁ παιδοτρίβης (ὑπόδειξη Ἐ. Βουτυρά). Στ. 80: Ὁφείλω στὸν κ. Νίγδελι
 τὴν ἐπισήμανση ὅτι ὁ λιθοξόος χάραξε ἐκ παραδρομῆς τὴν λέξη εὐταξίας ἀντὶ τῆς λέξεως
 εὐεξίας. Στ. 83: Τὸ προσγεγραμμένο ἰῶτα εἶναι συμβατικόν· Ω ὁ λίθος. Στ. 99: Κατὰ
 πᾶσαν πιθανότητα πρέπει νὰ ἀποκατασταθεῖ τὸ ρῆμα παραγένηται μετὰ τὴν λέξη ἱερεὺς
 (ὑπόδειξη Ἐ. Βουτυρά). Στ. 122: Τὸ κενὸ δύο γραμμάτων ὀφείλεται σὲ βλάβη τοῦ λίθου,
 ποὺ προξένησε ἴσως ὁ ἴδιος ὁ χαράκτης στὴν προσπάθειά του νὰ διορθώσῃ λάθος του.
 Στ. 126: συνθεάστω ἀντὶ τοῦ συνθεάσθω ὑπὸ τὴν ἐπήρεια τῆς τρέχουσας προφορᾶς. Στ.
 131: ΣΤΕΦΑΝΟΙ ὁ λίθος (ἀντὶ ΣΤΕΦΑΝΩΙ) μετὰ τὴν προσθήκη μικρῆς ἀριστερῆς κεραίας
 στὸ ὄμικρον ἀπὸ τὴν προσπάθεια τοῦ χαράκτη νὰ διορθώσῃ τὸ σφάλμα του.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Ἔτος ἑκατοστὸ εἰκοστὸ πέμπτο¹.

Ὁ Ἀδαῖος Εὐήμερου, ἀφοῦ διετέλεσε ἐφήβαρχος,
ἀνέγραψε (τὸν) ἐφηβαρχικὸ νόμο πρὸς χάριν τῶν νέων.

Ὁ ἐφήβαρχος θὰ ἐπιμελεῖται τῶν ἐφήβων καὶ θὰ ἐνεργεῖ γενικῶς κατὰ τὸν (ἐφηβαρχικὸ) νόμο. Θὰ ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ἐπιβάλλει πρόστιμο σ' ὅποιον δὲν πειθαρχεῖ μέχρι (τὸ ποσὸ) τῶν ἑκατὸ δραχμῶν. Ἐπὶ πλέον θὰ ἀπογράφει ὅλους ὅσους ἦσαν καταχωρισμένοι στὸν κατάλογο τῶν παιδῶν, καί, ἐνῶ ἔχουν ἐνηλικιωθεῖ, δὲν ἔχουν ἀκόμη ἐπιτελέσει τὴν θητεία τους ὡς ἔφηβοι. Ἐὰν δὲν (τοὺς) ἀπογράψει, θὰ εἶναι ὑπόλογος. (Οἱ ὑπεύθυνοι) θὰ συνάξουν τοὺς ἐφήβους στὴν παλαιστρα καί (ὁ ἐφήβαρχος) θὰ τοὺς καταμετρεῖ καὶ θὰ τοὺς ἐπιθεωρεῖ. Θὰ κάνει τὴν πρώτη ἐπιθεώρηση – ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴν δεύτερη (ἡμέρα) τοῦ Δίου² – ἕως ὅτου τοὺς ἐντάξει ὅλους, τὶς δὲ ἄλλες ὅταν γίνονται ἀσκήσεις μὲ ὄπλα. Ἐὰν κάποιος ἀπὸ τοὺς ἀπογραφέντες ἐφήβους δὲν καταταγεῖ ἢ δὲν φοιτᾷ σύμφωνα μὲ ὅ,τι προνοεῖ τὸ παρὸν κείμενο γιὰ κάθε ἔφηβο, (ὁ ἐφήβαρχος) θὰ ἐπιβάλλει πρόστιμο μία δραχμὴ ἀνὰ ἡμέρα ἢ ὅ,τι ποσὸν δικαιούται, στὸν πατέρα ἢ τὸν κηδεμόνα του, ἕως ὅτου (ὁ ἔφηβος) καταταγεῖ. *Φοίτηση ὄσων ἢ περιουσία ἔχει ἀποτιμηθεῖ ἱκανῆ* (στ. 14-19). Ὅσοι ἀπὸ τοὺς ἐφήβους ἔχουν ἀποτιμημένη περιουσία τριάντα μνῶν³ (καὶ ἄνω) σὲ γῆ, οἰκία καὶ τετράποδα (ὁ ἐφήβαρχος) θὰ τοὺς ἀναγκάζει νὰ φοιτοῦν κάθε ἡμέρα, ἐὰν εἶναι στὴν πόλη, καί, ἀφοῦ γράψει τὰ ὀνόματά τους σὲ πίνακα, θὰ τὸν ἀναρτᾷ κάθε ἡμέρα· σ' ὅσους δὲ δὲν ὑπακούουν, θὰ ἐπιβάλλει πρόστιμο μιᾶς δραχμῆς ἀνὰ ἡμέρα. *Ἐπιλογή διδασκάλων* (στ. 20-25). Ὁ ἐφήβαρχος θὰ ὀρίζει ἐπὶ κεφαλῆς τῶν ἐφήβων ἕναν παιδοτρίβη, ἕναν ἀκοντιστὴ καὶ ἕναν τοξότη, ὅποιους νομίζει ὅτι θὰ ἐπιμεληθοῦν τῶν ἐφήβων μὲ τὸν καλύτερο καὶ συνετότερο τρόπο. Θὰ κάνουν δὲ χρῆση (τῶν ὑπηρεσιῶν) ἵπποδαμαστοῦ καὶ τῶν ἵππων σύμφωνα μὲ τὶς ἐντολὲς τῶν βουλευτῶν. Δὲν θὰ ἐπιτρέπεται στοὺς ἐφήβους νὰ ἐκπαιδεύονται σὲ τίποτε ἄλλο πλὴν ὄσων εἶναι καταγεγραμμένα στοὺς νόμους. *Ἡ ἐπιμέλεια τῶν ἐφήβων* (στ. 25-32). Ὁ ἐφήβαρχος θὰ ἔχει καθημερινῶς τὴν ἐπιμέλεια τῶν ἐφήβων, ὥστε νὰ μαθαίνουν νὰ τοξεύουν, νὰ ἀκοντίζουν, νὰ χειρίζονται τὶς σφενδόνες, νὰ λιθοβολοῦν, νὰ ἱππεύουν καὶ νὰ ἀκοντίζουν ἔφιπποι. Θὰ τοὺς δίνει τὴν ἐντολὴ νὰ διημερεύουν στὴν παλαιστρα καὶ νὰ γυμνάζονται μὲ τὸν παιδοτρίβη καὶ νὰ μὴν ἀσκοῦνται πουθενὰ ἄλλοῦ. Αὐτὸς θὰ εἶναι παρὼν κατὰ τὰ ἀνωτέρω μαθήματα καὶ θὰ ἔχει τὴν μέριμνα τῆς γενικῆς εὐταξίας. *Διάρκεια καὶ περιβολή* (στ. 32-36). Ὅσοι ἔχουν γίνε δεκτοὶ ὡς ἔφηβοι θὰ ὑπηρετοῦν ἐπὶ δύο ἔτη. Θὰ φοροῦν χιτῶνα, γλαμύδα καὶ θὰ ἔχουν κρηπίδες⁴ ὡς ὑποδήματα. Θὰ ἔχουν καὶ πέτασο καὶ τόξο καὶ τουλάχιστον τρία ἀκόντια. Κανεὶς ἔφηβος δὲν θὰ ἀκολουθεῖται ἀπὸ ὑπρέτη. *Εὐκοσμία* (στ. 36-51). Οἱ ἔφη-

1. Τὸ ἑκατοστὸ εἰκοστὸ πέμπτο ἔτος κατὰ τὴν λεγόμενη “ἐπαρχιακὴ χρονολογία”, ποῦ ἔχει ὡς ἀφετηρία τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 148 π.Χ. καὶ ἀντιστοιχεῖ στὸ ἔτος 24/3 π.Χ.

2. Πρῶτος μῆνας τοῦ μακεδονικοῦ ἔτους, ποῦ ἀντιστοιχεῖ περίπου στὸν σύγχρονο Ὀκτώβριο.

3. Μνᾶ = 100 δραχμῆς.

4. Κρηπίδες· εἶδος ἀρβυλῶν.

βοι δὲν θὰ ἀναχωροῦν ἀπὸ τὶς κατοικίες τους προτοῦ ξημερώσει, θὰ ἐπιστρέφουν δὲ προτοῦ δύσει ὁ ἥλιος. Θὰ βαδίζουν στοὺς δρόμους, ὁ καθένας μόνος, μὲ τάξη καὶ σιωπηρὰ ἀκολουθώντας πάντοτε τὴν ἴδια συντομότερη διαδρομὴ πρὸς (τὸν τόπο) τῶν μαθημάτων. Θὰ εἶναι δὲ καὶ ἀνυπόδετοι τὰ ἀπογεύματα τοῦ θέρους. Δὲν θὰ τοὺς ἐπιτρέπεται νὰ στέκουν στοὺς δρόμους οὔτε σὲ ἐργαστήρια οὔτε νὰ εἰσέρχονται σὲ ἀγορὰ οὔτε νὰ ἐξέρχονται ἀπὸ τὰ τεῖχη, ἐκτὸς ὅταν τοὺς ὀδηγεῖ συντεταγμένους ὁ ἐφήβαρχος, οὔτε νὰ χρονοτριβοῦν ἀλλοῦ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κατοικία τους, τὴν παλαίστρα ἢ τὰ μαθήματα μαζί μὲ τοὺς ἄλλους ἐφήβους, οὔτε νὰ εἰσέρχονται σὲ δημόσια λουτρά, ἐκτὸς ἐὰν συντρέχουν λόγοι ὑγείας ἢ ἀθλήσεως μὲ τὴν ἄδεια τοῦ ἐφηβάρχου. Δὲν θὰ ἐπιτρέπεται νὰ συνηστιάζονται οὔτε οἱ ἴδιοι οὔτε κανεὶς ἄλλος μαζί τους μὲ καμία δικαιολογία οὔτε νὰ δειπνοῦν ἢ νὰ γευματίζονται ἀλλοῦ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κατοικία τους, εἰδάλλως (ὁ ἐφήβαρχος) θὰ τιμωρεῖ τὸν ἔφηβο καὶ θὰ ἐπιβάλλει πρόστιμο σ' ὅποιον τοὺς προσκάλεσε ἢ τοὺς δεξιώθηκε. Ἡ Φοίτηση (στ. 51-59). Οἱ ἔφηβοι θὰ φοιτοῦν στὴν παλαίστρα εὐθύς μόλις ξημερώσει. Ὁ ἐφήβαρχος, ὅταν πρόκειται νὰ ὀδηγήσει (τοὺς ἐφήβους) ἔξω γιὰ τὰ μαθήματα, θὰ τοὺς ἐπιθεωρεῖ καὶ θὰ καταγράφει τοὺς ἀπόντες. Ὅταν δὲ παρουσιασθοῦν ὅσοι δὲν εἶχαν βγεῖ ἔξω, θὰ τοὺς τιμωρεῖ προτοῦ ἐπιθεωρήσει τοὺς ἄλλους ἔπειτα, ἀφοῦ ἐπιθεωρήσει ὅσους ἐμφανίσθηκαν, θὰ ὀδηγεῖ ὅλους ἔξω γιὰ νὰ ἐκπαιδευθοῦν πρῶτα στὴν ἵππασία, ἔπειτα στὸ τόξο, τὸ ἀκόντιο, τὴν σφενδόνη, καὶ τὴν λιθοβολία. Ὅταν δὲ μελετήσουν αὐτὰ (τὰ μαθήματα), θὰ τοὺς ἐπαναφέρει στὴν παλαίστρα. Ἐκγύμναση ἐφήβων (στ. 59-72). Σ' ὅσες πόλεις εἴθισται νὰ ἀσκοῦνται μόνοι τους οἱ ἔφηβοι θὰ γυμνάζονται πρὶν ἀπὸ τοὺς νεανίσκους⁵. Θὰ τοὺς ἐπιβλέπει ὁ παιδοτριβὴς γυμνὸς καὶ θὰ τοὺς ἐκπαιδεύει καὶ θὰ τοὺς ἀναγκάζει νὰ γυμνάζονται. Δὲν θὰ γυμνάζεται κανεὶς μαζί μὲ τοὺς ἐφήβους πλὴν τοῦ ἐφηβάρχου καὶ τοῦ παιδοτριβῆ. Ὅταν δὲ ἀσκηθοῦν, ὁ ἐφήβαρχος θὰ τοὺς ἀφήνει (ἐλεύθερους) καὶ θὰ τοὺς δίνει τὴν ἐντολὴ νὰ ἐπιστρέψουν εὐθύς μετὰ τὸ γεῦμα. Ὅταν συναχθοῦν (πάλι) οἱ ἔφηβοι, θὰ κάνουν κατὰ τὰ ἄλλα τὰ ἴδια ὅπως καὶ τὸ πρῶτ', ἐκτὸς ἀπὸ τὸ μάθημα ἵππασίας: θὰ τοξεύουν καὶ θὰ ἀκοντίζουν στὴν παλαίστρα. Ὁ ἐφήβαρχος θὰ τοὺς ἀφήνει (νὰ ἀποχωρήσουν) πρὶν ἀπὸ τὴν δύση τοῦ ἡλίου. Σ' ὅσες πόλεις εἴθισται νὰ ἀσκοῦνται οἱ ἔφηβοι μαζί μὲ τοὺς ἄνδρες, ὅταν τελειώσουν τὶς κοινές (ἀσκήσεις), ὁ ἐφήβαρχος καὶ ὁ παιδοτριβὴς θὰ ἐπιμελοῦνται τῆς ἐκγυμνάσεώς τους, ὅπως ἔχει γραφεῖ καὶ γιὰ ἐκείνους ποὺ ἀσκοῦνται χωριστά. Ἀγῶνες (στ. 73-86). Κάθε μῆνα γιὰ τοὺς ἐφήβους. Ὁ ἐφήβαρχος θὰ τελεῖ κάθε μῆνα ἀγῶνες μαθήσεως τῶν ἐφήβων, εὐκοσμίας⁶, φιλοπονίας καὶ εὐεξίας⁷, καθὼς καὶ ἀγῶνα δρόμου. Τὰ μὲν ἄλλα ἀθλήματα θὰ τὰ κρίνουν μαζί μὲ (τὸν ἐφήβαρχο) οἱ πολιτάρχες, ὁ παιδονόμος καὶ οἱ γυμνασάρχοι, ἀφοῦ δώσουν τὸν κατωτέρω ὄρκο· τὸν δὲ στέφανο τῆς εὐκοσμίας καὶ τῆς φιλοπονίας θὰ τὸν ἀπονέμει ὁ ἐφήβαρχος, ἀφοῦ ὀρκισθεῖ ἐνώπιον τῶν ἄλλων κριτῶν, καὶ θὰ ἀναγορεύει πρῶτον (τὸν νικητὴ) τῆς εὐκοσμίας, ἔπειτα τῆς φιλοπονίας, ἔπειτα τῆς εὐεξίας⁸, ἔπειτα

5. Νεανίσκοι: κατηγορία ἀνδρῶν μεταξὺ εἴκοσι καὶ τριάντα ἐτῶν.

6. Εὐκοσμία: κόσμια συμπεριφορὰ.

7. Εὐεξία: εὐρωστία.

8. εὐταξίας ὁ λίθος βλ. κριτικὸ ὑπόμνημα.

τοὺς ἄλλους, ὅπου νικήσει καθένας, καὶ θὰ καταγράψει τοὺς νικητές. Τὴν παραμονὴ τῆς τριακοστῆς τοῦ μηνὸς Ὀλώου⁹ ὁ ἐφήβαρχος θὰ τελεῖ τὸν ἀγῶνα ὅπως ἀκριβῶς καὶ τοὺς ἄλλους μῆνες, ὅποιον δὲ ἔχει μέσα στὸ ἔτος τὶς περισσότερες νίκες σὲ κάθε ἀγώνισμα θὰ τὸν ἀναγορεύει νικητὴ καὶ θὰ παραδίδει αὐθιμερὸν τὸν κατάλογο τῶν νικητῶν στοὺς πολιάρχες. Οἱ ἀγωνιστές (στ. 86-90). Στοὺς ἐτήσιους ἀγῶνες ὁ ἐφήβαρχος θὰ ἐγγράφει τοὺς ἱκανοὺς μεταξὺ τῶν δευτεροετῶν ἐφήβων ποὺ θὰ ἀγωνισθοῦν στὰ καθιερωμένα στὴν πόλη τοὺς ἀγωνίσματα. Θὰ ἐπιτρέπεται δὲ νὰ ἀγωνίζονται καὶ ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἐφήβους ὅσοι τὸ ἐπιθυμοῦν, ἀλλὰ κανεὶς ἄλλος (δὲν θὰ ἀγωνίζεται) μαζὶ μὲ τοὺς ἐφήβους. Ὅρκος (στ. 90-103). Θὰ προκρίνω ἀπὸ τοὺς ἐφήβους ὄσους μοῦ φαίνονται ὅτι ἔχουν τὴν ἄριστη σωματικὴ διάπλαση καὶ θὰ ἀποφανθῶ γιὰ τοὺς νικητὲς σὲ κάθε μάθημα οὔτε χαριζόμενος οὔτε ἐχθρευόμενος κανένα. Ἐὰν μὲν τηρήσω τὸν ὄρκο μου εἶθε νὰ μοῦ εἶναι (ὄλα) εὐνοϊκά· ἐὰν δὲ ἐπισηκῶ τὰ ἀντίθετα. Ὅταν ὀρκισθοῦν, ὁ ἐφήβαρχος θὰ ὀδηγεῖ τοὺς ἐφήβους (ἐνώπιον τῶν κριτῶν) καὶ θὰ τελεῖ τὸν ἀγῶνα σὲ κάθε μάθημα. Ἀφοῦ ἀγωνισθοῦν καὶ ἀναδειχθοῦν τρεῖς σὲ κάθε ἄθλημα, θὰ παρελαύνουν ὁ παιδοτρίβης καὶ οἱ ἔφηβοι, ὅλοι ἀλειμμένοι (μὲ λάδι). Ὅταν δὲ παρελάσουν, οἱ τρεῖς ποὺ θὰ φανοῦν (στοὺς κριτὲς) ὅτι παρουσιάζουν τὴν καλύτερη σωματικὴ κατάσταση καὶ ὅτι ἔχουν ἄριστα γυμνασθεῖ, αὐτοὶ θὰ εἶναι οἱ νικητές. Ὅταν ὁ ἐπώνυμος ἱερεὺς τοῦ γυμνικοῦ ἀγῶνος (προσέλθει) καὶ τελεστοῦν οἱ καθιερωμένες (ιερουργεῖες), θὰ στεφανώνει ὅλους τοὺς νικητὲς καὶ ὁ κήρυκας θὰ ἀναγγέλλει τὰ ὀνόματά τους. Οἱ νικητὲς τὴν ἡμέρα ἐκείνη θὰ φοροῦν στεφάνους καὶ θὰ ἐπιτρέπεται ὅποιος τὸ ἐπιθυμεῖ νὰ φορεῖ ταινίες σύμφωνα πρὸς τὸν νόμο. Ὁ ἐφήβαρχος θὰ παραδίδει τὰ ὀνόματα τῶν νικητῶν στοὺς πολιάρχες. Ἀγωνιστές (στ. 103-110). Ἐὰν κάποιοι ἔφηβοι ἐπιθυμοῦν νὰ προπονοῦνται γιὰ κάποιους ἀγῶνες, ὁ πατέρας ἢ ὁ κηδεμόνας τους θὰ τὸ λέγει στὸν ἐφήβαρχο, ὁ δὲ ἐφήβαρχος θὰ τὸν ἀφήνει νὰ προπονεῖται ὅπως θὰ εἶναι συμφέρον γιὰ τὸν ἀγῶνα. Θὰ τοῦ ἐπιτρέπεται καὶ νὰ ἀποδημεῖ λόγῳ τοῦ ἀγῶνος. Ἐὰν ὅμως ψευσθεῖ πρὸς τὸν ἐφήβαρχο, θὰ ἐπιβάλλεται πρόστιμο στὸν πατέρα ἢ τὸν κηδεμόνα του καὶ ὁ ἔφηβος θὰ ἀναγκάζεται νὰ ἐντάσσεται (πάλι) στοὺς λοιποὺς ἐφήβους. Ἐὰν ἓνας ἔφηβος ἀσθενεῖ ἢ ἐὰν κάποιος οἰκείος του ἀποβιώσει, θὰ τὸ πει στὸν ἐφήβαρχο καὶ ὁ ἐφήβαρχος, ἐὰν λέγει ἀλήθεια, θὰ τὸν ἀφήσει (νὰ ἀπουσιάσει). Ἐπιβολὴ προστίμων στοὺς διδασκάλους (στ. 111-117). Ἐὰν κάποιος ἀπὸ τοὺς ἐκπαιδευτὲς τῶν ἐφήβων δὲν διάγει βίον κόσμιον καὶ σώφρονα οὔτε ἐπιμελεῖται τῆς ἐκπαιδευσεως τῶν ἐφήβων ὅπως ἀρμόζει, ἀλλὰ ἀποκαλυφθεῖ ὅτι διαπράττει κάτι ποὺ προξενεῖ βλάβη ἢ προσάπτει αἰσχύνῃ (στοὺς ἐφήβους), ὁ ἐφήβαρχος θὰ τοῦ ἐπιβάλλει πρόστιμο ἕως τὸ ποσὸ ποὺ δικαιούται καὶ θὰ τὸν ἀπομακρύνει ἀπὸ τὴν ἐπιμέλεια (τῶν ἐφήβων). Ἐπὶ πλέον θὰ τὸν καταγγέλλει στοὺς πολιάρχες, εἰδεμὴ θὰ εἶναι ὑπόλογος. Θὰ ἐπιτρέπεται καὶ σὲ ὅποιον ἐπιθυμεῖ νὰ ἐναγάγει στὴν δικαιοσύνη ὅποιον ἐκπαιδευτὴ δὲν ἔχει τὴν πρέπουσα συμπεριφορὰ. Ἐπιβολὴ προστίμων στοὺς ἄλλους (στ. 117-123). Ἐὰν κάποιος ἄλλος κακολογεῖ τοὺς ἐφήβους ἢ τοὺς ἀκολουθεῖ κατὰ βῆμα μὲ ὑποπτες

9. (Ὁ)λῶ(ι)ος· δέκατος μῆνας τοῦ μακεδονικοῦ ἔτους, ποὺ ἀντιστοιχεῖ περίπου στὸν Ἰούλιο.

προθέσεις ἢ συγχρωτίζεται μαζί τους ἔξω ἀπὸ τὴν παλαίστρα ἢ συμπεριφέρεται κατὰ ἄλλον τρόπο ἀπρεπῆ ἢ ἐπιβλαβῆ σὲ θέμα ἀρμοδιότητος τοῦ ἐφήβαρχου, ὁ ἐφήβαρχος θὰ τοῦ ἐπιβάλλει πρόστιμο. Ἐὰν κάποιος ἔφηβος εἶναι ἀπειθαρχος ἢ δὲν ὑπακούει στοὺς νόμους, ὁ ἐφήβαρχος θὰ ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ τὸν τιμωρεῖ ἀνάλογα μὲ τὴν βαρύτητα (τῶν παραπτωμάτων του). Ἐὰν ὁ πατέρας ἢ ὁ κηδεμόνας του εἶναι ὑπαίτιος τῶν παραπτωμάτων του, θὰ ἐπιβάλλει σ' αὐτὸν πρόστιμο ἀνάλογα μὲ τὸ ἀδίκημα μέχρι τὸ ποσὸ ποὺ δικαιούται, ἕως ὅτου παύσει (νὰ ἐνεργεῖ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο). Θεάματα (στ. 123-130). Ὅταν παρουσιάζεται κάποιο θέαμα, θὰ συγκεντρώνονται οἱ ἔφηβοι, ὅταν δώσει ἐντολὴ ὁ ἐφήβαρχος. Ὁ ἐφήβαρχος θὰ τοὺς ὀδηγεῖ συντεταγμένους καὶ θὰ τοὺς καθίζει στὴν καθορισμένη θέση, θὰ παρακολουθεῖ δὲ τὸ θέαμα μαζί τους καὶ δὲν θὰ ἀφήνει κανέναν (ἄλλον) νὰ παρακολουθεῖ τὸ θέαμα στὸ μέσον τῶν ἐφήβων. Ἐὰν δὲ κάποιος τὸ ἀποπειρᾶται διὰ τῆς βίας, ὁ ἐφήβαρχος θὰ τὸν ἐμποδίζει μὲ ὅποιονδήποτε τρόπο μπορεῖ. Δὲν θὰ τοὺς ἀφήνει νὰ χειροκροτοῦν καὶ νὰ σφυρίζουν κατὰ τὸ θέαμα, ἀλλὰ θὰ παρακολουθοῦν σιωπηρὰ καὶ κόσμια. Οἱ ἔφηβοι δὲν θὰ παρακολουθοῦν κανένα (ἄλλο) θέαμα ἐκτὸς ἀπὸ σκηνικούς, θυμηλικούς καὶ γυμνικούς ἀγῶνες. Πομπές (στ. 130-133). Οἱ ἔφηβοι θὰ συμμετέχουν στὶς καθιερωμένες σὲ κάθε πόλη πομπές στεφανωμένοι μὲ στεφάνους ἀπὸ κλαδι ἐλιάς καὶ (φορῶντας) τὴν ἐφηβικὴ στολὴ· ὁ ἐφήβαρχος θὰ ἡγεῖται καὶ θὰ διευθύνει τὴν πορεία, θὰ παρατάσσει δὲ πρῶτους ὅσους ἔχουν τὶς περισσότερες νίκες στοὺς ἀγῶνες. Ἀτέλεια (στ. 134-136). Οἱ ἔφηβοι θὰ εἶναι ἀπηλλαγμένοι ἀπὸ ὅλες τὶς λειτουργεῖες. Οἱ ἔφηβοι δὲν θὰ μποροῦν οὔτε νὰ ἐνάγουν οὔτε νὰ ἐνάγονται σὲ δίκη ἀπὸ κανέναν ἄλλον κατὰ τὴν διάρκεια τῆς ἐφηβικῆς τους θητείας. Ἐξοδοὶ (γιά ἀσκήσεις) (στ. 136-139). (Οἱ ὑπεύθυνοι;) θὰ ὀργανώνουν ἐξόδους γιά ἀσκήσεις τῶν δευτεροετῶν ἐφήβων ὄχι λιγότερο ἀπὸ μία φορὰ τὸν μῆνα καὶ θὰ ἐπαναφέρουν αὐθημερὸν τοὺς ἐφήβους στὴν πόλη. Ὅταν ἀπουσιάζει ὁ ἐφήβαρχος σὲ ἔξοδο, θὰ ἐπιμελεῖται τῶν ἐφήβων ποὺ παραμένουν (στὴν πόλη) ὁ παιδονόμος.

ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ

Ἔτους - E - καὶ K - καὶ P (στ. 1)

Ἡ χρονολογία (125=24/3 π.Χ.) δίδεται μὲ ἀφετηρία τὸ μακεδονικὸ ἔτος ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸ 148/7 π.Χ., κατὰ τὸ ὁποῖο οἱ Ρωμαῖοι “ἀπελευθέρωσαν” τοὺς Μακεδόνες ἀπὸ τὸν βασιλέα (Ψευδο)Φίλιππο ἢ Ἀνδρίσκο καὶ ἐγκατέστησαν μόνιμο Ρωμαῖο διοικητὴ στὴν χώρα.

Ἄδαϊος Εὐημέρου - ἐφηβαρχήσας
τοῖς νέοις - νόμον - ἐφηβαρχικόν (στ. 2-3)

Τὸ χαρακτηριστικὸ μακεδονικὸ ἀνθρωπωνύμιο ΑΔΑΙΟΣ (γιά τὴν δημοτικότητά του στὴν Μακεδονία, βλ. *LGPN IV*) πρέπει κατὰ πᾶσαν πιθανότητα νὰ συσχετισθεῖ μὲ τὴν “οἰκογένεια” τοῦ ἐπιθέτου ἡδύς/ἀδύς καὶ ἐπομένως θὰ πρέπει νὰ δασύνεται. Ὁ Ἄδαϊος Εὐημέρου δὲν εἶναι γνωστὸς ἀπὸ ἄλλοῦ, ἀλλὰ ἕνας Νικάνωρ Ἄδαίου, πιθανῶς γιὸς του

καὶ ὀπωσδήποτε συγγενῆς του, τιμᾶται τὸ ἴδιο ἀκριβῶς ἔτος ἀπὸ τοὺς συνεφήβους του, διότι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα διετέλεσε λαμπαδάρχης¹⁰.

Ἡ ἐπικεφαλίδα τῶν στ. 2-3 ἐπέχει τὴν θέση τῆς νομοθετικῆς διαδικασίας στὸν γυμνασιαρχικὸ νόμο¹¹, ἡ παρουσία τῆς ὁποίας δὲν θὰ εἶχε νόημα στὸ ὄψιμο αὐτὸ ἀντίγραφο τοῦ ἐφηβαρχικοῦ νόμου, κατὰ κάποιον δὲ τρόπο τὴν ἀντικαθιστᾶ. Πράγματι, ὁ ἐφηβαρχικὸς νόμος τῆς Ἀμφιπόλεως, ὅπως θὰ ἀποδειχθεῖ κατωτέρω, εἶναι λιγότερο κείμενο μὲ πρακτικὴ ἐφαρμογὴ τὸ 24/3 π.Χ., ὅσο ἐκδήλωση σεβασμοῦ πρὸς ἓνα ἔνδοξο παρελθόν, ὅταν τὰ γυμνάσια ἦσαν τὰ φυτώρια τοῦ στρατοῦ μιᾶς μεγάλης δυνάμεως, προβάλλεται δὲ ὡς ἰδανικὸ ὑπόδειγμα καὶ πηγὴ ἐμπνεύσεως γιὰ τοὺς νέους Ἀμφιπολίτες τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀδαίου. Αὐτὸς ὁ φόρος τιμῆς ἐντάσσεται στὸ γενικότερο πρόγραμμα παλινορθώσεως (*restitutio*) τῶν παραδόσεων καὶ τῶν ἠθῶν τοῦ παρελθόντος ἀπὸ τὸν ἡγεμόνα Αὐγουστο ἤδη ἀπὸ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς διακυβερνήσεώς του¹². Μὲ τὴν χρονολογία καὶ τὸν χαρακτήρα τοῦ ἐφηβαρχικοῦ νόμου ποὺ φρόντισε νὰ ἀντιγραφῆ καὶ νὰ ἀναγραφῆ σὲ στήλη μὲ δική του δαπάνη ὁ Ἀδαῖος Εὐήμερος ἔχει ἐπανειλημμένως ἀσχοληθεῖ ὁ Μ. Β. Χατζόπουλος¹³. Ἡ ἔννοια τοῦ ὄρου “νέοι” ἄλλοτε μὲν περιορίζεται στὶς ἡλικίες μεταξὺ εἴκοσι καὶ τριάντα ἐτῶν, ἄλλοτε δὲ συμπεριλαμβάνει καὶ τοὺς ἐφήβους ἡλικίας 18-19 ἐτῶν¹⁴.

Ὁ Ἐφήβαρχος ἐπιμελείσθω τῶν ἐφήβων καὶ τὰ ἄλλα ποιείτω κατὰ τὸν νόμον (στ. 4)

Προξενεῖ ἐντύπωση ἡ ἀπουσία κάθε ἀναφορᾶς στὸν τρόπο ἀναδείξεως τοῦ ἐφηβάρχου, ἐνῶ ὁ γυμνασιαρχικὸς νόμος τῆς Βέροιας καθορίζει λεπτομερῶς τὰ τῆς ἐκλογῆς τοῦ γυμνασιαρχοῦ¹⁵. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι σ’ ὅλην τὴν ἑλληνικὴ οἰκουμένη δὲν ὑπάρχει καμία σαφῆς μαρτυρία ἐπὶ τοῦ θέματος. Μία ἐπιγραφή τῆς Ἰασοῦ χρησιμοποιεῖ τὸ ρῆμα ἀποδεικνύω¹⁶. Ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι μία ἐπιγραφή τῆς Θεσσαλονίκης τοποθετεῖ στὸ ἴδιο ἐπίπεδο τὴν ἀνάδειξη στὴν ἐφηβαρχία καὶ στὴν πολιταρχία¹⁷, θὰ μπορούσε νὰ συναχθεῖ τὸ συμπέρασμα ὅτι καὶ ὁ ἐφήβαρχος ἦταν αἰρετὸς ἄρχων. Θὰ μπορούσε ἐπίσης νὰ διερωτηθεῖ κανεὶς

10. Ἀδημοσίευτη ἐπιγραφή (Μουσεῖο Ἀμφιπόλεως ἀρ. 391 (Γ.Ε7). Ἕνας γυμνασίαρχος Ἀδαῖος Φιλάγρου μαρτυρεῖται σὲ ἐπιγραφή τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὸ γυμνάσιο τῆς Ἀμφιπόλεως (Γ.Ε12· *SEG* 43 [1993] 371). Τέλος τὸ ἴδιο ἀνθρωπωνύμιο συμπληρώνεται πιθανότατα ὡς τὸ ὄνομα τοῦ ἀποδέκτη ἐπιστολῆς τοῦ Φιλίππου Ε΄ πρὸς τὴν Ἀμφίπολη τὸν Φεβρουάριο τοῦ 218 π.Χ. (Hatzopoulos, *Institutions* II 30-31, ἀρ. 9). Εὐήμερος, τὸ πατρώνυμο τοῦ Ἀδαίου, εἶναι πανελληνιο. Γιὰ τὶς λαμπαδοδρομίες καὶ τοὺς λαμπαδάρχες, βλ. Gauthier-Hatzopoulos, *Loi* 22-24, Ὑψη Β, στ. 59, 71-87 καὶ σ. 109-110, 117-123.

11. Gauthier-Hatzopoulos, *Loi* 17-18, Ὑψη Α, στ. 1-22.

12. Πρβ. R. Syme, *The Roman Revolution* (Ὁξφόρδη 1956) 441-458 καὶ A. D. Wispear & Lenore

Kramp Geweke, *Augustus and the Reconstruction of Roman Government and Society* (Νέα Ὑόρκη 1935) 172-186.

13. M. B. Hatzopoulos, *BullEpigr* 1987, 704· Gauthier-Hatzopoulos, *Loi* 162· Hatzopoulos, *Armée* 136-139· καὶ τώρα τοῦ ἰδίου, *Copie* (ὑπὸ ἔκδ.).

14. Gauthier-Hatzopoulos, *Loi* 177 καὶ ἰδίως Chankowski, *Ephébie* 249-268.

15. Gauthier-Hatzopoulos, *Loi* 18, Ὑψη Α, στ. 22-24· πρβ. τὶς σχεδὸν ταυτὸσημες πρόνοιες τοῦ νόμου τῆς Κορησίας στὴν Κέω (*Syll*³ 958, στ. 21-22).

16. *I. Iasos* 98, στ. 22-24· ἀποδειχθεῖς δὲ καὶ ἐφήβαρχος προΐσταται τοῦ γυμνασίου καὶ τῆς τῶν ἐφήβων καὶ τῶν νέων εὐκοσμίας.

17. *IG X 2*, 1, 163, στ. 5-8· καὶ ἐφήβαρχον γενόμενον ἐν τῷ αὐτῷ ἔτει καὶ πολειτάρχη.

ἂν ὁ ἐφήβαρχος δὲν εἶναι ἓνας ἐκ τῶν τριῶν ἀνδρῶν οἱ ὁποῖοι κατὰ τὸν γυμνασιαρχικὸ νόμο τῆς Βέροιας προτείνονται ἀπὸ τὸν γυμνασίαρχο καὶ ἐκλέγονται ἀπὸ ἐκκλησία πρὸς συνέρχεται στὸ γυμνάσιο γιὰ νὰ ἐπιβλέπουν μαζὶ του τοὺς νέους πρὸς θὰ ὑπαχθοῦν σ' αὐτούς¹⁸. Ἐξ ἄλλου εἶναι πιθανὸν ὅτι ὁ ἀναφερόμενος στὸν ἴδιο νόμο ἀφηγούμενος¹⁹ δὲν εἶναι ἓνα τέταρτο ἄτομο²⁰, ἀλλὰ ἓνας ἐκ τῶν τριῶν αὐτῶν βοηθῶν τοῦ γυμνασίαρχου, τοὺς ὁποίους αὐτὸς θὰ ἔχει κατὰ περίπωσιν ἐξουσιοδοτήσει. Τὸ γεγονός αὐτὸ θὰ παρῆχε εὐλογία ἐρμηνεία γιὰ τὴν ἀσάφεια τοῦ ὄρου ἀφηγούμενος, πρὸς δύναται νὰ ἀναφέρεται ἐξ ἴσου στὸν ἐφήβαρχο, τὸν παιδονόμο ἢ κάποιον ἄλλον ὁ ὁποῖος θὰ εἶχε ἐξουσιοδοτηθεῖ ἀπὸ τὸν γυμνασίαρχο (πρβ. καὶ κατωτέρω σχόλια στὸν στ. 76).

Ἡ ὑποχρέωση τοῦ ἐφηβάρχου νὰ ἀσκεῖ τὰ καθήκοντά του κατὰ τὸν νόμον ἔχει τὸ παράλληλό της στὸν νόμο τῆς Βέροιας, ὅπου ὁ γυμνασίαρχος ὀρκίζεται νὰ γυμνασιαρχήσει κατὰ τὸν γυμνασιαρχικὸ νόμο²¹.

κύριος δὲ ἔστω καὶ ζημιῶν τὸν ἀτακτοῦντα μέχρι ἑκατὸν δραχμῶν (στ. 5)

Ὁ ἐφήβαρχος ἔχει ἐξουσία νὰ ἐπιβάλλει στοὺς ἐφήβους μόνον χρηματικὲς ποινές. Οἱ σωματικὲς ποινές – ἀντίθετα πρὸς ὅ,τι ἰσχύει γιὰ τοὺς παῖδας στὸν γυμνασιαρχικὸ νόμο – ἀποκλείονται, ἀφοῦ οἱ ὑπ' αὐτὸν ἔφηβοι εἶναι ἐξ ὀρισμοῦ ἐνήλικες²². Στὸν νόμο τῆς Ἀμφιπόλεως ἀναφέρεται τὸ ἴδιο ποσὸν τῶν 100 δραχμῶν ὡς τὸ ἀνώτατο ὄριο τοῦ προστίμου, τὸ ὁποῖο καὶ ὁ γυμνασιαρχικὸς νόμος τῆς Βέροιας ἐξουσιοδοτεῖ τὸν γυμνασίαρχο νὰ ἐπιβάλλει γιὰ τὰ βαρύτερα παραπτώματα: α) ἄσκηση σωματικῆς βίας κατὰ τοῦ γυμνασίαρχου²³ καὶ β) παράλειψη ἀναθέσεως τῶν ἐπάθλων τῶν ἀγώνων ἐντὸς ὀκταμήνου²⁴.

Προσαπογραφῆτω δὲ τοὺς ἐν ἡλικίᾳ ὄντας πάντας καὶ μήπω ἐφηβεύκοντας ἐκ τῆς ἀπογραφῆς τῶν παιδῶν. Ἐὰν δὲ μὴ ἀπογράψῃ, ὑπεύθυνος ἔστω (στ. 6-7)

18. Gauthier-Hatzopoulos, *Loi* 18, Ὁψη Α, στ. 34-40: ὁ δὲ [α]ἰρ[ε]θ[ε]ῖς γυμνασίαρχος, ὅταν εἰσπορεύηται εἰς τὴν [ἀ]ρχ[ή]ν, ἀγαγὼν] τ[οῦ] Δίου μηνὸς τῆς νομηναίας ἐκκλησίαν ἐν τῷ [γυμνασί]ωι προβαλεῖται ἄνδρας τρεῖς, οἵτινες χειροτονηθέντες καὶ ὁμόσαντες τὸν ὑπογεγραμμένον ὄρκον συνεπιβλέφονται τοὺς [νεωτέρ]ους καθὼς ἂν πρὸς [α]ὐτοὺς τάξωνται | καὶ [τ]ῷ γυμνασι[άρχ]ωι ἀ[κο]λουθήσωσιν καθ' ἡμέραν ἐν τῷ γυμνασ[ί]ωι.

19. Gauthier-Hatzopoulos, *Loi* 19, Ὁψη Β, στ. 1-4: Ἐπεγδύεσθαι δὲ μηθενὶ ἐξέστω τῶν ὑπὸ τὰ τριάκοντα ἔτη τοῦ σημείου κειμένου, ἐὰν μὴ ὁ ἀφηγούμενος συγχωρήσῃ: ὅταν δὲ τὸ σημεῖον ἀρῆθῃ μηδὲ ἄλλωι μηθενὶ, ἐὰν μὴ ὁ ἀφηγούμενος συγχωρήσῃ πρβ. καὶ στ. 6-8: ὃν ἂν δὲ καταστήσῃ ὁ γυμνασίαρχος ἀφηγεῖσθαι, τούτωι πειθαρχεῖτωσαν

πάντες οἱ φοιτῶντες εἰς τὸ γυμνά[σ]ιον, καθάπερ καὶ τῷ γυμνασίρχῳ γέγραπται.

20. Ὅπως υποστηρίζουν οἱ Gauthier-Hatzopoulos, *Loi* 62-65.

21. Αὐτόθι 18, Ὁψη Α, στ. 26-27: [ὁ]μν[ύ]ω Δία, Γῆν, Ἥλιον, Ἀπόλλω, Ἡρακλῆν, Ἑρμῆν γυμνασιαρχήσω κατὰ τὸν νόμον τὸν γυμνασιαρχικόν.

22. Πρβ. Gauthier-Hatzopoulos, *Loi* 65-68.

23. Αὐτόθι 21, Ὁψη Β, στ. 41-44: ἐὰν δὲ τις τύπτῃ τὸν γυμνασίαρχον ἐν τῷ γυμνασίωι, [κ]ωλυέτωσαν οἱ παρόντες καὶ μὴ ἐπιτρεπέτωσαν, καὶ ὁμοίως ζημιούτω τὸν τύπτοντα δραχμαῖς ἑκατὸν καὶ χωρὶς ὑπόδικος ἔστω αὐτῷ κατὰ τοὺς [κ]οινοῦς νόμους.

24. Gauthier-Hatzopoulos, *Loi* 23, Ὁψη Β, στ. 67-69.

Ἄμα τῇ ἀναλήψει τῶν καθηκόντων του ὁ ἐφήβαρχος ὀφείλει νὰ ἀπογράψει αὐτοὺς οἱ ὅποιοι ἔχουν συμπληρώσει τὴν ἀπαιτούμενη ἡλικία, ἀλλὰ δὲν ἔχουν ἀκόμη ἐπιτελέσει τὴν ἐφηβικὴ θητεία τους. Ἡ ἡλικία αὐτὴ δὲν διευκρινίζεται, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι εἶναι τὸ δέκατο ὄγδοο ἔτος. Στὴν Ἀθήνα, τῆς ὁποίας ἡ ἐφηβεία λειτούργησε ὡς ὑπόδειγμα γιὰ σχεδὸν ὅλες τὶς ἄλλες ἐλληνικὲς πόλεις²⁵, ἡ ἐφηβεία ἄρχιζε σ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἡλικία²⁶. Ὅτι τὸ ἴδιο ὄριο ἡλικίας ἴσχυε καὶ στὴν Μακεδονία ἐπιβεβαιώνεται ἔμμεσα ἀπὸ τὸν γυμνασιαρχικὸ νόμο τῆς Βέροιας²⁷, ὁ ὁποῖος καθορίζει μία περίοδο “πρώτης ἐφεδρείας” ἀμέσως μετὰ τὴν “ἐνεργὸ θητεία” καὶ προφανῶς τῆς ἴδιας διάρκειας μὲ αὐτὴν, ἡ ὁποία σύμφωνα μὲ τὸν ἐφηβαρχικὸ νόμο (στ. 32-33) ἦταν διετής. Ἡ ἀπογραφή κατὰ τὴν εἴσοδο στὴν ἐφηβεία, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἀθήνα²⁸, μαρτυρεῖται στὴν Πέργαμο, ἴσως στὴν Θάσο²⁹ καὶ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα στὴν Νεάπολη (Καβάλα)³⁰. Εἶναι βέβαιον ὅτι στὴν Ἀμφίπολη ἐτηρεῖτο κατάλογος τῶν παιδῶν, πὺ ἐπέτρεπε νὰ διακριβώνεται κατὰ πόσον ὅσοι πληροῦσαν τὶς οικονομικὲς καὶ λοιπὲς προϋποθέσεις παρουσιάζονταν γιὰ νὰ ἐγγραφοῦν στοὺς ἐφήβους³¹. Ἡ καθολικὴ φοίτηση τῶν παιδῶν μαρτυρεῖται καὶ στὴν Τέω³².

Συναγέτωσαν δὲ ἅπαντας τοὺς ἐφήβους εἰς τὴν παλαίστραν καὶ τὸν ἀριθμὸν αὐτῶν ποείσθω καὶ ἐξέτασιν. Ποείσθω δὲ τὴν μὲν πρώτην ἐξέτασιν τῇ δευτέρᾳ τοῦ Δίου μηνὸς ἀρξάμενος, ἕως ἂν πάντας συννέμη, τὰς τε ἄλλας ὅταν αἱ ἐξοπλάσῃαι ὦσιν (στ. 8-11)

Ὁ ἐφήβαρχος συνάξει, καταμετρεῖ καὶ ἐπιθεωρεῖ τοὺς ἐφήβους τὴν δευτέρη ἡμέρα τοῦ Δίου (περ. Ὀκτωβρίου). Γιατὶ ὅμως ὄχι τὴν πρώτη τοῦ μηνός, πὺ εἶναι καὶ ἡ πρώτη ἡμέρα τοῦ μακεδονικοῦ ἔτους; Ἡ ἐξήγηση παρέχεται ἀπὸ τὸν γυμνασιαρχικὸ νόμο τῆς Βέροιας³³, πὺ ἐπιφυλάσσει τὴν ἡμέρα αὐτὴν γιὰ τὴν ἐκλογή τῶν “βοηθῶν” τοῦ γυμνασιάρχου, μετὰξὺ τῶν ὁποίων πιθανῶς τὸν ἐφήβαρχο, σύμφωνα μὲ τὴν ἀνωτέρω ὑπόθεση. Ἔτσι τὴν δευτέρη ἡμέρα ὁ ἐφήβαρχος, ὁ ὁποῖος ἐν τῷ μετὰξὺ θὰ ἔχει δώσει τὸν νενομισμένο ὄρκο, θὰ δύναται νὰ ἀρχίσει νὰ ἐκτελεῖ τὰ καθήκοντά του μὲ τὴν καταμέτρηση, τὴν ἐπιθεώρηση καὶ τὴν κατάταξη τῶν ἐφήβων πιθανῶς σὲ ομάδες. Θὰ ἀκολουθήσουν καὶ ἄλλες ἐπιθεωρήσεις ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ἐνοπλῶν ἀσκήσεων.

25. Chankowski, *Ephébie* 227-229.

26. Ἀριστ. Ἀθ. Πολ. 42.1-2: Μετέχουσιν μὲν τῆς πολιτείας οἱ ἐξ ἀμφοτέρων γεγονότες ἀστῶν, ἐγγράφονται δ' εἰς τοὺς δημότας ὀκτωκαίδεκα ἔτη γεγονότες ... Μετὰ δὲ ταῦτα δοκιμάζει τοὺς ἐγγραφέντας ἢ βουλή, κἂν τις δόξη νεώτερος ὀκτωκαίδεκ' ἐτῶν εἶναι, ζημιοῖ τοὺς δημότας τοὺς ἐγγράψαντας. Ἐπὶν δοκιμασθῶσιν οἱ ἐφηβοὶ ...

27. Πρβ. Gauthier-Hatzopoulos, *Loi* 20, Ὅψη Β, στ. 10-11: Ἀκοντίζειν δὲ καὶ τοξεύειν μελετάτωσαν οἱ τε ἐφηβοὶ καὶ οἱ ὑπὸ τὰ δύο καὶ εἴκοσιν ἔτη καθ' ἐκάστην ἡμέραν.

28. Ἀριστ. Ἀθ. Πολ. 42.2.

29. Chankowski, *Ephébie* 273-274 καὶ 284-287.

30. Hatzopoulos, *Armée* 126.

31. Πρβ. γιὰ τὴν Ἀθήνα: Ἀρποκρ. Λεξ., ληξιαρχικὸν γραμματεῖον ... εἰς ὃ ἐνεγράφοντο οἱ τελεωθέντες τῶν παιδῶν.

32. *Syll*³ 578, στ. 4 καὶ 14-15.

33. Gauthier-Hatzopoulos, *Loi* 18, Ὅψη Α, στ. 34-41: ὁ δὲ [α]ἰρ[ε]θ[ε]ἰς γυμνασιάρχος, ὅταν εἰσπορεύηται εἰς τὴν [ἀ]ρχ[ή]ν, ἀγαγὼν τ[οῦ] Δίου μηνὸς τῆι νομηνιαὶ ἐκκλησίαν ἐν τῷ [γυμνασί]ῳ προβαλεῖται ἄνδρας τρεῖς, οἵτινες χειροτονηθέντες κλπ.

Ἐὰν δέ τις μὴ ταχθῆ τῶν ἀπογραφέντων ἐφήβων ἢ μὴ φοιτᾷ, καθ' ὃ τι ἕκαστον τῶν ἐφήβων γέγραπται, ζημιούτωι τὸν πατέρα ἢ τὸν κύριον καθ' ἡμέραν δραχμῆ μιᾷ ἢ ὅσου κύριός ἐστιν, ἕως ἂν ταχθῆ (στ. 11-14)

Ὁ ἐφήβαρχος εἶναι ἐξουσιοδοτημένος νὰ ἐπιβάλλει πρόστιμο μιᾶς δραχμῆς ἀνὰ ἡμέρα ἢ συνολικὰ ἕως ἑκατὸ δραχμῶν στὸν πατέρα ἢ τὸν κηδεμόνα τοῦ ὁποῖου ὁ γιὸς ἢ ὁ ἐπιτροπευόμενος δὲν παρακολουθεῖ τὴν ἐκπαίδευση. Ὅπως θὰ φανεῖ καὶ ἀπὸ τὴν συνέχεια (στ. 107), οἱ ἔφηβοι, καίτοι θεωρητικὰ ἐνήλικες, παραμένουν ὑπὸ τὴν ἐπιτροπεία τῶν πατέρων ἢ τῶν κηδεμόνων τους.

Φοιτήσεως. Τοῖς ἐν τοῖς τειμήμασιν οὔσιν. Ὅσοι δ' ἂν ἔχωσιν τῶν ἐφήβων τῶν ἀπογραφέντων τίμημα γῆς καὶ οἰκίας καὶ τῶν τετραπόδων τριάκοντα μνῶν, τούτους ἀνανκαζέτω φοιτᾶν ἐκάστης ἡμέρας, ἐὰν ὧσιν κατὰ πόλιν, [κ]αὶ τὰ ὀνόματα αὐτῶν γράψας εἰς λεύκωμα ἐκτιθέτωι ἐκάστης ἡμέρας, τοὺς δὲ ἀπειθοῦντας ζημιούτω καθ' ἡμέραν δραχμῆ μιᾷ (στ. 14-19)

Ἀντίθετα πρὸς τὸν γυμνασιαρχικὸ νόμο ποὺ ἀπαριθμεῖ τις κατηγορίες ἐκείνων ποὺ ἀποκλείονται ἀπὸ τὸ γυμνάσιο: δούλους, ἀπελευθέρους, τοὺς γιὸς αὐτῶν, ἀνίκανους νὰ γυμνάζονται, πόρνοους, καπήλους καὶ βιοτέχνες, παρὰφρονες καὶ μεθύσοους³⁴, ὁ ἐφηβαρχικός νόμος ὀρίζει τις κατηγορίες ὅσων ὑποχρεοῦνται νὰ μετέχουν στὴν ἐφηβεία. Ὁ λόγος εἶναι ὅτι ἡ ἐπιλογή κατὰ τὴν κατάταξη στοὺς παῖδας εἶχε ἤδη ἀποκλείσει τοὺς δούλους³⁵, τοὺς ἀπελευθέρους, τοὺς γιὸς τους, τοὺς ἀνίκανους νὰ γυμνάζονται, ἐνῶ οἱ λοιπὲς κατηγορίες δὲν ἀφοροῦσαν δεκαοκτὼ ἐτῶν νέους. Κατὰ τὰ ἄλλα ἡ ἐφηβικὴ θητεία ἦταν μὲν ὑποχρεωτικὴ, ἀλλὰ δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ ἐπιβάλλεται σὲ οἰκογένειες ποὺ δὲν διεθεταν τὰ μέσα νὰ συντηροῦν ἐπὶ δύο χρόνια τὸν γιὸ τους μακριὰ ἀπὸ κάθε παραγωγικὴ ἐργασία. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι κατὰ τὸν Ἀρτεμίδωρο ἐὰν ἕνας χειροτέχνης ἢ ρήτωρ ὀνειρεῦεται ὅτι μετέχει σὲ ἐφηβικὲς ἀσκήσεις, θὰ εἶναι κατὰ τὰ ἐπόμενα ἕνα ἕως τρία χρόνια (ἀνάλογα μὲ τὴν τοπικὴ νομοθεσία περὶ ἐφηβείας) χωρὶς ἀπασχόληση καὶ ἐργασία³⁶. Ὡς πρὸς αὐτὸ ἡ ὀργάνωση τῆς ἐφηβείας στὴν Ἀμφίπολη προσομοιάζει στὴν ἀθηναϊκὴ τῆς ἐποχῆς τοῦ Δράκοντος, ὅταν ἡ ιδιότητα τοῦ πολίτη (τουλάχιστον τοῦ ἐνεργοῦ) περιοριζόταν σὲ ὅσους εἶχαν τὴν δυνατότητα νὰ ἐξοπλίζονται ἰδίαις δαπάναις³⁷ ἢ στὴν ἀθηναϊκὴ ἐφηβεία ὑπὸ τὸ ὀλιγαρχικὸ καθεστῶς ποὺ ἐπέβαλε ὁ Ἀντίπατρος στοὺς Ἀθηναίους

34. Gauthier-Hatzopoulos, *Loi 20-21*, Ὅψη Β, στ. 26-29: Οἷς οὐ δεῖ μετεῖναι τοῦ γυμνασίου· μὴ ἐγδυέσθω δὲ εἰς τὸ γυμνάσιον δ[ο]ῦ[λ]ος μὴδὲ ἀπε[λ]εῦθερος μὴδὲ οἱ τούτων υἱοὶ μὴδὲ ἀπάλαιστρος μὴδὲ ἠταιρευκῶς μ[η]δ[ε] τῶν ἀγοραῖαι τέχνη κεχρημένω μὴδὲ μεθύων μὴδὲ μαινόμενος.

35. Πρβ. Ἀρτεμ. Ὀνειρ. 1.54: Ἐφηβεῦειν ἐὰν δόξη, ἐλεύθερος ἔσται, ἐπειδὴ μόνοις ἐλευθέροις ἐφήσιον ὁ νόμος.

36. Ἀρτεμ. Ὀνειρ. 1.54: Παντὶ δὲ χειροτέχνη καὶ ῥήτορι σχολὴν καὶ ἀργίαν εἰς ἐνιαυτὸν σημαίνει· χρὴ γὰρ τὸν ἔφηβον ἐν τῇ χλαμύδι τὴν δεξιὰν ἔχειν ἀνελιμμένην διὰ τὸ ἀργὴν εἶναι εἰς ἔργα καὶ λόγους εἰς ἐνιαυτὸν καὶ μὴ προϊέναι τὴν χεῖρα. Ἐνιαυτὸν δὲ εἶπον διὰ τὸν τῆς ἐφηβείας χρόνον. Εἰ δὲ πού τριετίας ἐφηβεύουσι χρόνον, πρὸς τὸ τοπικὸν ἐξετάζειν χρὴ.

37. Ἀριστ. Ἀθ. Πολ. 4.2· πρβ. Pélékidis, *Ephébie* 74-75.

μετὰ τὸν Λαμιακὸ πόλεμο³⁸ ἢ ἀκόμη στὴν περσικὴ ἐκπαίδευση ποὺ φαντάσθηκε ὁ Ξενοφῶν³⁹. Οἱ ἀρχὲς τῆς Ἀμφιπόλεως ἐκτίμησαν προφανῶς ὅτι τὸ εἰσοδήμα ἀπὸ περιουσία 3.000 δραχμῶν ἦταν τὸ ἐλάχιστο ἀναγκαῖο ποσὸ ὥστε νὰ ἔχει μία οἰκογένεια τὴν δυνατότητα νὰ προσφέρει σὲ ἄρρεν τέκνο τῆς τὴν πολυτέλεια δύο ἐτῶν χωρὶς παραγωγικὴ ἀπασχόληση⁴⁰. Ἡ ἐξειδίκευση ὅτι αὐτὴ ἡ περιουσία πρέπει νὰ συνίσταται σὲ οἰκίαι, γῆ καὶ ποιμνία μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ στὴν φροντίδα τοῦ νομοθέτη γιὰ τὴν σταθερότητα τοῦ εἰσοδήματος, τὴν ὁποία μία περιουσία σὲ ρευστὸ ἢ σὲ ἐμπορεύματα δὲν θὰ ἦταν δυνατόν νὰ ἐξασφαλίσει, ἀλλὰ θὰ μποροῦσε ἐπίσης νὰ ἀπηχεῖ ἀριστοκρατικὴ ἔλλειψη ἐμπιστοσύνης ἔναντι χρηματιστικῶν καὶ ἐμπορικῶν δραστηριοτήτων. Οἱ ὠνὲς τῆς Ἀμφιπόλεως τοῦ 4ου καὶ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. παρέχουν κάποιες χρήσιμες ἐνδείξεις γιὰ τὴν ἀξία τριάντα μνῶν σὲ οἰκίαι καὶ γῆ. Ἐπὶ τῆ βάσει τοῦ ὑπολογισμοῦ ὅτι 30 μνὲς ἰσοδυναμοῦν μὲ 3.000 ἀργυρῆς ἀπτικῆς δραχμῆς καὶ ὅτι ὁ λεγόμενος “φιλίππειος” χρυσὸς στατῆρ ἰσοδυναμοῦσε μὲ 20 ἀπτικῆς ἀργυρῆς δραχμῆς⁴¹, ἡ ἀξία ἐννέα οἰκιῶν στὴν Ἀμφίπολη μὲ περισσότερη ἢ λιγότερη γῆ τῶν ὁποίων γνωρίζομε τὴν τιμὴ κυμαίνεται μεταξὺ 200 καὶ 6.000 δραχμῶν, ἡ δὲ μέση τιμὴ ἀνέρχεται σὲ 2.381 δραχμῆς⁴². Αὐτὸ σημαίνει ὅτι οἱ ἐν τοῖς τιμήμασιν ὄντες, τῶν ὁποίων οἱ γιοὶ ὑποχρεοῦντο νὰ ὑπηρετήσουν ὡς ἔφηβοι, ἦσαν ἰδιοκτῆτες μιᾶς ἀξιόλογης – ἂν ὄχι μιᾶς ἀρχοντικῆς – οἰκίας. Ἐξ ἄλλου γνωρίζομε ὅτι στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. μία οἰκία μὲ πιθεῶνα (κελλάρι) καὶ ἀπροσδιόριστης ἐκτάσεως οἰκόπεδο στὴν χώρα τῆς Ἀργίλου (ἢ τῆς Ἀμφιπόλεως) δόθηκε ὡς ἐγγύηση γιὰ ποσὸ 5.000 δραχμῶν. Λαμβάνοντας ὑπ’ ὄψιν τὴν συνήθη τιμὴ ψιλῆς (ἀδένδρου) γῆς στὴν Μιέζα στὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., ποὺ ἦταν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον 70 δραχμῆς τὸ πλῆθος, καὶ ὑπολογίζοντας ὅτι τὸ πλῆθος ἀντιστοιχεῖ σὲ 876 τ.μ.⁴³, αὐτὴ ἡ γῆ θὰ εἶχε ἐπιφάνεια περίπου 62,5 στρεμμάτων. Συναφέστερο μέτρο συγκρίσεως μᾶς παρέχει ἡ ὠνὴ ἀμπελῶνος ἑξὶ πλῆθρον στὴν χώρα τῆς Ἀμφιπόλεως στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ἔναντι 320 δραχμῶν, δηλαδὴ ἔναντι 53,33 δραχμῶν τὸ πλῆθος⁴⁴. Βάσει τῶν ἀνωτέρω ἕνας πατέρας ἐφήβου θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι ἰδιοκτῆτης τουλάχιστον 50 στρεμμάτων ἀμπελῶν. Τέλος ὁ ὑπολογισμὸς σὲ μνὲς τῆς ἐλάχιστης περιουσίας τῶν ὑποχρεομένων σὲ ἐφηβικὴ θητεία ἐπιβεβαιώνει ὅτι ὁ Ἄδαϊος ἀντέγραψε κατὰ λέξιν τὸ κείμενο ἐφηβαρχικοῦ νόμου τῆς ἐποχῆς τῶν Ἀντιγονιδῶν. Πράγματι, κατὰ τὴν περίοδο τῆς βασιλείας τοῦ Αὐγούστου τὸ τρέχον ἀργυρὸ νόμι-

38. Pélékidis, *Ephébie* 155-157 πρβ. καὶ 113-114.

39. Ξεν. Κυρ. 1.2.15: Ἄλλ’ ἔξεστι πᾶσι Πέρσαις πέμπειν τοὺς ἑαυτῶν παῖδας εἰς τὰ κοινὰ τῆς δικαιοσύνης διδασκαλεῖα. Ἄλλ’ οἱ μὲν δυνάμενοι τρέφειν τοὺς παῖδας ἀργοῦντας πέμπουσιν, οἱ δὲ μὴ δυνάμενοι οὐ πέμπουσιν. Οἱ δ’ ἂν παιδευθῶσιν παρὰ τοῖς δημοσίοις διδασκάλοις, ἔξεστιν αὐτοῖς ἐν τοῖς ἐφήβοις νεανισκεύεσθαι, τοῖς δὲ μὴ διαπαιδευθεῖσιν οὕτως οὐκ ἔξεστιν. Οἱ δ’ ἂν αὖ ἐν τοῖς ἐφήβοις διατελέσωσι τὰ νόμιμα ποιοῦντες, ἔξεστι τούτοις εἰς τοὺς τελείους ἀνδρας συναλίζεσθαι καὶ ἀρχῶν καὶ τιμῶν μετέχειν, οἱ δ’ ἂν μὴ διαγένωνται ἐν τοῖς ἐφήβοις, οὐκ εἰσέρχονται εἰς τοὺς τελείους.

40. Βλ. σχετικὰ Hatzopoulos, *ΣΥΝΤΡΟΦΟΙ* (ὑπὸ ἔκδ.).

41. Μ. Β. Χατζόπουλος, Ἀργυρῆς δραχμῆς καὶ χρυσοῦ στατῆρες σὲ ἐπιγραφῆς τῆς Μακεδονίας, *Ὀβολὸς* 4, *Τὸ νόμισμα στὸ μακεδονικὸ χῶρο* (Θεσσαλονίκη 2000) 79-87.

42. Hatzopoulos, *Amphipolis* 14-54.

43. Πρβ. Μ. Β. Hatzopoulos, A List of Sales from Mieza and the Constitution of Extended Landed Properties in the Central Macedonian Plain, *TEKMHPIA* 10 (2011) 64-68.

44. Hatzopoulos, *Amphipolis* 33-38, ἀρ. IV.

σμα συναλλαγῶν στὴν Μακεδονία ἦταν τὸ ρωμαϊκὸ δηνάριο⁴⁵. Αὐτὸ φαίνεται ὅτι ἴσχυε ἤδη ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.⁴⁶ Ἡ μνᾶ ὡς νομισματικὴ μονάδα μετρήσεως δὲν ἐμαρτυρεῖτο μέχρι σήμερα στὴν Μακεδονία παρὰ μόνον μία ἄλλη φορὰ, ἀκριβῶς σὲ σχέση μετὴν ἀπογραφῆ τῶν παιδῶν⁴⁷.

Ἡ ὑποχρέωση καθημερινῆς παρουσίας τῶν ἐφήβων στὸ γυμνάσιο ἀπαντᾷ καὶ στὸν γυμνασιαρχικὸ νόμο, ὅπου διευκρινίζεται ρητῶς ἀκοντίζειν δὲ καὶ τοξεύειν μελετάτωσαν οἱ τε ἔφηβοι καὶ οἱ ὑπὸ τὰ δύο καὶ εἴκοσιν ἔτη καθ' ἑκάστην ἡμέραν. Τὴν ἴδια ὑποχρέωση εἶχαν καὶ οἱ παιδοτρίβες, οἱ ὅποιοι ὄφειλαν νὰ παρουσιάζονται δύο φορές κάθε ἡμέρα στὸ γυμνάσιο, προφανῶς γιὰ νὰ ἐπιμελοῦνται τῶν παιδῶν, οἱ ὅποιοι, ἐπομένως, ἦσαν ἐπίσης ὑποχρεωμένοι νὰ ἔρχονται στὸ γυμνάσιο πρῶτὸ καὶ ἀπόγευμα⁴⁸. Ὁ ἐφηβαρχικὸς νόμος διευκρινίζει ὅτι τὸ ἀπουσιολόγιο θὰ τηρεῖται ὑπὸ τὴν μορφή λευκώματος (ξύλινου πίνακος καλυμμένου με λευκὴ χρωστικὴ οὐσία) καὶ ὅτι ὅσοι δὲν συμμορφώνονται θὰ τιμωροῦνται με πρόστιμο μιᾶς δραχμῆς τὴν ἡμέρα, ἐκτὸς ἂν ἀπουσιάζουν (δικαιολογημένα) ἀπὸ τὴν πόλη⁴⁹.

[Δ]ιδασκάλων αἴρεσις. Ὁ ἐφήβαρχος καθιστάτω ἐπὶ τοὺς ἐφήβους παιδοτρίβην καὶ ἀκοντιστὴν καὶ τοξότην, οὓς ἂν οἴηται ἄριστα κα[ῖ] σωφρονέστατα ἐπιμελήσεσθαι τῶν ἐφήβων, πωλιδομαστῆ δὲ καὶ ἵπποις χρήσθωσαν καθ' ὃ τι ἂν οἱ βουλευταὶ περὶ τούτων διατάξωσι. Μὴ ἐξέστωι δὲ τοῖς ἐφήβοις ἄλλο παιδεύεσθαι μηθέν, ἀλλὰ ἢ ὁ- [σ]α γέγραπται ἐν τοῖς νόμοις (στ. 20-25)

Ἡ ἀπώλεια τοῦ μεγαλύτερου μέρους τῆς ὄψεως Α τοῦ γυμνασιαρχικοῦ νόμου τῆς Βέροιας, καὶ ἰδίως τοῦ τμήματος ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὸ προσωπικὸ τοῦ γυμνασίου⁵⁰, δὲν ἐπιτρέπει τὴν σύγκριση τῶν προνοιῶν τοῦ νόμου τῆς Ἀμφιπόλεως περὶ τῆς ἐπιλογῆς τῶν ἐκπαιδευτῶν μετὰ ἀντίστοιχα ἄρθρα τοῦ νόμου τῆς Βέροιας. Ἐν τούτοις ἡ ὑποχρέωση τῶν ἐφήβων καὶ τῶν ὑπὸ τὰ δύο καὶ εἴκοσι ἔτη νὰ ἀσκοῦνται καθημερινῶς στὴν τοξοβολία καὶ στὸ ἀκόντιο⁵¹, καθὼς καὶ ἡ ἐπανειλημμένη μνεία παιδοτριβῶν⁵² σὲ σχέση μετὶς δραστηριότητες τῶν παιδῶν, δὲν ἀφήνουν καμία ἀμφιβολία ὅτι ὁ τοξότης, ὁ ἀκοντιστὴς καὶ οἱ παιδοτρίβες ἀποτελοῦσαν μέρος τοῦ προσωπικοῦ καὶ τοῦ γυμνασίου τῆς Βέροιας⁵³.

45. M. Amandry et Sophia Krémydi, *Monnaies impériales et monnaies locales en Macédoine: trésors et circulation monétaire*, στὸ *La domination romaine sur les communautés du Nord égéen (IIe s. av. J.-C. – IIe s. apr. J.-C.): entre ruptures et continuités* (ὑπὸ ἔκδ.).

46. Πρβ. Ἰ. Μ. Ἀκαμάτη, *Πήλινες μῆτρες ἀγγείων ἀπὸ τὴν Πέλλα* (Ἀθήνα 1993) 321-322.

47. Hatzopoulos, *Armée* 123-127.

48. Gauthier-Hatzopoulos, *Loi* 20, Ὑψη Β, στ. 10-11· πρβ. Ὑψη Β, στ. 15-16: ἀπαντάτωσαν δὲ καὶ οἱ παιδοτρίβαι ἑκάστης ἡμέρας δις εἰς τὸ γυμνάσιον.

49. Πρβ. κατωτέρω στ. 106-110.

50. Gauthier-Hatzopoulos, *Loi* 18-19, Ὑψη Α, στ. 40 κέ.

51. Αὐτόθι 20, Ὑψη Β, στ. 10-11.

52. Αὐτόθι 20 καὶ 22, Ὑψη Β, στ. 16, 19, 24 καὶ 64.

53. Πρβ. τὸν νόμο τῆς Κορησίας *Syll*³ 958, στ. 23-25: τοῦτον (τὸν γυμνασίαρχον) δὲ καὶ τᾶλλα ἐπιμελεσθαι τὰ κατὰ τὸ γυμνάσιον καὶ ἐξάγειν εἰς μελέτην ἀκοντισμοῦ καὶ τοξικῆς καὶ καταπαλταφείας τρίς τοῦ μηνός. Γιὰ τὶς στρατιωτικὰς ἀσκήσεις στὸ γυμνάσιο, τοὺς ἐκπαιδευτὰς καὶ τοὺς παιδοτρίβες, βλ. Gauthier-Hatzopoulos, *Loi* 72-74· Kah, *Ausbildung* 47-90· Hatzopoulos, *Armée* 133-140· τοῦ ἰδίου, *Formation militaire* 91-96· Chankowski, *Ephébie* 319-382· ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ἐπιλογή καὶ τὴν ἀμοιβὴ τῶν παιδοτριβῶν, βλ. *Syll*³ 577 (Μίλητος) καὶ *Syll*³ 578 (Τέως).

Οἱ ἀρετὲς ποὺ ἀπαιτοῦνται ἀπὸ τὸ ἐκπαιδευτικὸ προσωπικὸ (οὐς ἂν οἴηται ἄριστα καὶ σωφρονέστατα ἐπιμελήσεσθαι τῶν ἐφήβων) θυμίζουσι ἐκεῖνες τῶν ὑποψήφιων σωφρονιστῶν καὶ κοσμητῶν κατὰ τὴν ἀριστοτελικὴν *Ἀθηναίων Πολιτεία* (42. 2: οὐς ἂν ἠγῶνται βελτίστους εἶναι καὶ ἐπιτηδειοτάτους ἐπιμελεῖσθαι τῶν ἐφήβων). Αὐτὴ εἶναι ἀπλῶς ἢ πρώτη μεταξὺ πλειόνων ἐνδείξεων ὅτι ὁ νομοθέτης ἐμπνεύσθηκε τὸ σχετικὸ μὲ τοὺς ἐφήβους νομοθέτημά του ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλους (ἢ τῶν μαθητῶν του). Θὰ ἀναφεροῦν ἐν συνεχείᾳ καὶ ἄλλες (βλ. στὰ Συμπεράσματα).

Μοναδικὸ σχεδὸν στοιχεῖο τοῦ ἐφηβαρχικοῦ νόμου τῆς Ἀμφιπόλεως εἶναι ἡ πρόνοια γιὰ ἐκμάθηση ἵππασίας, ἢ ὁποῖα δὲν ἀπαντᾷ σὲ κανένα σχετικὸ κείμενο τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος, μὲ μόνη ἐξαιρέση τρία ἀττικὰ ψηφίσματα τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 1ου αἰ. π.Χ., πρὸς τιμὴν κοσμητῶν καὶ ἐφήβων⁵⁴, ἴσως δὲ καὶ τὸ “διάγραμμα” τοῦ Πτολεμαίου γιὰ τὴν Κυρῆνη⁵⁵. Πῶς ἐξηγεῖται ἡ ἰδιαιτερότητα αὐτῆ⁵⁶ τοῦ νόμου τῆς Ἀμφιπόλεως; ἴσως πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ στὴν ἐξέχουσα σημασία τοῦ ἵππικοῦ στὸ μακεδονικὸ στράτευμα⁵⁷. Πράγματι, ἐπὶ πλέον τοῦ βαρέος ἵππικοῦ τῶν ἐταίρων ὑπῆρχαν μονάδες ἐλαφροῦ ἵππικοῦ, ποὺ οἱ πηγὲς ἀποκαλοῦν ἄλλοτε προσκόπους, ἄλλοτε σαρισσοφόρους καὶ ἄλλοτε ἵππακοντιστάς. Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο ὅτι ὁ ἐφηβαρχικὸς νόμος προνοεῖ ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ἄσκησιν τοῦ ἀφ' ἵππου ἀκοντίζεῖν⁵⁸. Φαίνεται δὲ ὅτι οἱ νεαροὶ Μακεδόνες, μὲ πρῶτους τοὺς βασιλικοὺς παῖδας, προτοῦ ἐνταχθῶν στὸ βαρὺ ἵππικὸ τῶν ἐταίρων, ὑπηρετοῦσαν ὡς πρόσκοποι σὲ μονάδες ἐλαφροῦ ἵππικοῦ⁵⁹. Εἶναι ἐπίσης πιθανὸν ὅτι οἱ λιγότερο εὐκατάστατοι σύντροφοι τῶν ἐφήβων⁶⁰ ὑπηρετοῦσαν σ' αὐτὲς τὲς μονάδες ὡς ἀναπληρωταί, γιὰ νὰ ἐπιτρέψουν δηλαδὴ στοὺς εὐπορότερος ἀλλὰ στερημένους ὑγιῶν γονέων συνεφήβους τοὺς νὰ ἀπαλλαγῶν ἀπὸ συμμετοχὴ σὲ ἐκστρατεία καὶ νὰ παραμείνουν ὡς βοηθοὶ (ἔφεδροι), γιὰ νὰ φροντίσουν τὰ τοῦ οἴκου τοὺς καὶ τοὺς γονεῖς τοὺς. Ἡ συμπερίληψη τῆς ἵππασίας στὰ μαθήματα τῶν ἐφήβων δὲν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ νεωτερισμὸς τοῦ νόμου τῆς Ἀμφιπόλεως. Ἀναμνηστικὲς στήλες ἵππικῶν ἀγώνων τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ποὺ παρὰ ἄλλα μὲ ἐκεῖνες ἀγώνων δρόμου πεζῶν, σημαδεύουν τὴν μετάβαση ἀπὸ τὴν ἐφηβικὴ στὴν ἀνδρική ἡλικία, ἔχουν ἀνακαλυφθεῖ στὴν χώρα τῆς Κύρρου⁶¹ καὶ στὴν Λητὴ⁶².

Ἡ χρῆσις τῶν ὑπηρεσιῶν τοῦ διδασκάλου ἵππασίας καὶ τῶν ἵππων ἐξαορτᾶται ἀπὸ τὶς ἀποφάσεις τῶν βουλευτῶν. Γεννᾷ ἀπορίες ὅτι τὰ μαθήματα ἵππασίας στὸν ἐφηβαρχικὸ νόμο τῆς Ἀμφιπόλεως ἐμφανίζονται νὰ εἶναι, ὅπως στὴν Ἀθήνα⁶³, τῆς ἀρμοδιότητος τῆς βουλῆς (ἐνδεχομένως μὲ τὴν συνδρομὴ τοῦ ἐφηβάρχου⁶⁴, ἴσως δὲ καὶ τῶν πολιταρχῶν, ὡς

54. *IG* II² 1040, στ. 29-30 (γυμνασία ἐν τοῖς ἵππικοῖς)· *IG* II² 1042, στ. 20-21 (ἵππικὴ ἄσκησις) καὶ *IG* II² 1043, στ. 21 (ἵππων γυμνασία).

55. *SEG* 9 (1944) 1, στ. 44-45: ὅστις ... διδάσκει τοξεύειν ἢ ἵππεύειν ἢ ὀπλομαχεῖν. Σχετικὰ μὲ τὸ θέμα τῆς ἵππικῆς ἐκπαιδεύσεως στὰ γυμνάσια, βλ. ἐπίσης Kah, *Ausbildung* 66-67 καὶ H. W. Pleket, *Ephebes and Horses*, *Mnemosyne* 65, 2012, 324-328, μὲ ἄλλες λιγότερο ἀσφαλεῖς μαρτυρίες.

56. Πρβ. ἐπίσης κατωτέρω στ. 28, 57, 67.

57. Πρβ. Hatzopoulos, *Armée* 32-36.

58. Βλ. κατωτέρω στ. 28.

59. Hatzopoulos, *Cultes* 109, σημ. 2 τοῦ ἰδίου, *Armée* 35-36.

60. Βλ. Hatzopoulos, *ΣΥΝΤΡΟΦΟΙ* (ὑπὸ ἔκδ.).

61. *EKM* Β' 419.

62. Hatzopoulos, *Cultes* 55-61.

63. Πρβ. *IG* II² 1042.

64. Πρβ. κατωτέρω στ. 25-28 καὶ 56-57.

ἐπιβλεπόντων τὰ πειθαρχικὰ μέτρα ποὺ λαμβάνονται ἀπὸ τὸν ἐφήβαρχο εἰς βάρος τοῦ ὑπ' αὐτὸν προσωπικοῦ;⁶⁵), ἐνῶ στὸν κανονισμὸ τῆς μακεδονικῆς στρατιωτικῆς θητείας τὸ ἱππικὸ φαίνεται νὰ εἶναι τῆς ἀρμοδιότητος τοῦ ἐπιστάτη, τοῦ ἐπὶ τῆς χώρας, τοῦ ἱππάρχου καὶ τοῦ γραμματέως⁶⁶. Ἡ ἐξήγηση τοῦ – τουλάχιστον ἐκ πρώτης ὄψεως – παραδόξου αὐτοῦ πρέπει νὰ ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἐφηβεία ὀργανώνεται ἀπὸ τὶς πολιτικὲς ἀρχὲς βάσει νόμου τῆς πόλεως, ὁ ὁποῖος ἀναθέτει τὴν λειτουργία της σὲ πολιτικούς θεσμούς καὶ ἰδιαίτερα στὴν βουλή⁶⁷, ἐνῶ ὁ στρατὸς εἶναι θεσμὸς τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας καὶ οὐσιαστικὰ τῆς ἀρμοδιότητος ἀξιωματικῶν, ὅπως ὁ ἱππάρχος, μὲ τὴν συνδρομὴ τοῦ ἐπιστάτη (καὶ τοῦ γραμματέως του), ποὺ εἶναι ὁ σύνδεσμος μεταξὺ τῆς πόλεως καὶ τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας, καὶ ἴσως ἐπίσης καὶ τοῦ ἐπὶ τῆς χώρας, ἐὰν εἶναι αὐτὸς ὁ πολιτάρχης ὁ ἐπιφορτισμένος μὲ τὴν ἄμυνα τῆς χώρας τῆς πόλεως⁶⁸.

Ἡ τελευταία φράση τοῦ παρόντος ἄρθρου, τὸ ὁποῖο δὲν ἐπιτρέπει τὴν διδασκαλία ὁποιοῦδήποτε μαθήματος πλὴν αὐτῶν ποὺ προβλέπονται ἀπὸ τοὺς νόμους, ἐκπλήσσει. Σημαίνει ἄραγε ὅτι ὁποιαδήποτε δραστηριότητα πλὴν αὐτῶν ποὺ ἀπαριθμοῦνται στὰ ἄρθρα τοῦ νόμου, ἰδιαίτερα δὲ στὸ ἐπόμενο (τοξοβολία, ἀκόντιση, σφενδόνηση, λιθοβολία, ἱππασία, ἀκόντιση ἀφ' ἵππου, ἀγῶνες δρόμου, ἐξοπλάσιες κλπ.) ἀπαγορεύεται⁶⁹; Ἡ ὑποχρέωση τῶν ἐφήβων νὰ διημερεύουν στὴν παλαιστρα⁷⁰ τοὺς στερεῖ ἐκ τῶν πραγμάτων τὴν δυνατότητα νὰ παρακολουθοῦν ἄλλοῦ μαθήματα ρητορικῆς, φιλοσοφίας ἢ μουσικῆς. Ὡστόσο τὰ ἄρθρα περὶ πομπῆς καὶ περὶ θεᾶς ἀναδεικνύουν τὸν παιδευτικὸ χαρακτήρα τῶν τελετῶν αὐτῶν στίς ὁποῖες συμμετέχουν οἱ ἔφηβοι καὶ τὴν ἐξέχουσα σημασία τους γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἔνταξη καὶ τὴν πολιτικὴ καὶ θρησκευτικὴ τους διάπλαση⁷¹. Ἡ μακεδονικὴ ἐφηβεία ἦταν καταφανῶς στρατιωτικὴ θητεία πλήρους ἀπασχολήσεως, ἀλλὰ δὲν ἀγνοοῦσε καὶ τὴν ἀνάγκη τοῦ ἠθικοῦ καὶ πατριωτικοῦ φρονηματισμοῦ τῶν νεαρῶν Μακεδόνων.

Ἐπιμελείας ἐφήβων. Ὁ ἐφήβαρχος ἐπιμελείσθω τῶν ἐφήβων καθ' ἐκάστην ἡμέραν, ὅπως ἂν μανθάνωσιν οἱ ἔφηβοι τοξεύειν καὶ ἀκοντίζειν καὶ σφενδονᾶν καὶ λιθάζειν καὶ ἱππεύειν καὶ ἀφ' ἵππου ἀκοντίζειν (στ. 25-28)

Ὁ νομοθέτης ἐξειδικεύει τὰ μαθήματα ποὺ θὰ διδάσκονται ἀπὸ τοὺς ἐκπαιδευτές τὴν τοξοβολία, τὴν ἀκόντιση, τὴν σφενδόνηση τὴν λιθοβολία, τὴν ἱππασία καὶ τὴν ἀκόντιση ἀφ' ἵππου⁷². Γιὰ τὰ δύο τελευταῖα μαθήματα ἔγινε ἐκτενῶς λόγος ἀνωτέρω. Ἡ τοξοβολία

65. Πρβ. κατωτέρω στ. 115.

66. Hatzopoulos, *Armée* 44-49 καὶ 159, ἀρ. 211, στ. 1-10.

67. Γιὰ τὴν σχέση τῶν βουλῶν τῶν μακεδονικῶν πόλεων μὲ τὴν ἐφηβεία καὶ γενικότερα μὲ τοὺς νέους τῶν γυμνασίων, πρβ. *EKM* II (Ἔδεσσα) 181· *EKM* I (Βέροια) 113-114· *IG* X 2, 1 (Θεσσαλονίκη) 133.

68. Hatzopoulos, *Armée* 46, σημ. 5, καὶ τοῦ ἰδίου, *Copie* (ὑπὸ ἔκδ.)· πρβ. ἐπίσης τὴν συμμετοχὴ τοῦ στρα-

τηγοῦ ἐπὶ τῆς χώρας στὴν ἐκπαίδευση τῶν Ἀθηναίων ἐφήβων (Pélékidis, *Ephébie* 37, 38 καὶ 115).

69. Πρβ. Gauthier-Hatzopoulos, *Loi* 173-174.

70. Στ. 28-30· πρβ. καὶ στ. 30-69.

71. Βλ. κατωτέρω στ. 123-133 μαζί μὲ τὰ σχετικὰ σχόλια.

72. Γιὰ τὴν στρατιωτικὴ ἐκπαίδευση τῶν ἐφήβων βλ. Kah, *Ausbildung* 45-90· Hatzopoulos, *Formation* 91-96· Chankowski, *Ephébie* 319-329.

καὶ ἡ ἀκόντιση ἀποτελοῦσαν μέρος τοῦ συνήθους ἐκπαιδευτικοῦ προγράμματος σ' ὅλη τὴν ἑλληνικὴ οἰκουμένη⁷³. Ἀντιθέτως, ἐνῶ ὑπάρχουν ἄφθονες φιλολογικὲς μαρτυρίες γιὰ τὴν παρουσία σφενδονητῶν σὲ ἑλληνικὰ στρατεύματα⁷⁴, ἐκπαίδευση σφενδονητῶν ἀναφέρεται μόνον σὲ δύο ἐφηβικὲς ἐπιγραφές τῆς Βοιωτίας: τῶν Θεσπιῶν⁷⁵ καὶ τῶν Ἀκραιφίων⁷⁶ ἀντίστοιχα. Ὡστόσο ἕνας ἀγῶνας [σφε]νδόνη μαρτυρεῖται σὲ κατάλογο νικητῶν ρωμαϊκῆς περιόδου ἀπὸ τὴν Ποντικὴ Ἡράκλεια⁷⁷. Οἱ λιθοβόλοι μαρτυροῦνται ἐπίσης εὐρύτητα σὲ φιλολογικὰ κείμενα καὶ εἶναι πιθανὸν ὅτι ἀποτελοῦσαν ἰδιαίτερη μονάδα τοῦ μακεδονικοῦ στρατοῦ, τουλάχιστον ἀπὸ τὴν βασιλεία τοῦ Φιλίππου Β'⁷⁸. Δεδομένου ὅτι καταπαλαταφῆτες μνημονεύονται συχνὰ μεταξὺ τῶν ἐκπαιδευτῶν τῶν ἐφήβων σὲ ἄλλες ἑλληνικὲς πόλεις⁷⁹, ἀπορία προξενεῖ ἡ ἀπουσία ἐνὸς εἰδικοῦ γιὰ τὴν ἐκπαίδευση στοὺς καταπέλτες καὶ στὴν Ἀμφίπολη, τόσο μᾶλλον ποὺ βλήματα καταπελτῶν ἔχουν ἐντοπισθεῖ στὸ γυμνάσιο⁸⁰.

Παραγγελλέτω δὲ αὐ-
τοῖς καὶ διημερεύειν ἐν τῇ παλαίστρᾳ καὶ γυμνάζεσθαι παρὰ
τῷ παιδοτρίβῃ, ἄλλοθι δὲ μηδαμοῦ ἀλίφεσθαι. Ἐπὶ δὲ τῶν προειρημέ-
νων μαθημάτων καὶ αὐτὸς συμπαρέστω καὶ τῆς ὅλης αὐτῶν
εὐταξίας ἐχέτω πρόνοιαν (στ. 28-32)

Ἐγινε ἤδη λόγος γιὰ τὸν παιδοτρίβη καὶ γιὰ τὴν ὑποχρέωση τῶν ἐφήβων νὰ διημε-
ρεύουν ἀσκούμενοι στὸ γυμνάσιο, στὴν ὁποία θὰ ἐπανεέλθει λεπτομερέστερα ὁ νομοθέτης
(στ. 30-69). Τὸ σημαντικὸ σημεῖο αὐτῆς τῆς παραγράφου εἶναι ἡ ἀπόλυτη ἀπαγόρευση
ποὺ ἐπιβάλλεται στοὺς ἐφήβους νὰ ἀσκούνται ἄλλοῦ, ἀπαγόρευση ποὺ ἐπαναλαμβάνεται
σχεδὸν αὐτόουσια στὸν γυμνασιαρχικὸ νόμο τῆς Βέροιας⁸¹. Ἐκεῖ ἐπίσης ἡ ἀπαγόρευση
φαίνεται νὰ ἀφορᾷ τοὺς ἐφήβους καὶ τοὺς ὑπὸ τὰ τριάκοντα ἔτη, ποὺ ἀναφέρονται
τρεῖς στίχους ἀνωτέρω.

Χρόνου καὶ ἐσθῆτος. Οἱ δὲ ἀπο-
δειχθέντες ἐφηβοὶ ἐφηβευέτωσαν μὲν ἔτη δύο (στ. 32-33)

Ἡ διάρκεια τῆς ἐφηβικῆς θητείας στὴν Ἀμφίπολη τὴν ἐποχὴ τῆς συγγραφῆς τοῦ νόμου
διευκρινίζεται σαφῶς ἐδῶ καὶ ἐπιβεβαιώνεται σὲ δύο ἄλλα χωρία του (στ. 87-88 καὶ 136-

73. Κορησία: *Syll*³ 647, στ. 23-25· Τέως: *Syll*³ 578, στ. 21-22· Σηστός: *OGIS* 339 στ. 36-37· Βέροια: Gauthier-Hatzopoulos, *Loi* 20, Ὁψη Β, στ. 10-11· Ἀριστ. *Ἀθ. Πολ.* 42.3· Πρβ. Ξεν. *Κυρ.* 1.2.4.

74. Pritchett, *War* 1-65.

75. Roesch, *Thespies* 84, στ. 26.

76. *IG VII* 2714, στ. 4.

77. *I. Herakl. Pont.* 60, στ. 11· πρβ. Kah, *Ausbildung* 58-59.

78. Pritchett, *War* 65-67· Hatzopoulos, *Lettre* 166-

167· πρβ. Kah, *Ausbildung* 59.

79. Ἀριστ. *Ἀθ. Πολ.* 42.3 καὶ Kah, *Ausbildung* 58, μὲ ἀναφορὲς καὶ βιβλιογραφία.

80. Καλλιόπη Λαζαρίδου, Τὸ γυμνάσιο τῆς ἀρχαίας Ἀμφίπολης, *AEMΘ* 1, 1987 (Θεσσαλονίκη 1988) 316· πρβ. Gauthier-Hatzopoulos, *Loi* 163 καὶ σμ. 1.

81. Gauthier-Hatzopoulos, *Loi* 19, Ὁψη Β, στ. 4-5: μὴδὲ ἐν ἄλλῃ παλαίστρᾳ ἀλειφέσθω μῆθεις ἐν τῇ αὐτῇ πόλει, μὲ τὰ σχόλια τῆς σ. 59.

137), όπου γίνεται μνεία των τῶν δευτέρου ἔτος ἐφηβούντων. Τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἴδια διάρκεια μαρτυρεῖται καὶ στὸν νόμο τῆς Βέροιας, ποὺ χρονολογεῖται στὴν περίοδο τῶν Ἀντιγονιδῶν⁸², δὲν ἀφήνει καμία ἀμφιβολία γιὰ τὸν γενικὸ χαρακτήρα τοῦ κανόνος στὴν Μακεδονία τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ὅπως ὑπογραμμίζει ὀρθὰ ὁ Ph. Gauthier, “ἐπρόκειτο γιὰ τὴν ἐκπαίδευση, τρόπον τινά, ἐπαγγελματιῶν (ὅπως στὸ μεταρρυθμισμένο σύστημα στὴν Ἀθήνα τῶν ἐτῶν 335-330, ποὺ ἦταν πολὺ διαφορετικὸ ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ μᾶς ἀποκαλύπτουν τὰ μακροσκελῆ ἐφηβικά ψηφίσματα τῶν ἐτῶν 120-100 π.Χ.)”. Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ τὴν θητεία ποὺ περιγράφει ὁ Ἀριστοτέλης⁸³.

φορεῖτῶσαν δὲ

χιτῶνα, χλαμύδα, ὑποδήματα δὲ ἐχέτῶσαν κρηπεῖδας (στ. 33-34)

Ἡ ἐσθῆς περὶ τῆς ὁποίας γίνεται λόγος ἐδῶ εἶναι ἡ στολή⁸⁴ ποὺ ὀφείλουν νὰ φοροῦν οἱ ἔφηβοι καὶ ἡ ὁποία ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸν χιτῶνα, τὴν χλαμύδα, τὶς κρηπίδες καὶ τὸν πέτασο. Πρόκειται γιὰ περιβολὴ ἐμπνευσμένη ἀπὸ ἐκείνην τῶν κυνηγῶν καὶ τῶν βοσκῶν, προσαρμοσμένη στὶς ἀνάγκες τῆς ζωῆς στὴν ὑπαιθρο, ιδίως στὴν Βόρειο Ἑλλάδα καὶ ιδιαίτερα στὴν Μακεδονία⁸⁵. Ἡ χλαμύδα ἦταν τὸ κατ’ ἐξοχὴν διακριτικὸ στοιχεῖο τῶν ἐφήβων σ’ ὅλη τὴν ἐλληνικὴ οἰκουμένη⁸⁶. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι τὸ λαβεῖν τὴν χλαμύδα καὶ τὸ (ἀπο)τίθεσθαι τὴν χλαμύδα ἀντίστοιχα ἐσήμαιναν τὴν ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος τῆς ἐφηβείας. Ὁ Μ. Β. Χατζόπουλος ἔχει ὑποστηρίξει ὅτι στὴν Μακεδονία τῶν Ἀντιγονιδῶν ἡ ἐκπαίδευση τῆς νεολαίας, παιδῶν, ἐφήβων, νέων, στὶς πόλεις εἶχε λάβει ὡς ὑπόδειγμα τὴν ἐκπαίδευση τῶν βασιλικῶν παιδῶν, τῶν βασιλικῶν κυνηγῶν καὶ τῶν βασιλικῶν νεανίσκων ἀντίστοιχα τῆς βασιλικῆς αὐλῆς. Μία ἐπιστολὴ μάλιστα, ἡ ὁποία ἀπηγεῖ τὶς διατάξεις “διαγράμματος” τοῦ Φιλίππου Ε΄, μᾶς παρέχει πολὺτιμες πληροφορίες γιὰ τοὺς βασιλικοὺς κυνηγούς, οἱ ὁποῖοι ὀφείλαν νὰ φοροῦν χλαμύδες καὶ πετάσους πελλούς, δηλαδὴ σκούρου χρώματος⁸⁷. Ἡ παράλληλη περίπτωση ἐν μέρει διαφορετικοῦ, ἀλλὰ οὐσιαστικὰ ἀνάλογου κανονισμοῦ τῶν Ἀθηναίων ἐφήβων⁸⁸, ἐπιτρέπει τὴν διατύπωση τῆς ὑποθέσεως ὅτι καὶ οἱ Μακεδόνες ἐφηβοὶ φοροῦσαν βαθύχρωμη στολή.

ἐχέτῶσαν

καὶ πέτασον καὶ τόξον καὶ ἀκόντια μὴ ἔλασσον ἢ τρία (στ. 34-35)

Οἱ ἔφηβοι ὀφείλαν νὰ παρέχουν δικό τους ἐξοπλισμό, τουλάχιστον ὅσον ἀφορᾷ τὰ “ἐλαφρὰ” ὄπλα (τόξο, βέλη, ἀκόντια) γιὰ τὶς ἀσκήσεις. Δυστυχῶς ὁ νόμος σιγᾷ σχετικὰ μὲ τὴν προμήθεια τοῦ βαρέος – καὶ ἀκριβοῦ – ὀπλισμοῦ (ἀσπίδα κλπ.), ὁ ὁποῖος παρείχετο

82. Gauthier-Hatzopoulos, *Loi 70* πρβ. 175-176.

83. Ἀριστ. *Ἀθ. Πολ.* 42 πρβ. Pélékidis, *Ephébie* 83-152 Chankowski, *Ephébie* 76-82 καὶ 114-140.

84. Στ. 131-132, κατωτέρω: ἐν τῇ στολῇ τῇ ἐφηβικῇ.

85. Πρβ. J. N. Kalléris, *Les anciens Macédoniens* (Ἀθήνα 1954) I 226 καὶ 275-276, μὲ τὴν σχετικὴ

βιβλιογραφία.

86. Chankowski, *Ephébie* 300-305, μὲ βιβλιογραφία πρβ. σ. 53, σημ. 28.

87. Intzesiloglou, *Kynegoi* 67-77.

88. P. Vidal-Naquet, *Le chasseur noir* (Παρίσι 1991³) 160-161.

στοὺς Ἀθηναίους ἐφήβους ἀπὸ τὴν πόλιν⁸⁹. Ἄδηλο παραμένει ἐπίσης ἂν γιὰ τὴν προμήθεια τῶν ἵππων ὑπῆρχε κανονισμὸς ἀνάλογος μὲ ἐκείνον ποὺ ἐφαρμοζόταν στὸ ἵππικό⁹⁰.

θεράπων

δὲ μηθεὶς ἀκολουθεῖτω τῶι ἐφήβωι (στ. 35-36)

Ἀντίθετα πρὸς τοὺς παῖδας, οἱ ὁποῖοι ὀδηγοῦντο στὸ γυμνάσιο ἀπὸ τοὺς παιδαγωγούς⁹¹, οἱ ἔφηβοι, ὡς ἐνήλικες, μετέβαιναν στὸ γυμνάσιο μόνοι τους. Ὁ κανόνας αὐτὸς ἐξυπηρετοῦσε ἐνδεχομένως καὶ ἕναν ἄλλον σκοπὸ: οἱ ἔφηβοι, ὡς δυνάμει στρατιῶτες, ὄφειλαν νὰ ἐθίζονται σὲ ἀπλή καὶ λιτὴ διαβίωση, μεταξὺ δὲ ἄλλων, νὰ φέρουν μόνοι τους τὸν ἐξοπλισμὸ τους σύμφωνα μὲ τὸν κανονισμὸ ποὺ εἶχε εἰσαγάγει ὁ Φίλιππος Β'⁹².

Εὐκοσμίας. Μὴ ἐκπο-

ρευέσθωσαν οἱ ἔφηβοι πρὸ ἡμέρας ἕξ οἴκου, εἰσπορευέσθωσαν δὲ πρὸ ἡλίου δεδουκότος (στ. 36-38)

Εὐκομία εἶναι ἡ καλὴ διαγωγή τῶν ἐφήβων. Ἀπαγορεύεται νὰ χρονοτριβοῦν στοὺς δρόμους. Θὰ ἀναχωροῦν ἀπὸ τὶς κατοικίες τους τὴν αὐγὴ καὶ θὰ ἐπιστρέφουν πρὶν ἀπὸ τὴν δύση τοῦ ἡλίου. Κατὰ τὸν Αἰσχίνη οἱ παλαιότερες δὲν ἐπιτρεπόταν νὰ ἀνοίγουν τὶς πύλες τους πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνατολὴ ἢ νὰ παραμένουν ἀνοικτὲς μετὰ τὴν δύση τοῦ ἡλίου⁹³.

Βαδιζέτωσαν δὲ ἐν τ(α)ῖς ὁδοῖς εὐτάκτως

καὶ σιωπῆι τὴν συντομωτάτην καὶ τὴν αὐτὴν ὁδόν, ἀεὶ ἐπὶ τὰ μαθήματα μεθ' ἐτέρου δὲ μηθενός (στ. 38-40)

Ἡ ὑποχρέωση τῶν ἐφήβων νὰ βαδίζουν φρόνιμα καὶ σιωπηρὰ θυμίζει τὴν συμπεριφορὰ ποὺ ἀπαιτεῖτο ἀπὸ τοὺς νέους Σπαρτιάτες τῆς ἴδιας ἡλικίας: Πρὸς δὲ τούτοις τὸ αἰδεῖσθαι ἰσχυρῶς ἐμφυσιῶσαι βουλόμενος αὐτοῖς καὶ ἐν ταῖς ὁδοῖς ἐπέταξεν ἐντὸς μὲν τοῦ ἱματίου τῶ χειρὲ ἔχειν, σιγῇ δὲ πορευέσθαι, περιβλέπειν δὲ μηδαμοῖ, ἀλλ' αὐτὰ πρὸ τῶν ποδῶν ὄραν⁹⁴. Ἡ ἰδιαίτερη ὑποχρέωση νὰ ἔχουν τὰ χεῖρα κάτω ἀπὸ τὶς χλαμύδες μνημονεύεται καὶ ἀπὸ τὸν Ἀρτεμίδωρο: Παντὶ δὲ χειροτέχνῃ καὶ ῥήτορι σχολῆν καὶ ἀργίαν εἰς ἐνιαυτὸν σημαίνει· χρή γὰρ τὸν ἔφηβον ἐν τῇ χλαμύδι τὴν δεξιὰν ἔχειν ἐνείλημμένην διὰ τὸ ἀργὴν εἶναι εἰς ἔργα καὶ λόγους εἰς ἐνιαυτὸν καὶ μὴ προϊέναι τὴν χεῖρα. ἐνιαυτὸν δὲ εἶπον διὰ τῆς ἐφηβίας χρόνον. εἰ δὲ που τριετίας ἐφηβέουσι χρόνον, πρὸς τοπικὸν ἐξετάζειν χρή⁹⁵. Ἐδῶ πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ

89. Ἀριστ. *Ἀθ. Πολ.* 42.4. Ὁ βαρὺς ὄπλισμός, ποὺ διειθίετο στὸν τακτικὸ μακεδονικὸ στρατὸ ἀπὸ τὴν κεντρικὴ διοίκηση (βλ. Hatzopoulos, *Armée* 41-43), ἴσως δὲν ἀφοροῦσε τοὺς ἐφήβους, ἀφοῦ ἡ ἐκπαίδευσή τους περιοριζόταν σὲ ὄπλισμὸ χρήσιμο γιὰ τὴν ἄμυνα σὲ περίπτωσι πολιορκίας (βλ. Hatzopoulos, *Copie* [ὑπὸ ἕκδ.]).

90. Hatzopoulos, *Armée* 44-49 καὶ 157, ἀρ. 211,

στ. 1-10.

91. Ποβ. Gauthier-Hatzopoulos, *Loi*, Ὕψη Β, στ. 23 καὶ σ. 75.

92. Πολυαίνου, *Στρ.* 4.2.10· Frontin. 4.1.6. Ποβ. Πλάτ. *Νόμ.* 633b.

93. Αἰσχίν. *Τιμ.* 10· ποβ. 12.

94. Ξεν. *Λακ. Πολ.* 3-4.

95. Ἀρτεμ. *Ὀνειρ.* I 54.

ὅτι οἱ στ. 32-40 τοῦ ἐφηβαρχικοῦ νόμου ἐπαναλαμβάνουν κατὰ λέξιν τοὺς ἀποσπασματικῶς σωζόμενους στ. 1-9 τῆς Β ὄψεως ἀμφίγραφης στήλης τοῦ α΄ τρίτου τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. τὸ ἀργότερο, ποὺ ἀνευρέθη στὸν χῶρο τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς Β΄ βορείως τοῦ γυμνασίου. Ἡ ἐπισήμανση, αὐτὴ, ὅπως θὰ ἀναπτυχθεῖ στὰ συμπεράσματα (βλ. κατωτέρω) εἶναι ἀποφασιστικῆς σημασίας γιὰ τὴν χρονολόγηση τοῦ κειμένου τοῦ νόμου στὸν καιρὸ τῆς βασιλείας τοῦ Φιλίππου Ε΄.

Ἔστωσαν δὲ καὶ ἀνυπόδετοι
τοῦ θέρους τὸ δίληγ (στ. 40-41)

Ἡ ἀνυποδεσία ἀποτελοῦσε ἐπίσης μέρος τῆς ἀγωγῆς τῶν Σπαρτιατῶν κατὰ τὴν ἐφηβικὴ ἡλικία: ἀντὶ γε μὴν τοῦ ἀπαλύνειν τοὺς πόδας ὑποδήμασιν ἔταξεν ἀνυποδησίᾳ κρατύνειν, νομίζων, εἰ τοῦτ' ἀσκήσειαν, πολὺ μὲν ῥᾶον ἂν ὀρθιάδε βαίνειν, ἀσφαλέστερον δὲ πρηνῆ καταβαίνειν, καὶ πηδῆσαι δὲ καὶ ἀναθορεῖν καὶ δραμεῖν θᾶπτον τὸν ἀνυπόδητον, εἰ ἡσκηκῶς εἶη τοὺς πόδας, ἢ τὸν ὑποδεδεμένον⁹⁶. Οἱ ἀνωτέρω ἀντιστοιχίαι μεταξὺ τοῦ ἔργου τοῦ Ξενοφῶντος καὶ τοῦ ἐφηβαρχικοῦ νόμου δὲν μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ἀπλῆς συμπτώσεις. Ἀντιθέτως ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ νομοθέτης ἀντλήσει τὴν ἔμπνευσή του ἄμεσα ἢ ἔμμεσα ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τοῦ ἔργου τοῦ Ἀθηναίου συγγραφέως⁹⁷. Γνωρίζοντας τὸ πάθος τοῦ Φιλίππου Ε΄ γιὰ τὰ ἱστορικὰ συγγράμματα⁹⁸ καὶ τὶς ἔρευνές του περὶ τὴν στολὴ τοῦ ἐπίσης παραστρατιωτικοῦ σώματος τῶν (βασιλικῶν) κυνηγῶν τοῦ Ἡρακλέους⁹⁹, δὲν θὰ ἐξέπληττε διόλου ἂν οἱ ἀπόηχοι αὐτοῦ τοῦ ἔργου τοῦ Ξενοφῶντος προέρχονταν ἀπὸ τὸ βασιλικὸ διάγραμμα ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέκυψε ὁ ἐφηβαρχικὸς νόμος.

Μὴ ἐξέστω δὲ αὐτοῖς ἐστάναι ἐν ταῖς ὁδοῖς
μηδὲ ἐπ' ἐργαστηρίῳ, μηδὲ εἰς ἀγορὰν ἐμβάλλειν, μηδὲ ἔξω τεί-
χους ἐξίεναι, ἀλλ' ὅταν ἀθρώους αὐτοὺς ὁ ἐφήβαρχος ἐξάγη (στ. 41-43)

Οἱ στ. 41-47 ἐπεξηγοῦν καὶ ἀναπτύσσουν τὴν ὑποχρέωση τῶν ἐφήβων, ποὺ εἶχε ἀναγελθεῖ στοὺς στ. 36-40, νὰ μὴ χρονοτριβοῦν στοὺς δρόμους, ἀλλὰ νὰ περιορίζουν τὶς μετακινήσεις τους στὸ ἐλάχιστο μεταξὺ τῆς κατοικίας τους καὶ τοῦ γυμνασίου. Ἡ θέση τῶν πλήρους ἀπασχολήσεως ἐφήβων δὲν εἶναι οὔτε στοὺς δρόμους οὔτε στὰ καταστήματα τῶν ἐμπόρων οὔτε στὰ ἐργαστήρια τῶν βιοτεχνῶν στὴν ἀγορὰ οὔτε ἔξω ἀπὸ τὰ τεῖχη, ὅπου ὁ μοναχικὸς ἔφηβος διακινδυνεύει ἀνεπιθύμητες συναντήσεις, ἐκτὸς βέβαια ἐὰν πρόκειται

96. Ξεν. *Λακ. Πολ.* 2.3. Πρβ. Πλάτ. *Νόμ.* 633b: ἔτι δὲ καὶ κρυπτεία τις ὀνομάζεται θαυμαστῶς πολυπνονος πρὸς τὰ καρτερήσεις, χειμῶνων τε ἀνυποδησίαι καὶ ἀστρωσίαι καὶ ἄνευ θεραπόντων αὐτοῖς αὐτῶν διακονήσεις.

97. Πρβ. Ξεν. *Λακ. Πολ.* 2.2. Βλ. καὶ τὸν θεσμὸ τοῦ παιδονόμου στὸν ἐφηβαρχικὸ νόμο, πιθανῶς ἐπίσης

δάνειο ἀπὸ τὸ ἴδιο ἔργο, γιὰ τὸν ὁποῖον γίνεται λόγος κατωτέρω.

98. Πρβ. *FGrHist* 115 T 31.

99. Intzesiloglou, *Kynegoi* 68, στ. 5-11: δεῖ δὲ αὐτοὺς (δηλ. τοὺς πετάσους) ἔχειν πελλοὺς ὁμοίως δὲ καὶ τὰς χλαμύδας κατὰ τὴν ἱστορίαν ἦν ὁ βασιλεὺς εἰσηγεῖται περὶ τοῦ πράγματος.

για όμαδική έξοδο υπό τὸν ἐφήβαρχο¹⁰⁰. Οἱ Μακεδόνες νομοθέτες δυσπιστοῦν ἰδίως ἔναντι ὄσων μετέρχονται ἀγοραῖα ἐπαγγέλματα, τοὺς ὁποίους ὁ γυμνασιαρχικὸς νόμος τῆς Βέροιας κατατάσσει μαζί με τοὺς πόρνους, τοὺς οἰνόφλυγες καὶ τοὺς παράφρονες¹⁰¹, δὲν εἶναι δὲ τυχαῖο ὅτι οἱ ἔχοντες πρόσβαση στὴν ἐφηβεία περιορίζονται διὰ νόμου στοὺς γόνους εὐκατάστατων οἰκογενειῶν καλλιεργητῶν καὶ κτηνοτρόφων, ἐνῶ ἐξαιροῦνται οἱ οἰκογένειες ποὺ ὀφείλουν τὴν οἰκονομική τους εὐρωστία στὸ ἐμπόριο ἢ τὴν βιοτεχνία.

μηδὲ ἄλλοθι μηδαμοῦ διατρίβ(ειν), ἀλλ' ἢ ἐν οἴκῳ ἢ ἐν παλαίστρῃ ἢ ἐπὶ τοῖς μαθήμασιν μετὰ τῶν ἄλλων ἐφήβων, μηδὲ εἰς βαλανεῖον εἰσιέναι, εἰ μὴ νόσου ἔνεκεν ἢ ἀθλήσεως, ἐὰν ἀφεθῆ ὑπὸ τοῦ ἐφηβάρχου. Μὴ ἐξέστωι δὲ συσσειτεῖν μήτε αὐτοῖς μήτε ἄλλῳ μηθεὶ μετὰ τῶν ἐφήβων κατὰ μηδεμίαν πρόφασιν, μηδὲ ἄλλοθι δειπνεῖν μηδὲ ἀριστᾶν ἀλλ' ἢ ἐν οἴκῳ· εἰ δὲ μὴ, τὸν μὲν ἔφηβον κολαζέτω τὸν δὲ ὑποδεξάμενον καὶ καλέσαντα ζημιούτωι (44-51)

Ὁ φόβος τῶν ἀνεπιθύμητων συναναστροφῶν ἐξειδικεύεται μετὰ τὴν μνεία τῶν τόπων καὶ τῶν περιστάσεων ποὺ θὰ ἀπέβαιναν βλαβερὲς γιὰ τὴν πειθαρχία καὶ τὰ χρηστὰ ἤθη τῶν ἐφήβων. Τὰ δημόσια λουτρά, ποὺ εὐνοοῦσαν τὶς ἐπαφὲς μετὰ ἐνήλικες τῶν ὁποίων τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τοὺς νεωτέρους δὲν ἦταν πάντοτε πατρικό, ἔπρεπε νὰ ἀποφεύγονται, ἂν δὲν συνέτρεχαν λόγοι ὑγείας ἢ ἂν ἡ προπόνηση σὲ κάποιο ἄθλημα δὲν καθιστοῦσε ἀναγκαῖα τὴν προσφυγὴ σ' αὐτὰ μετὰ τὴν ἄδεια τοῦ ἐφηβάρχου. Παρομοίως ἀπαγορευόταν ἡ ὀργάνωση μετὰ ὁποιοδήποτε πρόσχημα συνεστιάσεων ἀπὸ τῆς μετὰ τὸν ἐφήβους, ὅπου συχνὰ ἐμφανίζονταν πρόσωπα ἀμφιβόλων ἠθῶν¹⁰². Οἱ ἔφηβοι τῆς Ἀμφιπόλεως, ἀντίθετα πρὸς τοὺς Ἀθηναίους ἐφήβους ποὺ συσσιτίζονταν δαπάναις τῆς πόλεως¹⁰³, ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ γευματίζον καὶ νὰ δειπνοῦν στὶς κατοικίες τους. Ἡ ἀπαίτηση συγκεκριμένου ὕψους τιμήματος τῶν γονέων, ἢ παροχῆ ἐξοπλισμοῦ ἀπὸ τὶς οἰκογένειες, ἢ ἀπουσία συσσιτίων δαπάναις τῆς πόλεως μαρτυροῦν τὸν λιγότερο δημοκρατικὸ χαρακτήρα τῆς μακεδονικῆς ἐφηβείας σὲ σχέση μετὰ τὴν ἀθηναϊκὴ τῶν ἐτῶν 335-322 π.Χ., ποὺ περιγράφει ὁ Ἀριστοτέλης.

Σὲ περίπτωσι παραβάσεως τοῦ νόμου ὁ ἔφηβος τιμωρεῖται, στὸν δὲ προσκαλέσαντα ἐπιβάλλεται πρόστιμο. Ὁ νόμος δὲν παρέχει λεπτομέρειες, ἀλλὰ ἡ εἰσπραξὴ τοῦ προστίμου θὰ ἀπαιτοῦσε τὴν παρέμβαση τῶν πολιτικῶν ἀρχῶν, ὅπως στὴν Βέροια, ὅπου ἡ καταγγελία παρεδίδοτο στοὺς ἐξεταστὲς τῆς πόλεως καὶ αὐτοὶ τὴν διεβίβαζαν γραπτῶς στὸν πολιτικὸν πράκτορα¹⁰⁴. Φαίνεται ὅτι στὴν περίπτωσι αὐτὴ στὴν Ἀμφίπολη ὁ ἐφήβαρχος ὀφείλε νὰ ἀποταθεῖ στοὺς πολιτάρχους¹⁰⁵.

100. Γιὰ τὶς ὀμαδικὲς ἐξόδους, βλ. κατωτέρω στ. 136-139.

101. Gauthier-Hatzopoulos, *Loi*, Ὦψη Β, στ. 28-29: Οἷς οὐ δεῖ μετεῖναι τοῦ γυμνασίου· μὴ ἐγδυέσθω δὲ εἰς τὸ γυμνάσιον ... μηδὲ ἠταιρευκῶς μη[δ]ε τῶν ἀγοραῖα τέχνη κεκρημένων μηδὲ μεθύων μηδὲ μαινόμενος.

102. Πρβ. Robert, *Claros* I, 1, στ. 47-48, καὶ κατω-

τέρω τὰ σχόλια στοὺς στ. 128-130.

103. Ἀριστ. *Ἀθ. Πολ.* 42.3.

104. Gauthier-Hatzopoulos, *Loi*, Ὦψη Β, στ. 32-33: δότω ὁ προσαγγέλων γραφὴν τοῖς ἐξετασταῖς τῆς πόλεως, οὗτοι δὲ παραγραψάτωσαν τῷ πολιτικῷ πράκτορι.

105. Πρβ. κατωτέρω στ. 115: προσαγγελλέτω τοῖς πολιτάρχαις.

Φοιτήσεως. Φοιτάτωσαν δὲ οἱ ἔφηβοι ἅμα τῇ ἡμέρᾳ εἰς τὴν παλαίστραν· ὁ δὲ ἐφήβαρχος ὅταν μέλλῃ ἐπὶ τὰ μαθήματα ἐξάγειν, ἐξεταζέτω καὶ τοὺς μὴ παρόντας γραφέσθω. Ὅταν δὲ <μὴ> παραγένωνται οἱ μὴ ἐξεληθόντες, πρὸ τοῦ ἐξετάζειν τοὺς ἄλλους, κολαζέτω αὐτούς, εἴτα ἐξετάσας τοὺς ἦκοντας οὕτω ἐξαγέτω ἐπὶ τὰ μαθήματα ἅπαντας. Παιδεύεσθωσαν δὲ πρῶτον μὲν ἐπὶ τοῖς ἵπποις, ἔπειτα τοξεύειν καὶ ἀκοντίζειν καὶ σφενδονᾶν καὶ λιθάζειν. Ὅταν δὲ ταῦτα μελετήσωσιν ἀπαγέτω αὐτούς εἰς τὴν παλαίστραν (στ. 51-55)

Οἱ στίχοι αὐτοὶ ἐξειδικεύουν τοὺς κανόνες ποὺ εἶχαν λίγο ἢ πολὺ ἤδη ἀναγγελθεῖ: τὴν ὑποχρεωτικὴ παρουσία τῶν ἐφήβων στὴν παλαίστρα ἀπὸ τὴν ἀνατολὴ τοῦ ἡλίου¹⁰⁶, ἢ ὁποῖα θὰ ἐλέγχεται καθημερινῶς διὰ τοῦ προσκλητηρίου τῶν ἀπογεγραμμένων ἐφήβων, τὴν ἀναφορὰ καὶ τιμωρία τῶν ἀδικαιολόγητα ἀπόντων καὶ καθυστερημένων¹⁰⁷ καὶ τὴν κατάρτιση ὠρολογίου προγράμματος. Τὸ μάθημα ἵππασίας θὰ προηγεῖται ἐνωρὶς τὸ πρωί, πιθανῶς πρὸς ἀποφυγὴν τῶν ὑψηλῶν θερμοκρασιῶν¹⁰⁸. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ἡ παλαίστρα ἐπέχει θέση τόπου συναθροίσεως τῶν ἐφήβων καὶ ὅτι ὁ ἐφήβαρχος τοὺς ὀδηγεῖ ἔξω (ἐξάγειν, ἐξαγέτω) γιὰ τὰ μαθήματα καὶ ὅτι κατόπιν τοὺς ἐπαναφέρει (ἀπαγέτω) στὴν παλαίστρα, προτοῦ τοὺς ἀφήσει νὰ ἐπιστρέψουν στὴν κατοικία τους νὰ γευματίσουν.

Γυμνασίας ἐφήβων.

Οἱ ἔφηβοι γυμναζέσθωσαν παρ' οἷς ἔθος ἐστὶν ἀλείφεσθαι καθ' αὐτοὺς αὐτοὶ πρότερον τῶν νεανίσκων. Ἐφεστηκέτω δὲ αὐτοῖς ὁ παιδοτρίβης γυμνός καὶ παιδευέτω καὶ ἀνανκαζέτω γυμνάζεσθαι. Μὴ συγγυμναζέσθω δὲ τοῖς ἐφήβοις μηθεῖς πλὴν τοῦ ἐφηβάρχου καὶ τοῦ παιδοτρίβου. Ὅταν δὲ ἀλείψωνται, ἀφιέτω αὐτούς ὁ ἐφήβαρχος καὶ παραγγελέτω εὐθέως ἀπὸ τοῦ ἀρίστου ἦκειν. Ἐπειδὴν συνλεγῶσιν οἱ ἔφηβοι, τὰ μὲν ἄλλα κατὰ ταῦτ' αὖτε εἰσθώσαν καθάπερ τὸ πρωεῖ, πλὴν τῆς μαθήσεως τῶν ἵππων· τοξευέτωσαν δὲ καὶ ἀκοντιζέτωσαν ἐν τῇ παλαίστρᾳ. Ἀφειέτω δὲ αὐτοὺς ὁ ἐφήβαρχος πρὸ ἡλίου δεδυκότος ἀπιέναι. Παρ' οἷς δὲ ἔθος ἐστὶν ἀλείφεσθαι τοὺς ἐφήβους μετὰ τῶν ἀνδρῶν, ἐπειδὴν ἀπὸ τῶν κοινῶν γένωνται, τῆς γυμνασίας αὐτῶν ὃ τε ἐφήβαρχος καὶ ὁ παιδοτρίβης καθὼς καὶ τῶν χωρὶς ἀλειφομένων γέγραπται (στ. 59-72)

Οἱ στ. 59-72 ἀποβλέπουν στὴν ρύθμιση τῆς συννυπόρξεως στὸ γυμνάσιο διαφόρων ἡλικιακῶν ὁμάδων μὲ διακριτὸ πρόγραμμα ἐκπαιδεύσεως ἢ κάθε μία καὶ ὑπὸ τις διαταγὲς διαφορετικῶν ὑπευθύνων. Ἡ φροντίδα τοῦ νομοθέτη νὰ ἀποτρέψῃ ὁμοερωτικὰ

106. Πρβ. ἀνωτέρω στ. 51-59.

107. Πρβ. στ. 18.

108. Πρβ. Ξεν. Ἴππ. 4.4 (γιὰ τὴν πρωινὴ ἔξοδο τῶν ἵππων).

έπεισόδια, ήδη προφανής σὲ προηγούμενα ἄρθρα (στ. 40-45), γίνεται ἐδῶ σαφέστερη στὰ μέτρα διαχωρισμοῦ τῶν ἐνηλίκων ἀπὸ νεαρότερα ἄτομα ποὺ θὰ κινδύνευαν νὰ ἀποπλανηθοῦν ἀπὸ αὐτούς. Ὁ γυμνασιαρχικὸς νόμος τῆς Βέροιας προνοεῖ γιὰ τὴν διατήρηση ἀποστάσεων μεταξὺ παιδῶν καὶ νεανίσκων, κατηγορίας ποὺ περιλαμβάνει καὶ τοὺς ἐφήβους¹⁰⁹: ἀφ' ἐνὸς τὰ μαθήματα τῶν ἐφήβων καὶ τῶν ὑπὸ τὰ δύο καὶ εἴκοσι ἔτη ὀφείλουν νὰ γίνονται μετὰ τὰ μαθήματα τῶν παιδῶν¹¹⁰ καὶ ἀφ' ἑτέρου ἀπαγορεύεται ἐπὶ ποινῇ προστίμου στοὺς νέους νὰ πλησιάζουν τοὺς παῖδας καὶ νὰ συνομιλοῦν μαζί τους¹¹¹. Ὁ ἐφηβιαρχικὸς νόμος τῆς Ἀμφιπόλεως ἐξετάζει δύο περιπτώσεις: αὐτὴν ὅπου οἱ ἔφηβοι, ὅπως καὶ οἱ παῖδες τῆς Βέροιας, ἀσκοῦνται πρὶν ἀπὸ τοὺς νέους¹¹² καὶ ἐκείνην ὅπου οἱ ἔφηβοι ἀσκοῦνται μαζί μὲ τοὺς ἄνδρες, δηλαδὴ τοὺς νεανίσκους τοῦ στ. 61¹¹³, ὅπως συμβαίνει στὴν Βέροια¹¹⁴. Οἱ ἐκφράσεις παρ' οἷς ἔθος ἐστὶν ἀλείφεσθαι αὐτούς πρότερον τῶν νεανίσκων καὶ παρ' οἷς δὲ ἔθος ἐστὶν ἀλείφεσθαι τοὺς ἐφήβους μετὰ τῶν ἀνδρῶν ξενίζονται στὸ κείμενο νόμου ποὺ ἀφορᾷ μία καὶ μόνη πόλη, δηλαδὴ τὴν Ἀμφίπολη. Δὲν εἶναι κατανοητὴς (ὅπως ἀκριβῶς καὶ ἡ ἔκφραση μηδὲ ἐν ἄλλῃ παλαιστραὶ ἀλείφεσθω μηθεῖς ἐν τῇ αὐτῇ πόλει στὸν γυμνασιαρχικὸ νόμο τῆς Βέροιας¹¹⁵), παρὰ μόνον ὡς κατάλοιπα – ποὺ διατηρήθηκαν προφανῶς ἐκ παραδρομῆς – ἀπὸ τὶς διατυπώσεις τοῦ διαγράμματος τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας, τὸ ὁποῖο ὑπῆρξε αἰτία τῆς ψηφίσεώς του¹¹⁶ καὶ τὸ ὁποῖο ἄφηνε στὴν διάκριση τῶν τοπικῶν ἀρχῶν τὴν ἐπιλογή μεταξὺ τῶν δύο διευθετήσεων.

Ἡ παρουσία τοῦ παιδοτρίβου κατὰ τὶς ἀσκήσεις εἶναι ὑποχρεωτική, αὐτὸς δὲ μόνος, μαζί βέβαια μὲ τὸν ἐφήβαρχο, εἶναι ἐξουσιοδοτημένος νὰ γυμνάζεται μὲ τοὺς ἐφήβους. Ἡ ἐκπαίδευση διακόπτεται τὸ μεσημέρι, ὥστε νὰ δοθεῖ ἡ δυνατότητα στοὺς ἐφήβους νὰ γευματίσουν σπιτί τους, ἀλλὰ ἐπαναλαμβάνεται κατόπιν μὲ τὰ ἴδια μαθήματα, ἐκτὸς τῆς ἱππασίας¹¹⁷, πάντοτε ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ ἐφηβάρχου καὶ τοῦ παιδοτρίβου. Εἶναι ἀξιοπαρατήρητο ὅτι τὰ ἀπογευματινὰ μαθήματα, ἀντίθετα πρὸς τὰ πρωινὰ, δὲν γίνονται στὸ ὑπαιθρο ἀλλὰ στὴν παλαίστρα. Ἡ ἐναλλαγή μεταξὺ ὑπαιθριῶν μαθημάτων καὶ μαθημάτων στὴν παλαίστρα εἶχε ἄραγε σκοπὸ νὰ ἐπιτρέπει σὲ ἄλλους χρηστες τοῦ γυμνασίου (παῖδας, νέους) νὰ ἀσκοῦνται παράλληλα; Τὸ ἴδιο μεσημβρινὸ διάλειμμα γιὰ τὸ γεῦμα συνάγεται ὅτι ἴσχυε καὶ στὴν Βέροια ἀπὸ τὴν ὑποχρέωση τῶν παιδοτριβῶν νὰ ἔρχονται

109. Γιὰ τὶς κατηγορίες τῶν “φοιτώντων” στὸ γυμνάσιο καὶ γιὰ τὴν ὀρολογία τῶν ἡλικιακῶν ομάδων, βλ. Gauthier-Hatzopoulos, *Loi* 76-78 καὶ 177 καὶ Chankowski, *Ephébie* 41-114.

110. Gauthier-Hatzopoulos, *Loi* 20, Ὅψη Β, στ. 10-12: Ἀκοντίζειν δὲ καὶ τοξεύειν μελετάτωσαν οἷτε ἔφηβοι καὶ οἱ ὑπὸ τὰ δύο καὶ εἴκοσιν ἔτη καθ' ἐκάστην ἡμέραν, ὅταν οἱ παῖδες ἀλείψωνται.

111. Gauthier-Hatzopoulos, *Loi* 20, Ὅψη Β, στ. 13-15: Εἰς τοὺς παῖδας μὴ εἰσπορευέσθω τῶν νεανίσκων οὐθεῖς, μηδὲ λαλείτω τοῖς παισίν, εἰ δὲ μὴ, ὁ γυμνασίαρχος ζημιούτω καὶ κωλυέτω τὸν ποιοῦντά τι τούτων.

112. Στ. 60-61: οἱ ἔφηβοι γυμναζέσθωσαν, παρ' οἷς ἔθος ἐστὶν ἀλείφεσθαι καθ' αὐτούς, αὐτοὶ πρότερον τῶν νεανίσκων πρβ. στ. 63-64: μὴ συγγυμναζέσθω δὲ τοῖς ἐφήβοις μηθεῖς πλὴν τοῦ ἐφηβάρχου καὶ τοῦ παιδοτρίβου.

113. Στ. 69-70: παρ' οἷς δὲ ἔθος ἐστὶν ἀλείφεσθαι τοὺς ἐφήβους μετὰ τῶν ἀνδρῶν.

114. Gauthier-Hatzopoulos, *Loi* 19-20, Ὅψη Β, στ. 1-12.

115. Αὐτόθι 19, Ὅψη Β, στ. 4-5.

116. Πρβ. Hatzopoulos, *Armée* 139, σημ. 4.

117. Πρβ. ἀνωτέρω στ. 56-58.

στὸ γυμνάσιο δύο φορές κάθε ἡμέρα¹¹⁸. Ὅπωςδήποτε οἱ ἔφηβοι ἀπολύονταν πρὶν ἀπὸ τὴν δύση τοῦ ἡλίου γιὰ νὰ ἐπιστρέψουν στὴν κατοικία τους.

Ἀγῶνος. Κατὰ μῆνα τοῖς ἐφήβοις. Ὁ ἐφήβαρχος τῆς μαθήσεως τῶν ἐφήβων καὶ τῆς εὐκοσμίας καὶ τῆς φιλοπονίας καὶ τῆς εὐεξίας καὶ δρόμου ἀγῶνα ποιεῖτω καθ' ἕκαστον μῆνα (στ. 73-75)

Ὁ νόμος τῆς Ἀμφιπόλεως προνοεῖ γιὰ δύο εἶδη ἀγῶνων: ἀφ' ἑνὸς γιὰ ἀνὰ μῆνα ἀγῶνες μαθήσεως, εὐκοσμίας (κοσμιότητος), φιλοπονίας, εὐεξίας (εὐρωστίας) καὶ ἀγῶνα δρόμου, γιὰ τὸν συνεχῆ ἔλεγχο τῆς προσόδου τῶν ἐφήβων, καὶ ἀφ' ἑτέρου γιὰ ἕναν ἐτήσιο ἀγῶνα τὴν προτελευταία ἡμέρα τοῦ μηνός (Ὁ)λώ(ι)ου (π. Ἰουλίου), μὲ τὰ ἴδια ἀγωνίσματα, γιὰ τὴν ἀνάδειξη τῶν ἀρίστων τῆς κλάσεως, λαμβάνοντας ἐπίσης ὑπ' ὄψιν καὶ τὶς ἐπιδόσεις κατὰ τὴν διάρκειά τοῦ ἔτους. Καὶ ὁ γυμνασιαρχικὸς νόμος τῆς Βέροιας προνοεῖ γιὰ δύο εἶδη ἀγῶνων: ἀφ' ἑνὸς γιὰ ἀγῶνες ἀνὰ τετράμηνο χαρακτηριζόμενους ὡς ἀποδείξεις¹¹⁹ γιὰ τοὺς παῖδας, μὲ ἔπαθλο στέφανο ἐλιαῖς¹²⁰, καὶ ἀφ' ἑτέρου γιὰ τὰ Ἑρμαῖα, ἕναν μεγάλο ἐτήσιο ἀγῶνα πρὸς τιμὴν τοῦ Ἑρμοῦ τὸν μῆνα Ὑπερβερεταῖο (π. Σεπτέμβριο), τὸν τελευταῖο μῆνα τοῦ μακεδονικοῦ ἔτους, στὸν ὁποῖον συναγωνίζονταν οἱ παῖδες καὶ οἱ νέοι στὴν εὐεξία, τὴν εὐταξία, τὴν φιλοπονία καὶ σὲ λαμπαδηδρομία μὲ ἔπαθλο ἀσπίδα¹²¹. Ἡ μνεῖα ἀγῶνος δρόμου δίπλα στοὺς ἀγῶνες εὐκοσμίας, φιλοπονίας καὶ εὐεξίας στὸν νόμο τῆς Ἀμφιπόλεως ἐπιβεβαιώνει τὴν εὐφυῆ ὑπόθεση τοῦ D. Knoepfler ὅτι στὸν στ. 46 τῆς ὄψεως B τοῦ γυμνασιαρχικοῦ νόμου τῆς Βέροιας ἔχει ἀπὸ ἀβλεψία ἐκπέσει ἡ λέξις δρόμου (ἐκεῖνος πρότεινε μακροῦ δρόμου) μεταξὺ τῶν λέξεων ὄπλον καὶ καί¹²².

Κρεινέτω-

σαν δὲ τὰ μὲν ἄλλα μετ' αὐτοῦ οἱ πολειτάρχαι καὶ ὁ παιδονόμος καὶ οἱ γυμνασίαρχοι ὁμόσαντες τὸν γεγραμμένον ὄρκον. Τῆς εὐκοσμίας καὶ τῆς φιλοπονίας στέφανον ὁ ἐφήβαρχος ἀποδιδότω ὁμόσας ἐναντίον τῶν συνκρεινόντων καὶ ἀναγορευέτω πρῶτον μὲν τὸν τῆς εὐκοσμίας, εἶπεν τὸν τῆς φιλοπονίας, εἶπεν τὸν τῆς εὐταξίας, εἶπεν τοὺς ἄλλους, οὓς ἂν ἕκαστοι νεικήσωσι, καὶ τοὺς νεικῶντας ἀπογραφέτω (στ. 75-82)

Οἱ διαδικασίες ἀπονομῆς τῶν στεφάνων στοὺς νικητὲς ἀφοροῦν τοὺς ἀνὰ μῆνα ἀγῶνες, ἀλλὰ ὅπως θὰ φανεῖ ἐν συνεχείᾳ, ἰσχύουν ἐπίσης καὶ γιὰ τοὺς ἐτήσιους. Ὁ ἐφηβαρχικὸς

118. Gauthier-Hatzopoulos, *Loi 20*, Ὁψη B, στ. 15-17: ἀπαντάτωσαν δὲ καὶ οἱ παιδοτρίβαι ἐκάστης ἡμέρας δις εἰς τὸ γυμνάσιον τὴν ὥραν ἦν ἂν ὁ γυμνασίαρχος ἀποδείξῃ.

119. Πρβ. τὶς ἐπιδείξεις τῆς Μιλήτου (*Syll*³ 577, στ. 54-55).

120. Gauthier-Hatzopoulos, *Loi 20*, Ὁψη B, στ. 23-26: ἐπαναγκαζέτω δὲ καὶ τοὺς παιδοτρίβας ποιεί-

σθαι ἀπόδειξιν τῶν παίδων [τ]ρὶς ἐν τῷ ἐνιαυτῷ κατὰ τετράμηνον καὶ καθιστάτω αὐτοῖς κριτάς, τὸν δὲ νικῶντα στεφανοῦτω θαλλοῦ στεφάνω: πρβ. σ. 75-76.

121. Gauthier-Hatzopoulos, *Loi 21-24*, Ὁψη B, στ. 45-87, καὶ σ. 95-123.

122. Gauthier-Hatzopoulos, *Loi 28* καὶ 99-101.

νόμος τῆς Ἀμφιπόλεως κάνει σαφῆ διάκριση μεταξύ τῶν ἀγῶνων εὐκοσμίας καὶ φιλοπονίας, πὸν ἀπονέμει μόνος ὁ ἐφήβαρχος καὶ τῶν ἄλλων ἀγῶνων, δηλαδή τοῦ ἀγῶνος εὐεξίας (τὸ κείμενο γράφει ἐκ παραδρομῆς εὐταξίας, ἡ δὲ σημασία αὐτοῦ τοῦ σφάλματος, καθὼς καὶ τοῦ ἴδιου ἀκριβῶς σφάλματος στὸν γυμνασιαρχικὸ νόμο τῆς Βέροιας θὰ ἀναδειχθεῖ στὰ συμπεράσματα, κατωτέρω) καὶ τῶν ἄλλων ἐπὶ μέρους ἀγωνισμάτων (τοξοβολίας, ἀκοντίσεως, σφενδονήσεως, λιθοβολίας, ἵππασίας, ἀκοντίσεως ἀφ' ἵππου), δρόμου, τὰ ὁποῖα ἀπαριθμοῦνται στὸν στ. 75 κέ. καὶ στοὺς στ. 90-98 καὶ τὰ ὁποῖα ἀπαντοῦν καὶ στὸν γυμνασιαρχικὸ νόμο τῆς Βέροιας, μὲ μόνη διαφορὰ ὅτι ἡ εὐταξία, ὄρος μὲ πολὺ συναφῆς νόημα¹²³, ἀντικαθιστᾶ τὸν ὄρο εὐκοσμία τοῦ νόμου τῆς Ἀμφιπόλεως¹²⁴. Ἡ διάκριση αὐτὴ μεταξύ ἀγωνισμάτων πὸν κρίνονται ἀπὸ τὸν ἐφήβαρχο μόνον καὶ ἀγωνισμάτων πὸν κρίνονται ἀπὸ ἐπιτροπὴ κριτῶν στὴν ὁποία συμμετέχει δικαιολογεῖται ἀπὸ τὴν διαφορὰ μεταξύ συνολικῆς κατὰ τὸ ἔτος ἀποτιμῆσεως τῆς ἐπιδόσεως τῶν ἀγωνιστῶν γιὰ τοὺς στεφάνους τῆς εὐκοσμίας (ἢ εὐταξίας) καὶ τῆς φιλοπονίας, στὴν ὁποία μόνον ὁ ἐφήβαρχος (ἢ ὁ γυμνασίαρχος) εἶναι σὲ θέση νὰ προβεῖ, καὶ τοῦ τρόπου τινὰ στιγμιαίου χαρακτῆρος τῆς κρίσεως περὶ τῆς εὐεξίας ἢ περὶ τοῦ “στιγμιαίου” ἀποτελέσματος σὲ κάποιο ἄθλημα, πὸν εἶναι ἐντὸς τῶν δυνατοτήτων ἐξωτερικῶν παρατηρητῶν.

Στὴν Βέροια ἡ ἐπιτροπὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς ἄνδρες πὸν ἐπιλέγονται διὰ κλήρου μεταξύ ἐπίλεκτων χρηστῶν τοῦ γυμνασίου. Στὴν Ἀμφίπολη συνίσταται ἀπὸ τοὺς πολιτάρχες, τοὺς γυμνασιάρχους (;), τὸν ἐφήβαρχο καὶ τὸν παιδονόμο, πὸν μνημονεύεται ἐδῶ γιὰ πρώτη φορὰ καὶ ἐπανεμφανίζεται μόνον στὸν τελευταῖο στίχο (139) τοῦ νόμου. Δὲν ἀναφέρεται ὁ ἀριθμὸς οὔτε τῶν πολιταρχῶν οὔτε τῶν γυμνασιαρχῶν. Ἡ μόνη μαρτυρία πολιταρχῶν στὴν Ἀμφίπολη ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς βασιλείας μνημονεύει δύο πολιτάρχες¹²⁵. Ὁ πληθυντικὸς γυμνασιάρχου δημιουργεῖ ἀπορίες. Ψήφισμα τῶν νέων τοῦ τέλους τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀμφιπολίτη γυμνασιάρχου Φιλίππου, ἀπὸ τὴν διατύπωση τοῦ ὁποίου θὰ μπορούσε νὰ συναχθεῖ ὅτι ἡ θητεία του ἦταν ἑξαμηνιαία, δὲν προσφέρει ἱκανοποιητικὴ ἐξήγηση, διότι ἡ ἀνωτέρω ὑπόθεση παραμένει ἀμφίβολη, ἐπειδὴ

123. Ph. Gauthier, *Les chlamydes et l'entretien des éphèbes athéniens : remarques sur le décret de 204/3, Chiron* 15, 1985, 158, σημ. 38· πρβ. N. B. Crowther, *Euexia, Eutaxia, Philoponia: Three Contests of the Greek Gymnasium, ZPE* 85, 1991, 301-304.

124. Gauthier-Hatzopoulos, *Loi* 22, Ὦση Β, στ. 48-51: τοὺς δὲ κρινούντας τὴν (εὐεξίαν) (διόρθωση τῶν ἐκδοτῶν ἀντὶ τῆς λανθασμένης γραφῆς εὐταξίαν πὸν ἀναγράφεται στὸ κείμενο) ἀπογραφέτω ὁ γυμνασίαρχος τῶν ἐκ τοῦ [τ]όπου ἄνδρας ἐπτά καὶ τούτους κληρωσάτω καὶ τοὺς λαχόντας τρεῖς ὀρκισάτω [τ]ὸν Ἑρμῆν δικαίως κρινεῖν, ὅς ἂν αὐτῶι δοκῆι ἄριστα τὸ σῶμα διακεῖσθαι οὔτε χάριτος ἐνεκεν οὔτε ἔχθρας οὐδεμιᾶς, καὶ στ. 52-57: τῆς δὲ εὐταξίας καὶ φιλοπονίας ὁμόσας ὁ γυμνασίαρχος τὸν Ἑρμῆν κρινάτω τῆς εὐταξίας, ὅς ἂν αὐτῶι

δοκῆι εὐτακτότατος εἶναι τῆς δὲ φιλοπονίας, ὅς ἂν αὐτῶι δοκῆι φιλοπονιώτατα ἀλειφθαι ἐν τῶι ἐνεστῶτι ἐνιαυτῶι πρβ. καὶ σ. 97-108.

125. Γιὰ τὸ ζήτημα αὐτό, βλ. τελευταῖα Hatzopoulos, *Copie* (ὑπὸ ἑκδ.) μὲ βιβλιογραφία. Δύο μᾶλλον πολιτάρχες ἐμφανίζονται ἐπίσης σὲ κατακεραματισμένη ἐπιγραφή τοῦ γυμνασίου, πὸν χρονολογεῖται κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τὴν ἀνοίξη τοῦ 167 π.Χ. καὶ στὴν ὁποία ὁ δήμος Ἀμφιπολιτῶν τιμᾶ τὸν Πόπλιο Κορνήλιο Σκιπίωνα, γιὸ τοῦ Αἰμιλίου Παύλου καὶ θετὸ γιὸ τοῦ Ποπλίου Κορνηλίου Σκιπίωνος, ὁμώνυμου γιοῦ τοῦ νικητοῦ τῶν Καρχηδονίων στὴν μάχη τῆς Ζάμας (Γ.Ε17). Ἀξιοπαρατήρητο εἶναι ὅτι ὡς ἄρχοντες τοῦ δήμου ἀναφέρονται πρῶτος ὁ γυμνασίαρχος καὶ ἔπειτα οἱ πολιτάρχες.

δὲν ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ καμία ἄλλη μαρτυρία, καὶ ἐπειδὴ ἢ ἐν λόγῳ ἐπιγραφή ἀπέχει χρονικὰ καὶ ἀπὸ τὴν πρώτη σύνταξη καὶ ἀπὸ τὴν ἀντιγραφή τοῦ νόμου¹²⁶. Ὑπάρχει ὁμοίως καὶ μία ἄλλη δυσκολία. Ἄν στὸν ἐφήβαρχο καὶ τὸν παιδονόμο προστεθοῦν δύο πολιτάρχες καὶ δύο γυμνασίαρχοι, δημιουργεῖται ἐξαμελὴς ἐπιτροπή, ἐνῶ οἱ ἐπιτροπὲς κρίσεως πρέπει νὰ εἶναι μονοῦ ἀριθμοῦ, ὥστε νὰ ἀποκλείεται τυχὸν ἰσοψηφία¹²⁷. Τέλος ἡ ἐπιγραφή Μουσειοῦ Ἀμφιπόλεως Λ25 (Γ.Ε23), ποῦ ἀποκαλύφθηκε σὲ δεύτερη χρῆση ὡς μικρὸ κιονόκρανο παρὰ τὴν δυτικὴ εἴσοδο τῆς παλαιστρας, σώζει ἕναν κατάλογο ἀρχόντων χρονολογούμενο ἀπὸ τὸ ἔνατο ἔτος βασιλείας τοῦ Φιλίππου Ε΄ (214/3 π.Χ.), ὅταν ἐπιστάτης ἦταν ὁ δεῖνα Λυσιμάχου καὶ ἱερεὺς (τοῦ Ἀσκληπιοῦ) ὁ Ξενοτίμος Ἐπικράτου. Ἀκολουθοῦν τρία ὀνόματα ἀρχόντων καὶ ὁ κατάλογος συνεχίζεται ἐπὶ ἐνιαυσίας βάσεως μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ἐπωνύμου ἱερέως τοῦ ἔτους ἀκολουθούμενο ἀπὸ τρία ὀνόματα ἀρχόντων¹²⁸. Πρόκειται ἄραγε γιὰ ἄρχοντες τῆς πόλεως ἢ γιὰ ἄρχοντες τοῦ γυμνασίου; Ἐνας τέτοιος κατάλογος ἔχει θέση στὸ γυμνάσιο ἰδίως στὴν δεύτερη περίπτωση, ἢ δὲ ἀφετηρία του στὸ ἔνατο ἔτος βασιλείας τοῦ Φιλίππου Ε΄ εἶναι πιθανὸν νὰ μνημονεύει τὴν ἴδρυση ἢ τὴν ἀναδιοργάνωση θεσμοῦ. Πολιτικοὶ ὁμοίως ἄρχοντες μαρτυροῦνται στὴν Ἀμφίπολη τὸ ἀργότερο ἀπὸ τὴν βασιλεία τοῦ Ἀντιγόνοῦ Γονατᾶ¹²⁹. Θὰ ἦταν ἄρα εὐλόγη ἢ ὑπόθεση ὅτι πρόκειται γιὰ τοὺς ἄρχοντες τοῦ γυμνασίου, δηλαδὴ τὸν γυμνασίαρχο, τὸν ἐφήβαρχο καὶ τὸν παιδονόμο; Ἄν ἡ ὑπόθεση αὐτὴ ἰσχύει, εἶναι δυνατόν νὰ συναχθοῦν δύο σημαντικὰ συμπεράσματα: τὸ γυμνάσιο τῆς Ἀμφιπόλεως θὰ ἐπανιδρύθηκε τὸ 214/3 π.Χ., ἢ δὲ γραφὴ οἱ γυμνασίαρχοι ἀντὶ ὁ γυμνασίαρχος στὸν στ. 77 θὰ ὀφείλεται πιθανότατα σὲ λάθος.

Ὁ θεσμὸς τοῦ παιδονόμου ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορὰ στὶς πηγές μας στὴν *Λακεδαιμονίων Πολιτεία* τοῦ Ξενοφῶντος¹³⁰. Ἀναφέρεται ἐπίσης περιεμπιπτόντως ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη ὡς μὴ δημοκρατικὸς θεσμὸς¹³¹ καὶ ἀπὸ τὸν Στράβωνα, ποῦ ἀντλεῖ ἀπὸ τὸν Ἐφορο, ὡς παραδοσιακὸς θεσμὸς τῆς Κρήτης¹³². Ἐπιγραφικὰ οἱ παιδονόμοι ἀπαντοῦν κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα μόνον στὴν Βοιωτία, στὶς Θεσπιές, πρὸς τὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.¹³³, καὶ στὴν Θεσσαλία, στὴν Λάρισα, στὸ β΄ ἡμισυ τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.¹³⁴ Ἀντίθετα, πολλὲς μαρτυρίες προέρχονται ἀπὸ τὶς νήσους τοῦ Αἰγαίου,

126. Ἐπιγραφή Λ907 τοῦ Μουσειοῦ Ἀμφιπόλεως πρβ. Gauthier- Hatzopoulos, *Loi* 164 καὶ Nigdelis, *Ἐπίδοσις* 92, σμ. 9.

127. Πρβ. Gauthier-Hatzopoulos, *Loi* 22, Ὅψη Β, στ. 48-49: τοὺς δὲ κρινόντας τὴν (εὐεξίαν) ἀπογραφέτω ὁ γυμνασίαρχος τῶν ἐκ τοῦ [τ]όπου ἄνδρας ἐπτά καὶ τούτους κληρωσάτω καὶ τοὺς λαχόντας τρεῖς ὀρκισάτω ...

128. Πρβ. Hatzopoulos, *Institutions* II 83, ἀρ. 61.

129. Βλ. Αὐτόθι 60, ἀρ. 41, στ. 14-15: δοῦναι δὲ καὶ τοὺς ἄρχοντας ...

130. Ξεν. *Λακ. Πολ.* 2.2: Ὁ δὲ Λυκοῦργος ἀντὶ μὲν τοῦ ἰδία ἕκαστον παιδαγωγούς δούλους ἐφιστάναι ἄνδρα ἐπέστησε κρατεῖν αὐτῶν ἐξ ὧν περ αἱ μέγιστοι

ἀρχαὶ καθίστανται, ὅς δὲ καὶ παιδονόμος καλεῖται. Τοῦτον δὲ κύριον ἐποίησε καὶ ἀθροίζειν τοὺς παῖδας καὶ ἐπισκοποῦντα εἶ τις αὐτῶν ῥαδιοουργοῖ ἰσχυρῶς κολάζειν. ἔδωκε δ' αὐτῶ καὶ τῶν ἡβώντων μαστιγοφόρους, ὅπως τιμωροῖεν ὅτε δέοι ὥστε πολλὴν μὲν αἰδῶ, πολλὴν δὲ πειθῶ ἐκεῖ συμπαρεῖναι πρβ. Πλουτ. *Λυκ.* 17.2: Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ παιδονόμος ἐκ τῶν καλῶν καὶ ἀγαθῶν ἀνδρῶν ἐτάττετο.

131. Ἀριστ. *Πολ.* 1299a καὶ 1323a.

132. Στράβ. 10.4.20: ἕκαστον δὲ ἀνδρεῖον ἐφέστηκε παιδονόμος.

133. Roesch, *Thespiens* 231-233.

134. Κ. Γαλλῆς, *ΑΔ* 29, 1973-74, 562.

τὴν Μικρὰ Ἀσία, ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴν Κυρηναϊκὴ¹³⁵. Οἱ σημαντικότερες εἶναι ἀπὸ ἐπιγραφὰς τῆς Τέω¹³⁶, ὅπου ὁ παιδονόμος ἐμφανίζεται ὡς αἰρετὸς ἄρχων τοῦ ἴδιου ἐπιπέδου μὲ τὸν γυμνασιάρχην, ἐπιφορτισμένος ἰδιαίτερα μὲ τὴν ἐκπαίδευση τῶν παιδῶν, τῆς Μιλήτου¹³⁷, ὅπου σύμφωνα μὲ τὸν παιδονομικὸ νόμο εἶναι ἐπίσης αἰρετὸς ἄρχων ἐπιφορτισμένος μὲ τὴν ἐκπαίδευση τῶν παιδῶν, τῆς Κυζίκου¹³⁸, τῆς Ἀντιόχειας τοῦ Πυράμου¹³⁹, καὶ τῆς Περγάμου¹⁴⁰, ὅπου ὁ ἐφήβαρχος ἢ ὁ γυμνασιάρχος καὶ ὁ παιδονόμος μοιράζονται τὴν ἐπιμέλεια τῶν ἐφήβων καὶ τῶν παιδῶν ἀντίστοιχα. Ὁ παιδονόμος, ὅπως καὶ ὁ γυμνασιάρχος, τὰ δικαιώματα καὶ τὰ καθήκοντα τοῦ ὁποίου καθορίζονταν στὸν γυμνασιαρχικὸ νόμο¹⁴¹, ἔχει μόνον περιστασιακὴ παρουσία στὸν ἐφηβαρχικὸ νόμο τῆς Ἀμφιπόλεως (στ. 76 καὶ 139), ἐπειδὴ ὁ νόμος αὐτὸς δὲν ἀφορᾷ γενικὰ τὸ γυμνάσιο, ἀλλὰ εἰδικὰ τοὺς ἐφήβους. Ὅσο γιὰ τὴν προέλευση τοῦ θεσμοῦ τοῦ παιδονόμου στὴν Μακεδονία, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ παραβλεφθεῖ ὅτι τὸ σχετικὸ χωρίο τῆς *Λακεδαιμονίων Πολιτείας* ἀκολουθεῖται ἀμέσως ἀπὸ ἐκεῖνο περὶ τῆς ἀνυποδεσίας τῶν νέων¹⁴². Δὲν θὰ πρέπει στὸ ἴδιο ἔργο νὰ ἀναζητηθεῖ ἡ ἔμπνευση τοῦ βασιλικοῦ νομοθέτη;

Τὸ ἄρθρο καταλήγει μὲ τὴν ὑποχρέωση τοῦ ἐφηβάρχου νὰ τηρεῖ κατάλογο τῶν νικητῶν ἐν ὄψει τῆς κατατάξεως τῶν ἐφήβων γιὰ τὴν ἀπονομὴ τῶν στεφάνων τὸν μῆνα Ὀλῶο.

Τοῦ Ὀλώου μὴνὸς τῆι προτέραι τῆς τριακάδος ὁ ἐφήβαρχος ποιεῖτω τὸν ἀγῶνα καθάπερ τοῖς ἄλλοις μῆσιν, ὧ δ' ἂν πλεῖσται νεῖκαι ὧσιν ἐν τῷ ἐνιαυτῷ ἐκάστου ἀγωνίσματος, ἀναγορευέτω τοῦτον νεικῶντα καὶ τὴν ἀπογραφὴν τῶν νεικῶντων τοῖς πολιτάρχαις αὐθημερὸν διδότη (στ. 82-86)

Ὁ μῆνας ΟΛΩ(Ι)ΟΣ ἢ ΛΩ(Ι)ΟΣ εἶναι ὁ ἀντιπροτελευταῖος τοῦ μακεδονικοῦ ἡμερολογίου καὶ ἀντιστοιχεῖ περίπου στὸν Ἰούλιο¹⁴³. Ὁ τύπος ΟΛΩ(Ι)ΟΣ μαρτυρεῖται κατὰ

135. Kennel, *Ephebeia* 156.

136. *Syll*³ 578, στ. 1-2 (2ος αἰ. π.Χ.): ἀποδεικνυσθαι δὲ καὶ μετὰ τὴν τοῦ γυμνασιάρχου αἴρεσιν παιδονόμον μὴ νεώτερον τεσσαράκοντα ἐτῶν.

137. *Syll*³ 577, στ. 34 (ἀρχὴς τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.): τοὺς κεχειροτονημένους καὶ μέλλοντας ἄρχειν παιδονόμους.

138. *Syll*³ 798, στ. 23-24 (37 μ.Χ.): ἀγαγεῖν δὲ ἐπὶ τὴν ὑπάντησιν καὶ τὸν ἐφήβαρχον τοὺς ἐφήβους καὶ τὸν παιδονόμον τοὺς ἐλευθέρους παῖδας.

139. *SEG* 12 (1955) 511, στ. 10-12 (170-150 π.Χ.): συμπομπεῦσαι δὲ τοὺς τε ἱερεῖς καὶ τὴν συναρχίαν καὶ τοὺς νεικηκότα[ς] τοὺς στεφανίτας ἀγῶνας καὶ τὸν γυμνασιάρχον μετὰ τῶν ἐφήβων καὶ τῶν νέων καὶ τὸν παιδονόμον μετὰ τῶν παιδῶν.

140. *OGIS* 332, στ. 35-36 (139-133 π.Χ.): καὶ [τ]ὸγ [γυ]μνασιάρχον μετὰ τῶν ἐφήβων καὶ τῶν νεῖων

καὶ τ]ὸν [π]αι[δ]ο[ν]ό[μ]ον μετ[ὰ τῶ]μ παῖδων.

141. Πρβ. Hatzopoulos, *Institutions* II 40-41, ἀρ. 16. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ Μουσείου Ἀμφιπόλεως Λ900 (Γ.Ε18) μὲ τὴν ὁποία κοινοποιεῖται τοῖς ἐπιμεληταῖς (γιὰ τοὺς ὁποίους βλ. L. Robert, *Etudes sur les inscriptions et la topographie de la Grèce centrale*. VI. Décrets d'Akraiphia, *BCH* 59, 1935, 449-450=OMS I 290-291), ἀπόσπασμα διαγράμματος γιὰ νὰ καταχωρισθεῖ στὸν γυμνασιαρχικὸ νόμο τῆς πόλεως.

142. Βλ. ἀνωτέρω σχόλια στοὺς στ. 40-41.

143. Πρβ. Catherine Trümper, *Untersuchungen zu den altgriechischen Monatsnamen und Monatsfolgen* (Χαϊδελεβέργη 1997) 225 καὶ 263-265, καὶ γιὰ τὴν μορφή, L. Robert, *Les inscriptions de Thessalonique*, *Rev.Phil.* 48, 1974, 192-193, καὶ *BullEpigr* 1976, 366 καὶ 603.

τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους σὲ ἐπιγραφὴ τῆς Θεσσαλονίκης τοῦ 223 π.Χ.¹⁴⁴ καὶ σὲ περιοχὲς τῆς Πρὸσω Ἀσίας ποὺ ἀπετέλεσαν τμήματα τοῦ κράτους τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου¹⁴⁵, ἀλλὰ ὑποκαθίσταται στὴν Μακεδονία ἀπὸ τὸν τύπο Λῶ(ι)ος ἤδη ἀπὸ τὸν 1ο αἰ. μ.Χ.¹⁴⁶ Πρόκειται γιὰ μία ἀκόμη ἔνδειξη ὅτι ἡ ἀρχικὴ σύνταξη τοῦ ἐφηβαρχικοῦ νόμου τῆς Ἀμφιπόλεως ἀνάγεται στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ. Τὴν προτελευταία ἡμέρα τοῦ μηνὸς αὐτοῦ ὁ ἐφήβαρχος θὰ τελέσει ἀγῶνες ὅπως καὶ τοὺς ἄλλους μῆνες, ἀλλὰ ἐπὶ πλέον θὰ ἀνακηρύξει νικητὴ σὲ κάθε ἄθλημα ἐκεῖνον ποὺ θὰ ἔχει τὶς περισσότερες νίκες κατὰ τὸ ἔτος· θὰ παραδώσει δὲ τὸν κατάλογο αὐθήμερὸν στοὺς πολιτάρχους. Ἡ τελευταία αὐτὴ προφύλαξη ἴσως ἀποβλέπει στὴν ἀπόσειση ὑπονομιῶν γιὰ τυχὸν πιέσεις μὲ σκοπὸ τὴν ἀλλοίωση τοῦ καταλόγου.

Ἄγωνιστῶν. Εἰς τοὺς κατ' ἐνιαυτὸν
 γεινομένους ἀγῶνας καταλεγέτω ὁ ἐφήβαρχος ἐκ τῶν τὸ δεύτερον
 [ἔ]τος ἐφηβουόντων ἱκανοὺς, τοὺς ἀγωνιουμένους τὰ παρ' αὐτοῖς ἠθισμέ-
 να ἀγωνίσματα. Ἐξέστω δὲ καὶ τῶν ἄλλων ἐφήβων ἀγωνίσζεσθαι τῶι
 βουλομένῳ, ἄλλῳ δὲ μηδενὶ ἐν τοῖς ἐφήβοις (στ. 86-90)

Οἱ ἐτήσιοι ἀγῶνες τοῦ μηνὸς Ὀλώου προορίζονται κατ' ἀρχὴν γιὰ τοὺς δευτεροετείς ἐφήβους. Ὁ ἐφήβαρχος θὰ ἐπιλέξει τοὺς κατὰ τὴν γνώμη του ἱκανότερους νὰ ἀγωνισθοῦν στὰ παρ' αὐτοῖς ἠθισμένα ἀγωνίσματα, δηλαδὴ στὰ ἀγωνίσματα ποὺ περιλαμβάνονται στὸ πρόγραμμα τῶν κατὰ τόπους γυμνασίων. Πρόκειται γιὰ ἓνα ἐπὶ πλέον κατάλοιπο τοῦ βασιλικοῦ νομοθετήματος ποὺ ἐκ παραδρομῆς περιελήφθη αὐτούσιον στὸν νόμο τῆς πόλεως. Οἱ ἔφηβοι ποὺ θὰ ἐπιλέξει ὁ ἐφήβαρχος θὰ εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ μετάσχουν, ἀλλὰ καὶ ἄλλοι δευτεροετείς καὶ πρωτοετείς ἔφηβοι θὰ δύνανται νὰ συμμετάσχουν ἐθελοντικὰ στοὺς ἀγῶνες.

Ὅρκος. Κρινῶ τῶν
 [ἔ]φήβων οἵτινες ἄμ μοι δοκῶσιν ἄριστα τῶι σώματι διακεῖσθαι καὶ ἀποφα-
 νοῦμαι τοὺς νικῶντας καθ' ἕκαστον τῶν μαθημάτων οὔτε χάριτος ἔνε-
 κεν οὔτε ἔχθρας οὐδεμιᾶς. Εὐορκοῦντι μέμ μοι εὖ εἴη, ἐφιορκοῦντι δὲ τὰ
 ἐναντία (στ. 90-94)

Ὁ ὄρκος τῆς ἐπιτροπῆς κρίσεως τῶν ἐτήσιων ἀγῶνων τῆς Ἀμφιπόλεως εἶναι τῆς αὐτῆς ἐμπνεύσεως μὲ ἐκεῖνον τῆς ἐπιτροπῆς τῶν Ἑρμαίων τῆς Βέροιας τὸν μῆνα Ὑπερβερε-
 ταῖο¹⁴⁷, χωρὶς αὐτὸ νὰ ἔχει ἰδιαίτερη σημασία, διότι παραλλαγὲς ἀπαντοῦν στὴν ἴδια τὴν

144. *IG X 2, 1, 2.*

145. P. Bernard καὶ Cl. Rapin, Un parchemin grecobactrien d'une collection privée, *CRAI* 1994, 261-294, μὲ τὴν σχετικὴ βιβλιογραφία.

146. Πρβ. *IG X 2, 1, 623.*

147. Gauthier-Hatzopoulos, *Loi 22*, Ὅψη Β, στ. 50-

51: κρινεῖν ὅς ἂν αὐτῶι δοκῆι ἄριστα τὸ σῶμα διακεῖσθαι οὔτε χάριτος ἔνεκεν οὔτε ἔχθρας οὐδεμιᾶς πρβ. τὴν τελικὴ φράση σ. 18, Ὅψη Α, στ. 32-34: εὐορκοῦντι μὲν μοι εἴη πολλὰ καὶ ἀγαθὰ, ἐφιορκοῦντι δὲ τάναντία.

Μακεδονία¹⁴⁸, στην Αιγιάλη της Άμοργου¹⁴⁹, στην Μίλητο¹⁵⁰ και στην Άνδανία της Μεσσηνίας¹⁵¹. Δέν εἶναι ὅμως δύσκολο νά ὑποθέσει κανεῖς τήν πηγὴ ἐμπνεύσεως τῶν δύο μακεδονικῶν κειμένων τῆς ἑλληνιστικῆς περιόδου, ποῦ δέν μπορεῖ παρὰ νά εἶναι τὸ βασιλικὸ διάγραμμα.

Ἐπειδὰν ὁμόσωσιν παραγέτω ὁ ἐφήβαρχος τοὺς ἐφήβους καὶ πο[ι]-
[ε]ίτω τὸν ἀγῶνα αὐτῶν καθ' ἕκαστον τῶν μαθημάτων. Ἐπειδὰν ἀγωνίσω[ν]-
[τ]αι καὶ καθ' ἕκαστον τρεῖς ἀποφαίνωνται, παρίτω ὁ παιδοτρίβης καὶ οἱ ἔφηβοι πάντες ἡλιμμένοι. Ὅταν δὲ παρέλθωσιν, οἵτινες ἂν δοκῶσιν αὐτοῖς τρεῖς κοσμ[ι]-
ώτατα τὸ σῶμα διακεῖσθαι καὶ ἄριστα γεγυμνάσθαι, οὗτοι νεικάτωσαν (στ. 94-98)

Μετὰ τὴν ὁρκωμοσίᾳ ὁ ἐφήβαρχος θὰ ὀδηγήσει τοὺς ἐφήβους ἐνώπιον τῆς ἐπιτροπῆς γιὰ νά ἀγωνισθοῦν σὲ κάθε ἀγώνισμα γιὰ τὸ ὁποῖο ἔχουν προετοιμασθεῖ. Ἡ συνέχεια τοῦ κειμένου μπορεῖ νά φανεῖ ἀμφίσημη. Στὶς λέξεις καθ' ἕκαστον τοῦ στ. 96 πρέπει νά ἀναγνωρισθεῖ αἰτιατικὴ τοῦ ἀρσενικοῦ καὶ νά συναφθεῖ μὲ τὶς λέξεις ἔφηβον (πρβ. τοὺς ἐφήβους τοῦ στ. 94) ἢ νά ἀναγνωρισθεῖ αἰτιατικὴ τοῦ οὐδετέρου καὶ νά συναφθεῖ μὲ τὶς λέξεις καθ' ἕκαστον τῶν μαθημάτων τοῦ στ. 95; Στὴν τελευταία αὐτὴ περίπτωση ἡ λέξη ΤΡΙΣ δέν θὰ εἶναι τὸ ἀριθμητικὸ ἐπίρρημα “τρεις”, ἀλλὰ ἰωτακίζουσα γραφὴ τοῦ ἀριθμοῦ “τρεις”¹⁵² καὶ ἡ φράση θὰ πρέπει νά ἐννοηθεῖ ὡς καὶ καθ' ἕκαστον τῶν μαθημάτων τρεῖς ἀποφαίνωνται. Πράγματι οἱ στ. 91-92 τοῦ ὄρκου (ἀποφανοῦμαι τοὺς νικῶντας καθ' ἕκαστον τῶν μαθημάτων) δέν ἀφήνουν περιθώριο γιὰ ἀμφιβολίες. Πρόκειται γιὰ τὴν ἀνάδειξη τριῶν νικητῶν σὲ κάθε ἀγώνισμα. Μετὰ τὸ τέλος τῶν ἀγώνων θὰ ἀκολουθήσει παρέλαση τῶν ἐφήβων μὲ τὸν παιδοτρίβη ἐπὶ κεφαλῆς καὶ θὰ ἀνακηρυχθοῦν νικητὲς οἱ τρεῖς ἔφηβοι ποῦ θὰ φανοῦν στοὺς κριτὲς ὅτι ἐμφανίζουν τὴν καλύτερη σωματικὴ κατάσταση καὶ ὅτι ἔχουν ἄριστα γυμνασθεῖ.

Ὅταν

δὲ ὁ ἐπώνυμος ἱερεὺς ἐν τῷ γυμνικῷ ἀγῶνι, ὅταν τὰ νόμιμα γένηται, στεφανούτω τοὺς νεικῶντας ἅπαντας, ὁ δὲ κῆρυξ ἀναγγελλέτω τὰ ὀνόματα τούτων. Οἱ δὲ νεικήσαντες τὴν ἡμέραν ἐκείνην στεφανηφορεῖτωσαν καὶ ἔστω ταινοῦν τῷ βουλομένῳ κατὰ τὸν νόμον. Διδότω δὲ καὶ τὰ ὀνόματα τῶν [νε]ικῶντων ὁ ἐφήβαρχος τοῖς πολειτάρχαις (στ. 98-103)

Ἡ παράλειψη τοῦ ρήματος τῆς πρώτης δευτερεύουσας χρονικῆς προτάσεως δυσχεραίνει τὴν κατανόηση τοῦ κειμένου. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα θὰ πρέπει νά συμπληρωθεῖ τὸ ρῆμα παραγένηται καὶ νά μεταφρασθεῖ ὡς “Ὅταν ὁ ἐπώνυμος ἱερεὺς (τοῦ γυμνικοῦ ἀγῶνος) προσέλθει καὶ τελεσθοῦν οἱ καθιερωμένες (ιερουργεῖες)”. Τότε τὰ ὀνόματα τῶν

148. Hatzopoulos, *Institutions* II 20-21, ἀρ. 2, στ. 5-6.

149. *IG* XII 7, 515 στ. 95.

150. *Syll*³ 577, στ. 47-48.

151. *IG* V 1, 736.

152. Πρβ. τὶς γραφεὶς ἀλίφεσθαι, δίλης, ἐπιδάν, λιτουργιῶν κ.ο.κ.

νικητῶν θὰ ἀναγγελοῦν ἀπὸ τὸν κήρυκα. Ἡ θεότητα τῆς ὁποίας ὁ ἱερεὺς εἶναι ἐπώνυμος δὲν ἀναφέρεται, πιθανότατα διότι δὲν ἀναφερόταν στὸ διάγραμμα, ἀφοῦ ἐποίκιλλε κατὰ περίπτωσιν καὶ κατὰ πόλιν. Στὴν Ἀμφίπολη, ὅπως καὶ στὶς περισσότερες πόλεις τῆς Μακεδονίας, ἐπώνυμος ἄρχων ἦταν ὁ ἱερεὺς τοῦ Ἀσκληπιοῦ, αὐτὸ ὅμως δὲν ἴσχυε οὔτε στὴν Κασσάνδρεια οὔτε στοὺς Φιλίππους¹⁵³. Ἀκόμη σαφέστερη ἔνδειξις ὅτι ὁ τοπικὸς νομοθέτης ἀκολουθεῖ “ἐγκύκλιον” κείμενο τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας παρέχεται ἀπὸ τὴν ἐπόμενη φράση, ἡ ὁποία ἀπαντᾷ σχεδὸν πανομοιότυπη στὸν γυμνασιαρχικὸ νόμο τῆς Βέροιας¹⁵⁴. Ὅπως καὶ στὴν περίπτωσιν τῶν ἀνὰ μῆνα ἀγῶνων, τὰ ὀνόματα τῶν νικητῶν θὰ ἐπιδοθοῦν ἀπὸ τὸν ἐφήβαρχο στοὺς πολιτάρχους, ποὺ εἶναι οἱ ἀνώτεροι πολιτικοὶ ἄρχοντες ἐπιφορτισμένοι μὲ τὴν ἐπίβλεψη τῶν νέων¹⁵⁵.

Ἀγωνιστῶν. Ἐὰν δέ

τινες τῶν ἐφήβων βούλωνται μελετᾶν ἐπὶ τινα τῶν ἀγῶνων, λεγέτω ὁ πατήρ ἢ ὁ κύριος τῶν ἐφηβάρχων, ὁ δὲ ἐφήβαρχος ἐάτω μελετᾶν αὐτὸν ὡς ἂν τῶν ἀγῶνι συμφέρη. Ἐξέστω δὲ αὐτῶ καὶ ἀποδημεῖν τοῦ ἀγῶνος ἕνεκεν. [Ε]ὰν δὲ ψεύσσηται πρὸς τὸν ἐφήβαρχον, ζημιούσθω ὁ πατήρ ἢ ὁ κύριος αὐτοῦ, τὸν δὲ ἔφηβον ἀναγκάζετω τάσσεσθαι μετὰ τῶν ἄλλων ἐφήβων. Ἐὰν δὲ τις τῶν ἐφήβων μαλακίζηται ἢ τῶν οἰκείων αὐτοῦ τις τελευτήσῃ, εἰπάτω πρὸς τὸν ἐφήβαρχον, ὁ δὲ ἐφήβαρχος, ἐὰν ἀληθῆ λέγῃ, ἀφέτω αὐτὸν (στ. 103-110)

Τὸ τελευταῖο ἄρθρο περὶ ἀγῶνων ἀφορᾷ τὶς ἀπαλλαγὲς καὶ τὶς ἄδειες, ποὺ δίδονται στοὺς ἐφήβους γιὰ νὰ τοὺς διευκολύνουν νὰ προπονοῦνται καὶ νὰ μετέχουν σὲ ἀγῶνες ἐντὸς τῆς πόλεως τούς ἢ σὲ ἄλλες πόλεις. Σχετικὴ αἴτηση πρέπει νὰ ὑποβάλλεται ἀπὸ τὸν πατέρα ἢ τὸν κηδεμόνα τοῦ ἐφήβου, γεγονός ποὺ ἐπιβεβαιώνει ὅτι ὁ ἔφηβος, καίτοι ἐνήλικας μὴ ὑποκειμένος πλέον σὲ σωματικὲς ποινές, δὲν ἔχαιρε ὅλων τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἐνήλικος ἐναντι τοῦ νόμου. Ἡ κατ’ ἀρχὴν ἀπαγόρευσις ἀπομακρύνσεως ἀπὸ τὴν πόλιν ὑπογραμμίζεται δύο φορὲς ἀπὸ τὸν Ἀρτεμίδωρο¹⁵⁶. Φαίνεται πιθανὸν ὅτι οἱ μετακινήσεις νέων γιὰ νὰ συμμετάσχουν σὲ ἀγῶνες στὴν Μακεδονία ἦσαν ἀρκετὰ διαδεδομένες, δὲν ἀποκλείεται δὲ ἡ προσθήκη σχετικοῦ ἄρθρου στὸν γυμνασιαρχικὸ νόμο τῆς Ἀμφιπόλεως ποὺ περιέχεται σὲ βασιλικὸ διάγραμμα τοῦ 183 π.Χ. νὰ ἀποβλέπει στὸν ἀποτελεσματικότερο ἔλεγχο τέτοιων μετακινήσεων¹⁵⁷. Σὲ περίπτωσιν ψευδοῦς δηλώσεως ὁ πατέρας ἢ ὁ

153. Hatzopoulos, *Institutions* I 153-156.

154. Gauthier-Hatzopoulos, *Loi* 22, Ὅψη Β, στ. 57-59: οἱ δὲ νικήσαντες [ἐ]κείνην τὴν ἡμέραν στεφανηφορεῖτωσαν καὶ ἐξέστω ταινοῦν τὸν βουλόμενον.

155. Βλ. Hatzopoulos, *Copie* (ὕπὸ ἔκδ.).

156. Ἀρτ. Ὀνειρ. 1.54: Ἐφηβεύειν ... ἐὰν δόξη ... ἀποδημεῖν δὲ κωλύει καὶ τὸν ἐπὶ ξένης ὄντα εἰς τὴν οἰκείαν ἐπανάγει· ἔνδημον γὰρ χρὴ εἶναι τὸν ἐφηβεύοντα ... οὐ γὰρ ὑπερόριοι οἱ ἔφηβοι ἀγωνίζονται.

157. Μουσεῖο Ἀμφιπόλεως Λ900 (=Γ.Ε18): πρβ. Hatzopoulos, *Institutions* II 40-41, ἀρ 16· πρβ. I 410-411: Οἱ δ’ ἐν ταῖς πόλεσιν ταῖς κατὰ Μακεδονίαν γυμνασίαρχοι τοὺς παραγινόμενους ἀθλητὰς ἐπὶ τοὺς συντελουμένους ἀγῶνας εἰς ἣν ἂν πρῶτον καταπλεύσουσιν πόλιν ἀπογραφέσθωσαν ἀνακρίναντες ἐφ’ ἃ παραγίνονται τῶν ἀθλημάτων καὶ διαπεμπέτωσαν τὴν γραφὴν πρὸς τὸν ἱερέα καὶ πρὸς τὸν προκεχειρισμένον γυμνασίαρχον ἐπὶ τοῖς στεφανίταις ἀγῶσιν κλπ.

κηδεμόνας υπόκειται στην έπιβολή προστίμου, ό δέ έφηβος, έπανεντάσσεται άναγκαστικά στην όμάδα τών έφήβων. Ό νόμος προνοεί έπίσης για την παραχώρηση άδειας σέ έφήβους πού άσθενούν ή τών όποιών στενοί συγγενείς άποβιώσουν.

Ζημίας διδασκάλων. Έάν δέ τις τών τούς έφήβους παιδεύόντων μή κοσμίως μηδέ σωφρόνως ζή, μηδέ έπιμελήται τής παιδεύσεως τών έφήβων δικαίως, άλλ' έπί βλάβη ή άίσχúνη φανερός γένηται τι ποιών, ζημιού-τω αύτόν ό έφήβαρχος όσου κύριός έστιν και άφειστάτω αύτόν άπό τής έπιμε-λειάς. Προσαγγελλέτω δέ τοίς πολειτάρχαις, ει δέ μή, ύπεύθυνος έστω. Έξέστω δέ και τών άλλων τώι βουλομένω, ός άν τών παιδεύόντων ποιήσεται τήν άναστρο-φήν μή δεόντως, γράφασθαι δίκην (στ. 111-117)

Ό έφήβαρχος διαθέτει δικαίωμα καταναγκασμοϋ έπί τών ύφισταμένων του, όπως δέ άκριβώς και ό γυμνασίαρχος κατά τόν νόμο τής Βέροιας δύναται νά έπιβάλλει πρόστιμα στους άμελείς παιδοτρίβες και παιδαγωγούς, άκόμη και σωματική ποινή στους τελευ-ταίους, εάν είναι δοϋλοι¹⁵⁸. Έάν κάποιος ύφιστάμενος παραμελεί τά καθήκοντά του ή με τόν τρόπο ζωής του ή με τήν συμπεριφορά του βλάπτει τούς έφήβους ή τήν ύπόληψή τους, ό έφήβαρχος έχει τδ δικαίωμα νά τόν άπομακρύνει και νά τοϋ έπιβάλλει πρόστιμο έως έκατό δραχμών. Έπί πλέον ύποχρεούται νά τόν καταγγείλει στους πολιτάρχες, ειδήλλως θά είναι ό ίδιος ύπόλόγος. Άλλά και ένας τρίτος δύναται νά έναγάγει στην δικαιοσύνη έκπαιδευτή ή συμπεριφορά τοϋ όποιου δέν θά είναι ή πρέπουσα.

Ζημιώσεως τών άλλων. Έάν δέ τις τών άλλων κακώς λέγη τούς έφήβους ή κατακολουθή μή έπί τώ βελτίστω ή διαλέγηται έξω τής παλαίστρας ή άλλο τι άκοσμή ή άδική ών ειρηται τόν έφή-βαρχον έπιμελείσθαι, ζημιούτω αύτόν ό έφήβαρχος. Και άν τις τών έφήβων άτα-κτῆ ή μή πείθηται τοίς νόμοις, κύριος έστω ό έφήβαρχος κολάζων κατά τήν άξίαν. Έάν δέ ό πατήρ ή ό κύριος αίτιος ήι ών άν ό έφηβος άμαρτάνη, ζημιούτω αύτόν κατά τδ άδίκημα έκαστον όσω κύριός έστιν, έως άν παύσηται (στ. 117-123)

Ό νόμος είναι ιδιαίτερα άυστηρός έναντι αύτών - άκόμη και άν δέν άνήκουν στο προ-σωπικό τοϋ γυμνασίου - πού θά έπιχειρούσαν νά διαφθείρουν τούς έφήβους και παρέχει κάθε δυνατότητα στον έφήβαρχο νά τούς έπιβάλλει πρόστιμα. Άνάλογη πρόνοια ύπάρχει και στον γυμνασιαρχικό νόμο τής Βέροιας¹⁵⁹, ό όποιος, πέρα άπό τήν προσφυγή στην τακτική δικαιοσύνη, έξουσιοδοτεί τόν γυμνασίαρχο νά έπιβάλλει ό ίδιος πρόστιμα μέχρι τδ ποσό τών έκατό δραχμών σέ όποιουσδήποτε τολμούσαν νά τόν έξυβρίσουν λόγω ή έργω μέσα στο γυμνάσιο. Ό έφηβαρχικός νόμος τής Άμφιπόλεως έπαναλαμβάνει τδ δικαίωμα τοϋ έφηβάρχου νά έπιβάλλει πρόστιμα στους άπειθαρχους έφήβους, άλλα έπε-

158. Gauthier-Hatzopoulos, *Loi 20*, Όψη Β, στ. 15-23.

159. Αυτόθι 21, Όψη Β, στ. 39-45.

κτείνει τὸ δικαίωμα καταναγκασμοῦ ποῦ διαθέτει καὶ στοὺς πατέρες καὶ κηδεμόνες ὑπεύθυνους τῶν παραπτωμάτων τῶν ἐφήβων.

Θέας.

“Ὅταν δὲ θέα τις ἦι, συλλεγέσθωσαν οἱ ἔφηβοι ὅταν ὁ ἐφήβαρχος παραγγείλῃ. Ὁ δὲ ἐφήβαρχος ἀγέτω αὐτοὺς ἀθρόους καὶ καθιζέτω αὐτοὺς εἰς τὸν ἀποδεδειγμένον τόπον καὶ αὐτὸς συνθεάστω· ἐν δὲ τοῖς ἐφήβοις μηθένα ἐάτω θεωρεῖν. Ἐὰν δὲ [τ]ις βιάζηται, κωλυέτω αὐτὸν ὁ ἐφήβαρχος τρόπῳ ὅτῳ ἂν ἐπίσθηται. Μὴ ἐάτω δὲ αὐτοὺς ἐν τῇ θέᾳ μήτε κροτεῖν μήτε συρίζειν, ἀλλὰ σιγῇ καὶ κοσμίως θεωρεῖτωσαν. Θέαμα δὲ μηθὲν θεωρεῖτωσαν οἱ ἔφηβοι πλὴν σκηνικῶν καὶ θυμελικῶν καὶ γυμν[ι]-κῶν ἀγώνων (στ. 123-130)

“Θέα” σημαίνει κάθε εἶδους θέαμα, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν τόπο ὅπου μπορεῖ νὰ ἐκτυλίσσει (θέατρο, στάδιο, ὁδὸς κλπ.)¹⁶⁰. Στὴν Μακεδονία ὁ ὅρος ἀπαντᾷ στὰ Καλίνδοια, στὸ ψήφισμα πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀπολλωνίου¹⁶¹. Οἱ ἔφηβοι ἔχουν τὸ δικαίωμα νὰ παρακολουθήσουν θεάματα μόνον ὑπὸ αὐστηροὺς ὄρους: συντεταγμένοι ὑπὸ τὴν διαταγὴς τοῦ ἐφηβάρχου, ποῦ θὰ τοὺς καθίσει στὸν προβλεπόμενο ἐπὶ τούτῳ τόπο. Τὸ κείμενο τοῦ νόμου δὲν καθιστᾷ σαφὲς ἐὰν ἐννοεῖται ὁ μόνιμος, ὅπως τὸ ἐφηβικὸν μέρος στὸ ἀθηναϊκὸ θέατρο τοῦ Διονύσου¹⁶², ἢ ὁ ἐκάστοτε κατὰ περίπτωσιν καθοριζόμενος ἀπὸ τὸν ἐφήβαρχο τόπος. Ὁ ἐρευνητὴς τῆς ἀρχαίας Ἀμφιπόλεως Δημήτριος Λαζαρίδης ἀπὸ τὰ πρῶτα ἔτη τῶν ἀνασκαφῶν, πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ γυμνασίου, ἐπίστευε ὅτι ὁ χῶρος τοῦ θεάτρου εὐρίσκεται στὸ ΝΑ. τμήμα τῆς ἀρχαίας πόλεως, ὅπου “ἡ φυσικὴ διαμόρφωσις τῶν κλιτύων τοῦ λόφου δημιουργεῖ χῶρον ὁμοιάζοντα μὲ κοῖλον ἀρχαίου θεάτρου”¹⁶³. Παρ’ ὅτι δοκιμαστικὲς τομὲς ποῦ ἐπιχειρήθηκαν τότε δὲν ἀπέδωσαν σημαντικὰ στοιχεῖα, ἡ μορφολογία τοῦ ἐδάφους, ἡ ὀνομασία τῆς θέσεως “Σκαλάκια” ἀπὸ τοὺς παλαιοὺς κατοίκους τοῦ χωριοῦ, ἡ ἀποκάλυψη μεγάλου ἀγωγοῦ, προφανῶς θεάτρου, ποῦ χρησιμοποιεῖ καὶ τὸ γυμνάσιο καὶ μερικὰ ἐνδεικτικὰ εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ 1989¹⁶⁴ σὲ πιθανῶς συνδεόμενο μὲ τὴν λατρεία τοῦ Διονύσου κτήριο κείμενο βορείως τοῦ γυμνασίου, ἐνισχύουν κατὰ τὴν γνώμη μου τὴν ἄποψη τοῦ Δ. Λαζαρίδη. Ἀσαφὲς παραμένει ἂν τὸ ὑπὸ ἐξέταση ἄρθρο τοῦ ἐφηβαρχικοῦ νόμου ἀναφέρεται στὸ συγκεκριμένο θέατρο τῆς Ἀμφιπόλεως ἢ ἄν, ὅπως καὶ σὲ πολλὰ ἀπὸ τὰ προηγούμενα, ὁ Ἀμφιπολίτης νομοθέτης περιορίζεται νὰ ἀντιγράψῃ τὰ ἀντίστοιχα ἄρθρα τοῦ βασιλικοῦ διαγράμματος, χωρὶς νὰ φροντίσει νὰ τὰ προσαρμόσει στὶς τοπικὲς συνθῆκες.

160. L. Robert, *Hellenica* XI/XII 5-15.

161. M. B. Hatzopoulos καὶ Louisa D. Loukopoulou, *Recherches sur les marches orientales des Téménides (Anthémonte-Kalindoia) Ière Partie* (MELETH-MATA 11· Ἀθήνα 1992) 77-80, ἀρ. Κ2, l. 24-25: οὐ μόνον πρὸς τὴν τῆς ἐϋωχίας [φρ]ονῶν [χρεῖαν, ἀλλὰ καί] τὴν θέαν καὶ τὴν ἀπά[τη]ν [καὶ τὴν διά]χυσιν τῆς ψ[υχῆς].

162. Πρβ. Ἡσύχ. s.v. καὶ Πολύδ. 4.22.

163. Δ. Λαζαρίδης, *ΠΑΕ* 1965, 48-49, πίν. 59α-60β· Ἔργον 1984, 24· Καλλιόπη Λαζαρίδου, *ΠΑΕ* 1984, 36-37.

164. Καλλιόπη Λαζαρίδου, *ΠΑΕ* 1989, 213-215, εἰκ. 1-2, πίν. 146α-β, 147δ· τῆς ἰδίας, *AEMΘ* 3, 1989 (Θεσσαλονίκη 1992) 549-550, εἰκ. 5.

Κατὰ τὰ ἄλλα ὁ ἐφήβαρχος ὀφείλει νὰ κάθεται καὶ νὰ παρακολουθεῖ τὸ θέαμα μαζί με τοὺς ἐφήβους, ὥστε νὰ ἐμποδίζει μετὰ κάθε τρόπο ὅποιονδήποτε θὰ ἐπιχειροῦσε νὰ ὑπεισέλθει μεταξύ τους. Ἐπίσης ὀφείλει νὰ φροντίζει ὥστε οἱ ἔφηβοι νὰ σέβονται τοὺς κανόνες κοσμιότητος χωρὶς νὰ συρρίζουν ἢ νὰ χειροκροτοῦν εἰς ἔνδειξη ἐνθουσιασμοῦ ἢ δυσαρέσκειας. Καὶ σὲ ἄλλες πόλεις τῆς ἐλληνικῆς οἰκουμένης ὁ ἐφήβαρχος εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν ὑπεύθυνος γιὰ τὴν καλὴ διαγωγή τῶν νέων¹⁶⁵, καθὼς ἡ τήρηση τῆς τάξεως καὶ τῆς κοσμιότητος στὰ θεάτρα ἀποτελοῦσε σύνηθες ἀντικείμενο φροντίδος¹⁶⁶.

Ἡ ἀνησυχία γιὰ τοὺς κινδύνους ποὺ δημιουργοῦσε ἡ παρεϊσφουση ξένων ἀτόμων μεταξύ τῶν ἐφήβων σχετίζεται μετὰ τὰ προβλεπόμενα μέτρα τοῦ ἄρθρου περὶ εὐκοσμίας γιὰ τὴν ἀποτροπὴ ἀπὸ τοὺς νέους ἀπειλῶν ἀπὸ τὶς κακὲς συναναστροφές καὶ τὸν συγχρωτισμὸ μετὰ ἐνήλικες (στ. 41-51). Τέλος τὰ θεάματα τὰ ὅποια ἐπιτρέπεται στοὺς ἐφήβους νὰ παρακολουθοῦν περιορίζονται αὐστηρὰ στοὺς σκηνικούς, θυμελικούς καὶ γυμνικούς ἀγῶνες. Αὐτὰ τὰ ὅποια ὁ νομοθέτης θέλει νὰ ἀποκλείσει εἶναι τὰ λεγόμενα ἀκροάματα, δηλαδή διασκέδασεις μετὰ τὴν συμμετοχὴ “ποικίλων κατηγοριῶν καλλιτεχνῶν – μουσικῶν, ἡθοποιῶν (ιδίως μίμων καὶ παντομίμων), χορευτῶν, περιοδεούντων γελωτοποιῶν καὶ σχοινοβατῶν πάσης εἰδικότητος –, ποὺ ἐμφανίζονταν σὲ ἰδιωτικὰ ἢ δημόσια θεάματα, συνήθως ἐκτὸς ἀγῶνων¹⁶⁷”. Ἡ παρακολούθηση αὐτῶν ἀπὸ νεαρὰ καὶ εὐέξαπτα ἄτομα κινδύνευε νὰ διασαλεύσει τὴν τάξη καὶ νὰ τραυματίσει τὴν κοσμιότητα ἐξ αἰτίας τῆς παρουσίας μεταξύ τῶν ἐκτελεστῶν προσώπων ἐλαφρῶν ἡθῶν¹⁶⁸. Τὸ παρατιθέμενο στὴν σημείωση ἀπόσπασμα τοῦ Περσαίου τοῦ Κιτιέως καταδεικνύει τὴν στενὴ σχέση μεταξύ ἀκροάματος καὶ θεᾶς (θεάματος) καὶ συμβάλλει στὴν κατανόηση τῆς συνάφειας τοῦ κινήτρου, καθὼς καὶ τὴν ταυτότητα τῆς ἐμπνεύσεως τῆς ἀπαγορεύσεως τῶν ἀκροαμάτων στὸν γυμνασιαρχικὸ νόμο τῆς Βέροιας καὶ τὴν αὐστηρὴ ρύθμιση τῶν θεαμάτων στὸν ἐφηβαρχικὸ νόμο τῆς Ἀμφιπόλεως, οἱ ὅποιοι ἔχουν προφανῶς τὴν ἴδια προέλευση: ἓνα ἐκπαιδευτικὸ πρόγραμμα τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας.

Πομπῆς. Οἱ ἔφηβοι πομπευέτωσαν τὰς παρ' ἐκάσ-
τοις ἡθισμένους πομπὰς ἐστεφανωμένοι θαλλοῦ στεφάνωι ἐν τῇ στολῇ
τῇ ἐφηβικῇ. Ὁ δὲ ἐφήβαρχος ἡγείσθω αὐτῶν καὶ διατασσέτω καθ' ὃ τι πορεύσονται,
τασσέτω δὲ πρῶτους τοὺς πλειστάκι νενεικηκότας ἐν τοῖς ἀγῶσι (στ. 130-133)

165. Πρβ. *I. Iasos* 98, στ. 24: τῆς τῶν ἐφήβων καὶ τῶν νέων εὐκοσμίας.

166. Πρβ. *IG II² 223 B* στ. 6 καὶ 8· 354, στ. 16-17.

167. L. καὶ Jeanne Robert, *Claros I* 1 (1989) 47, ποὺ παρατίθεται ἀπὸ τοὺς Gauthier-Hatzopoulos, *Loi* 113.

168. Πρβ. Περσαίου Κιτιέως ἀποσπ. στὸν Ἀθῆν. *Δειπν.* 13, 607 c-d: ὁ καὶ πρῶν ἐγένετο ἐπὶ τῶν ἐξ Ἀρκαδίας θεωρῶν πρὸς τὸν Ἀντίγονον παραγενομένων. ἐκεῖνοι γὰρ ἡρίστων σφόδρα σκυθρωπῶς καὶ εὐσχημόνως, ὡς ὄντο, οὐχ ὅτι ἡμῶν τινα

προσβλέποντες, ἀλλ' οὐδὲ ἀλλήλους. ὡς δὲ ὁ πότος προέβαινε καὶ εἰσῆλθεν ἄλλα τε ἀκροάματα καὶ αἱ Θετταλαὶ αὐτὰ ὀρχηστρίδες, καθάπερ αὐταῖς ἔθος ἐστίν, ἐν ταῖς διαζώστραις γυμναὶ ὤρχοῦντο, οὐκ ἔτι κατεῖχον αὐτοὺς οἱ ἄνδρες, ἀλλὰ ἐκ τῶν κλινῶν ἀνῶρων καὶ ἐβῶν ὡς θαυμαστόν τι θέαμα θεώμενοι· καὶ μακάριον τὸν βασιλεῖα ἀπεκάλουν ὅτι ἔξεστιν αὐτῷ τούτων ἀπολαύειν, καὶ ἕτερα τούτους παραπλήσια πάνυ πολλὰ τῶν φορτικῶν ἐποίουν.

Ἡ συμμετοχὴ τῶν ἐφήβων, μαζὶ μὲ ἄλλες ἀναγνωρισμένες συσσωματώσεις στὶς πομπές, τὶς ἐπίσημες ὑποδοχές καὶ ἄλλες ἐκδηλώσεις τῆς πόλεως ἀποτελοῦσαν χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο τοῦ ἐλληνιστικοῦ πολιτισμοῦ. Ὁ Α. Chankowski τῆς ἀφιερώνει ἓνα μακρὸ κεφάλαιο ποὺ περιέχει ὅλες σχεδὸν τὶς ἀρχαῖες μαρτυρίες, τόσο φιλολογικὲς ὅσο καὶ ἐπιγραφικὲς, καθὼς καὶ ἐκτενέστατη βιβλιογραφία¹⁶⁹. Ἐπομένως περιτετεύει νὰ ἐπαναληφθεῖ στὸ παρὸν ἄρθρο μία ἐργασία ποὺ ἔχει ἤδη ἐκπονηθεῖ. Θὰ ἦταν ἐν τούτοις χρήσιμο νὰ παρατεθεῖ ἐδῶ ὡς ἀναγνώριση τῆς ἐξαιρετικῆς ποιότητος τοῦ ἔργου τοῦ Α. Chankowski ἀπόσπασμα τῶν σχετικῶν συμπερασμάτων: “Μία πομπὴ ἢ μία τελετὴ ὑποδοχῆς παρεῖχε στοὺς ἐφήβους τὴν δυνατότητα νὰ ἀναδείξουν τὴν ιδιαίτερη ἀποστολὴ τους, δίπλα σὲ ἄλλες ὁμάδες, ἐνώπιον ὅλης τῆς κοινωνίας. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ σφυρηλατοῦσε μεταξὺ τῶν νέων ἓνα ἰσχυρὸ συναίσθημα τῆς ταυτίσεώς τους μὲ τὴν προνομιούχο ὁμάδα τῶν πολιτῶν. Μετέχοντας στὸν βίον τῆς κοινότητος μὲ διακριτὸ ρόλο, ἐνῶ δὲν ἦσαν ἀκόμη πλήρη μέλη τῆς, οἱ ἔφηβοι ἀποκτοῦσαν μέσῳ αὐτοῦ τοῦ εἴδους τῶν τελετῶν συνείδηση τῆς τρέχουσας καὶ τῆς μέλλουσας θέσεώς τους. Ἡ ἐφηβεία σκηνοθετοῦσε τὴν μετάβαση στὴν ἐνηλικίωση, μία πομπὴ δὲ μὲ τὸν δημόσιο χαρακτήρα τῆς ἀποτελοῦσε σημαντικὴ στιγμή ὅπου ἡ πτυχὴ αὐτὴ τῆς ἐφηβείας ἐκδηλωνόταν μὲ ιδιαίτερη ἔνταση. Ἐπὶ πλέον οἱ τελετὲς αὐτὲς ἐκπληροῦσαν μία σημαντικὴ παιδευτικὴ λειτουργία. Οἱ δημόσιες ἐορτὲς στὶς ὁποῖες συμμετείχαν οἱ ἔφηβοι συνδέονταν πάντοτε μὲ ἓνα σημαντικὸ γεγονὸς εἴτε τοῦ μυθικοῦ ἢ ἱστορικοῦ παρελθόντος εἴτε τοῦ παρόντος. Μία πομπὴ ἢ μία τελετὴ ὑποδοχῆς ἐπέτρεπε στοὺς ἐφήβους νὰ διαγωνίζονται ἢ νὰ ζοῦν τὴν παράδοση τῆς κοινότητος στὴν ὁποία ἀνήκαν: ἱστορία μυθική, ἱστορία μακρινή, ἱστορία σύγχρονη”.

Κατὰ τὰ ἄλλα ἀρκεῖ νὰ ἐπισημανθοῦν ἐδῶ ὁρισμένα ιδιαίτερα σημεῖα τοῦ νόμου τῆς Ἀμφιπόλεως. Καὶ πάλι τὸ διάγραμμα τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας ἀνιχνεύεται στὴν γενικῆς ἐφαρμογῆς διατύπωση τὰς παρ’ ἐκάστοις ἠθισμένας πομπάς¹⁷⁰. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται γιὰ τὶς καθιερωμένες πομπὲς σὲ κάθε πόλη τοῦ μακεδονικοῦ βασιλείου καὶ ὄχι ἀποκλειστικὰ γιὰ τὶς πομπὲς τῆς Ἀμφιπόλεως. Ἡ στεφανηφορία εἶναι σχεδὸν ὑποχρεωτικὸ στοιχεῖο κάθε σημαντικῆς ἐορτῆς καὶ συγχρόνως ὑπενθυμίζει τὶς νίκες τῶν ἐφήβων στοὺς ἀγῶνες. Ἡ παρουσία σὲ τιμητικὴ θέση τῶν νικητῶν σὲ στεφανίτες ἀγῶνες μαρτυρεῖται συχνά¹⁷¹. Ἐν κατακλείδι μία τελευταία παρατήρηση. Ὁ Α. Chankowski, τὸ θέμα τοῦ ὁποίου ἦταν ἡ ἐφηβεία “στὶς πόλεις τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας”, σημειώνει¹⁷²: “Οἱ ἐορτὲς καὶ οἱ πομπὲς ποὺ θὰ ἀναλυθοῦν στὸ παρὸν κεφάλαιο εἶναι ὅλες ὁργανωμένες ἀπὸ πόλεις. Κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ εἶναι ἐπίσης γνωστὸς ἓνας ἄλλος τύπος πομπῶν: αὐτὲς ποὺ ὁργανώνουν οἱ βασιλεῖς... Ἡ διαφορὰ μεταξὺ τῶν δύο τύπων πομπῶν εἶναι σαφής: ἡ βασιλικὴ πομπὴ δὲν ἐκπροσωπεῖ καμία κοινότητα...”.

169. Chankowski, *Ephébie* 383-432.

170. Πρβ. στ. 60: παρ’ οἷς ἔθος ἐστίν στ. 69-70: παρ’ οἷς δὲ ἔθος ἐστίν στ. 88-89: τὰ παρ’ αὐτοῖς ἠθισμένα ἀγωνίσματα.

171. Γιὰ τὴν Ἀντιόχεια τοῦ Πυράμου, βλ. *SEG* 12 (1955) 511: τοὺς νενικηκότας τοὺς στεφανίτας ἀγῶ-

νας γιὰ τὴν Μαγνησίαν τοῦ Μαιάνδρου, βλ. *Syll*³ 589: τοὺς τὰ Λευκοφρυγῆν νικῶντας καὶ τοὺς ἄλλους τοὺς νικῶντας τοὺς στεφανίτας ἀγῶνας γιὰ τὴν Πέργαμο, βλ. *OGIS* 332: τοὺς ἱερονίκας ἔχοντας τοὺς ἀπὸ τ[ῶ]ν ἀγ[ῶνων] σ[τεφάν]ους.

172. Chankowski, *Ephébie* 387.

έπισημαίνει δὲ τὴν πομπὴ τῆς Δάφνης¹⁷³, ὅπου μεταξὺ ἄλλων ἔφηβοι γὰρ ἐπόμπευσαν εἰς ὀκτακοσίους, χρυσοῦς ἔχοντες στεφάνους καὶ διερωτᾶται ποιοὶ ἦσαν αὐτοὶ οἱ ἔφηβοι. Ἡ ἀπάντηση σχετικὰ μὲ τὴν πομπὴ τῆς Δάφνης δὲν εἶναι ἀπλή. Θὰ μποροῦσαν νὰ εἶναι οἱ ἔφηβοι τῆς Ἀντιόχειας, ἀλλὰ καὶ τῆς συνόλης τετραπόλεως τῆς Σελευκίδος: Ἀντιόχειας, Ἀπάμειας, Λαοδίκειας καὶ Σελεύκειας. Ἀντίθετα, οἱ ἔφηβοι ποὺ παρήλαυναν στὸ πολιτικὸ πλαίσιο τῆς Ἀμφιπόλεως ἢ ἄλλων πόλεων τῆς Μακεδονίας δὲν ἔπαυαν συχρόνως νὰ ἀνήκουν σὲ μία εὐρύτερη κοινότητα, τὴν κοινότητα τῶν Μακεδόνων¹⁷⁴, ὁ ἀνώτατος ἐκπρόσωπος τῆς ὁποίας, ὁ βασιλεύς, εἶχε θεωρήσει καθῆκον του νὰ συστηματοποιήσει τὶς παιδευτικὲς δραστηριότητες.

Ἄτελίας. Οἱ ἔφηβοι ἀτελεῖς ἔστωσαν λιτουργιῶν πασῶν. Μὴ εἶναι δὲ μηδὲ δίκας τοῖς ἐφήβοις μηδὲ κατὰ τῶν ἐφήβων ἄλλω μηδενὶ τὸν χρόνον ὄν ἂν ἐφηβεύωσιν (στ. 134-136)

Ἐφ' ὅσον οἱ ἔφηβοι δὲν εἶναι πλήρως ἐνήλικες¹⁷⁵, καὶ τελοῦν ὑπὸ τὴν ἐπιτροπεία τοῦ πατέρα ἢ τοῦ κηδεμόνος τους, εἶναι φυσικὸ νὰ εἶναι ἀτελεῖς κάθε λειτουργίας¹⁷⁶. Ἡ ἴδια, σχεδὸν κατὰ λέξιν, πρόνοια ἀναφέρεται στὴν ἀριστοτελικὴ *Ἀθηναίων Πολιτεία*¹⁷⁷. Ἡ ὑπόνοια ὅτι ὁ Μακεδὼν νομοθέτης εἶχε ἐνώπιόν του αὐτὸ τὸ ἔργο ὅταν συνέτασσε τὸ παρὸν ἄρθρο τοῦ νόμου, ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ ἐν λόγῳ πρόνοια περὶ ἀτελείας λειτουργιῶν ἀκολουθεῖται ἄμεσα ἀπὸ ἄλλην ποὺ καταλαμβάνει τὴν ἴδια θέση καὶ στὸ ἀριστοτελικὸ σύγγραμμα: δίκην δὲ οὔτε διδόασιν οὔτε λαμβάνουσιν, ἵνα μὴ πρόφασις ἦ τοῦ ἀπιέναι, πλὴν περὶ κλήρου καὶ ἐπικλήρου, κἄν τινι κατὰ γένος ἰερωσύνη γένηται. Ὁ Μακεδὼν νομοθέτης παραλείπει τὸ τέλος τῆς σχετικῆς πρόνοιας, ἴσως διότι θεωρεῖ ὅτι περιττεύει ἢ ἐξήγηση τοῦ σκοποῦ της, ἀλλὰ ἴσως ἐπίσης διότι οἱ δύο ἐξαιρέσεις τοῦ ἀριστοτελικοῦ συγγράμματος δὲν εἶχαν ἐφαρμογὴ στὴν Μακεδονία, ὅπου δὲν σώζεται καμία μαρτυρία γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἐπικλήρων.

Ἐξοδίας. Ποιεῖσθωσαν δὲ καὶ ἐξοδίας τῶν τὸ δεύτερον ἔτος ἐφηβούντων μὴ ἔλασσον ἢ ἅπαξ τοῦ μηνὸς καὶ ἐπαναγέ-
τωσαν εἰς πόλιν αὐθημερὸν τοὺς ἐφήβους. Ὅταν δὲ ὁ ἐφήβαρχος ἀπῆ ἐπὶ τῶ[ν]
ἐξοδιῶν, ἐπιμελίσθω τῶν ἐφήβων τῶν καταλειπομένων ὁ παιδονόμος (στ. 136-139)

Μὲ τὴν συμπλήρωση τοῦ πρώτου ἔτους τῆς θητείας ἐθεωρεῖτο ὅτι οἱ νέοι εἶχαν ὀλοκληρώσει τὴν στοιχειώδη στρατιωτικὴ τους ἐκπαίδευση. Ἔτσι, ἀπὸ τὸ δεύτερο ἔτος λογιζόνταν ἱκανοὶ νὰ ἐγκαινιάσουν τὴν ἐνεργὸ ὑπηρεσία τους περιπολώντας τὴν χώρα

173. Πολ. 30.25.12. Ἡ Δάφνη ἦταν προάστιο τῆς Ἀντιόχειας.

174. Πρβ. τὴν πομπὴ τῶν Ξανδικῶν (Τ. Λιβ. 40.6. 1-7).

175. Βλ. σχόλια στοὺς στ. 103-109 περὶ ἀγωγιστῶν.

176. Γιὰ τὶς λειτουργίες στὴν Μακεδονία, βλ.

Hatzopoulos, *Institutions* I 431-442 καὶ A. Tziafalias καὶ B. Helly, *Inscriptions de la Tripolis de Perrhébie. Lettres royales de Démétrios II et Antigone Dôsôn, Studi ellenistici XIV* (2010) 117.

177. Ἀριστ. *Ἀθ. Πολ.* 42.5: καὶ ἀτελεῖς εἰσι πάντων.

τῆς πόλεώς τους. Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸν ὁ ἐφήβαρχος ὄφειλε νὰ διοργανῶνει ἐξόδους στὴν ὕπαιθρο τουλάχιστον μία φορὰ τὸν μῆνα¹⁷⁸. Δὲν εἶναι ἀσφαλῶς σύμπτωση ὅτι ἡ ἀνάλογη πρόνοια στὸ ἀριστοτελικὸ σύγγραμμα ἐμφανίζεται ἐπίσης στὸ τέλος τοῦ κεφαλαίου περὶ ἐφηβείας, ἀμέσως πρὶν ἀπὸ τὴν πρόνοια περὶ ἀτελείας τῶν Ἀθηναίων ἐφήβων¹⁷⁹. Δεδομένου ὅτι οἱ πλείστες τῶν μακεδονικῶν πόλεων συνόρευαν μὲ ἄλλες μακεδονικὲς πόλεις καὶ ὅτι τὰ ἐξωτερικὰ σύνορα τοῦ βασιλείου φυλάσσονταν ἀπὸ τὸν τακτικὸ στρατό, οἱ ἐξοδοὶ τῶν ἐφήβων ἀπέβλεπαν περισσότερο στὴν προστασία ἀπὸ τὴν ἀπειλὴ τῶν ληστῶν, ἐξ οὗ ἴσως καὶ ἡ ἀπουσία μνείας γιὰ παραμονὴ στὰ συνοριακὰ φρούρια καὶ ἡ αὐθημερὸν ἐπιστροφὴ στὴν πόλη. Τέλος, ἡ θέσις καὶ ἡ ἀποστολὴ τοῦ παιδονόμου ἔχουν ἤδη σχολιασθεῖ¹⁸⁰.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

1. Τὸ ἴδιο τὸ κείμενο τοῦ ἐφηβαρχικοῦ νόμου τῆς Ἀμφιπόλεως φέρει ἀδιαμφισβήτητες ἐνδείξεις ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ νομοθέτημα τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 1ου αἰ. π.Χ., ἀλλὰ γιὰ ἀντίγραφο παλαιότερου ἐγγράφου. Ἡ ἀπουσία κάθε ἀναφορᾶς στὴν νομοθετικὴ διαδικασίᾳ διὰ τῆς ὁποίας ψηφίσθηκε ὁ νόμος καὶ ἡ ἀντικατάστασή της ἀπὸ τὴν ἀπλὴ μνεία ὅτι τὸ κείμενο τῆς στήλης εἶναι δῶρο τοῦ ἀπερχόμενου ἐφηβάρχου στοὺς νέους τοῦ γυμνασίου (στ. 2-3) εἶναι μία πρώτη ἐνδειξις. Ἡ ἀπηρχαιωμένη δήλωσις τῶν χρηματικῶν ποσῶν σὲ μνές (στ. 16) ἀποτελεῖ δευτέρη ἐνδειξις, πὺ διευρύνει τὴν ἀπόστασι ἀπὸ τὸ πλαίσιο τοῦ λήγοντος 1ου αἰ. π.Χ. Ἰδίως, μία ἐφηβικὴ θητεία στρατιωτικοῦ χαρακτήρος καὶ διετοῦς διάρκειας δὲν νοεῖται παρὰ μόνον ὡς προπαιδεύσις ἐν ὄψει τῆς κατατάξεως στὸν ἐθνικὸ στρατό, ὁ ὁποῖος ὅμως ἔπαυσε νὰ ὑφίσταται μετὰ τὸ 168 π.Χ. Ἡ ἀδιάσειστη ἐπιβεβαίωσις τῆς ἀρχαιότητος τοῦ κειμένου προέκυψε ἀπὸ ἓνα τυχαῖο εὑρημα τοῦ ἔτους 1977, πὺ προέρχεται ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς Παλαιοχριστιανικῆς Βασιλικῆς Β', βόρεια ἀπὸ τὸ γυμνάσιο. Πρόκειται γιὰ θραῦσμα μαρμάρου, ὕψ. 0,15 μ. καὶ πλ. 0,145 μ. ἀπὸ κορυμὸ στήλης ἀμφίγραφης, πὺ διασώζει τὸν ἓνα κρόταφο¹⁸¹.

Τὸ σωζόμενο κείμενο στὴν Α ὄψη τοῦ θραύσματος ὁδηγεῖ στὴν ὑπόθεσις ὅτι πρόκειται γιὰ ἀπόσπασμα στρατιωτικοῦ διαγράμματος, ἀντίστοιχον μὲ τὸ γνωστὸ διάγραμμα τῆς Ἀμφιπόλεως, τὸ ὁποῖο ἀνάγεται στὴν ἐποχὴ τοῦ Φιλίππου Ε' (Hatzopoulos, *BullEpiqr* 1987, 704· *Institutions* II 32-36, ἀρ. 12· τοῦ ἰδίου, *Armée* 161-164, ἀρ. 3, καὶ τῶρα τοῦ ἰδίου, *Copie* [ὑπὸ ἔκδ.]).

178. Πρβ. στ. 42-43 στὸ ἄρθρο περὶ εὐκοσμίας, ἀνωτέρω.

179. Ἀριστ. *Ἀθ. Πολ.* 42.4: τὸν δὲ ὕστερον (δηλ. ἐνιαυτὸν) ... περιπολοῦσι τὴν χώραν καὶ διατρίβουσιν ἐν τοῖς φυλακτηρίοις.

180. Βλ. στ. 76 καὶ ἄρθρο περὶ ἀγῶνος, ἀνωτέρω.

181. Χάϊδω Κουκούλη-Χρυσανθάκη, *ΑΔ* 33, 1978, Β2, 295, πίν. 140α-β· πρβ. *BullEpiqr* 1987, 704. Ἀρ. Λ1092 Μουσείου Ἀμφιπόλεως (πρῶην Λ1178 Μουσείου Καβάλας).

Οι Ύψεις Α και Β τοῦ θραύσματος Λ1092.

Ἡ Β Ύψη ὅμως τοῦ θραύσματος Λ 1092 (Γ.Ε30) παρουσιάζει πανομοιότυπα σημεῖα μὲ τὰ ἀντίστοιχα κεφάλαια τοῦ Ἐφηβαρχικοῦ νόμου – κεφ. Δ΄, Χρόνου καὶ Ἐσθῆτος καὶ Ε΄, Εὐκοσμίας –, ποὺ ἀνακαλύφθηκε τὸ 1984.

ΑΜΦΙΓΡΑΦΗ ΣΤΗΛΗ

ΕΦΗΒΑΡΧΙΚΟΣ ΝΟΜΟΣ ΑΜΦΙΠΟΛΕΩΣ

Β Ύψη

<p>1 [----- Ε] 32 ΕΥΤΑΖΙΑΣ ΕΧΕΤΩ ΠΡΟΝΟΙΑΝ. ΧΡΟΝΟΥ ΚΑΙ ΕΣΘΗΤΟΣ. ΟΙ ΔΕ ΑΠΟ ΦΗΒΟΙΕΦ ΔΕΙΧΘΕΝΤΕΣ <u>ΕΦΗΒΟΙ</u> <u>ΕΦΗΒΕΥΕΤΩΣΑΝ</u> ΜΕΝ ΕΤΗ ΔΥΟ, ΦΟΡΕΙΤΩΣΑΝ ΔΕ ΧΛΑΜΥΔΑ ΧΙΤΩΝΑ, <u>ΧΛΑΜΥΔΑ</u>, ΥΠΟΔΗΜΑΤΑ ΔΕ ΕΧΕΤΩΣΑΝ ΚΡΗΠΕΙΔΑΣ, ΕΧΕΤΩΣΑΝ ΚΑΙ ΠΕΤΑΣΟ 35 <u>ΚΑΙ ΠΕΤΑΣΟΝ</u> ΚΑΙ ΤΟΖΟΝ ΚΑΙ ΑΚΟΝΤΙΑ ΜΗ ΕΛΑΣΣΟΝ Η ΤΡΙΑ, ΘΕΡΑΠΩΝ 5 ΔΕ ΜΗΘΕΙΣ ΔΕ <u>ΜΗΘΕΙΣ</u> ΑΚΟΛΟΥΘΕΙΤΩ ΤΩΙ ΕΦΗΒΩΙ. ΕΥΚΟΣΜΙΑΣ. ΜΗ ΕΚΠΟ ΡΕΥΕΣΘΩΣΑ <u>ΡΕΥΕΣΘΩΣΑΝ</u> ΟΙ ΕΦΗΒΟΙ ΠΡΟ ΗΜΕΡΑΣ ΕΞ ΟΙΚΟΥ, ΕΙΣΠΟΡΕΥΕΣΘΩΣΑΝ ΔΕ ΗΛΙΟΥΔΕΔΥΚ ΗΛΙΟΥ <u>ΔΕΔΥΚΟΤΟΣ</u>, ΒΑΔΙΖΕΤΩΣΑΝ ΔΕ ΕΝ ΤΑΙΣ ΟΔΟΙΣ ΕΥΤΑΚΤΩΣ ΚΑΙ ΣΙΩΠΗΤ <u>ΚΑΙ ΣΙΩΠΗΙ</u> ΤΗΝ ΣΥΝΤΟΜΩΤΑΤΗΝ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΥΤΗΝ ΟΔΟΝ ΑΕΙ ΕΠΙ ΤΑ ΜΑ 9 [-----] ΑΤ 40 ΘΗΜΑΤΑ ΜΕΘ ΕΤΕΡΟΥ ΔΕ ΜΗΘΕΝΟΣ...</p>	
--	--

Ἐνα δεύτερο ἀπότμημα τῆς στήλης Λ189 Μουσείου Ἀμφιπόλεως (Γ.Ε26), στὸ ὁποῖο ἀναγνωρίζονται οἱ λέξεις ζημία, ἀγορὰ καὶ ἀταξία, ἀνακαλύφθηκε τὸ 1987 στὴν παλαιστρα τοῦ γυμνασίου, ἐπιβεβαιώνοντας τὴν ἀρχικὴ προέλευση ἀπὸ τὸ γυμνάσιο καὶ τοῦ ἀποτμήματος Λ1092 τοῦ Μουσείου Ἀμφιπόλεως (Γ.Ε30).

2. Ὁ ἐφηβαρχικὸς νόμος ποὺ ἀνακαλύφθηκε στὴν Ἀμφίπολη παρουσιάζει ἐκπληκτικὲς ὁμοιότητες μὲ τὸν γυμνασιαρχικὸ νόμο ποὺ ἀνακαλύφθηκε στὴν Βέροια. Τὸ ἀνώτατο

Ἀπότμημα τῆς στήλης Λ189 Μουσείου Ἀμφιπόλεως.

πρόστιμο τὸ ὁποῖο ὁ ἐφήβαρχος στὸν ἕναν καὶ ὁ γυμνασίαρχος στὸν ἄλλον μπορεῖ νὰ ἐπιβάλει ἀνέρχεται στὸ ἴδιο ποσὸ τῶν 100 δραχμῶν (στ. 5). Κοινὴ εἶναι ἡ αὐστηρὴ ἀπαγόρευση τόσο τῶν ἐφήβων τῆς Ἀμφιπόλεως ὅσο καὶ τῶν χρηστῶν τοῦ γυμνασίου τῆς Βέροιας νὰ ἀσκοῦνται σὲ ἄλλο γυμνάσιο ἢ παλαίστρα (στ. 30). Ἡ διάρκεια τῆς ἐφηβείας εἶναι διετῆς στὴν Ἀμφίπολη (στ. 33), ὅπως καὶ στὴν Βέροια. Τέλος, τὰ ἀγωνίσματα, οἱ μέθοδοι ἐπιλογῆς τῶν κριτῶν καὶ οἱ ὄρκοι τους, καθὼς καὶ τὰ κριτήρια ἀναδείξεως τῶν νικητῶν καὶ οἱ διακρίσεις ποὺ τοὺς δίδονται στὴν Ἀμφίπολη (στ. 73-104) εἶναι οἱ ἴδιες ὅπως καὶ στὴν Βέροια.

3. Οἱ συχνὰ κατὰ λέξιν αὐτὲς ὁμοιότητες μεταξὺ τῶν δύο νομοθετημάτων ἐγείρουν τὸ ἐρώτημα τῆς προελεύσεώς τους. Ἡ ἀπάντηση δίδεται ἀπὸ τὴν παρουσία καὶ στὰ δύο κείμενα γενικῶν διατυπώσεων ποὺ εἶχαν ἤδη ἐπισημανθεῖ στὸν γυμνασιαρχικὸ νόμο τῆς Βέροιας. (Ἦψη Β, στ. 4-5: μηδὲ ἐν ἄλλῃ παλαίστραι ἀλειφέσθω μηθεὶς ἐν τῇ αὐτῇ πόλει στ. 36-37: ἐξέστω αὐτῶι... διακριθῆναι ἐπὶ τοῦ καθήκοντος δικαστηρίου στ. 105: διακριθῆναι ἐπὶ τῶν καθηκόντων ἀρχείων στ. 108-109: κρίσεις γενέσθωσαν ἐπὶ τῶν καθηκόντων δικαστηρίων) καὶ ἐπισημαίνονται τώρα καὶ στὸν ἐφηβαρχικὸ νόμο τῆς Ἀμφιπόλεως (στ. 60: παρ' οἷς ἔθος ἐστίν στ. 69-70: παρ' οἷς δὲ ἔθος ἐστίν στ. 88-89: τὰ παρ' αὐτοῖς ἠθισμένα ἀγωνίσματα στ. 130-131: τὰς παρ' ἐκάστοις ἠθισμένας πομπάς), ποὺ δὲν ἔχουν θέση σὲ νομοθέτημα συγκεκριμένης πόλεως, ἀλλὰ ποὺ εἶναι ἀναμενόμενες σὲ “ἐγκύκλιο” νομοθέτημα ἐξωτερικῆς πρὸς τὴν πόλη ἀρχῆς, ὅπως ἕνα βασιλικὸ διάγραμμα. Πράγματι εἶναι σαφὲς ὅτι, τόσο στὸν νόμο τῆς Βέροιας ὅσο καὶ στὸν νόμο τῆς Ἀμφιπόλεως, οἱ τοπικὲς ἀρχὲς ἀντέγραψαν τὶς διατυπώσεις αὐτὲς χωρὶς νὰ τὶς προσαρμόσουν στοὺς τύπους ἐνὸς πολιτικοῦ νόμου. Ἡ ἀποφασιστικὴ ἀπόδειξη παρέχεται ἀπὸ τὴν ἐπανάληψη τόσο στὸν γυμνασιαρχικὸ νόμο τῆς Βέροιας (Ἦψη Β, στ. 48), ὅσο καὶ στὸν ἐφηβαρχικὸ νόμο τῆς Ἀμφιπόλεως (στ. 80), τοῦ ἴδιου σφάλματος ποὺ ὑπῆρχε στὸ ἀρχικὸ βασιλικὸ κείμενο: τὴν ἀπὸ ἀπροσεξία ὑποκατάσταση τῆς λέξεως εὐεξία ἀπὸ τὴν λέξη εὐταξία στὴν παράγραφο περὶ τῶν κριτῶν τῶν ἀγώνων.

4. Ὁ ἐφηβαρχικὸς νόμος παρουσιάζει καὶ ἕνα ἄλλο ἐντυπωσιακὸ στοιχεῖο. Περιέχει τμήματα ποὺ φέρουν ἐμφανῆ ἴχνη ἐπιρροῆς φιλολογικῶν κειμένων. Τὰ κριτήρια ἐπιλογῆς

τῶν ἐκπαιδευτῶν (στ. 21-22) φαίνονται νὰ ἀντιγράφουν ἐκεῖνα τῆς ἐπιλογῆς τῶν σωφρο-
νιστῶν καὶ τῶν κοσμητῶν τῶν ἐφήβων στὴν ἀριστοτελικὴ *Ἀθηναίων Πολιτεία*. Τὸ ἴδιο
ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν διειρητικὴν διάρκειαν τῆς ἐφηβείας (στ. 33), ἐνῶ ὁ θεσμὸς τοῦ παιδονόμου
καὶ ἡ ἀπαίτησις “παρθενικῆς” διαγωγῆς τῶν ἐφήβων φαίνεται δάνειο ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο
κεφάλαιον τῆς ξενοφώντειας *Λακεδαιμονίων Πολιτείας*. Ὅσο γιὰ τὴν ἀτέλεια καὶ τὶς
ἐξόδους τῶν ἐφήβων (στ. 134-139), δὲν φαίνονται μόνον νὰ ἀντιγράφουν τὶς ἀντίστοιχες
παραγράφους τοῦ τεσσαρακοστοῦ δευτέρου κεφαλαίου τῆς *Ἀθηναίων Πολιτείας*, ἀλλὰ
καὶ καταλαμβάνουν τὴν ἴδια θέσιν στὸ τέλος τοῦ νόμου, ἀκριβῶς ὅπως οἱ ἀντίστοιχοι
παραγράφοι στὸ τέλος τοῦ τεσσαρακοστοῦ δευτέρου κεφαλαίου τοῦ ἀριστοτελικοῦ
συγγράμματος. Εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ ἐμπνευστὴς αὐτῆς τῆς νομοθεσίας εἶναι βαθὺς
γνώστης τῶν ἱστορικῶν ἔργων τῆς κλασικῆς περιόδου. Χάρις στὸν Φώτιο¹⁸² γνωρίζομε
ὅτι ὁ Φίλιππος Ε΄ εἶχε παραγγεῖλει πρὸς ἰδίαν χρῆσιν εἰδικὴ ἔκδοσις τῶν *Φιλιππικῶν Ἱστο-
ριῶν* τοῦ Θεοπόμπου. Πρόσφατα ἡ πτυχὴ αὐτῆ τῆς προσωπικότητος τοῦ βασιλέως ἐπιβε-
βαιώθηκε ἀπὸ ἐπιγραφὴν τῆς Δημητριάδος, ποὺ ἀπηχεῖ διάγραμμα τοῦ Φιλίππου Ε΄ καὶ
ὀρίζει ὅτι οἱ κυνηγοὶ τοῦ Ἡρακλέους, ἀντικαθίσταντο ἀντίστοιχοι τῶν ἐφήβων τῶν πόλεων,
ὀφείλουν νὰ φοροῦν γλαμύδες καὶ πετάσους πελλοῦς, δηλαδὴ σκούρου χρώματος, κατὰ
τὴν ἱστορίαν ἣν ὁ βασιλεὺς εἰσηγεῖται περὶ τοῦ πράγματος¹⁸³. Ἔτσι ὁ βασιλεὺς τῶν
Μακεδόνων ὄχι μόνον ἐδιάβαζε ἔργα ἱστορικῶν, ἀλλὰ εἶχε καὶ ὁ ἴδιος ἐπιδοθεῖ σὲ ἔρευνες
ἐπὶ τοῦ συγκεκριμένου ζητήματος τῆς στολῆς τῶν νεαρῶν Μακεδόνων. Δὲν πρέπει νὰ
ὑπάρχει πλέον ἀμφιβολία ὅτι ὁ γυμνασιαρχικὸς καὶ ὁ ἐφηβαρχικὸς νόμος ψηφίσθησαν
ἀπὸ τὶς πόλεις τῆς Μακεδονίας κατόπιν βασιλικῆς πρωτοβουλίας ὑπὸ τὴν μορφὴν
διαγράμματος ἢ διαγραμμάτων καὶ ὅτι ὁ ἐμπνευστὴς – ἐὰν ὄχι καὶ ὁ συντάκτης τους –
ἦταν ὁ ἴδιος ὁ Φίλιππος Ε΄, ὁ ὁποῖος ἀναδεικνύεται ὡς ὁ μέγας νομοθέτης τοῦ μακεδονι-
κοῦ κράτους.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ Δ. ΛΑΖΑΡΙΔΟΥ

182. Φωτ. Βιβλ. 176 P 121 a 35 = *FGrHist* 115 T 31.

183. Intzesiloglou, *Kynegoi* 67-77.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Chankowski, *Ephébie* *L'éphébie hellénistique. Etude d'une institution civique dans les cités grecques des îles de la Mer Egée et de l'Asie Mineure* (Παρίσι 2010).
- Gauthier-Hatzopoulos, *Loi* Ph. Gauthier καὶ M. B. Hatzopoulos, *La loi éphébarchique de Béroia* (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 16· Ἀθήνα 1993).
- Hatzopoulos, *Amphipolis* M. B. Hatzopoulos, *Actes de vente d'Amphipolis* (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 14· Ἀθήνα 1991).
- Hatzopoulos, *Cultes* M. B. Hatzopoulos, *Cultes et rites de passage en Macédoine* (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 19· Ἀθήνα 1994).
- Hatzopoulos, *Institutions I* M. B. Hatzopoulos, *Macedonian Institutions under the Kings, I. A Historical and Epigraphic Study* (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 22· Ἀθήνα 1996).
- Hatzopoulos, *Institutions II* M. B. Hatzopoulos, *Macedonian Institutions under the Kings, II. Epigraphic Appendix* (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 22· Ἀθήνα 1996).
- Hatzopoulos, *Armée* M. B. Hatzopoulos, *L'organisation de l'armée macédonienne sous les Antigonides: Problèmes anciens et documents nouveaux* (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 30· Ἀθήνα 2001).
- Hatzopoulos, *Formation* M. B. Hatzopoulos, *La formation militaire dans les gymnases hellénistiques*, στὸ P. Holz καὶ D. Kah, *Das hellenistische Gymnasion* (Βερολίνο 2004) 91-96.
- Hatzopoulos, *Copie* M. B. Hatzopoulos, *Une deuxième copie du diagramma de Philippe V sur le service dans l'armée de campagne, la loi éphébarchique d'Amphipolis et les politarques macédoniens* (ὑπὸ ἔκδ.).
- Hatzopoulos, *ΣΥΝΤΡΟΦΟΣ* M. B. Hatzopoulos, *ΣΥΝΤΡΟΦΟΣ: un terme technique macédonien* (ὑπὸ ἔκδ.).
- Intzesiloglou, *Kynegoi* Ch. G. Intzesiloglou, *The Inscription of the Kynegoi of Herakles from the Theatre of Demetrias*, στὸ *Inscriptions and History of Thessaly: New Evidence. Proceedings of the International Symposium in Honor of Christian Habicht* (Βόλος 2006) 67-77.
- Kah, *Ausbildung* D. Kah, *Militärische Ausbildung im hellenistischen Gymnasion*, στὸ Holz καὶ D. Kah, *Das hellenistische Gymnasion* (Βερολίνο 2004) 47-90.
- Kennell, *Ephebeia* N. M. Kennell, *Ephebeia: A Register of Greek Cities with Citizen Training Systems in the Hellenistic and Roman Periods* (Nikephoros Beihefte I· Hildesheim 2006).
- Pélékidis, *Ephébie* Chr. Pélékidis, *Histoire de l'Ephébie attique des origines à 31 avant Jésus-Christ* (Παρίσι 1962).
- Pritchett, *War* W. K. Pritchett, *The Greek State at War, Part V* (Berkeley, Los Angeles, Ὁξφόρδη 1991).
- Roesch, *Thespies* P. Roesch, *Thespies et la Confédération béotienne* (Παρίσι 1965).

LOI EPHEBARCHIQUE D'AMPHIPOLIS

En l'an 125

Hadaïos fils d'Evhéméros ayant été éphébarque (dédie)
aux jeunes (la) loi éphébarchique

L'éphébarque prendra soin des éphèbes et agira en général conformément à la loi. Il aura autorité pour infliger des amendes aux indisciplinés à concurrence de cent drachmes. Il recensera aussi à partir du rôle des garçons ceux qui ayant atteint l'âge n'auront pas encore servi comme éphèbes. S'il ne les recense pas, il en sera responsable (en justice). On réunira tous les éphèbes dans la palestre et (l'éphébarque) en fera le décompte et les passera en revue. Il fera la première revue en commençant par le second jour du mois Dios jusqu'à ce qu'il les ait tous regroupés ; (il fera) les autres (revues) à l'occasion des prises d'armes. Si un éphèbe recensé ne vient pas s'incorporer ou ne suit pas l'instruction selon ce qui est prescrit pour chacun des éphèbes, (l'éphébarque) infligera à son père ou à son tuteur une amende d'une drachme par jour ou de la somme dont il est autorisé, jusqu'à ce que celui-ci vienne s'incorporer. **De la scolarité des classes censitaires.** Ceux des éphèbes recensés qui possèdent un cens de trente mines en terrains, maisons ou bétail, (l'éphébarque) les obligera à suivre la scolarité chaque jour, s'ils sont en ville, et il affichera chaque jour leur nom, qu'il aura inscrit sur un tableau. A ceux qui désobéissent il infligera une amende d'une drachme par jour. **Du choix des enseignants.** L'éphébarque désignera comme instructeurs des éphèbes un pédotribe, un lanceur de javelot et un archer, qui, à son avis, prendront le meilleur soin des éphèbes et feront preuve de la plus grande prudence. (Les éphèbes) auront recours à un maître d'équitation et à des chevaux selon les dispositions prises par les bouleutes. Il ne sera pas permis aux éphèbes de s'instruire en rien d'autre hormis en ce qui est prescrit par les lois. **De la supervision des éphèbes.** L'éphébarque veillera chaque jour à ce que les éphèbes apprennent le tir à l'arc, au javelot et à la fronde, le lancer de pierres, l'équitation et le tir au javelot à cheval. Il leur donnera l'ordre de passer la journée à la palestre, et de s'oindre d'huile auprès du pédotribe mais nulle part ailleurs. Il assistera à tous les cours sus-mentionnés et il pourvoira de façon générale à leur discipline. **De la durée (du service) et de la tenue.** Les (jeunes) qualifiés comme éphèbes serviront pendant deux ans. Ils porteront le chiton, la chlamyde et seront chaussés de crépides. Ils seront en possession d'un pétase, d'un arc et d'au moins trois javelots. Aucun serviteur n'accompagnera l'éphèbe. **De la bonne conduite.** Les éphèbes ne sortiront pas de chez eux avant le lever du jour et ne rentreront pas avant le coucher du soleil. Ils marcheront dans la rue en bon ordre et en silence par le chemin le plus court et toujours le même pour aller en cours, sans être accompagnés de personne. Les après-midi d'été ils seront pieds-nus. Il ne leur sera permis ni de traîner dans les rues ou dans des ateliers ni d'entrer dans l'agora ni de sortir des remparts, à moins que l'éphébarque ne les fasse sortir en groupe, ni de passer leur temps ailleurs que chez eux, dans la palestre ou aux cours avec les autres éphèbes. Ils n'entreront pas non plus dans un établissement de bains, à moins que ce ne soit pour des raisons médicales ou d'entraînement avec la permission de l'éphébarque. Il ne sera permis ni à eux ni à personne d'autre de faire table commune avec

les éphèbes sous aucun prétexte. Ils ne déjeuneront ni ne dîneront nulle part ailleurs que chez eux, sinon l'éphébarque punira l'éphèbe et infligera une amende à celui qui l'aura invité et accueilli. **De la scolarité.** Les éphèbes dès le lever du jour fréquenteront la palestrestre. Quand il sera sur le point d'emmenner (les éphèbes) en plein air pour les cours, l'éphébarque les passera en revue et notera les absents. Quand arriveront ceux qui n'étaient pas sortis (à temps), il les punira avant de passer les autres en revue. Après avoir passé en revue les présents, il les emmènera ainsi tous en plein air pour les cours. Ils seront d'abord instruits en équitation, puis au tir à l'arc, au tir au javelot, au tir à la fronde et au lancer de pierres. Quand ils auront étudié (ces matières), il les ramènera à la palestrestre. **De l'entraînement gymnastique des éphèbes.** Là où il est de règle que les éphèbes s'oignent d'huile à part, ils s'exerceront avant les jeunes gens. Le pédotribe se mettra à leur tête nu, les instruira et les obligera à s'exercer. Nul ne s'exercera avec les éphèbes hormis l'éphébarque et le pédotribe. Quand ils se seront exercés, l'éphébarque les libèrera et leur enjoindra de revenir immédiatement après le déjeuner. Quand les éphèbes seront réunis, ils auront par ailleurs les mêmes activités que le matin, à l'exception de la leçon d'équitation, et ils tireront à l'arc et au javelot dans la palestrestre. L'éphébarque les libèrera avant le coucher du soleil. Là où il est de règle que les éphèbes s'oignent d'huile avec les hommes, quand (les éphèbes) auront achevé les exercices communs, l'éphébarque et le pédotribe [prendront soin] de leur entraînement gymnastique de la même façon dont il est prescrit pour ceux qui s'oignent d'huile séparément. **Du concours mensuel des éphèbes.** L'éphébarque organisera chaque mois un concours (portant sur l'instruction des éphèbes, sur (leur) bonne conduite, endurance et prestance, et aussi une épreuve de course. Les politarques, le pédonome et les gymnasiarques jugeront avec lui les autres (épreuves) après avoir prêté le serment écrit ci-dessous. L'éphébarque attribuera la couronne de la bonne conduite et de l'endurance après avoir prêté serment devant ses assesseurs ; il proclamera en premier la couronne de la bonne conduite, puis de l'endurance, puis de la prestance, puis les autres (couronnes) remportées par des vainqueurs éventuels et il en dressera la liste. L'avant-dernier jour du mois Holo(i)os, l'éphébarque organisera le concours comme les autres mois et celui qui aura le plus grand nombre de victoires dans chaque épreuve pendant l'année (écoulée), il le proclamera vainqueur et donnera la liste des vainqueurs aux politarques le jour même. **Des concurrents.** Pour les concours annuels, l'éphébarque inscrira ceux qui en sont aptes parmi les éphèbes de la seconde année et qui concourront dans les épreuves accoutumées dans leur cité. Il sera aussi permis aux autres éphèbes qui le voudront de concourir, mais à nul autre avec les éphèbes. **Du serment.** "Je donnerai ma préférence à ceux des éphèbes qui me sembleront être dans la meilleure forme physique et je me prononcerai sur les vainqueurs dans chaque discipline sans favoritisme ni hostilité. Si je tiens mon serment, qu'il m'échoie du bien ; si je suis parjure, le contraire". Quand ils auront juré, l'éphébarque emmènera les éphèbes (devant les arbitres) et fera faire chaque épreuve du concours. Quand ils auront concouru, et qu'on aura prononcé trois vainqueurs dans chaque discipline, le pédotribe et les éphèbes défilèront, tous oints d'huile. Quand ils auront défilé, les vainqueurs seront les trois qui paraîtront (aux arbitres) être de corps les mieux proportionnés et les mieux exercés. Quand le prêtre éponyme du concours gymnique sera présent et aura accompli les rites prévus par la coutume, il couronnera tous les vainqueurs et le

héraut proclamera leur nom. En ce jour, les vainqueurs porteront des couronnes et il sera permis à celui qui le désire de se ceindre de bandelettes selon la loi. L'éphébarque remettra aux politarques les noms des vainqueurs. **Des concurrents.** S'il y a des éphèbes qui désirent s'entraîner pour quelque concours, leur père ou leur tuteur le dira à l'éphébarque et l'éphébarque lui permettra de s'entraîner, de manière utile pour le concours. Il lui sera même permis de s'absenter de la cité à cause du concours. Mais s'il ment à l'éphébarque, on infligera une amende au père ou au tuteur et on obligera l'éphèbe à (re)prendre son rang parmi les autres éphèbes. Si un éphèbe tombe malade ou si un de ses proches décède, il le dira à l'éphébarque et l'éphébarque – à condition qu'il dise vrai – le laissera partir. **Des sanctions des enseignants.** Si un des instructeurs des éphèbes ne mène pas une vie décente et modérée et ne prend pas soin de l'éducation des éphèbes comme il convient, mais paraît par ses actes (leur) faire du tort ou entacher (leur) honneur, l'éphébarque lui infligera une amende de la somme dont il est autorisé et le démettra de ses fonctions. Il en avertira les politarques, sinon il en sera tenu responsable. Il sera aussi permis à qui le veut parmi les autres (citoyens) d'assigner en justice l'enseignant qui n'aurait pas le comportement qu'il faut. **Des sanctions des autres.** Si quelqu'un d'autre dit du mal des éphèbes ou les poursuit de ses assiduités avec de mauvaises intentions ou s'entretient avec eux en dehors de la palestres ou se comporte de façon indécente ou préjudiciable dans un autre domaine qui relève de la responsabilité de l'éphébarque, celui-ci lui infligera une amende. Si un éphèbe est indiscipliné ou n'obéit pas aux lois, l'éphébarque le punira selon la gravité (de ses torts). Si le père ou le tuteur est responsable des fautes de l'éphèbe, il lui infligera l'amende à concurrence de la somme dont il est autorisé (à donner) pour chaque méfait, jusqu'à ce qu'il s'en abstienne. **Du spectacle.** Quand un spectacle est donné, les éphèbes se rassembleront quand l'éphébarque l'aura ordonné. L'éphébarque les emmènera en groupe, les assiera à l'endroit (qui leur est) prescrit et y assistera avec eux. Il ne permettra à personne d'assister (au spectacle) au milieu des éphèbes. Si quelqu'un essaie de le faire par force, l'éphébarque l'en empêchera comme il le pourra. Durant le spectacle, il ne leur permettra ni d'applaudir ni de siffler, mais ils devront assister au spectacle en silence et en bon ordre. Les éphèbes n'assisteront à aucun spectacle hormis des concours scéniques, thyméliques et gymniques. **De la procession.** Les éphèbes participeront aux processions accoutumées dans chaque (cité) ceints d'une couronne d'olivier et portant leur tenue éphébique; l'éphébarque marchera devant et ordonnera la marche; il mettra au premier rang ceux qui ont été le plus souvent vainqueurs aux concours. **De l'immunité.** Les éphèbes seront exempts de toutes les liturgies. Les éphèbes ne pourront ni tenter de procès ni être cités en justice par personne d'autre pendant la durée de l'éphébie. **Des manoeuvres.** On organisera des manoeuvres pour les éphèbes de seconde année au moins une fois par mois et on les ramènera en ville le jour même. Quand l'éphébarque s'absentera pour les manoeuvres, le pédonome supervisera des éphèbes laissés derrière.

ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΣΕ ΙΔΙΟΤΥΠΑ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ

ΚΙΡΚΗ

Πάνω σὲ ὄστρακο μίας ὑστερογεωμετρικῆς οἰνοχόης ἀπὸ τὸν Ἄετὸ Ἰθάκης¹ (εἰκ. 1), σώζεται ἡ γνωστὴ καὶ περιέργη² (ὅπως χαρακτηρίστηκε) παράσταση ἑνὸς ζεύγους μορφῶν, ποὺ ἐρμηνεύτηκαν μὲ ἐπιφύλαξη σὰν Ὀδυσσέας καὶ Κίρκη. Μὲ τὴν μελανόμορφη τεχνικὴ, εἰκονίζεται ἀριστερὰ γυμνὴ ἀνδρική μορφή, μὲ ἀραιά, μακριὰ μαλλιά³ καὶ γένι, ποὺ κινεῖται πρὸς τὴν γυναῖκα, προτείνοντάς της ἕνα κλαδὶ φυτοῦ⁴. Στὴν ἀντιμέτωπη, σὲ φοβισμένη στάση γυναῖκα (ὑψώνοντας τὸ λυγισμένο δεξι χέρι της), τὸ πάνω τοῦ σώματος μέχρι τὴ μέση ἀποδίδεται μὲ ἐνιαία μελανὴ τριγωνικὴ ἐπιφάνεια (ὅπως τὸ ἀνδρικό), ἐνῶ τὸ κάτω σῶμα σκεπάζεται ἀπὸ φούστα μὲ ἀπλή, γεωμετρικὴ διακόσμηση. Σημειώνεται ἐδῶ ἡ σχηματικὴ, γραμμικὴ, ἀπόδοση τῶν μορφῶν.

Ἰδιαίτερα σημαντικὴ γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ ζεύγους, ἡ γυναικεία μορφή ἔχει ἰδιότυπη ἀπόδοση τόσο τοῦ σώματος, ὅσο καὶ τοῦ ἐνδύματος. Σχετικὰ μὲ αὐτό, δύσκολα διακρίνεται ἂν πρόκειται γιὰ ντυμένο ἢ γυμνὸ, μέχρι τὴ μέση κορμὸ⁵, ἐνῶ ἀναγνωρίζεται ἡ τυπικὴ ἀπόδοση τῆς κοντῆς, ἐδῶ, φούστας (συνήθως μακριᾶς)⁶ μὲ γεωμετρικὸ μοτίβο

1. LIMC VI, 1 (1992) σ. 48 κέ. λ. Kirke (Fulvio Canciani) 56 κέ. ἀρ. 56: "Fr. di ansa di oinochoe corinzia - Vathy (Ithaca Mus.) III quarto VIII sec. ante C". K. Schefold, *Myth and Legend in Early Greek Art* (1966) 27 (εἰκ. 3): "Odysseus and Circe (?). H. 8 cm. Before 700 B.C." K. Fittschen, *Untersuchungen zum Beginn der Sagedarstellungen bei der Griechen* (1969) 134, G P 5: "Frühprotokorinthisch, Ende 8 Jh." K. Schefold, *Götter- und Heldensagen der Griechen in der Früh- und Hocharchaischen Kunst* (1993) 162 κέ. (εἰκ. 171) "Odysseus u. Kirke (?)" "Henkel einer protokorinthischen oinochoe: um 700". G. Ahlberg-Cornell, *Myth and Epos in Early Greek Art. Representation and Interpretation* (1992) 29 κέ. (εἰκ. 1) "Oinochoe, Ithaca Mus."

2. Schefold ὅ.π. (1993) 162: "ungewöhnliche Bild". A. Μαζαράκης-Αἰνιάν, *Ὅμηρος καὶ Ἀρχαιολογία* (2000) 146 (σημ. 441).

3. Βλ. O. Touchefeu-Meynier, *Thèmes odysseens dans l'art antique* (1968) 82 κέ. ἀρ. 164: "Un homme casqué" (πίν. XL 5).

4. Βλ. LIMC ὅ.π. σ. 58 "ramoscello". Fittschen ὅ.π. (σημ. 1) 134, G P 5 - "... Zweig" (σημ. 668). Ahlberg - Cornell ὅ.π. (σημ. 1) 29: "The object would be the pharmakon esthlon" (σημ. 78) ... "in all probability a branch".

5. Ἡ ὁμοίμορφη ἀπόδοση τοῦ πάνω σώματος τῶν δύο μορφῶν, σημειώνει πιθανὰ τὴν κοινὴ γυμνότητα τοῦ κορμοῦ, βλ. P. Courbin, *La céramique géométrique de l'Argolide* (1966) 432: "forme habituelle du triangle aplati". Ahlberg-Cornell ὅ.π. (σημ. 1) 29: "the woman has a special dress with a basque".

6. Fittschen ὅ.π. (σημ. 1) 130 (σημ. 646): "fusslange Rock: Halsbinder einer Amphora in Privatbesitz Düsseldorf", κοινὴ ἀπόδοση τοῦ κορμοῦ.

Εἰκ. 1. Ὀδυσσεὺς καὶ Κίρκη (:), πρωτοκορινθιακὴ οἰνοχόη, Ἰθάκη (K. Schefold, *Götter und Heldensagen der Griechen* εἰκ. 171).

κόσμησης, ὅπου κρέμεται ἐλεύθερα ζώνη ἐξαρτημένη ἀπὸ τὴν ὀσφύ⁷. Ἡ μακριά, ποδῆρης φούστα, μὲ γεωμετρικὰ θέματα, χαρακτηριστικὸ σχῆμα τῆς περιόδου, ἐντοπίζεται ἰδιαίτερα σὲ ἥρωικες-μυθικὲς γυναικεῖες μορφές, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ γυμνὸ πᾶνω σῶμα. Ἔτσι, ἡ Ἀριάδνη (στὰ μέσα τοῦ 7ου αἰ. π.Χ.) ἔχει γυμνὸ τὸν κορμὸ, ὅπως διαγράφεται πᾶνω στὸ χρυσὸ ἀνάγλυφο τοῦ Μουσείου Charlottenburg Βερολίνου (εἰκ. 2)⁸, ἀλλὰ καὶ στὸ πήλινο ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸν Τάραντα (εἰκ. 3α), καθὼς καὶ στὴν οἰνοχόη (εἰκ. 3β) ἀπὸ τὶς Ἀρκάδες Κρήτης⁹. Ἐνὸς ἀνάλογου χαρακτήρα ἐπικὴ μορφή, ἡ Ἑλένη, εἰκονίζεται μεγαλόγραμμη, μαζί μὲ τὸν Πάρι, σὲ ἀντίστοιχη παράσταση ζεύγους, στὴν ὑστερογεωμετρικὴ λεκάνη (εἰκ. 4) ἀπὸ τὴ Θήβα¹⁰. Ἐδῶ ἡ διαφορετικῆς ὄψης ψηλόλιγνη γυναίκα¹¹ συνδυάζει

7. Γιὰ τὸ ἐπαναλαμβανόμενο αὐτὸ θέμα βλ. Courbin ὅ.π. (σημ. 5) 435 (σημ. 6, 7) καὶ σ. 488 (πίν. 145).

8. K. Schefold, *Myth and Legend in Early Greek Art* (1966) 39 κέ. (εἰκ. 7) – “Theseus slaying the Minotaur. Gold relief ... c. 650 B.C.” “Berlin – Charlottenburg”: γυμνὸς κορμὸς, μακριὰ φούστα μὲ τετραγωνικὸ, διακοσμητικὸ πλέγμα.

9. Αὐτόθι 40 (πίν. 27a, b) καὶ σ. 192a: “Theseus

woeing Ariadne a) clay relief from Tarentum, b) From a Cretan oinochoe from Arkades... early part of seventh century B.C.”

10. K. Schefold, *Frühgriechische Sagenbilder* (1964) 22 κέ. (πίν. 5c) καὶ σ. 101: “Entführung der Helena durch Paris, Becken aus Theben. Spätgeometrisch, zweite Hälfte 8 Jahrh. v. Chr. London, Brit. Mus.”.

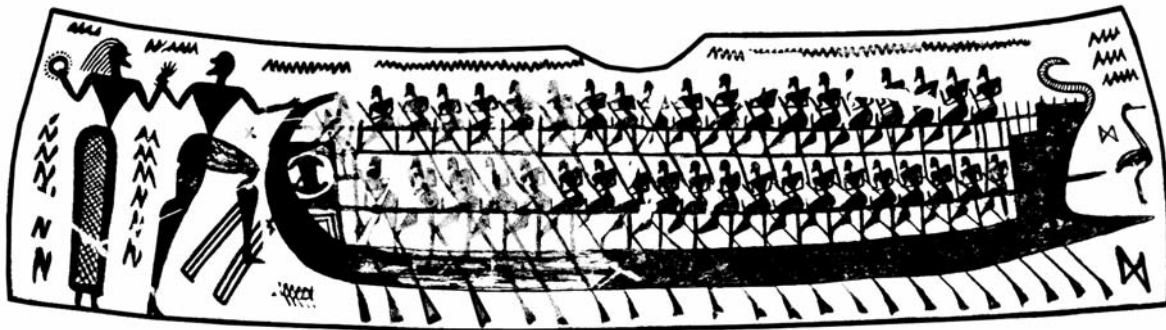
11. Αὐτόθι “Zauber der Schönheit”.

Εικ. 2. Θησεύς και Μινώταυρος. Berlin - Charlottenburg (K. Schefold, Myth and Legend in Early Greek Art εικ. 7).

Εικ. 3. α. Θησεύς και Ἀριάδνη, ανάγλυφο ἀπὸ τὸν Τάραντα. β. Οἰνοχόη ἀπὸ τὶς Ἀρκάδες Κρήτης. (K. Schefold, Myth and Legend in Early Greek Art πίν. 27a, b).

Εικ. 4. Ἀπαγωγή τῆς Ἑλένης, ὑστερογεωμετρικὴ λεκάνη ἀπὸ τὴ Θήβα (K. Schefold, Frühgriechische Sagenbilder, London Brit. Mus., πίν. 5c).

(μὲ τὴν μελανόμορφη τεχνικὴ) τὰ βασικὰ στοιχεῖα ἀπόδοσης μιᾶς μυθικῆς μορφῆς¹². Μὲ γυμνὸ τὸ τριγωνικὸ πάνω σῶμα καὶ τὴν μακριὰ (μὲ γεωμετρικὸ κόσμο) φούστα¹³, ἔχει πλούσια, γραμμικὴ κόμη.

12. Σχετικὰ μὲ τὴν πρώιμη εἰκονογραφία τῆς Ἑλένης βλ. Fittschen ὄ.π. (σημ. 1) 161 κέ. (σημ. 794).

13. Βλ. καὶ διαφορετικὴ ὄψη τῆς Ἑλένης μὲ πλούσιο ὀλόκοσμο ἔνδυμα: πάνω στὸν ἀνάγλυφο

ἀμφορέα ἀρ. 2240, Μουσ. Μυκόνου. Ahlberg-Cornell ὄ.π. (σημ. 1) 78 κέ. -ἀρ. 62 -"Cycladic c. 675 (metope no 7) (fig. 120)".

Ἰδιαίτερα χαρακτηριστική ὁμως, εἶναι ἡ σύμπτωση μιᾶς ἀνάλογης ἐνδυσης, ποὺ ἀναγνωρίζεται στὴν ἀπεικόνιση καθ'αυτὸ θεϊκῶν μορφῶν. Εἰκονογραφικὰ τεκμήρια, ὅπως τὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸ Ἡραῖο τῆς Σάμου (εἰκ. 5)¹⁴, καὶ τὸ ἀγαλμάτιο τῆς Ἥρας ἀπὸ τὸ ἴδιο ἱερό¹⁵, εἶναι δυνατὸ νὰ θεωρηθοῦν ὡς δειγμάτων ἀναγωγῆς τοῦ θέματος σὲ ἓνα ἀρχαιότερο θεϊκὸ πρότυπο, σχετικὸ μὲ τὶς γυναικεῖες παρουσίες μιᾶς ὁμοίου τύπου γυμνότητας τῆς μυκηναϊκῆς¹⁶ εἰκονογραφικῆς παράδοσης, ὅπως π.χ. τὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴν Μιδέα (εἰκ. 6) στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο¹⁷.

Στενὴ σχέση μὲ τὸ θέμα τῆς θεϊκῆς – μυθικῆς ὄψης, καὶ ἐνδεικτικὴ εἰκόνα, παρουσιάζει ἀκόμη τὸ περιήρημο ἐλεφάντινο ἀνάγλυφο τοῦ Μητροπολιτικοῦ Μουσείου (εἰκ. 7) τῆς

Εἰκ. 5. Ζεὺς καὶ Ἥρα (K. Schefold, Frühgriechische Sagenbilder: "Holzrelief, aus dem Heraion von Samos" πίν. 39).

Εἰκ. 6. Ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴ Μιδέα (G. Ahlberg-Cornell, Myth and Epos in Early Greek Art "Glass relief. Athens NM." εἰκ. 12).

14. Schefold ὁ.π. (σημ. 8) 48 κέ. (πίν. 39): "Heilige Hochzeit von Zeus u. Hera. Holzrelief aus dem Heraion. Um 620 v. Chr. verschollen". Πρώμη ἀρχαϊκὴ εἰκόνα. Γυμνὸ πάνω σῶμα τῆς Ἥρας (ἐπίβλημα στοὺς ὄμους), μακριὰ φούστα μὲ γεωμετρικὴ, κυματοειδῆ κόσμηση. Ahlberg-Cornell ὁ.π. (σημ. 1) 146 (ἀρ. 17): "Cycladic c. 675 (εἰκ. 264)".

15. H. Walter, *Griechische Götter* (1971) 162 κέ. (εἰκ. 141): "Holzstatuette der Hera aus dem samischen Heraheiligtum. Samisch, um 650 v. Chr. Athen Nat. Mus.".

16. Ὅπως π.χ. Walter ὁ.π. (σημ. 15) 13 κέ. (εἰκ. 4) – "Goldener Siegelung aus Mycene ... um 1500 v. Chr. Athen, Nationalmus. 992". S. Marinatos – Hirmer, *Crete and Mycene* (1960) 173 (πίν. 207) – "gold signet ring. ("Goddess ... three female figures may also be divinities)". J. N. Coldstream, *Deities in Aegean Art. Before and after the Dark Age* (1976) 6 (σημ. 15) "Goddess of vegetation ... approached by three female worshippers".

17. Βλ. Ahlberg-Cornell ὁ.π. (σημ. 1) 15 (σημ. 32, εἰκ. 12): "Glass relief. Athens N.M. from Midea c. 1400-1350". L. Banti, *AJA* 58, 1954, 310.

Εικ. 7. Ανάγλυφο Μητροπολιτικού Μουσείου Νέας Υόρκης (K. Schefold, Frühgriechische Sagenbilder “Zwei Göttinnen. Elfenbeinrelief”, πίν. 14).

Νέας Υόρκης¹⁸, με τὸ ζευγὸς τῶν γυναικείων μορφῶν μυθικοῦ χαρακτήρα. Στὴν γλυπτική αὐτὴ ἀπόδοση, οἱ ξεχωριστές, ὄρθιες μορφές, διαγράφουν μία ἀδιευκρίνιστη κίνηση¹⁹, ἐνῶ ἡ ταύτιση τῶν προσώπων καὶ ἡ ἐρμηνεία τῆς σκηνῆς παραμένουν ἀβέβαιες²⁰. Σημασία

18. Βλ. G. M. A. Richter, *AJA* 1945, 261 κέ. (εἰκ. 1-4 καὶ 6-8) (σημ. 1): “Ivory relief New York, Metropolitan Museum of Art –Acc n17. 190. 73. H. 13,7 cm.”

19. Αὐτόθι: “Both figures stand erect with body frontal, feet in profile. Aphrodite ... in the act of unfastening herself ... Peitho ... unties her girdle. Third quarter of the seventh cent.”

20. Schefold ὄ.π. (σημ. 8) 31 (πίν. 14): “Zwei Göttin-

nen, Elfenbeinrelief um 660”. Σχετικὰ μετὰ τὴν κίνηση: “eine ältere die ... ihr Mantel sinken lässt, u. eine jüngere die sich gürtet”, χαρακτηρίζοντας τὴν σκηνή: “eine mächtige Liebeszauber”. Ahlberg-Cornell ὄ.π. (σημ. 1) 138 κέ. ἀρ. 157. “The daughters of Proitos. –Two women undressing themselves... Cretan (?) or South Italian (?) c. 675-650. From Taranto (εἰκ. 249)”.

Εἰκ. 8. Οἰνοχόη Βρετ. Μουσείου. (G. Ahlberg-Cornell, *Myth and Epos in Early Greek Art: "Theseus dance on Delos"*, εἰκ. 228).

ὅμως ἔχουν ἐδῶ τὰ στοιχεῖα ποῦ συγκεντρώνει ἡ παράσταση, ὅπως ἡ γυμνότητα τῆς δεξιᾶς, ψηλότερης μορφῆς, ἐνὸς βέβαιου θεϊκοῦ χαρακτήρα, καθὼς καὶ τῆς μικρότερου σχήματος γυναίκας τὸ ἡμίγυμνο σῶμα, φορῶντας τὴν μακριὰ φούστα, ὅπου δηλώνεται καὶ ἡ ζώνη.

Ἐξάλλου, τὸ κοινὸ μελανὸ τρίγωνο τοῦ πάνω σώματος, διακρίνει στὴν ἀγγειογραφία, καὶ τὶς χορευτικὲς σκηνὲς θρησκευτικοῦ χαρακτήρα, μὲ τὶς σειρὲς χορευτῶν (ἀπὸ νέους καὶ νέες)²¹. Ἐκεῖ, σὲ ὀρισμένες ἀποδόσεις δηλώνεται καὶ ἡ λεπτομέρεια τῶν γυμνῶν μαστῶν, ὅπως στὴν οἰνοχόη τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου (εἰκ. 8)²², ὅπου οἱ δυὸ μελανόμορφες γυναῖκες (ποῦ εἰκονίζονται κατενώπιον) ἔχουν μακριές, κατάκοσμες φούστες καὶ γυμνὸ πάνω σῶμα²³.

Εἰκ. 9. Ὅστρακο ἀπὸ τὸ Ἡραῖο (P. Courbin, *La céramique géométrique de l'Argolide: "GR 2c, au Musée National"*, πίν. 147).

21. Βλ. Fittschen ὁ.π. (σημ. 1) 20 κέ.: "Reigentanze", καὶ παραπάνω (σημ. 6).

22. Ahlberg-Cornell ὁ.π. (σημ. 1) 125, ἀρ. 141 - "The Theseus dance on Delos, Oinochoe, London B.M. 49.4 -18.18 West Greek c. 675. From Italy" (εἰκ. 228), βλ. καὶ Courbin ὁ.π. (σημ. 5) 432 (σημ. 10-12) (πίν. 147) -"GR 2c. Fr. de l' Heraion" (ἐδῶ εἰκ. 9) (ὅπου διακρίνεται τὸ στήθος).

23. Γραμμικὴ ἀπόδοση μαστῶν· βλ. ὅμως τὴν διαφορετικὴ ἐρμηνεία (Ahlberg-Cornell ὁ.π. [σημ. 1]): "that the circles may instead be the shoulder attachments of the dress", μὲ ἀναφορὰ στὶς κυκλικὲς πόρτες τῶν ὤμων· βλ. π.χ. K. Schefold, *Meisterwerke griechischer Kunst* (1960) 216-V 239: "Kultbild einer Göttin, Ton. Um 470, tarentinisch?".

Εἰκ. 10. - Τμήμα ἀμφορέως (R. Blatter, *AntK* 18, 1975: "Fr. einer Halsamphora, Ostermundigen, Privatbesitz", πίν. 29,2).

Ἄν καὶ ἡ ταύτιση τοῦ ζεύγους (Ὀδυσσεύς-Κίρκη) ἀπὸ τὴν Ἰθάκη παραμένει ἀνεξακριβωτή, ὅπως συμβαίνει μὲ τὴν εἰκονογραφία τῶν ὁμηρικῶν χρόνων, ἡ ἔντονη ἰδιομορφία τῆς γυναίκας²⁴, ἀλλὰ καὶ ἡ ὄψη τῆς ἀνδρικής μορφῆς²⁵ ὀδηγοῦν σὲ μία ἰδιαίτερη προσέγγιση τοῦ θέματος Ὀδυσσεύς-Κίρκη²⁶. Αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ σχετίζεται μὲ τὴν μαγικὴ ὑπόσταση τῆς Κίρκης, ποὺ προσδίδει στὴν παράσταση μία ἀνάλογη αἴσθηση.

Μέσα στὸν 6ο αἰ. καὶ ἐξῆς, ἡ εἰκόνα τῆς Κίρκης παρουσιάζει ποικιλία ἀποδόσεων ποὺ ἀντιστοιχοῦν σὲ στοιχεῖα τῆς ὑπόστασής της, ἐνῶ φαίνεται νὰ ἀκολουθεῖ προοδευτικὰ τὴν κλασικὴ ὄψη, φορώντας χιτῶνα καὶ ἱμάτιο (εἰκ. 10)²⁷, ἢ καὶ μόνο χιτῶνα, ὅπως π.χ. στὴν λυγερὴ παρουσία της, πάνω στὴν ἀττικὴ μελανόμορφη λήκυθο τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολ. Μουσείου²⁸. Ἀντίθετα, τὰ ἴχνη μίας ἀρχαίας εἰκονογραφικῆς παράδοσης, καὶ ἐνὸς σχήματος μαγικοῦ χαρακτήρα διαγράφονται, πιθανά, πάνω στὴν ἰδιόμορφη ὄψη τῆς Κίρκης ποὺ ἐξετάζουμε. Ἐδῶ σημειώνεται μὲ ἔμφαση, τὸ κοντό, ἐλαφρὰ δύσμορφο σῶμα τῆς μάγισσας, καθὼς καὶ τὸ παραδόξου σχήματος, κεφάλι. Τὴν εἰκονογραφικὴ αὐτὴ τάση μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι συνεχίζονται (παρὰ τὴ χρονικὴ ἀπόσταση) τὰ Καβειρικὰ ἀγγεῖα, ὅπου χαρακτήρες τῆς μορφῆς της (εἰκ. 11) ἀποδίδονται in "modo grottesco"²⁹. Στὰ θηβαϊκὰ

24. Ὅπως τὸ πτηνόμορφο σχῆμα τῆς κεφαλῆς, μὲ τὸν πολὺ λεπτὸ λαϊμό, καὶ τὴν σχηματικὴ, ἐλλειπτικὴ ἀπόδοση τῆς κόμης, καθὼς καὶ τὸ σχῆμα τοῦ σώματος καὶ τῶν σκελῶν (βλ. C. Weickert, *RM* 60/61, 1953-4, 58 κέ.), ἀλλὰ καὶ τὴν παραλλαγή τῆς κοντῆς φούστας, ποὺ εἶναι πιδὸ σπάνια, βλ. Courbin ὁ.π. (σημ. 5) 434 κέ., "La jupe est généralement longue, bien qu'il existe un type court" (σημ. 17).

25. Μεγαλόσχημη ἀπόδοση τοῦ σώματος, καὶ πλατιὰ κίνηση, ἰδιαίτερα τὸ σχῆμα τῆς προσφορᾶς τοῦ φυτικοῦ κλώνου (Weickert ὁ.π. [σημ. 24] 59 κέ.).

26. Βλ. αὐτόθι· ἡ θετικὴ προσέγγιση ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν σύμπτωση τοῦ τόπου προέλευσης.

27. Βλ. π.χ. R. Blatter, *AntK* 18, 1975, 77 (πίν. 29,2): "Fragment einer Halsamphora, Leagros-Gruppe, Ostermundigen Privatbesitz, um 510 v. Chr."

28. Touchefeu-Meynier ὁ.π. (σημ. 3) 89 κέ. ἀρ. 176 - "Lécycathe attique à figures noires ... attribué au peintre d'Athènes (Haspels), provenance: Érétrie, 500-475. Athènes, 1133 (πίν. XIV,3)". *LIMC* VI,1 σ. 52 ἀρ. 17*: "490-480 a.C."

29. *LIMC* ὁ.π. σ. 58· βλ. ἀρ. 31 - "Skyphos à f.n. Uni-

Εἰκ. 11. Ὀδυσσεὺς καὶ Κίρκη, βοιωτικὸς σκύφος (O. Touchefeu-Meynier, *Thèmes odysseens*: “Prov. Cabirion, Londres, B.M.” ἀρ. 192, πίν. XVIII,1).

αὐτὰ ἀγγεῖα, διαφαίνονται ἀναλόγου ὕφους στοιχεῖα μὲ ἐκεῖνα ποὺ ἀποτυπώνονται τόσο ἀφαιρετικὰ στὸ ἰθακήσιο ὄστρακο.

Σὲ μία ἐντελῶς διαφοροετικὴ σύλληψη ἀντιστοιχεῖ ὁ θεϊκὸς χαρακτήρας τῆς Κίρκης, ποὺ διαπιστώνεται καὶ στὴν ὕστερη ἰταλιωτικὴ παράδοση, ὅπως μαρτυρεῖ τὸ σωζόμενο κεφάλι τῆς μάγισσας ἀπὸ τὸ monte Circeo³⁰, ποὺ ἴσως ἀνήκε σὲ λατρευτικὸ ἄγαλμά της. Στὴν φθαρμένη ἐπιφάνεια τῆς πραξιτελικοῦ τύπου κεφαλῆς, παρατηρήθηκε κάποια σκληρότητα ὄψης³¹, ἐνῶ τὸ σῶμα σὲ συσχετισμὸ μὲ τὴν Ἀφροδίτη, ὑποτίθεται ὅτι θὰ ἦταν ἡμίγυμνο.

Στὴν διφυῆ ὑπόσταση τῆς Κίρκης, μὲ τὴν θεϊκὴ καταγωγή ἀφενός, καὶ τὴν σχέση της μὲ τὸν σκοτεινὸ, μαγικὸ κόσμο ἀφετέρου, ἀναφέρονται δύο διαφοροετικὲς εἰκόνες, αὐτὴ τῆς τέλειαις γυμνότητος³², ἀρκετὰ σπάνιας, καὶ ἐκεῖνη ποὺ συνδέεται μὲ μία, ἐν μέρει, γυμνότητα τῆς γυναικείας μορφῆς γενικά, καὶ ποὺ ἡ ἀπόδοσή της στὴν ἀρχαιότερη εἰκονογραφία (ὅπως στὴν περίπτωση τῆς Κίρκης), ἀποτελεῖ πιθανόν, τὴν συμβολικὴ ἔκφραση μυθικοῦ-ἐπικοῦ, ἀλλὰ καὶ θρησκευτικοῦ χαρακτήρα, μὲ ἀναφορὰ σὲ παλαιότατα εἰκονογραφικὰ πρότυπα³³.

versity of Mississippi 1977.3.116 Da Kabirion di Tebe. III quarto IV sec. a.C.” ἀρ. 32* – “Skyphos à f.n. Oxford, Ashm. Mus. G 249 (V26)2). III quarto IV sec. a.C.” Touchefeu-Meynier ὄ.π. (σημ. 3) 98, ἀρ. 192 – “Skyphos béotien, fin du Ve s., provenance: Cabirion (πίν. XVIII,1), London, British Museum”, ὅπου σημειώνεται χαρακτηριστικὰ, γιὰ τὴν Κίρκη: “silhouette petite et trapue”. Jean-Marc Moret, *RA* 1991, 227 κέ.

30. *LIMC* VI, 1, σ. 49 κέ., ἀρ. 1 – “Testa di statua femminile di marmor greco, Roma, Mus. Naz. Rom., 108914. Da S. Felice Circeo. 1 metà del 1 sec. a.C. ... Probabilmente testa della statua di culto”.

31. A. Giuliano, *Mus. Naz. Romano, Sculture* I, 1 (1979) 96, ἀρ. 74: “Testa c.d. della Maga Circe (Inv. N. 108914) ... “Una bellezza un po’ dura, quasi aggressiva” (Lucilla de Lachemal).

32. *LIMC* VI 1-2 (1922) s.v. *Kirke* (Fulvio Canciani) σ. 52 κέ. ἀρ. 14*. – “Kylix di tipo fishbone, Boston M.F.A. 99.518, 550-540 a.C.” ἀρ. 19* – “Amfora pseudocalcidese, Vulci, Antiquarium. Da Vulci ... 530 a.C.”

33. N. Marinatos, *Circe and liminality. Ritual background and narrative structure*, στὸ Öivind Andersen, Matthew Dickie (ἐκδ.), *Homer’s world: fiction, tradition, reality* (Bergen 1995) 133-140.

Η ΚΟΡΗ ΑΠΟ ΤΟ ANZIO

Σε πολύ ύστερότερο χρόνο, μέσα στην προχωρημένη έλληνοιστική περίοδο, ή έντονη ιδιοτυπία του λεγόμενου “Κοριτσιού από το Anzio”³⁴, ξεχωρίζει ανάμεσα στις σύγχρονες γυναικείες αγαλαματικές μορφές (εἰκ. 12).

Βέβαιος είναι ἐδῶ ὁ θρησκευτικὸς χαρακτήρας τῆς νεαρῆς κόρης, ποὺ δηλώνεται ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ δίσκου μὲ τὰ ἀντικείμενα “di uso sacrale”³⁵.

Τόσο ὁ τύπος, ὅσο καὶ ἡ στάση μὲ τὴν ἀντίρροπη, πρὸς τὰ ἀριστερά, κίνηση καὶ τὴν δυνατὴ στροφὴ τοῦ κορμοῦ, σχετικὰ μὲ πραξιτελικά, καὶ λυσιπικὰ πρότυπα, ἔχουν διεξοδικὰ μελετηθεῖ³⁶, καθὼς καὶ ἡ πτυχολογία τοῦ ἀγάλματος.

Ἡ ἐξαιρετικὰ ὄμως πλούσια καὶ ιδιόρρυθμη ἀπόδοση τῆς πτύχωσης, φαίνεται νὰ ἀντιστοιχεῖ σὲ μία πιὸ σπάνια, καὶ ἐν πολλοῖς διαφορετικὴ εἰκόνα³⁷. Τὸ πολὺπλοκο δηλαδὴ σχῆμα τοῦ ἐνδύματος, ποὺ συμφωνεῖ γενικὰ μὲ τὸ ὕφος τῆς περιόδου, σχετίζεται ἀπὸ ἄλλη ἄποψη μὲ τὴν ιδιαίτερη ιδιότητα τῆς μορφῆς, ὅπως παρατηρεῖται καὶ σὲ ἀνάλογες ἀπεικονίσεις³⁸ (εἰκ. 15) πολλαπλῶν, ἐπανωτῶν ἐνδυμάτων, ποὺ ἀντιστοιχοῦν σὲ μορφές, ἄλλοτε θεϊκὲς ἢ μιᾶς ὀρισμένης θρησκευτικῆς ἢ λατρευτικῆς ὑπόστασης³⁹.

Ἔτσι, ἡ συνηθισμένη διευθέτηση (χιτῶν ζωσμένος ὑψηλά – ἱμάτιο) διαφοροποιεῖται ἐδῶ, τόσο ἀπὸ τὶς ἀκανόνιστες ἀναδιπλώσεις καὶ πτώσεις τοῦ ὑφάσματος, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ὕψη καὶ τὴν ἀνήσυχη ἐπιφάνειά του. Τὸ πλατὺ ἀναδιπλωμένο ἱμάτιο στὴν περιοχὴ τῶν γοφῶν, καταλήγει ἐπάνω σὲ παχιά ὀριζόντια συστροφὴ κατὰ τὴν ὀσφύ (στοιχεῖο κατ’ ἐξοχὴν περγαμνηνοῦ ὕφους)⁴⁰, ἐνῶ ἡ κάτω παρυφὴ του, ὅπως καὶ αὐτὴ τοῦ χιτῶνα, σχηματίζουν χαμηλά, ἀνώμαλα περιγράμματα, μὲ πλατιεὲς καμπυλωτὲς ἀπολήξεις. Ἀκόμη, ἡ θεληματικὰ «ἀτημέλητη» ὄψη, σὲ συνδυασμὸ μὲ ἓνα ρεαλιστικὸ ὕφος, ἐντείνουν τὴν διαφορετικότητα τῆς μορφῆς.

34. A. Giuliano, *Museo Nazionale Romano* I, 1 (1979) 186 κέ. ἀρ. 121 (Inv. n. 50170) “c.d. Fanciulla d’Anzio. Prov. Anzio, dalla Villa Imperiale (1878) ... datazione attorno alla seconda metà del III sec. a.C. (250/230 a.C.)” (L. de Lachenal). H. Lauter, *AM* 86, 1971, 147 κέ. W. Fuchs, *Die Skulptur der Griechen* (1969) 227 κέ. (εἰκ. 247-248) “Sog. ‘Mädchen von Antium’. Um 240” – “Opferdienerin. Höhe 1,70 Mus. Naz. Rom. 596”.

35. Giuliano ὁ.π. (σημ. 34) 186, Helbig⁴ III (H. v. Steuben) 180, ἀρ. 2270 –: “Binde, Lorberzweig, dreifüssige Cista oder Pyxis (gerade noch ein Fuss)”.

36. Ἡδὴ ὁ G. Krahmer, *RM* 38-39, 1923-24, 154 κέ. N. Φ. Γιαλούρης, *ΑΔ* 22, 1967, 36 κέ. (πίν. 36β) σημ. 36. Br. Sismondo Ridgway, *Hellenistic Sculpture*, I. *The Style (331-200 B.C)* 228 κέ. σημ. 21 (πίν. 11a-c).

37. Διαφορετικότητα ποὺ τονίζεται γενικὰ ἀπὸ τοὺς μελετητές, βλ. Helbig⁴ III ὁ.π.: “Haltung –unfeier-

lich unpriesterlich ...”. H. Kenner, *Das Mädchen von Antium* (1971) 13: “ungewöhnlichen Körperbau ... ungewöhnliche Frisur ... ungewöhnliche ... Kleidung”.

38. K. Schefold, *Meisterwerke* (1960) 58, 216, V 239: “Kultbild einer Göttin, Basler Tonstatue”.

39. Βλ. π.χ. τὴν ἀπόδοση τῆς ὕστεροελληνοιστικῆς μορφῆς τοῦ Διονύσου, H. Walter, *Griechische Götter* (1971) 384 κέ. (εἰκ. 364) Μουσεῖο Ρόδου, “β’ μιὰ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.” Ἀνάλογη πολλαπλότητα τῶν ἐπιφανειῶν τοῦ ἐνδύματος – διαδοχικῆς, ἐπανωτῆς πτώσεις τοῦ ὑφάσματος ποὺ καταλήγουν σὲ ἀνώμαλα περιγράμματα παρυφῶν.

40. Σχετικὰ μὲ τὸ θέμα τοῦ συνεστραμμένου ἱματίου, M. Bieber, *Entwicklungsgeschichte der griechischen Tracht* (1934) 60 (πίν. 35,1): “Leto von grossen Altar aus Pergamon”. H. Filzes, *Standbilder Jugendlich-Göttinnen* (1997) 1 κέ. (σημ. 3) “Wulst”.

Εἰκ. 12. “Ἡ Κόρη ἀπὸ τὸ Anzio” (B. Andreae, Skulptur des Hellenismus 88 κέ. πίν. 40).

Εἰκ. 13. Πίσω ὄψη τῆς Κόρης (H. Kenner, Das Mädchen von Antium, Rom, Thermenmus., εἰκ. 4).

Χαρακτηριστικὰ εἶναι ὀρισμένα στοιχεῖα ἀπόδοσης τοῦ ἀγάλματος, ὅπως ἡ πολὺ νεανική ἡλικία τῆς κόρης, ποὺ διακρίνεται στὸ πρόσωπο καὶ τὸ στήθος, καθὼς καὶ τὸ περίεργο χτένισμα⁴¹ (εἰκ. 14). Ἀλλὰ ἰδιαίτερη σημασία ἔχει ἡ διευθέτηση τοῦ ἱματίου μὲ τὴν μεγάλη ἀναδίπλωση, στὸ μέσο τοῦ σώματος, διευκολύνοντας τὴν ἐλεύθερη κίνηση τῶν

41. Giuliano ὁ.π. (σημ. 34) 189-90 (εἰκ. 121a, b).

Εἰκ. 14. Ὅψη κεφαλῆς τῆς Κόρης (A. Giuliano, Mus. Naz. Romano, ἀρ. 121).

βραχιόνων⁴², ποὺ στὴν πίσω ὄψη τῆς μορφῆς ἐνισχύεται ἀπὸ ἓνα σφικτὸ δέσιμο τοῦ ὑφάσματος, στὸ ἐπάνω ὄριο τῆς ἀναδίπλωσης⁴³ (εἰκ. 13). Τὸ σχῆμα θὰ σχετίζεται μὲ μία ἔντονη λειτουργία τῆς κόρης-ἰέρειας, καὶ μάλιστα πέρα ἀπὸ αὐτὴν τῆς ἱερῆς προσφορᾶς (τοῦ δίσκου), καὶ θὰ ἀναφέρεται σὲ μία θυσία. Ἡ ἐνδυματικὴ αὐτὴ λεπτομέρεια (ἀνάδεση τοῦ ἱματίου κατὰ τὴν ὀσφύ), χαρακτηρίζει συχνὰ τόσο ἱερατικὲς, ὅσο καὶ ἄλλες μορφές, σχετικὰ μὲ θυσία (εἰκ. 16-17) ἢ καὶ κάποια αἱματηρὴ πράξη⁴⁴.

Ἡ πὶδ θετικὴ, ἀπὸ τὶς διαφορὲς ἐρμηνεῖες τῆς μορφῆς⁴⁵, φαίνεται αὐτὴ τῆς νεαρῆς ἰέρειας, ἀλλὰ καὶ τῆς θυσιάζουσας. Συγγενικὰ στοιχεῖα τῆς ὄψης τῆς διακρίνονται

42. Kenner ὁ.π. (σημ. 37) 15: "... die Bewegung der Arme nicht zu behindern u. sie für eine mamelle Arbeit freizuhalten".

43. Αὐτόθι εἰκ. 4.

44. Βλ. E. Simon, *Journal of Glass Studies* VI, 1964, 21 κέ. (εἰκ. 9-13): "Balsamarium aus Torrita in Florenz, Mus. Archeologico Inv. 70811": "Telete u. Dionysos Mystes"... "Die junge Priesterin ist vielleicht Telete..." σ. 29 (Summary): "The style of the Florence balsamarium is purely Augustan". K. Schefold, Fr. Jung, *Die Sagen von den Argonauten von Theben u. Troia in der klassischen u. hellenistischen Kunst* (1989) 151 (εἰκ. 134a) καὶ σ. 411: "Praenestiner Ciste: um 350, Rom, Villa Giulia" (Κάλχας). Μία ἀνάλογη διευθέτηση διακρίνεται καὶ στὸ ἐνδύμα τῆς Μήδειας, βλ. π.χ. H. Meyer, *Medeia und die Peliaden*, *Archaeologica* 14, 1980, 5, Iva 6 - "Sf. Oinochoe der Athena-Malers aus Italien im Louvre F 372" (πίν. 4,I): "Frau mit himationartigen Opfer-schurz". K. Weitzmann, *Hesperia* XVIII, 1949, 172 κέ. (πίν. 26, 5) - Paris, Cabinet des Médailles. Amphora from Nola: "Medea's infanticide" 4th cent. "Euripidean Medea". Schefold, Jung ὁ.π. 47 (εἰκ. 28) "Medea vor der Kindermord. Wandgemälde nach einen um 280 geschaffenen Vorbild des Timarchos: um 75 n. Chr. Neapel 8976, aus Herculaneum" καὶ σ. 38 (εἰκ. 21) Alkanda - Pelias. "Schale, aus dem Umkreis des Euaionmalers (Cahn): um 450. Basel, Antikemuseum".

45. Βλ. π.χ. Giuliano ὁ.π. (σημ. 34) 18 κέ. Kenner ὁ.π. (σημ. 37) 16 κέ.

Εἰκ. 15. Πήλινο ἄγαλμα θεᾶς (K. Schefold, *Meisterwerke griechischer Kunst* ἀρ. 239, *Kunstmus. Basel*, inv. P.114).

στην ὕστερη παράσταση τοιχογραφίας ἀπὸ τὸ Herculaneum⁴⁶ (εἰκ. 18) τοῦ Μουσείου τῆς Νεάπολης, ποὺ ἀνάγεται σὲ κλασικὰ πρότυπα. Ἡ σκηνὴ χαρακτηρίζεται σάν “Schmuckung einer Priesterin”, μὲ προορισμὸ κάποιας ἱερουργίας⁴⁷. Ἐδῶ, συμπίπτει ἡ πολὺ νεανικὴ ἡλικία τῆς ἱέρειας, τὸ ἔνδυμα (ἀλλὰ καὶ ἡ σχετικὴ στάση της)⁴⁸. Φανερὴ εἶναι ἡ θρησκευτικὴ κριτικότητα τῆς σκηνῆς, μὲ τὸ τυπικὸ τῆς ἔνδυσης (ἀπὸ γυναῖκα μεγαλύτερης ἡλικίας) τῆς νεαρῆς ἱέρειας, καὶ τὰ ἀντικείμενα ποὺ διακρίνονται πάνω στὴ γειτονικὴ τράπεζα⁴⁹.

Εἰκ. 16. Ἰφιγένεια-Κάλχας (K. Schefold, F. Jung, Die Sagen von den Argonauten von Theben u. Troia, “Praenestiner Ciste, Rom, Villa Giulia”, εἰκ. 134a). Εἰκ. 17. Ἡ Μήδεια (αὐτόθι εἰκ. 28).

46. W. Kraiker, *RM* 60/61, 1953-54, 133 κέ. (πίν. 57-58): “Stückgemälde aus Herculaneum, Neapel, Museo Nazionale”.

47. Αὐτόθι 134 κέ. Πρόκειται γιὰ σκηνὴ προετοιμασίας, ποὺ προηγεῖται μίας δραστηριότητος ἱεροῦ χαρακτῆρα.

48. Τυπικὴ ἀπόδοση τοῦ ἔνδυματος. Ἐλαφρὴ κίνηση τοῦ πάνω σώματος πρὸς ἀριστερά, μὲ λυγισμένο τὸν δεξιὸ βραχίονα (τὸ δεξιὸ κάτω χεῖρ δὲν σώζεται).

49. Kraiker ὅ.π. (σημ. 46) 135 καὶ 145.

Εἰκ. 18. Τοιχογραφία ἀπὸ τὸ Herculaneum (W. Kraiker, RM 60/61, 1953-54, “Neapel, Mus. Nazionale” πίν. 58).

Εἰκ. 19. Ἱέρεια, οἰκία τοῦ Obellius Firmus (K. Schefold, Vergessenes Pompeji πίν. 32).

Ἀλλὰ τὸ βασικὸ σχῆμα τοῦ “Κοριτσιοῦ ἀπὸ τὸ Anzio”⁵⁰ (εἰκ. 12) ἀναγνωρίζεται καὶ στὴν ζωγραφικὴ διακόσμηση τῆς οἰκίας τοῦ Obellius Firmus στὴν Πομπηία⁵¹ (εἰκ. 19). Σημειώνεται ἡ ἀνάλογη ἐνδυμασία καὶ στάση τῆς μορφῆς μὲ τὴν διαφορὰ, ἐδῶ, τῆς στατικῆς ἀπόδοσης τοῦ σώματος καὶ τῆς σχηματικῆς τοῦ ἐνδύματος. Ἡ Ἱέρεια κινεῖται ἀνάμεσα σὲ δύο βωμούς, παράσταση ποὺ ὑποβάλλει πιθανὰ μία ἀνάλογη συμπλήρωση τοῦ ἀγάλματός μας, μὲ τὴν ὑποθετικὴ παρουσία βωμοῦ πρὸς τὸν ὁποῖο θὰ κατευθυνόταν ἡ μορφή⁵².

Μία σχετικὴ, τῆς ὕστερης καὶ πάλι κλασικιστικῆς παράδοσης εἰκόνα, εἶναι αὐτὴ τῆς

50. Ποὺ χαρακτηρίζεται καὶ σάν “Opferdienerin”, βλ. B. Andreae, *Skulptur des Hellenismus* (2001) 88 κέ. (πίν. 40, 42): “Marmorstatue einer Opferdienerin, H. 1,80, Drittes Viertel des 3 Jahrh. v. Chr., Rom, Museo Nazionale Romano, Palazzo Massimo alle Terme. Inv. 50170”.

51. K. Schefold, *Vergessenes Pompeji* (1962) 52 κέ. (πίν. 32): “Haus des Obellius Firmus Pompeji IX, 10, I:

Cubiculum 5, Detail der Westwand”. –Auf dem Triptychon steht eine Priesterin mit dem Opferteller in der Linken zwischen Altären”.

52. Βλ. καὶ τὴν ἀπόδοση τῆς Κόρης σὲ ἓνα πολυπρόσωπο σύνολο, ἀπὸ τὸν Andreae ὀ.π. (σημ. 50) 88 κέ. “als Teil einer Gruppe zusammen mit einer oder mehreren das Opfer vollziehenden Priesterinnen”

Εἰκ. 20. Ἀττική οἰνοχόη τοῦ ζωγράφου τῆς Ἐρέτριας (H. Walter, *Griechische Götter*, “Athen, Sammlung Vlastos”, εἰκ. 337).

ἔντοιχης ζωγραφικῆς παράστασης στήν πομπηϊανή οἰκία τοῦ Pinarius Cerealis⁵³. Ἐκεῖ, ἔμπρὸς ἀπὸ τῆ μορφῆ τῆς “Diana-Hekate”, στέκει ἡ Ἰφιγένεια, ἀνάμεσα σὲ δύο ἀκολουθούς. Ἐνδιαφέρουσα (σχετικὰ μὲ τὸ θέμα μας) εἶναι ἡ συνοδὸς δεξιὰ τῆς Ἰφιγένειας, ποὺ τὴν διακρίνει μία πολὺ νεανικὴ ὄψη, ἀνάλογο ἔνδυμα (ὅπου σημειώνεται καὶ ἡ λεπτομέρεια τῆς γύμνωσης τοῦ δεξιοῦ ὤμου) καὶ στάση, κρατώντας δίσκο προσφορῶν.

Ὁ τύπος τῆς νεανικῆς γυναικειᾶς μορφῆς (εἰκ. 20), σὲ σχῆμα⁵⁴ ἱερῆς προσφορᾶς, ποὺ διαγράφει μακριὰ εἰκονογραφικὴ παράδοση, ἀποδίδεται στὰ πρῶμα κλασικὰ χρόνια, μὲ τυπικὰ ἐπαναλαμβανόμενο σχῆμα. Ὅπως π.χ. ἡ “Opfernde Frau” (εἰκ. 21) τῶν μηλιακῶν ἀναγλύφων⁵⁵, ποὺ συνδυάζουν τὰ βασικὰ στοιχεῖα τοῦ θέματος. Ἡ κόρη, κινεῖται πρὸς δεξιὰ, κρατώντας στὸ λυγισμένο δεξιὸ χεῖρ τῆς ἑνα ρηχὸ καλάθι μὲ προσφορᾶς (καρπούς),

53. Schefold ὀ.π. (σημ. 51) 113 κέ. (πίν. 78): “Haus des Pinarius Cerealis, Pompeji III 4,4 [a]: Nordwand”.

54. Βλ. π.χ. H. Walter, *Griechische Götter* (1971) 360 κέ. (εἰκ. 337): “Attische Kanne des Eretria-Malers, 430 bis 420 v. Chr. Athen, Sammlung Vlastos. Dionysische Kultszene” (ἐδῶ εἰκ. 20) (νέα κόρη-Μαινάς, μὲ δίσκο προσφορῶν). Σχετικὰ μὲ τὸ θέμα τῆς θεϊκῆς προσφορᾶς, βλ. E. Simon, *Opfernde Götter* (1953)

13 κέ., 24 (πίν. 1): 3 – “Amphora Würzburg H 4533”. “Der spendende Apollon ... er verwaltet nämlich ein priesterlicher Amt”.

55. Βλ. P. Jacobstahl, *Melische Reliefs* (1931) 36 κέ. ἀρ. 32 (πίν. 16) “Opfernde Frau”, “Paris, Louvre Mus. Napoléon Nr. 4957. – Datierung – Strenge Serie. – etwa von Ausgang der siebziger bis in der sechziger Jahre” σ. 174.

ένῳ ἔφερε στὸ κεφάλι ὕδρια (ποὺ δὲν σώζε-
ται)⁵⁶. Στὰ πόδια της βαδίζει πρὸς τὴν ἴδια
κατεύθυνση ἓνας χοῖρος.

Στὰ πήλινα αὐτὰ ἀνάγλυφα ἀποδίδεται
τόσο τὸ σκεῦος προσφορῶν⁵⁷, ὅσο καὶ ἡ
ἐπικείμενη θυσία τοῦ ζώου⁵⁸ (εἰκ. 22), ὅπως
ὑποβάλλεται καὶ ἀπὸ τὴν ὄψη τοῦ ἀγάλμα-
τος ἀπὸ τὸ Anzio, ὅπου πρόκειται γιὰ τὴν
ἀπεικόνιση τῆς προκαταρκτικῆς φάσης ἱερῆς
προσφορᾶς καὶ θυσίας⁵⁹.

Ἐξάλλου, ἡ ἰδιαίτερα δυσεξήγητη ἀτη-
μέλητη ἀπόδοση⁶⁰, καθὼς καὶ ἡ ρεαλιστικὴ
χροιά τῆς μορφῆς ποὺ προβλημάτισε τὴν
ἔρευνα⁶¹, εἶναι δυνατὸ νὰ ἀποδοθοῦν στὴν
ἐπίδραση τῆς “ρωπογραφικῆς”⁶² κίνησης
τῆς τέχνης, μέσα στὴν εἰκονογραφία τῆς
Ἑλληνιστικῆς περιόδου, ποὺ στὴν περι-
πτωση τῆς κόρης ἔχει ἐντελῶς περιορισμένο
χαρακτήρα, καὶ ἐλαφριά διαφοροποίηση
τῶν μορφῶν⁶³, μὲ τὸ ὕφος τοῦ ἀγάλματος
νὰ ἀντιστοιχεῖ στὶς ἀρχὲς τοῦ ρεαλιστικοῦ
ρεύματος. Ἡ νεαρὴ ἰέρεια, παρὰ τὰ ρεαλι-
στικά (ἀκόμα καὶ χειρωνακτικῆς φύσης)
στοιχεῖα της, καταλήγει σὲ μία μορφὴ ποὺ
ἡ κύρια ὄψη της, διατηρεῖ ὅλη τὴ χάρη μιᾶς
ιδεαλιστικῆς δημιουργίας (εἰκ. 12).

Εἰκ. 21. Μηλιακὸ ἀνάγλυφο (P. Jacobstahl,
Melische Reliefs “Opfernde Frau” ἀρ. 32, πίν.
16).

56. Φορεῖ χιτῶνα μὲ διπλὸ ἀπόπτυγμα, καὶ κοντὸ
ἱμάτιο, βλ. Jacobstahl ὁ.π. (σημ. 55) ἀρ. 33.

57. Αὐτόθι σ. 38: “um ein Opfer an eine nicht zu
bestimmende, wohl chthonische Gottheit”.

58. Βλ. σχετικῆς παραστάσεις διονυσιακῆς λα-
τρείας: M. – Chr. Tzannes, Greek Offerings, στὸ *Essays
on Greek Art in honor of John Boardman* (ἐκδ. O. Pala-
gia, 1997) 150 κέ. (εἰκ. 11): “Apulian red-figure volute-
Krater from Ruvo”.

59. Ἀπὸ τὴν “sacerdossa o sacrificante” Giuliano
ὁ.π. (σημ. 34) 191 κέ. P. Mingazzini, *JdI* 1966, 173 κέ.
S. Lattimore, *AJA* 76, 1972, 16 κέ.

60. Σπάνιο, ἄτακτο χτένισμα, γύμνωμα τοῦ ὤμου,

ἀσυνήθιστη ἀπόδοση τῶν μορφῶν τοῦ σώματος,
καθὼς καὶ ἐν μέρει τῆς πτύχωσης.

61. Βλ. π.χ. Helbig ὁ.π. (σημ. 35) ἀρ. 2270 ... “Haar
nachlässig ... Ebenso nachlässig und locker sitzt das
Gewand”.

62. Βλ. R. R. R. Smith, *Hellenistic Sculpture* (1991)
136 κέ.

63. Βλ. ἀντίθετα αὐτόθι 137 κέ., παραδείγματα “of
apparent naturalism and realism” (εἰκ. 174) καὶ (εἰκ.
175): “Old Market Woman (New York 9, 39) and Fron-
tispiece”, μὲ τὴν ἀκραία ρεαλιστικὴ ὄψη, μιᾶς
καθαυτὸ “genre figure”. – “3rd -2nd cent. B.C.”

Εἰκ. 22. Ἀπουλικὸς κρατήρας (M. Chr. Tzannes, στὸ Essays on Greek Art in honor of John Boardman “From Ruvo, Naples, Mus. Arch. Naz. H 2411 (inv. 82922)” εἰκ. 11).

Ἔτσι ἡ “Κόρη τοῦ Anzio”, φαίνεται νὰ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὶς μυθολογικὲς ἢ ἄλλες ταυτίσεις ποὺ τῆς ἀποδόθηκαν, εἰκονίζοντας μὲ μεγαλύτερη πειστικότητα μία ἀνώνυμη ἱέρεια, σὲ σχῆμα προσφορᾶς καὶ θυσίας. Ἡ ἰδιαιτερότητα ἐδῶ τῆς ἀγαλαματικῆς εἰκόνας ἐξηγεῖται, ἀντὶ τῆς ἀναφορᾶς σὲ κάποιο συγκεκριμένο ἄτομο⁶⁴, ἀπὸ τὴν τεχνοτροπία τοῦ ἀγάλματος, ποὺ στέκεται στὸ ξεκίνημα τοῦ ρεαλιστικοῦ ρεύματος, μέσα στὴν τέχνη αὐτῆς τῆς περιόδου (3ος αἰ. π.Χ.).

ΕΛΛΗΑΝΝΑ Γ. ΡΑΥΤΟΠΟΥΛΟΥ

64. Βλ. μεταξὺ ἄλλων, Kenner ὄ.π. (σημ. 37) 16 κέ. (Ἡλέκτρα) ἢ ὑποθετικὲς ταυτίσεις; P. C. Bol (ἐκδ.), *Die*

Geschichte der antiken Bildhauerkunst, III. *Hellenistische Plastik* (2007) 121 κέ. καὶ 391 (εἰκ. 141a, b, g, h).

ΤΟ «ΜΑΡΜΑΡΟ ΤΟΥ ΦΙΔΙΟΥ» ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ: ΕΝΑ ΜΝΗΜΕΙΟ ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑ

Στὴ μνήμη τῆς Ἰουλίας Βοκοτοπούλου

Σ τὸ δυτικὸ τμήμα τῆς ὁδοῦ Ἁγ. Δημητρίου, σὲ ἀπόσταση 430 μ. περίπου ἀπὸ τὸ δυτικὸ τεῖχος τῆς πόλης καὶ πάνω στὴν πορεία τοῦ ἀρχαίου ὀδικοῦ ἄξονα ποὺ ξεκινοῦσε ἀπὸ τὴ Ληταία Πύλη καὶ κατέληγε στὴ Νέα Χρυσὴ Πύλη¹, ὑψωνόταν ἄλλοτε ἓνα ψηλὸ μαρμάρينو βᾶθρο². Ἦταν ἐνταγμένο σὲ μιὰ πλατεία ποὺ ἀνοίγόταν στὴ νότια πλευρὰ τοῦ δρόμου, γνωστὴ ὡς *Πλατεία Ὁφρων*, ἐξαιτίας τοῦ ἀρχαίου προφανῶς μνημείου τὸ ὁποῖο ἔφερε τὴν ὀνομασία *Μάρμαρο τοῦ Φιδιοῦ* (*Yilan Mermer*)³. Μιὰ σειρὰ ἀπὸ φωτογραφικὲς λήψεις τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰώνα, ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες εἶναι δημοσιευμένες⁴, τὸ

1. Γιὰ τὴν ὁδὸ αὐτὴ βλ. Vitti 1996, 69-71. Ἡ ὀνομασία τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Ἁγ. Δημητρίου ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἦταν «Μιδάτ-Πασά»: Γ. Ι. Θεοχαρίδης, Ὁ ναὸς τῶν Ἀσωμάτων καὶ ἡ Rotonda τοῦ Ἁγ. Γεωργίου, *Ἑλληνικά* 13, 1954, 29 μὲ σημ. 2. Γιὰ τὶς πύλες τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τὶς ὀνομασίες τους σύμφωνα μὲ τὸν Καμινιάτη, αὐτόθι 26-37.

2. Εὐχαριστίες ὀφείλω στὴ διευθύντρια τῆς ΙΣΤ' ΕΠΚΑ Β. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου γιὰ τὴν πρόθυμη παραχώρηση τῆς δημοσίευσης τοῦ ὑλικοῦ ποὺ προέκυψε ἀπὸ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸ ὑπὸ ἐξέταση μνημεῖο, ἢ ὁποῖα διενεργήθηκε ἀπὸ τὶς 2.4 ἕως τὶς 27.5.1975: τοῦ ἡμερολογίου τῆς ἀνασκαφῆς, τῶν φωτογραφιῶν, τῶν τοπογραφικῶν καὶ ἀρχιτεκτονικῶν σχεδίων (τῆς Ε. Καμπούρη). Εὐχαριστῶ ἐπίσης τὴν Δ. Ἀκσελῆ γιὰ τὴ βοήθειά της. Πληροφορίες γιὰ τὴν παλιὰ αὐτὴ ἀνασκαφὴ ὀφείλω ἐπίσης στὴν τότε Ἔφορο Αἰ. Ρωμοπούλου. Γιὰ βοήθεια εὐχαριστῶ τὴν Μ. Γκεϊβανίδου καὶ γιὰ συνδρομὴ στὴ μελέτη μου τὸν Μ. Τιβέριο.

3. Βλ. Χατζῆ-Ἰωάννου 1879, 17. Μ. Χατζῆ-Ἰωάννου, *Ἀστυγραφία Θεσσαλονίκης, ἤτοι τοπογραφικὴ περιγραφή τῆς Θεσσαλονίκης* (Θεσσαλονίκη 1880) 106. Δημητριάδης 1983, 121-122 μὲ σημ. 128, καὶ γιὰ τὴν *Πλατεία Ὁφρων* αὐτόθι, χάρτης σ. 123. Vitti 1996, χάρτης 2 (ρουμοτομικὸ σύστημα μὲ βάση τὸ κτηματολόγιο τοῦ 1912).

4. Βλ. ἐνδεικτικὰ: 1) Αἰ. Ρωμοπούλου, *ΑΔ* 30, 1975, Β2, πίν. 163α. 2) Δημητριάδης 1983, 121 εἰκ. 27 (φαίνεται ιδιαίτερα ἡ *Πλατεία Ὁφρων* μὲ τὴν ποτίστρα), κυρίως εἰκ. 28 (φωτ. Συλλογὴ Χρ. Καββαδά). 3) *Θεσσαλονίκη* 2002, 90-91 φωτ. 13 (ἐδῶ εἰκ. 2). 4) *Δύση τῆς Ἀνατολῆς* 2012, 224 ἄρ. 198: Ταχυδρομικὸ δελτάριο Συλλογῆς Ἀγγέλου Παπαϊωάννου, ΕΛΙΑ/MIET (Γ. Ἐπαμεινώνδας) (ἐδῶ εἰκ. 1). Πρβ. Α. Χ. Γρηγορίου, Ε. Α. Χεκίμογλου, *Ἡ Θεσσαλονίκη τῶν περιηγητῶν 1430-1930* (Ἀθήνα 2008) εἰκ. σ. 40. Στὶς δύο εἰκόνες (ἀριθ. 2) τὸ μνημεῖο εἶναι ὄρατὸ ἀπὸ τὰ νότια (ὅπως καὶ στὴν ἐδῶ εἰκ. 3), ἐνῶ στὶς ὑπόλοιπες οἱ λήψεις ἔχουν γίνεαι ἀπὸ τὰ ἀνατολικά καὶ εἶναι ὄρατὴ ἢ ἀνατολικὴ κυρίως πλευρὰ καὶ μερικῶς ἢ βόρεια (δηλ. ἡ στραμμένη πρὸς τὸν δρόμο). Στὶς τρεῖς ἀπὸ τὶς ἀπεικονίσεις (ἀριθ. 1, 3, 4 καὶ ἐδῶ εἰκ. 1-2), δίπλα στὴ δυτικὴ μὴ ὄρατὴ πλευρὰ (τὴν πίσω ὡς πρὸς τὸν θεατὴ τῶν εἰκόνων) ὑπάρχει δέντρο, μπροστὰ στὰ κλαδιὰ τοῦ ὁποῖου προβάλλει ἡ μεταλλικὴ κατασκευὴ ποὺ στηρίχθηκε στὸ μνημεῖο καὶ ἀπὸ τὴν ὁποῖα ἔχει ἀναρτηθεῖ ὁ φωτιστικὸς φανὸς τῆς πλατείας. Στὰ δεξιὰ βλέπει κανεῖς τὴν οἰκοδομικὴ γραμμὴ τῶν σπιτιῶν (τὴ βόρεια τῆς ὁδοῦ) μὲ τὰ προεξέχοντα σαχνισιά. Ἡ ἀπέναντι οἰκοδομικὴ γραμμὴ ὑποχωρεῖ ἐξαιτίας τοῦ ἀνοίγματος τῆς πλατείας, στὴν ὁποῖα ἐντάσσεται τὸ βᾶθρο.

Είκ. 1. Ἡ πλατεία Ὀφειων τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ Α., ταχυδρομικὸ δελτάριο (Συλλογὴ Ἀγγέλου Παπαϊωάννου, ΕΛΙΑ/MIET, Δύση τῆς Ἀνατολῆς 2012, 224 ἀρ. 198).

δείχνουν νὰ ὑψώνεται πάνω σὲ ὑψηλὸ βαθμιδωτὸ κρηπίδωμα καὶ νὰ δεσπόζει στὴν πλατεία, ἡ ὁποία ἦταν σημειωτέον ἀρκετὰ εὐρύχωρη, ἀφοῦ περιελάμβανε στὸ μέσο τῆς περιπόου καὶ μία ποτίστρα (εἰκ. 1-3). Καθὼς τὸ βάθρο βρισκόταν στὸ ὄριο μεταξὺ πλατείας καὶ δρόμου, χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴ στήριξη φωτιστικοῦ φανοῦ⁵. Ἀπὸ τὴν κρηπίδα τοῦ βάθρου ἦταν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη πλήρως ὁρατὲς τέσσερις βαθμίδες καὶ μερικῶς ἄλλη μία, βυθισμένη στὸ ἔδαφος.

Πρόσφατα μοῦ ἔγινε γνωστὴ ἀπὸ τὴ σελίδα τοῦ facebook «Παλιὲς φωτογραφίες Θεσσαλονίκης»⁶ ἡ παλιότερη ἴσως φωτογραφία τοῦ μνημείου ποὺ διαθέτουμε, τοῦ 1885, προερχόμενη ἀπὸ τὰ Ἀρχεῖα τῆς Γαλλικῆς Γεωγραφικῆς Ἑταιρείας. Ἀπὸ αὐτὴν προκύπτει ὅτι τὸ βάθρο ἦταν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν ἐξωτερικὸ τοῖχο ἐνὸς κτίσματος, τὸ ὁποῖο ἔκλεινε τὴν ὁδὸ Λέοντος Σοφοῦ (σημ. Σούτσου). Μόνο μετὰ τὴν κατεδάφισή του διαμορφώθηκε ἡ μικρὴ πλατεία μὲ τὴν ποτίστρα, ἔτσι ὅπως τὴ βλέπουμε στὶς πολλὲς φωτογραφικὲς τῆς καταγραφῆς⁷.

5. Βλ. σημ. 4.

6. Γιὰ τὴν ὑπόδειξη τῆς σελίδας αὐτῆς, στὴν ὁποία ἔχει ἀναρτηθεῖ ἕνας ἀριθμὸς ἀπὸ φωτογραφίες τοῦ μνημείου, κυρίως ταχυδρομικὰ δελτάρια, καθὼς καὶ

γιὰ τὴ σχετικὴ συζήτηση, εὐχαριστῶ τὸν κ. Γ. Ἐπαμεινώνδα.

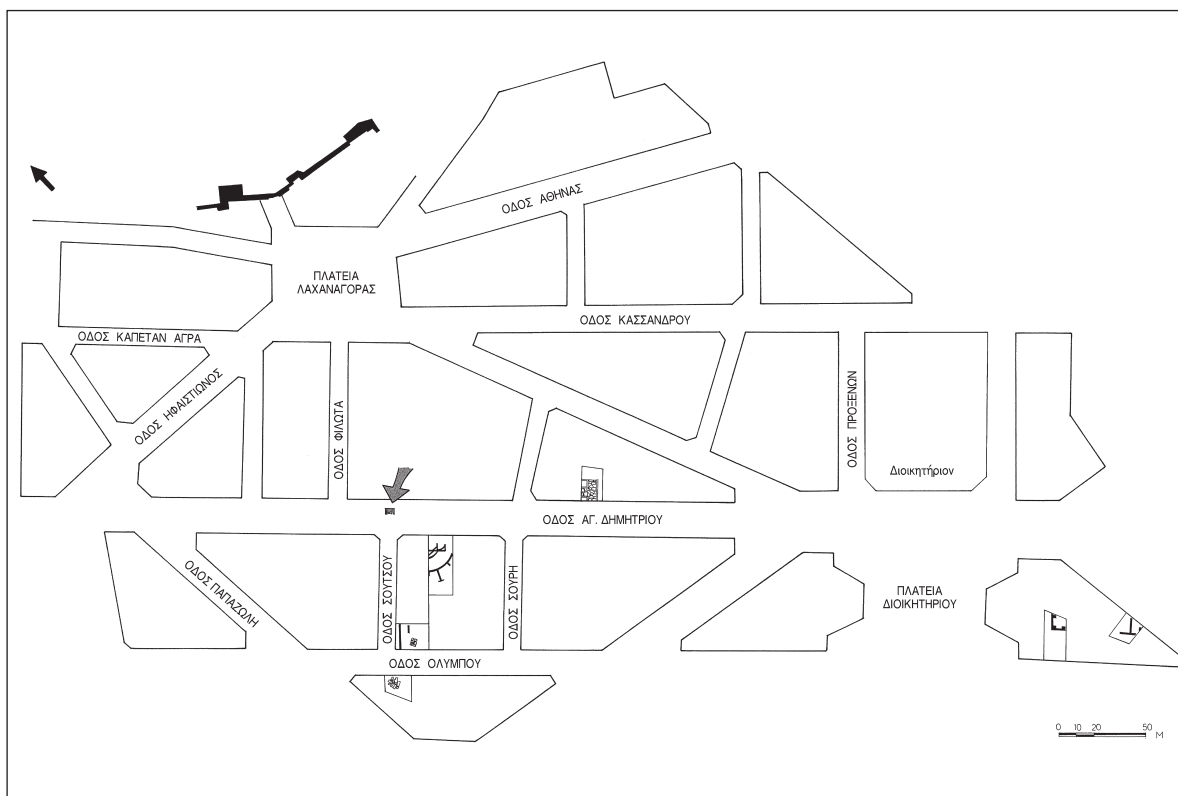
7. Βλ. τὸ ἐνδιαφέρον σχόλιο τοῦ Α. Νικόπουλου στὴν ὡς ἄνω σελίδα.

Εἰκ. 2. Ἡ πλατεία Ὀφειων τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ ΒΑ. (φωτ. Ἀριστοτέλη Ζάχου, Θεσσαλονίκη 2002, 90-91 φωτ. 13).

Εἰκ. 3. Ἡ πλατεία Ὀφειων τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ Ν. (φωτ. Facebook «Παλιὲς φωτογραφίες τῆς Θεσσαλονίκης»).

Εικ. 4. Τοπογραφικό σχέδιο της ΒΔ. περιοχής της Θεσσαλονίκης, όπου φαίνεται (βλ. βέλος) η θέση του βάθρου του κίονα κατά την ανασκαφή του 1975 (σχέδ. της ΙΣΤ' ΕΠΚΑ).

Το μνημείο επέζησε της καταστροφικής πυρκαγιάς του 1917 και το βάθρο έξακολούθησε να στέκει ὄρθιο στη θέση του⁸, ὡστόσο με την πάροδο του χρόνου και την ἄνοδο τῆς στάθμης του δρόμου ἢ κρηπίδα του καταχώθηκε. Τὸ 1975, με ἀφορμὴ τὴ διαπλάτυνση τῆς ὁδοῦ Ἀγ. Δημητρίου στὴν περιοχή τοῦ κεντρικοῦ ὑποσταθμοῦ τῆς ΔΕΗ (εἰκ. 4), τὸ βάθρο μετακινήθηκε ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ του θέση, ὅπως προκύπτει καταρχὰς ἀπὸ τὴ σύντομη ἔκθεση στὰ Χρονικά τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου⁹. Γιὰ τὴν περιορισμένη ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ποὺ διενεργήθηκε με τὴν εὐκαιρία αὐτὴ γύρω ἀπὸ τὸ μνημείο λεπτομερέστερες πληροφορίες ἀντλοῦνται ἀπὸ τὸ ἡμερολόγιο τῆς ἀνασκαφῆς, καθὼς καὶ ἀπὸ τὰ τοπογραφικὰ καὶ ἀρχιτεκτονικὰ σχέδια ποὺ συνόδευσαν τὴν ἔρευνα. Ἀποκαλύφθηκε ὁλόκληρη ἢ κρηπίδα σὲ ὕψος¹⁰, ἀποτελούμενη ἀπὸ ἕξι βαθμίδες (εἰκ. 5-10, ἀριστ.), ποὺ, ὅπως

8. Σὲ ὁρισμένες ἀπὸ τὶς ἀπεικονίσεις ἔχει ἀποτυπωθεῖ ἡ εἰκόνα τῆς καταστροφῆς.

9. Αἰ. Ρωμιοπούλου, *ΑΔ* 30, 1975, Β2, 247, σχ. 1, πίν. 163α-β. Βλ. καὶ *ARepLond* 45, 1983-84, 45, εἰκ.

77-78. Πρβ. Vitti 1996, 71 σημ. 153.

10. Τὸ σκάμμα δὲν περιέλαβε τὸ νότιο τμήμα τῆς κρηπίδας, βλ. εἰκ. 8 καὶ 10 (ἀριστ.). Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὰ σημεῖα τοῦ προσανατολισμοῦ ἀκολουθεῖται, ὅπως

Εἰκ. 5. Βάθρο τοῦ κίονα: ἡ κρηπίδα κατὰ τὴν ἀνασκαφή (φωτ. τῆς ΙΣΤ' ΕΠΚΑ).

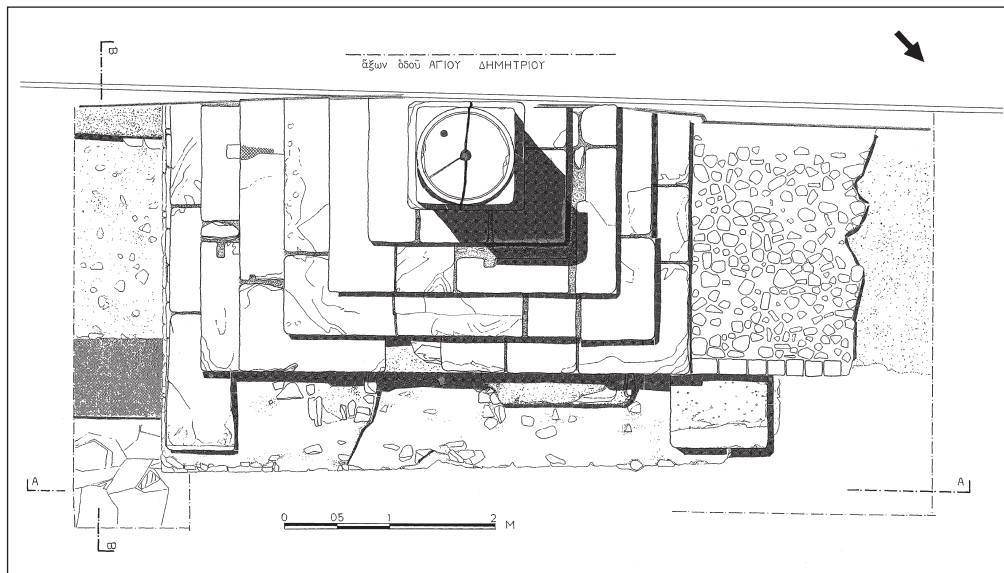
ἀναφέραμε, εἶχαν μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου καταχωθεῖ μαζὶ μὲ τὸ κατώτερο τμήμα τοῦ ἴδιου του βάθρου. Οἱ λιθόπλινθοι τῆς κρηπίδας ἀποτελοῦνταν ἀπὸ λαξευμένους λίθους¹¹, τὰ κενὰ μεταξὺ τῶν ὁποίων γέμιζαν μὲ μικροὺς ἀργοὺς λίθους καὶ κονίαμα¹². Κάτω ἀπὸ τὴν ἕκτη καὶ κατώτερη βαθμίδα τοῦ βάθρου ἀποκαλύφθηκε στὴν ἀνατολικὴ καὶ μέρος τῆς βόρειας πλευρᾶς, ἡ θεμελίωσή του, ἡ ὁποία ἦταν κατασκευασμένη ἀπὸ ἰσχυρὸ λιθό-

γίνεται κατὰ κανόνα στὴ μελέτη τῆς Θεσσαλονίκης, ὁ συμβατικὸς προσανατολισμὸς μὲ τὸν Νότο στὴν πλευρὰ τῆς θάλασσας. Ὁ πραγματικὸς προσανατολισμὸς δίνεται στὰ σχέδια.

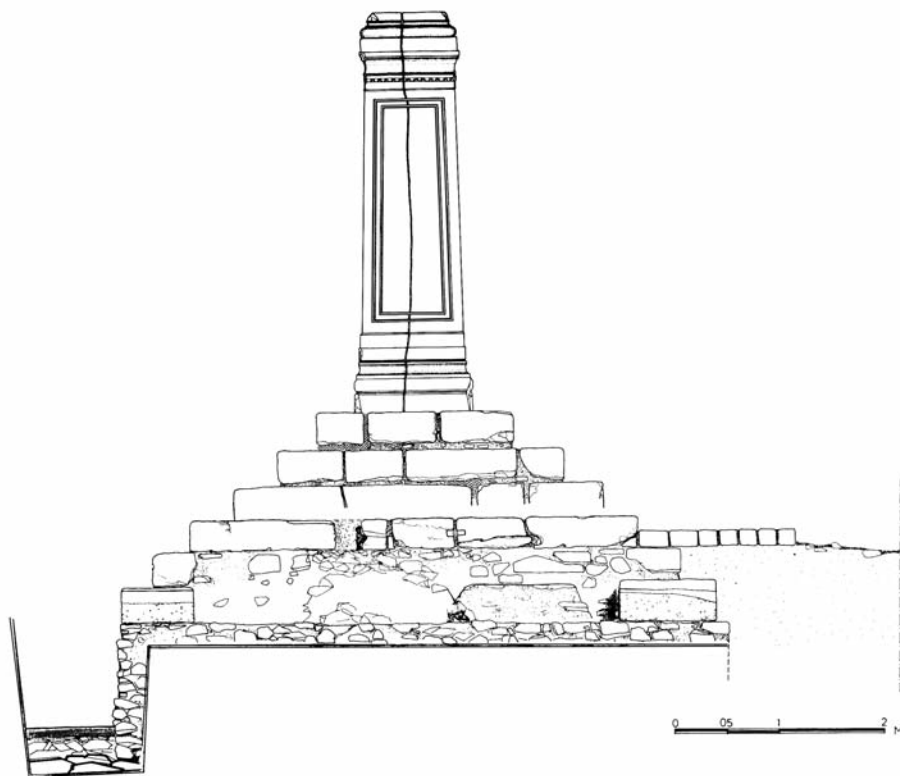
11. Πιθανὸν δὲν ἦταν ὅλοι οἱ λίθοι ἀπὸ μάρμαρο, ὅπως ἀναφέρεται στὸ ἡμερολόγιο, ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ ὀρισμένους. Σήμερα ἔχει ἀπομείνει ὄρατὴ στὸ ἐπίπεδο τοῦ πεζοδρομίου ὅπου ὑψώνεται ὁ πεσσὸς μόνον ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τῆς ἀνώτερης βαθμίδας, ποὺ δὲν εἶναι μαρμάρινη. Ἀρκετοὶ λίθοι τῶν κατώτερων βαθμίδων

τῆς κρηπίδας στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς ἔλειπαν, πράγμα ποὺ ἴσως ὀφείλεται στὸν ἀγωγὸ ὕδρευσης ποὺ πέρασε παράλληλα μὲ τὴν τρίτη ἀπὸ ἐπάνω βαθμίδα τῆς κρηπίδας (εἰκ. 5). Ὅπως φαίνεται, οἱ λίθοι αὐτοὶ ἀποτελοῦσαν ἐπένδυση κτιστοῦ πυρήνα.

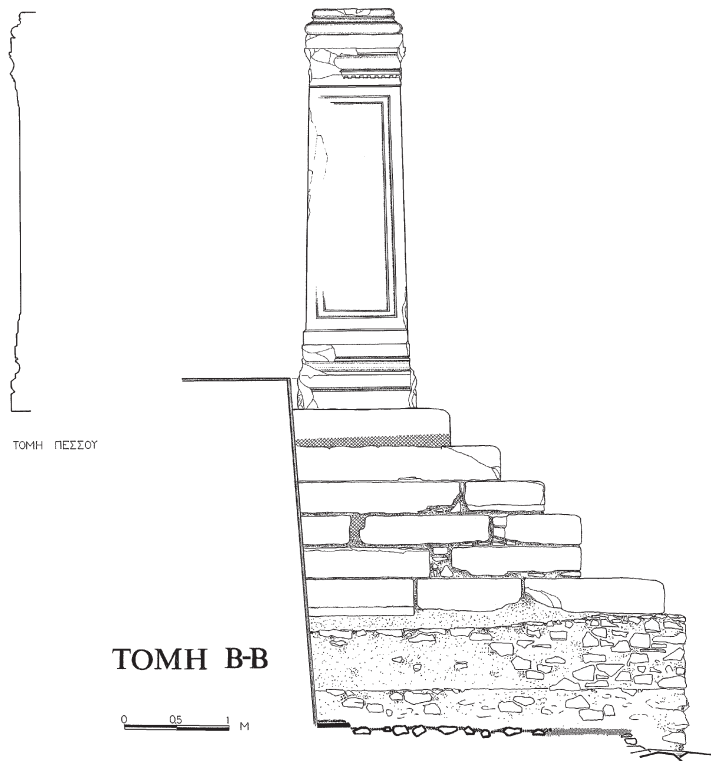
12. Στὸ ἡμερολόγιο ἀναφέρεται χῶμα καὶ ὕδραυλικὸ κονίαμα. Σὲ κάποιους ἀπὸ τοὺς λίθους τῆς κρηπίδας ἀναφέρονται τόρμοι μικρῶν διαστάσεων, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι τὸ ὑλικὸ αὐτὸ προήλθε ἀπὸ ἄλλες κατασκευές.

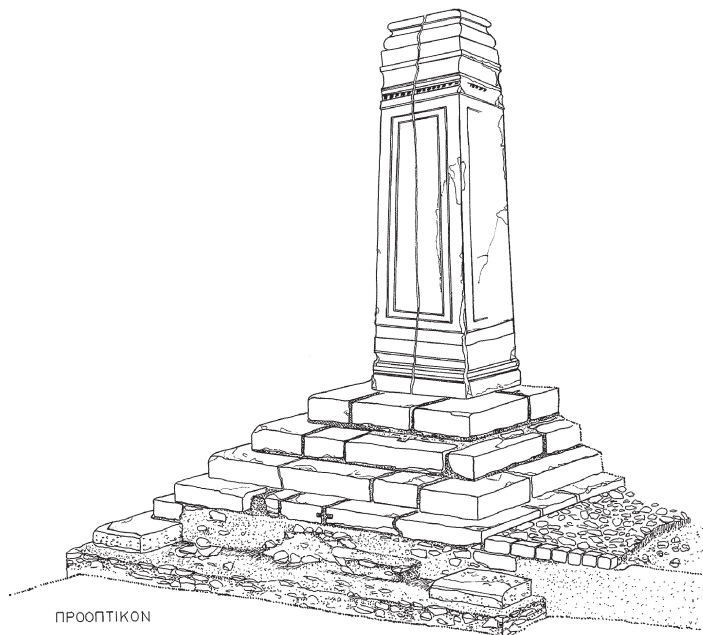
Εἰκ. 6. Κάτοψη τοῦ βάθρου τοῦ κίονα, ὅπως εἶχε διατηρηθεῖ in situ (σχέδ. τῆς ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ).

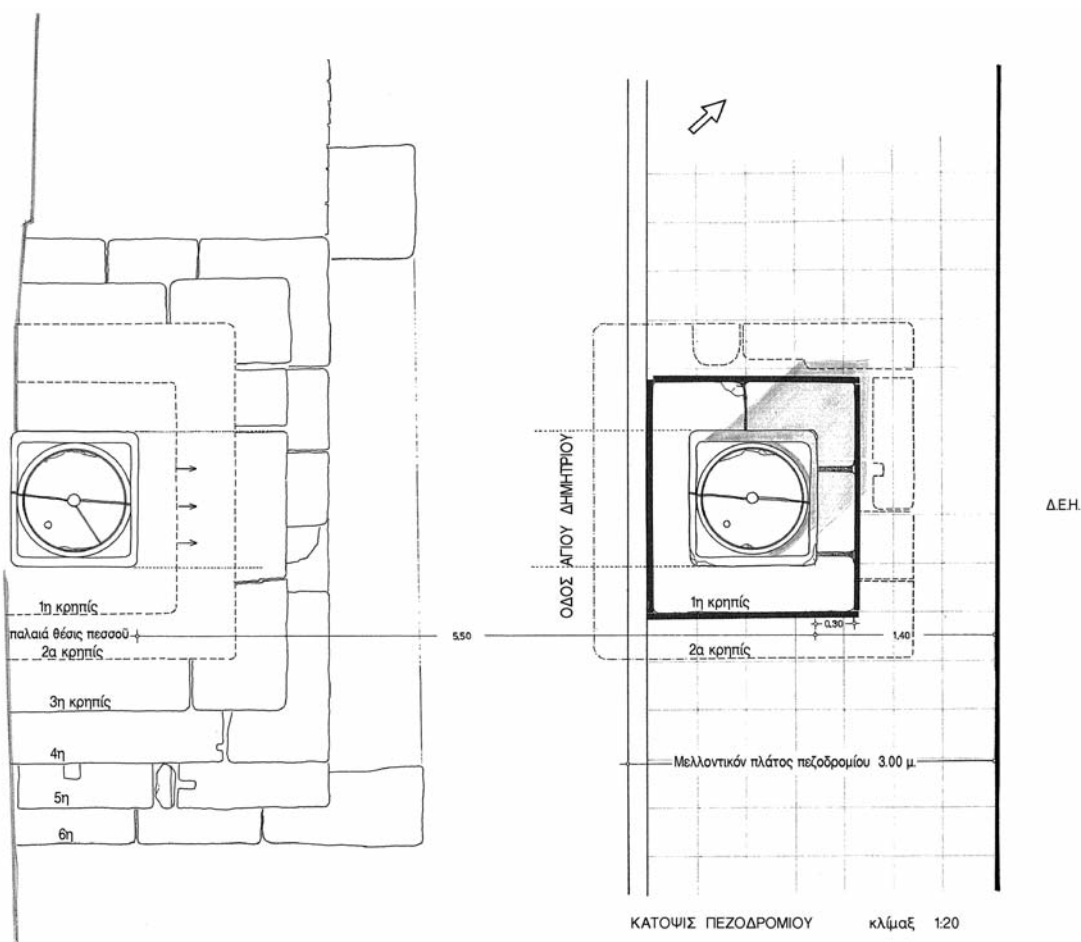
Εἰκ. 7. Ἡ βόρεια ὄψη τοῦ βάθρου τοῦ κίονα μετὰ τὴν ὑποδομὴν του (τομὴ τοῦ ἀνασκαφικοῦ σκάμματος ἀπὸ Α. πρὸς Δ.) (σχέδ. τῆς ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ).

Εἰκ. 8. Ἡ ἀνατολική ὄψη τοῦ βάθρου τοῦ κίονα μετὰ τὴν ὑποδομὴ του (τομὴ τοῦ ἀνασκαφικοῦ σκάμματος ἀπὸ Ν. πρὸς Β.) (σχέδ. τῆς ΙΣΤ' ΕΠΚΑ).

Εἰκ. 9. Προοπτικὸ σχέδιο τοῦ βάθρου τοῦ κίονα ἀπὸ ΒΔ., μετὰ τὴν ἀνασκαφή του (σχέδ. τῆς ΙΣΤ' ΕΠΚΑ).

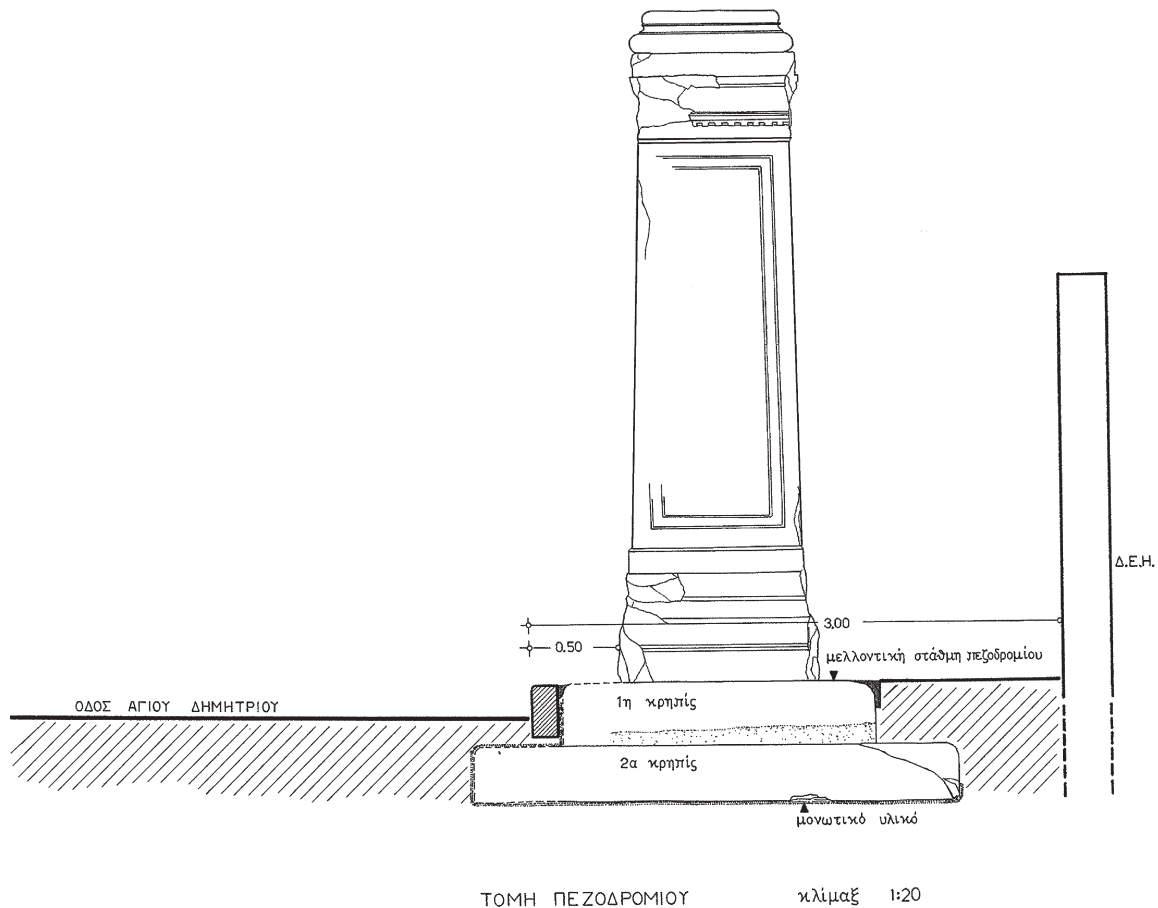
Εικ. 10. Κάτοψη του βάθρου του κίονα α) άριστερά in situ, πριν από τη μετακίνησή του και β) δεξιά στη νέα του θέση στο πεζοδρόμιο της οδού (σχέδ. της ΙΣΤ' ΕΠΚΑ).

δεμα¹³, που συνέχιζε σε βάθος το μέτωπο του κατώτερου αναβαθμού της κρηπίδας· στη βόρεια μόνο πλευρά το θεμέλιο προβάλλε από το μέτωπο κατά 20 εκ. Έάν, όπως είναι πιθανό, η θεμελίωση αυτή δεν ήταν όρατη, θα πρέπει το ανώτερο τμήμα της να μάς δίνει τη στάθμη του αρχαίου δρόμου¹⁴.

13. Σύμφωνα με το ημερολόγιο από λογάδες λίθους (ίσως εκ σχιστολίθου) και συνεκτική ύλη: υδραυλικό κονίαμα.

14. Σε βάθος 0,70-0,80 μ. από την αρχή του θεμελίου έντοπιστήκε στρώση κονιάματος σε έκταση 1,70 μ., δεν γνωρίζουμε όμως εάν σχετίζεται με τον αρχαίο δρόμο. Το λιθόστρωτο που αποκαλύφτηκε σε άρκετά υψηλότερο επίπεδο στη δυτική πλευρά, στο

ύψος της τέταρτης (από επάνω) βαθμίδας, 0,15 μ. από την επιφάνειά της (εικ. 7, 9), ανήκει πιθανότατα σε δρόμο, αλλά όχι της περιόδου που αποτυπώνεται στις παραπάνω φωτογραφικές λήψεις (σημ. 4) (σε όλες αυτές είναι όρατες τέσσερις ολόκληρες και μερικώς μία πέμπτη βαθμίδα), αλλά μιας μεταγενέστερης εποχής, κατά την οποία η στάθμη της οδού είχε ανέβει κατά 0,30 μ. περίπου.

Εἰκ. 11. Ἡ ἀνατολική ὄψη τοῦ βάθρου τοῦ κίονα μετὰ τὶς δύο ἀνώτερες βαθμίδες τῆς κρηπίδας, ὅπως τοποθετήθηκε μπροστὰ στὸν τοῖχο τοῦ ὑποσταθμοῦ τῆς ΔΕΗ (σχέδ. τῆς ΙΣΤ' ΕΠΚΑ).

Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ σχέδια τῶν εἰκ. 10-11, τὸ βάθρο μαζί μετὰ τὶς δύο ἀνώτερες βαθμίδες τῆς κρηπίδας τοῦ μετακινήθηκε κατὰ 5,50 μ. πρὸς Βορρὰ ἐπάνω στὴν ἴδια εὐθεία. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο καὶ ἀφοῦ ἀπελευθερώθηκε τὸ ὁδόστρωμα τῆς ὁδοῦ Ἀγ. Δημητρίου, τὸ βάθρο κατέλαβε μέρος τοῦ νέου πεζοδρομίου τῆς ὁδοῦ, πολὺ κοντὰ στὸν ἐξωτερικὸ τοῖχο τοῦ ὑποσταθμοῦ τῆς ΔΕΗ. Ἡ ἐπιφάνεια τῆς ἀνώτερης βαθμίδας τῆς κρηπίδας τοῦ βρῖσκεται σήμερα στὴν ἴδια μετὰ τὸ πεζοδρόμιο στάθμη. Ἐν τέλει δηλαδὴ καμιὰ ἀπὸ τὶς βαθμίδες δὲν παρέμεινε ὄρατὴ, μετὰ ἀποτέλεσμα τὸ μνημεῖο νὰ στερηθεῖ τῆς μεγαλοπρέπειας ποὺ ἔχει στὶς παλιὲς φωτογραφικὲς λήψεις. Πέραν τούτου, ἐμφανῶς παραμερισμένο καὶ κακοποιημένο¹⁵, περνᾷ σχεδὸν ἀπαρατήρητο (εἰκ. 12).

15. Ἐντελῶς πρόσφατα ἄρχισε ἀπὸ τὴν Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων τῆς πόλης καθαρισμὸς τῶν ἐπιφανειῶν

τοῦ μνημεῖου καὶ καλλωπισμὸς τοῦ χώρου ποὺ τὸ περιβάλλει.

Τὸ μονόλιθο μαρμάρينو καὶ ὀρθογώνιας διατομῆς βάθρο (εἰκ. 13-14) ἔχει ὕψος 3,50 μ., χωρὶς τὴν βάση τοῦ κίονα ποὺ ἐδράζεται στὴν ἐπιφάνειά του. Τὸ συνολικὸ ὕψος τῆς σωζόμενης κατασκευῆς – μαζὶ μὲ τὴν κρηπίδα ἀλλὰ χωρὶς τὴν ὑποθεμελίωσή της – ἦταν 5,80 μ. Ὅλες οἱ ὀψεις τοῦ βάθρου εἶναι διακοσμημένες μὲ ὀρθογώνιο πλαίσιο ἀπὸ κυμάτιο (εἰκ. 7-9, 11-14), τὸ ὁποῖο παρακολουθεῖ τὴν ἐξαιρετικὰ ραδινὴ μορφὴ του, ποὺ μειώνεται πρὸς τὰ ἄνω (πλ. κάτω 1 μ., ἄνω 90 ἐκ.). Τὸ πεσσόμορφο βάθρο πατᾶ σὲ ἀπλή συμφυῆ πλίνθο, πάνω ἀπὸ τὴν ὁποία διαμορφώνονται σπείρα, κοῖλο κυμάτιο, πλατιὰ προεξέχουσα ταινία καί, τέλος, μιὰ λιγότερο ἔξωρηγῆ εἰσέχουσα ταινία. Στὴν ἐπίστεψη (εἰκ. 15) διαμορφώνεται χαμηλότερα πλατιὰ ταινία καὶ πάνω ἀπὸ αὐτὴν κυματοφόρο γείσο μὲ ὀδόντες, τέλος ἓνα ὑψηλὸ κοῖλο κυμάτιο ποὺ μοιάζει μὲ *cavetto*. Ἐπάνω στὴν ἐπίστεψη αὐτὴ ἐδράζεται μιὰ ὑψηλὴ πλίνθος γιὰ τὴ στήριξη τῆς βάσης τοῦ κίονα, ἡ ὁποία ἀποτελεῖται ἀπὸ σπείρα, χαμηλὴ σκοτία καὶ ἓνα κυλινδρικὸ στοιχείο στὴ θέση τῆς δεύτερης σπείρας. Στὴν ἐπιφάνεια ἔδρασης τοῦ κίονα ὑπάρχει τόρμος γόμφου, καθὼς καὶ μιὰ μικρότερη ὀπή (εἰκ. 6, 10). Μιὰ κατακόρυφη ρωγμὴ διατρέχει τὸ βάθρο σὲ ὀλόκληρο τὸ ὕψος τῆς βόρειας καὶ νότιας πλευρᾶς του, ἐνῶ καλύτερα διατηρημένη ὄψη εἶναι παρὰ ταῦτα ἡ βόρεια, δηλαδὴ αὐτὴ ποὺ σήμερα εἶναι στραμμένη πρὸς τὸν τοῖχο τοῦ ὑποσταθμοῦ τῆς ΔΕΗ (εἰκ. 7, 9, 13, 14)¹⁶.

Τὸ μνημεῖο αὐτὸ στὴ σημερινὴ ὁδὸ Ἁγ. Δημητρίου, τὸν δεῦτερο σὲ σπουδαιότητα ἀρχαῖο ἄξονα τῆς πόλης μετὰ ἀπὸ αὐτὸν τῆς σημερινῆς Ἐγνατίας¹⁷, ἦταν στὴν ἀρχαϊό-

16. Ἡ δυτικὴ ὄψη τοῦ μνημείου εἶναι ἡ χειρότερα διατηρημένη καὶ ἀκολουθοῦν ἡ νότια, ἡ ἀνατολικὴ καὶ ἡ βόρεια. Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ ὑπάρχουν δύο πρόχειρα χαραγμένοι σταυροί. Ἡ μεταλλικὴ κατασκευὴ ποὺ τοποθετήθηκε γιὰ νὰ στηριχθεῖ ὁ φωτιστικὸς φανός (παραπάνω σ. 65 καὶ σημ. 4) εἶναι πιθανὸ νὰ προκάλεσε τὴν κατακόρυφη ρωγμὴ ποὺ διατρέχει σὲ ὀλόκληρο τὸ ὕψος τοῦ τῆς βάθρου. Στὴ δυτικὴ πλευρὰ ἡ διάβρωση τῆς ἐπιφάνειας εἶναι ιδιαίτερα προχωρημένη, ἔτσι ὥστε στὴν περίπτωση ποὺ ἔφερε ἐπιγραφὴ αὐτὴ θὰ μπορούσε νὰ ἔχει παντελῶς καταστραφεῖ χωρὶς νὰ ἀφήσει ἴχνη. Εἶναι μάλιστα στραμμένη πρὸς τὴ δυτικὴ εἴσοδο τῆς πόλης (Ληταία), πράγμα ποὺ θὰ ὀδηγοῦσε στὴν ὑπόθεση ὅτι αὐτὴ ἦταν ἡ κύρια ὄψη (γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. καὶ παρακάτω). Σήμερα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν διάβρωση, φέρει μιὰ σειρὰ ἀπὸ ὀπὲς ποὺ συνδέονται μὲ νεότερες ἐπεμβάσεις. Οἱ δύο ἀπὸ αὐτὲς κατὰ μῆκος τῆς ἀριστερῆς πλευρᾶς (μιὰ στὸν κορμὸ καὶ μιὰ στὴν βάση) φέρουν ὑπολείμματα σιδερένιων γάντζων. Ἄλλες τρεῖς (διάμ. 2-3 ἐκ.) βρίσκονται στὸ κατώτερο μέρος τοῦ κορμοῦ, σὲ εὐθεία περιήπου γραμμῆ, σὲ ἴσες σχεδὸν ἀποστάσεις, καὶ μιὰ τέταρτη ὑψηλότερα κοντὰ στὴ δεξιὰ

ἀκμὴ τοῦ λίθου. Τέσσερις ἀκόμη μικρὲς ὀπὲς μὲ ὑπολείμματα σιδερένιων γόμφων ὑπάρχουν στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ, ἀνάμεσα στὶς προηγούμενες, τρεῖς ὀρίζοντες κυκλικὴ ρηχὴ βάθυνση.

17. Γιὰ τὸν πολεοδομικὸ ἴσθμὸ τῆς Θεσσαλονίκης, βλ. τὴ μονογραφία τοῦ Vitti 1996, 67-86, ἐνῶ τὰ νεώτερα στοιχεῖα ποὺ ἔχουν προκύψει ἔκτοτε δὲν ἔχουν συστηματοποιηθεῖ. Γιὰ τὴν ἀρχαία ὁδὸ ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὴ σημερινὴ ὁδὸ Ἐγνατία σωστὰ ὁ Vitti χρησιμοποιοῖ τὴν ὀνομασία «Ἐγνατία» (δηλ. τὴ λέξη σὲ εἰσαγωγικά). Μιὰ ἄλλη ὀνομασία μὲ τὴν ὁποία ὁ ἀρχαῖος αὐτὸς δρόμος ἀναφέρεται συχνὰ στὴ νεότερη βιβλιογραφία, δηλαδὴ *via Regia* (π.χ. Δημητριάδης 1983, 208 σημ. 30), ὀφείλεται σὲ αὐθαίρετη χρῆση τῆς ἀπὸ τὸν O. Tafrafi, *Topographie de Thessalonique* (Paris 1913) 21, 121, ὁ ὁποῖος υἰοθέτησε καὶ γιὰ τὴ Θεσσαλονικὴ τὸ ὄνομα ποὺ ὁ Τίτος Λίβιος (39,27,10) χρησιμοποιοῖ γιὰ μιὰ σημαντικὴ ὁδὸ τοῦ μακεδονικοῦ βασιλείου, βλ. Th. Stefanidou-Tiveriou, *Die Palastanlage des Galerius in Thessaloniki*, στὸ N. Cambi (ἐπιμ.), *Diocletian, Tetrarchy and Diocletia's Palace, Proceedings of the International Conference, Split, September 18th to 22nd 2005* (Split 2009) 409.

Εἰκ. 12. Τὸ βάθρο κίονα, ἀνατολική ὄψη (φωτ. Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου, 2014).

Εἰκ. 13. Τὸ βάθρο κίονα, βόρεια ὄψη (φωτ. τῆς ΙΣΤ' ΕΠΚΑ, 1975).

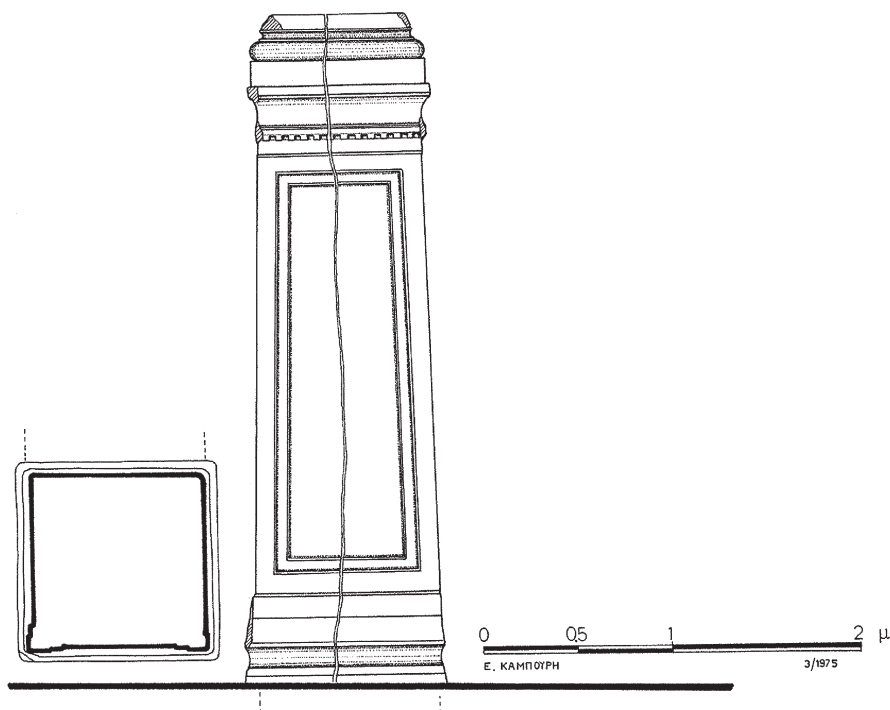
τητα πέρα ἀπὸ κάθε ἀμφιβολία ἓνα μνημεῖο περίοπτο. Ἐὰν ἦταν στημένο ἐπάνω στὸ ἄξονα τοῦ ἀρχαίου δρόμου ἢ μετατοπισμένο ἀπὸ αὐτὸν στὴ μία (τὴ νότια πιθανὸν) πλευρά του, εἶναι ἓνα ἐρώτημα ποῦ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀπαντηθεῖ καταρχὰς με βάση τὰ στοιχεῖα ποῦ διαθέτουμε¹⁸. Θὰ ἐπανέλθω ὁμως σὲ αὐτὸ τὸ ζήτημα παρακάτω. Ὁ κορμὸς τοῦ κίονα, με δεδομένη τὴ διάμετρο τῆς βάσης (περ. 0,80 μ.), ὑπολογίζουμε ὅτι θὰ ἔφτανε τὰ 6,50 μ. περίπου, καὶ τὸ συνολικὸ ὕψος τοῦ βάθρου (κρηπίδας, πεσσόμορφου βάθρου, κίονα καὶ κιονοκράνου) εἶναι πιθανὸ νὰ πλησίαζε τὰ 13 μ.

Κατὰ τὴν Τουρκοκρατία τὸ «παράδοξον καὶ ἄφωνον τοῦτο μνημεῖον», ὅπως τὸ ἀποκαλεῖ ὁ Χατζῆ-Ἰωάννου, ὀνομαζόταν Ὁφειὸς μάρμαρον - *Yılan Mermer*¹⁹. Ὁ ἴδιος προ-

18. Δὲν μοῦ εἶναι γνωστὸ ἐὰν ἔχουν ἐντοπιστεῖ οἰκοδομικὲς γραμμὲς τοῦ ἀρχαίου δρόμου. Οἱ σημερινὲς οἰκοδομικὲς γραμμὲς πρέπει νὰ εἶναι μετατοπισμένες πρὸς Νότον σὲ σχέση με αὐτὲς τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ὅπως συμπεραίνουμε ἀπὸ τὶς φωτογραφίες (βλ. σημ. 4 καὶ ἐδῶ εἰκ. 1-3). Σὲ αὐτὲς τὸ ἀρ-

χαῖο βάθρο βρίσκεται περίπου στὴν περαιοσιὰ τῆς νότιας οἰκοδομικῆς γραμμῆς ἀφήνοντας ἐλεύθερο τὸ πλάτος τοῦ δρόμου, ἐνῶ στὴ δεκαετία τοῦ 1970 τὸ βάθρο βρισκόταν πάνω στὸ δόστρωμα, στὸ βόρειο μισό του, ἐμποδίζοντας τὴν κυκλοφορία (εἰκ. 4).

19. Χατζῆ-Ἰωάννου 1879, 17.

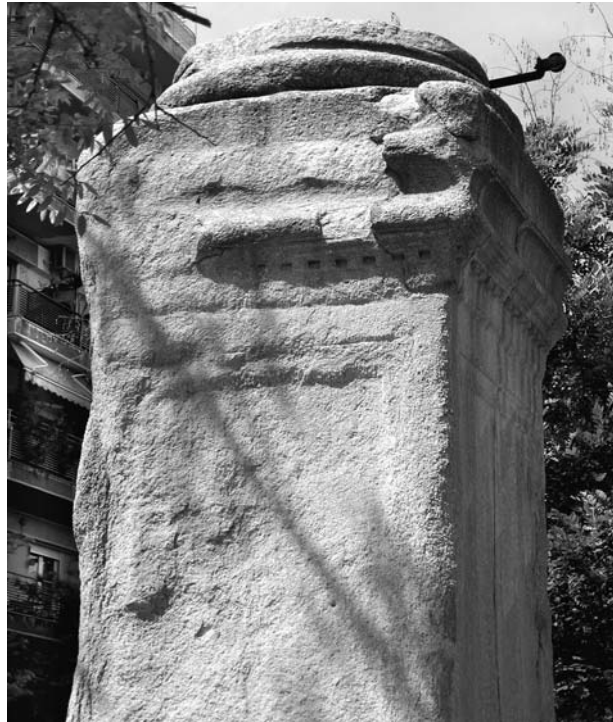
Εἰκ. 14. Ὁριζόντια τομὴ καὶ βόρεια ὄψη τοῦ βάθρου τοῦ κίονα (σχέδ. τῆς ΙΣΤ' ΕΠΚΑ).

σπαθεῖ νὰ αἰτιολογήσει τὴν ὀνομασία αὐτὴ μὲ τὴν ὑπόθεση ὅτι στὴν κορυφή του θὰ ἦταν ἄλλοτε στημένο ἓνα φίδι καὶ συμπεραίνει ὅτι «τὸ περὶ τὸ μνημεῖον μέρος ἦν Ἀσκληπιεῖον»²⁰. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐν λόγῳ μαρτυρία τοῦ Χατζῆ-Ἰωάννου, δὲν ἔχει ἐντοπιστεῖ μέχρι σήμερα καμιά ἄλλη ἀναφορὰ περιηγητῆ τῆς πόλης ποὺ νὰ μπορεῖ μὲ βεβαιότητα νὰ συνδεθεῖ μὲ τὸ μνημεῖο τῆς Ἁγ. Δημητρίου. Σύμφωνα μὲ τὸν Β. Δημητριάδη, σὲ αὐτὸ ἀναφέρεται ὁ Gabriele Cavazza, γραμματέας τοῦ Βενετοῦ βάλιου (πρέσβη) Lorenzo Bernardo ποὺ πέρασε ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη τὸν Μάιο τοῦ 1591²¹. Οἱ Βενετοὶ εἶδαν «ὄρθιαν μίαν ἀκεραίαν κολώναν, σημαντικοῦ μεγέθους, ἐκ λίθου πορφυρίτου, ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῆς ὁποίας λέγεται ὅτι εἰς παλαιὰν ἐποχὴν ἦτο ἓνας ὄφις, λατρευόμενος ἀπὸ τοὺς κατοικοὺς ὡς θεός». Ἡ σύνδεση καὶ τοῦ κίονα αὐτοῦ μὲ φίδι εἶναι ὁ μόνος λόγος ποὺ ἐπέτρεψε τὸν Β. Δημητριάδη νὰ τὸν ταυτίσει μὲ τὸν *Κίονα τῶν Ὁφείων* (*Yılan Mermer*) τῆς Ἁγ. Δημητρίου, ταύτιση ποὺ ὁμως προσκρούει σὲ πολλὰ ἐμπόδια. Τὸ πρῶτο ἀπὸ αὐτὰ εἶναι ὅτι

20. Μνημονεύει ἀκόμη καὶ τὴν ὑπαρξὴ στὴ Θεσσαλονίκη Ἀσκληπιάδος φυλῆς, Χατζῆ-Ἰωάννου 1879, 17.

21. Δημητριάδης 1983, 149 σημ. 128. Ἀναλυτικὰ γιὰ τὸ ἡμερολόγιο τοῦ Gabriele Cavazza, ποὺ ἐξεδόθη τὸ 1886, Κ. Α. Μέρτζιος, *Μνημεῖα Μακεδονικῆς Ἱστο-*

ρίας (Θεσσαλονίκη 1947) 125 κέ. καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τὴν κολόνα ἀπὸ πορφυρίτη, αὐτόθι 135. Γιὰ τὸ ὄδοιπορικὸ τοῦ L. Bernardo, βλ. Vitti 1996, 35 μὲ σημ. 27 (μὲ τὶς ἴδιες πληροφορίες). Πρβ. Γρηγορίου, Χεζίμου γλου ὁ.π. (σημ. 4) 36-41.

Εἰκ. 15. Τὸ βάθρο τοῦ κίονα, ἄνω μέρος μὲ τὴ βάση τοῦ κίονα (φωτ. Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου, 2014).

σύμφωνα μὲ τὸν Cavazza ἡ κολόνα αὐτὴ βρισκόταν στὴ συνοικία πάνω ἀπὸ τὴν Καμάρα, πληροφορία ποὺ ὁ Δημητριάδης παρακάμπτει μὲ τὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ περιηγητὴς κάνει λάθος στὴν τοπογραφικὴ αὐτὴ ἔνδειξη. Ἀλλὰ καὶ ἡ περιγραφή τοῦ μνημείου ὡς κολόνας ἀπὸ πορφυρίτη δὲν μπορεῖ νὰ χρησιμεύσει στὴν ταύτιση. Θὰ πρέπει νὰ λάβουμε ὑπόψη ὅτι, ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Cavazza ἐπισημαίνει, στοὺς δρόμους τῆς πόλης ἦταν ὄρατοὶ ἀρκετοὶ κίονες ἀπὸ πορφυρίτη ἢ ἄλλο μάρμαρο²². Ὅσο γιὰ τὸ φίδι, ποὺ συνδέθηκε τόσο μὲ τὴν κολόνα ἀπὸ πορφυρίτη ὅσο καὶ μὲ τὸν *Κίονα τῶν Ὁφεων* (*Yılan Mermer*), μποροῦμε νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι ἔχει νὰ κάνει μὲ μιὰ λαϊκὴ δοξασία, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία κάποιοι δαίμων μὲ τὴ μορφή φιδιοῦ κατοικοῦσε σὲ κάθε τέτοιου εἴδους μνημεῖο. Γύρω ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα μνημεῖα τῆς Κωνσταντινούπολης δημιουργήθηκαν, ὡς γνωστόν, διάφορες παραδόσεις, στὶς ὁποῖες οἱ κίονες ἀποκοῦσαν ἀπειλητικὸ χαρακτήρα ἢ ἐνίοτε προστατευτικὲς-ἀποτροπαϊκὲς δυνάμεις²³.

Ποιὰ ἦταν ὁμως ἡ λειτουργία ἐνὸς τόσο ὑψηλοῦ κίονα πάνω σὲ ἓναν σημαντικὸ ἄξονα τῆς ἀρχαίας πόλης; Ἡ μορφή καὶ οἱ διαστάσεις του δὲν ἐπιτρέπουν καμιά ἄλλη ἐρμηνεία

22. Μέγριτς ὀ.π. (σημ. 21) 133.

23. Jordan-Ruwe 1995, 125 μὲ σημ. 633.

παρὰ ὅτι ἀποτελοῦσε βάση ἐλεύθερα στημένου ἀνδριάντα. Ἡ ἀνίδρυσή του πάνω σε μνημειακή περίοπτη κρηπίδα δὲν ἀφήνει καμιά ἀμφιβολία ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ ἓνα αὐτόνομο μνημεῖο μιᾶς κατηγορίας, πολυάριθμα παράλληλα τῆς ὁποίας βρίσκονται στὴν Κωνσταντινούπολη (εἰκ. 16). Ἡ νέα Ρώμη υἱοθετεῖ, ὡς γνωστόν, ἀπὸ τὴν παλαιὰ πρωτεύουσα τὸν μνημειακὸ αὐτὸν τύπο, ποὺ θὰ ἀποκτήσει ἐμβληματικὴ σημασία μέσα στὸ ἀστικό της τοπίο. Ἀρχικὰ ὁ κίονας τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου στὸ Forum τοῦ αὐτοκράτορα αὐτοῦ σηματοδοτεῖ τὴν ἴδρυση τῆς νέας πρωτεύουσας καὶ στὴ συνέχεια οἱ κίονες μεταγενέστερων αὐτοκρατόρων, ἕως τὸν Φωκά, λειτουργοῦν μὲ ἀνάλογο τρόπο: σηματοδοτοῦν ὀπτικὰ τὶς νέες συνοικίες τῆς πόλης μέσα στὸ πλαίσιο τοῦ πολεοδομικοῦ της ἴστοῦ καὶ ταυτόχρονα καθίστανται σύμβολα ἐξουσίας τοῦ κάθε νέου ἡγεμόνα²⁴. Τὸ ὕψος τους, στίς περιπτώσεις μὲ μονόλιθο κορμό, δὲν ξεπερνᾶ τὰ 20 μ., ἐνῶ σὲ αὐτοὺς ποὺ ἀποτελοῦνται ἀπὸ περισσότερους σπονδύλους μπορεῖ νὰ φτάσει τὰ 50 μ. μαζί μὲ τὸ ἄγαλμα²⁵. Ὁ κίονας τῆς Θεσσαλονίκης μαζί μὲ τὸ ἄγαλμα θὰ ἔφτανε μόλις τὰ 15-16 μ. Ἡ βαθυιδωτὴ κρηπίδα εἶναι ἓνα ἰδιαίτερο χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο τους, ποὺ στὸν μνημειώδη κίονα τοῦ Ἀρκαδίου εἶχε ὕψος 3,10 μ.²⁶ Μιὰ σειρὰ ἀπὸ μνημεῖα τοῦ εἴδους αὐτοῦ εἶναι γνωστὰ καὶ ἀπὸ ἄλλες πόλεις τῆς ἀνατολικῆς αὐτοκρατορίας καὶ συνδέονται μὲ ὀδικοὺς ἄξονες, ὅπως τὸ ἰουστινιάνειο τετρακίονιο στὸ μέσο τῆς Ἀρκαδιανῆς τῆς Ἐφέσου²⁷ ἢ τὸ ἐπίσης τετρακίονιο μνημεῖο στὴ δυτικὴ πύλη τῆς Κάτω Ἀγορᾶς τῆς Ἐφέσου τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. (εἰκ. 17)²⁸.

Γιὰ τὴν ἴδρυση τέτοιων μνημείων ἐπιλέγονταν συνήθως κομβικὰ σημεία: ἡ διασταύρωση δύο σημαντικῶν ὁδῶν²⁹, μιὰ πλατεία στὴν ὁποία ὀδηγοῦσε ἡ κεντρικὴ ὁδός³⁰ ἢ μιὰ πλατεία στὴν ὁποία συνέβαλλαν δύο δρόμοι³¹. Σὲ κάποιες περιπτώσεις οἱ κίονες ὑψώνονταν ἐν μέσῳ τῆς ὁδοῦ, ὅπως στὴν κεντρικὴ ὁδὸ τῆς Ἀπάμειας³², ὅπου τοποθετήθηκαν

24. Γιὰ τὸν τύπο τοῦ μνημείου αὐτοῦ βλ. Jordan-Ruwe 1995, Bauer 1996, σποράδην (κυρίως 179-182, 271-278, 336-338, 365-373). Βλ. ἐπίσης J.-P. Sodinì, *Images sculptées et propagande impériale du IVe au VIe siècle: recherches récentes sur les colonnes honorifiques et les reliefs politiques à Byzance*, στὸ A. Guilou, J. Durand (ἐπιμ.), *Byzance et les images, Conférence au musée du Louvre du 5 octobre au 7 décembre 1992* (Paris 1994) 41-94, καὶ τελευταῖα σὲ συνᾶρτηση μὲ τὰ κολοσσιαῖα ἀγάλματα στὴ Ρώμη, B. Ruck, *Die Grossen dieser Welt. Kolossalporträts im antiken Rom* (Heidelberg 2007) 113-116, πίν. 9. Γιὰ συγκεκριμένα μνημεῖα κυρίως τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τῆς Ἀντιόχειας, βλ. Mayer 2002, 91 κέ. καὶ γιὰ τὸν λεγ. κίονα τοῦ Ἰουλιανοῦ στὴν Ἄγκυρα: M. Kadioğlu, Column of Belkiz, στὸ M. Kadioğlu, K. Görkay, S. Mitchell, *Roman Ancyra* (Istanbul 2011) 225-238.

25. Βλ. Jordan-Ruwe 1995, 178, ὅπου ἀναφέρεται ὡς ὑψηλότερο μνημεῖο τῆς κατηγορίας ὁ κίονας τοῦ

Ἰουστινιανοῦ.

26. Αὐτόθι 144, 149, 170 μὲ σημ. 954, 174, κυρίως πίν. 14, 17, 20. Bauer 1996, 209 μὲ σημ. 456, 272, πίν. 19,3, 20,1, 25,1.

27. Jordan-Ruwe 1995, 181-183, ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία. Bauer 1996, 271-275, 371, εἰκ. 91.

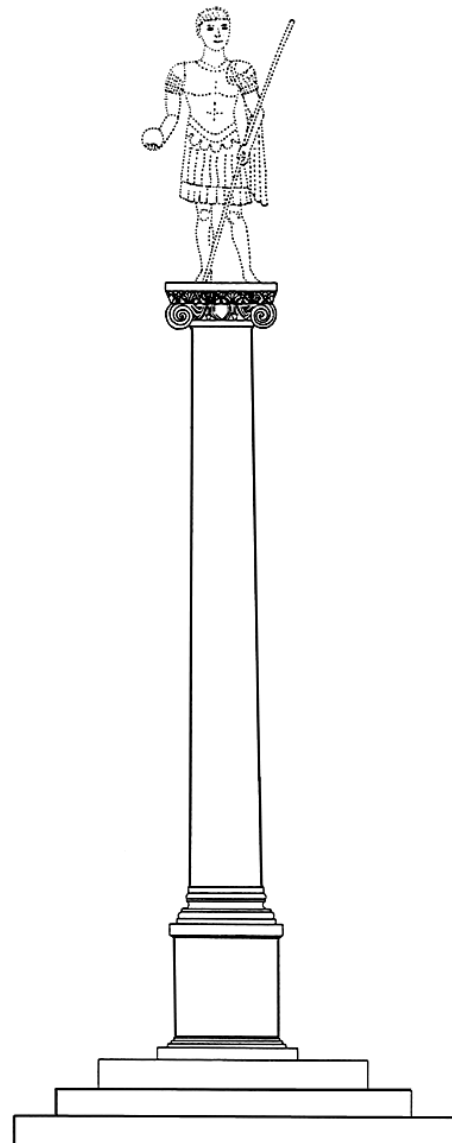
28. Jobst 1989, 245-255. Bauer 1996, 275-276, εἰκ. 82.

29. Ὅπως συμβαίνει λ.χ. στὴν Πέργη ἢ τὸ Luxor, Bauer 1996, 367, 369, εἰκ. 88, πίν. 35,1-2.

30. Βλ. τὴν περίπτωση τῆς Ἱερουσαλήμ, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ ψηφιδωτὸ τῆς Μάδαβα, αὐτόθι 366-367, εἰκ. 89.

31. Βλ. τὴν περίπτωση τῆς Justiniana Prima, αὐτόθι 371, εἰκ. 93-94.

32. Αὐτόθι 367, πίν. 34,1-2. Παρόμοια θέση εἰκάζεται ὅτι καταλάμβανε ἓνας κίονας ποὺ παραδίδεται γιὰ τὴν Δαμασκὸ, αὐτόθι 367-369.

Εἰκ. 16. Ὁ κίονας τοῦ Ἀρκαδίου στὴν Κωνσταντινούπολη (σχέδ.: Παρίσι, *Bibliothèque Nationale*, Mayer 2002, πίν. 22).

Εἰκ. 17. Ἀναπαράσταση ἑνὸς κίονα μὲ τὸ ἄγαλμα ποὺ ἔφερε, ἀπὸ τὸ τετρακίονιο στὴ δυτικὴ πύλη τῆς Κάτω Ἀγορᾶς τῆς Ἐφέσου (Jobst 1989, 252, εἰκ. 3).

ἔτσι ὥστε νὰ τὴ διαιροῦν σὲ τρία τμήματα. Δὲν γνωρίζουμε πῶς ἀκριβῶς ἦταν στημένος ὁ κίονας τῆς Θεσσαλονίκης. Ἐὰν εἶχε τοποθετηθεῖ ἐπάνω στὸ ὁδόστρωμα, κύρια ὄψη του θὰ ἦταν ἴσως ἡ δυτική, ἡ στραμμένη πρὸς τὴ Ληταιά πύλη. Ἡ ὄψη αὐτὴ θὰ μπορούσε μάλιστα νὰ φέρει καὶ τὴν ἐπιγραφή, λόγω ὅμως τῆς βαθιᾶς διάβρωσης τῆς ἐπιφάνειάς της, δὲν ὑπάρχει κανένα ἴχνος³³. Μιὰ ἄλλη δυνατὴ θὰ ἦταν νὰ εἶχε τοποθετηθεῖ στὸ μεταίχμιο μεταξὺ μιᾶς πλατείας καὶ τοῦ δρόμου μὲ κύρια ὄψη στὸν Βορρᾶ, ὅπως δηλαδὴ καὶ τὴν ἐποχὴ πού διαμορφώθηκε ἡ πλατεία τῶν Ὁφειν. Ἡ διευθέτηση αὐτὴ θὰ ἦταν ἀνάλογη μὲ πολλῶν κίωνων τῆς Κωνσταντινούπολης, οἱ ὁποῖοι ἐντάσσονται σὲ πλατείες πού ἀνοίγονταν κατὰ μῆκος τῆς Μέσης ὁδοῦ³⁴.

Ἀνδριάντες πάνω σὲ ὑψηλοὺς κίονες προορίζονταν ἀποκλειστικὰ γιὰ τὸν αὐτοκράτορα καὶ τὰ μέλη τοῦ οἴκου του³⁵. Ἡ ἐξύψωση τοῦ τιμώμενου πάνω ἀπὸ τοὺς συνήθεις θνητοὺς πού ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴν ἐπιλογὴ τῆς ὑψηλῆς βάσης, κρίθηκε ὡς ὁ καταλληλότερος τρόπος προβολῆς τοῦ βυζαντινοῦ μονάρχη³⁶. Θεωρῶ συνεπῶς βέβαιο ὅτι καὶ ὁ κίονας στὴν ὁδὸ Ἁγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης προοριζόταν γιὰ τὴ στήριξη τοῦ ἀνδριάντα ἐνὸς αὐτοκράτορα τῆς περιόδου ἀπὸ τὸν 4ο ἕως τὸν 6ο αἰ. Σὲ μιὰ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἡ Θεσσαλονίκη δὲν ἦταν πλέον αὐτοκρατορικὴ πρωτεύουσα, κατεῖχε ὅμως ἐξέχουσα θέση καὶ ρόλο στὸ πλαίσιο τῆς ἀνατολικῆς αὐτοκρατορίας, τὸ μνημεῖο θὰ πρόβαλλε τὸν τιμώμενο αὐτοκράτορα καὶ ταυτόχρονα θὰ σημάδευε τὴν πολεοδομικὴ εἰκόνα τῆς πόλης³⁷. Ὅπως εἶναι γνωστό, ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. καὶ ἐξῆς οἱ ἀναθέτες αὐτοκρατορικῶν μνημείων στὴ Ρώμη καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη, ἀλλὰ καὶ τὶς ἐπαρχιακὲς πόλεις, ἀνήκουν σὲ ἕνα περιορισμένο κύκλο κρατικῶν ἀξιοματούχων, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται ἡ περίπτωση νὰ ἐπρόκειτο γιὰ ἀνάθεση τῆς ἴδιας τῆς πόλης.

Ἀπὸ ἕνα δεῦτερο ὅμοιο, ἂν καὶ λίγο μικρότερο, μνημεῖο πιστεύω ὅτι προέρχεται καὶ τὸ βάθρο κίονα μὲ ἀνάγλυφες παραστάσεις τῶν προσωποποιημένων πόλεων τῆς Ρώμης καὶ τῆς Κωνσταντινούπολης ἄλλοτε στὸ Παλιὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο καὶ ἀπὸ τὸ 1997 στὸ Μουσεῖο Βυζαντινοῦ Πολιτισμοῦ τῆς Θεσσαλονίκης. Βρέθηκε τὸ 1934 κοντὰ στὴ

33. Βλ. παραπάνω σημ. 16.

34. Jordan-Ruwe 1995, 196-200, 203, χάρτης σ. 196. Γιὰ τοὺς ἀναφερόμενους στὴ Notitia urbis Constantiopolitanae κίονες, βλ. A. Berger, *Regionen und Straßen im frühen Konstantinopel*, *IstMitt* 47, 1997, 378.

35. Jordan-Ruwe 1995, 124, 201, καὶ γιὰ τὶς σχετικὲς γραμματειακὲς πηγές, αὐτόθι 211-241. Bauer 1996, 273, 336-337. Πρβ. Bauer 1997, 445. Ἐνδέχεται ὥστόσο νὰ ὑπάρχουν κάποιες ἐξαιρέσεις. Ἔτσι γιὰ τὸν λεγ. κίονα τῶν Γότθων στὴν Κωνσταντινούπολη ἔχει ὑποστηριχθεῖ μὲ βάση ἕνα χωρίο τοῦ Ἰωάννη Λυδοῦ ὅτι ἔφερε ἄγαλμα τῆς Fortuna, R. H. W. Stichel, *Fortuna Redux, Pompeius und die Götten. Bemerkungen zu einem wenig beachteten Säulenmonument Konstan-*

tinopels, *IstMitt* 49, 1999, 467-492.

36. Bauer 1996, 336-337.

37. Νεότερα, σημαντικὰ εὐρήματα τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς στὴν περιοχὴ ὅπου ὑψωνόταν ὁ κίονας, ὀδηγοῦν στὴν ὑπόθεση ὅτι πιθανὸν ὑπῆρξε ἐδῶ μιὰ εὐρείας κλίμακας πολεοδομικὴ παρέμβαση, τὴν ὁποία ἡ Δ. Μακροπούλου ἀπέδωσε σὲ αὐτοκρατορικὴ πρωτοβουλία (προφορικὴ ἀνακοίνωση στὶς 22.3.2015). Γιὰ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα πού ἀποκάλυψε μέρος μεγάλου συγκροτήματος, βλ. Α. Χατζηϊωαννίδης, Χ. Κουτσογιάννης, Μ. Ἀρβανιτάκη, Χ. Γουίδης, Σωστικὴ ἀνασκαφὴ οἰκοπέδου στὴν ὁδὸ Δουμπιάτη 27-29. Ἀποκαλύπτοντας ἕνα παλαιοχριστιανικὸ συγκρότημα, *AEMΘ* 28, 5-7 Μαρτίου 2015 (ὑπὸ δημοσίευση).

βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου, μεταξὺ τῶν ὁδῶν Ἁγ. Δημητρίου καὶ Κασσάνδρου, καὶ ὡς ἐκ τούτου μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἦταν καὶ αὐτὸ στημένο στὸ ἄξονα Ληταίας καὶ Νέας Χρυσῆς Πύλης, ἀρκετὰ ἀνατολικότερα ἀπὸ τὸ πρῶτο. Εἶναι ἀκόμη οὐσιαστικὰ ἀδημοσίευτο καὶ ἡ λειτουργία του δὲν ἔχει κατανοηθεῖ, ἡ ἀναλυτικὴ του παρουσίαση ξεπερνᾷ ὅμως τὸ πλαίσιο τῆς παρούσας δημοσίευσης³⁸.

ΘΕΟΔΟΣΙΑ ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ-ΤΙΒΕΡΙΟΥ

BIBLIOΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Bauer 1996 F. A. Bauer, *Stadt, Platz und Denkmal in der Spätantike. Untersuchungen zur Ausstattung des öffentlichen Raums in den spätantiken Städten Rom, Konstantinopel und Ephesos* (Mainz 1996).
- Δημητριάδης 1983 Β. Δημητριάδης, *Τοπογραφία τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας 1430-1912* (Θεσσαλονίκη 1983).
- Δύση τῆς Ἀνατολῆς 2012 Γ. Ἐπαμεινώνδας, Ι. Δ. Στεφανίδης, *Ἡ Δύση τῆς Ἀνατολῆς. Θεσσαλονίκη 1870-1912. Τὰ χρόνια τοῦ μετασχηματισμοῦ* (δίγλωσσο στὰ ἑλληνικὰ καὶ ἀγγλικά. Μορφωτικὸ Ἴδρυμα Ἑθνικῆς Τραπέζης, Ἀθήνα 2012).
- Jobst 1989 W. Jobst, Ein spätantikes Säulenmonument in Ephesos, *IstMitt* 39, 1989, 245-255.
- Jordan-Ruwe 1995 M. Jordan-Ruwe, *Das Säulenmonument. Zur Geschichte der erhöhten Aufstellung antiker Porträtstatuen*, AMS 19 (Bonn 1995).
- Θεσσαλονίκη 2002 *Ἡ Θεσσαλονίκη μέσα ἀπὸ τὸν φακὸ τοῦ Ἀριστοτέλη Ζάχου 1912-1917* (Μουσεῖο Μπενάκη, Ἀθήνα 2002).
- Mayer 2002 E. Mayer, *Rom ist dort, wo der Kaiser ist* (Mainz 2002).
- Stefanidou-Tiveriou (ὑπὸ δημοσίευση) Th. Stefanidou-Tiveriou, Thessalonike: monumental images of Late Antiquity. Imperial statues on columns, στὸ J. Fournier, Μ. Γ. Παρισάκη (ἐπιμ.), *La domination romaine sur les communautés du Nord Égéen (IIe s. av. J.-C. - IIe s. apr. J.-C.) entre ruptures et continuités, Athènes, Vendredi 13 mars 2015*, Μελετήματα (ὑπὸ δημοσίευση).
- Vitti 1996 M. Vitti, *Ἡ πολεοδομικὴ ἐξέλιξη τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὴν ἵδρυσή της ἕως τὸν Γαλέριο* (Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 160, Ἀθήνα 1996).
- Χατζῆ-Ἰωάννου 1879 Μ. Χατζῆ-Ἰωάννου, *Θερμαῖς, ἥτοι περὶ Θεσσαλονίκης*, Μέρος Α'. *Ἱστορία καὶ Ἀρχαιολογία* (Ἀθήναι 1879).

38. Αναλυτικὰ γιὰ τὸ μνημεῖο καὶ τὴν ἐρμηνεία του, Stefanidou-Tiveriou (ὑπὸ δημοσίευση).

SUMMARY

THE *SERPENT MARBLE* (*YILAN MERMER*) IN THESSALONIKI:
A MONUMENT FOR AN EMPEROR

Once a splendid monument, an important testimony to the history of ancient Thessalonike, nowadays it stands neglected in front of the main electricity substation on Odos Ayiou Dimitriou. Evidently relegated and badly battered, it goes more or less unnoticed by passers-by; but even archaeologists and art historians have turned their backs on it for the last forty years. Recently the Archaeological Service has begun cleaning work. I am referring to the three-and-half-meter tall marble pedestal which once stood in a conspicuous position in the middle of the very roadway that is now Odos Ayiou Dimitriou. Before the great fire of 1917 it formed part of a square known as *Serpent Square*, on account of this ancient monument, which was called the *Serpent Marble* (*Yılan Mermer*) in the Ottoman period. According to popular tradition, a demon in the form of a snake lived in the monument. A series of photographs, mainly from the early twentieth century show it rising up majestically on a high, stepped platform.

In 1975, when Ayiou Dimitriou was widened, the Archaeological Service carried out an exploratory excavation which revealed the whole of the stepped platform, which brought the pedestal's overall height to nearly 6 m. After detailed drawings had been made, the base was moved some 5 m to the north, in order to clear the roadway. Since then it has stood on the new pavement in front of the wall of the electricity sub-station, stripped of its stepped platform and its conspicuous location.

On top of this tall, slender pedestal with its classical mouldings, there was a column which would have supported a statue. The whole construction, including the statue, would have been ca 15-16 m high. In other words it belonged to a category of monuments of which numerous examples are known to us from Constantinople, i.e. imperial column statues. These statues of emperors were set up on columns that could reach up to 50 m in height. They dominated fora or arterial roads and acted as optical markers for the various quarters of the city, while at the same time being symbols of the authority of each new ruler. First of all Constantine the Great, adopting the type from the former imperial capital, Rome, erected just such a column in his eponymous forum to mark the founding of the new capital in 330 CE. Subsequent emperors followed his lead right up to Phocas in the early seventh century. Throughout late antiquity (fourth - sixth centuries) the impact of this type of monument was also felt in other great cities of the Eastern Empire, such as Ephesos, Antiocheia, Apamea etc. and, as the monument from Odos Ayiou Dimitriou attests, in Thessalonike too.

In late antiquity the ancient tradition of setting up honorific statues not just of the emperors but also of other important personages in public spaces in cities was kept alive in the Eastern Empire and found in Thessalonike too. Even though after Galerius Thessalonike was no longer an imperial capital, there is no doubt that the city continued to have high-ranking status and an important administrative role within the empire.

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΧΩΡΟ ΤΟΥ ΑΣΚΛΗΠΕΙΟΥ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΘΟΥΡΙΑΣ

Οἱ ἐπιγραφές ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς ἀρχαίας Θουρίας, ποὺ παρουσιάζονται ἐδῶ, εἶναι ὅλες ἀναθηματικὲς καὶ ἀποκαλύφθηκαν στὸν χώρο ἔμπροσθεν τοῦ ναοῦ. Οἱ δύο ἐξ αὐτῶν (ὑπ' ἀρ. 3 καὶ 4) ἦταν χαραγμένες στὴν πρόσθια ἐπιφάνεια τῶν ἀντίστοιχων ἀσβεστολιθικῶν βάθρων, ποὺ ἦταν στημένα στὴν πρόσοψη τοῦ ναοῦ, σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν κρηπίδα. Τὰ βάθρα βρέθηκαν ἀδιατάρακτα στὴν ἀρχικὴ τους θέσῃ ἐκατέρωθεν τῆς «ράμπας» εἰσόδου καὶ ἐδράζονταν στὸν βοτσαλωτὸ πεζόδρομο ποὺ περιέβαλλε τὸν ναό (εἰκ. 1, σχ. 1).

Χάρις σὲ αὐτὲς τὶς δύο ἀναθηματικὲς ἐπιγραφές κατέστη δυνατὸ νὰ γίνῃ μὲ βεβαιότητα γνωστὴ ἡ ταυτότητα τῶν λατρευόμενων θεοτήτων στὶς ὁποῖες ἦταν ἀφιερωμένος ὁ ναός: Ἀσκληπιὸς καὶ Ὑγία.

Οἱ ἄλλες δύο ἐπιγραφές (ὑπ' ἀρ. 1 καὶ 2) εἶναι ἀφιερωμένες στὸν Ἑρμῆ. Ἡ θέσῃ τῆς μιᾶς ἐξ αὐτῶν (ὑπ' ἀρ. 1) εἶναι βέβαιη, δεδομένου ὅτι ἦταν χαραγμένη σὲ πεσίσκο, ὁ ὁποῖος ἦταν πεσμένος μπροστὰ στὴ βάση του ποὺ βρέθηκε *in situ*, τοποθετημένη στὴν πρόσοψη τοῦ ναοῦ. Ἄγνωστος παραμένει ὁ χώρος ὅπου ἦταν στημένη ἡ ἄλλη ἐπιγραφή (ὑπ' ἀρ. 2) μὲ τὸν ἐφηβικὸν κατάλογο, δεδομένου ὅτι τὸ κυβικὸ βάθρο στὸ ὁποῖο ἦταν χαραγμένη εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικὸ σὲ δευτέρῃ χρήσῃ σὲ μεταγενέστερο ἀρχαῖο τοῖχο.

Ὡστόσο οἱ δύο ἀναθηματικὲς ἐπιγραφές στὸν Ἑρμῆ, οἱ ὁποῖες εἶναι ἀρχαιότερες (3ος καὶ 2ος αἰ. π.Χ.) ἀπὸ τὶς ἄλλες δύο (2ος-1ος αἰ. π.Χ. καὶ 1ος π.Χ.-1ος αἰ. μ.Χ. ἀντίστοιχα), καθὼς καὶ ἡ ἀναφορὰ τῶν ὀνομάτων τῶν γυμνασάρχων ἀναθετῶν, Κλεοδάμαντα καὶ Ἀντία, ὀδηγοῦν βάσιμα στὴν ὑπόθεσιν ὅτι προέρχονται ἀπὸ τὸν χώρον τοῦ Γυμνασίου, ὁ ὁποῖος θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στὸ εὐρύτερον περιβάλλον τοῦ Ἀσκληπιείου.

Ἡ παράθεσιν τῶν ἐπιγραφῶν, ποὺ ἀκολουθεῖ, γίνεταί μὲ χρονολογικὴ σειρὰ, ἀπὸ τὴν ἀρχαιότερη ἕως τὴ νεότερη.

1. Ἀνάθεσιν ἐρμαϊκῆς στήλης στὸν Ἑρμῆ (εἰκ. 2)

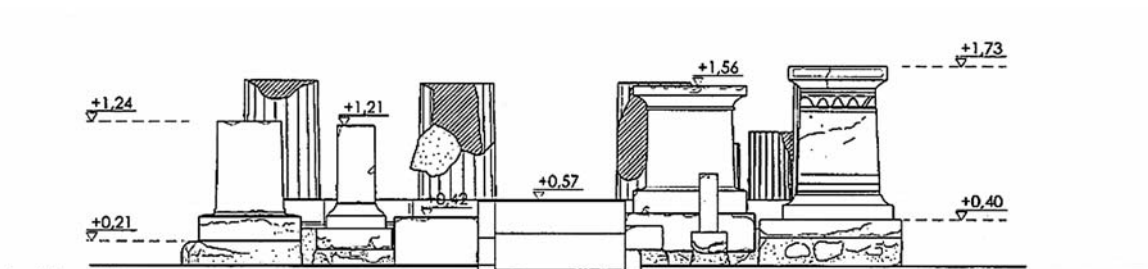
Μικρὴ ἐρμαϊκὴ στήλη (Λ7923) ἀπὸ λευκὸ ἀσβεστόλιθο, σπασμένη λοξὰ στὸ ἄνω μέρος. Στὴν κορυφῇ τῆς ἐνεπιγραφῆς ἐπιφάνειας ὑπάρχει σχεδὸν τετράγωνη μικρὴ ὀπή (0.02 μ.). Σώζεται ἡ ὀρθογώνια βάση γιὰ τὴ γόμφωσιν τῆς στήλης.

Διαστ.: Στήλη: ὕψ. 0,55 μ., πλ. 0,155 μ., πάχ. 0,13 μ. Βάσις: ὕψ. 0,15 μ., πλ. 0,30 μ., πάχ. 0,33 μ. Διαστ. τόρμου γιὰ τὴ γόμφωσιν τῆς στήλης: 0,16×0,135 μ., βάθ. 0,04 μ.

Βρέθηκε τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 2012, πεσμένη ἀνάμεσα σὲ σωρὸ ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν

Εικ. 1. Πρόσοψη του ναού του Άσκληπιού και της Ύγείας με τα ἐνεπίγραφα βάθρα *in situ*.

Σχ. 1. Σχεδιαγράφημα της πρόσοψης του ναού του Άσκληπιού και της Ύγείας.

πού ήταν συγκεντρωμένα μπροστά στη ΝΑ. γωνία του ναού του Άσκληπιού και της Ύγείας, σε βάθος 0,65 μ. περίπου από την επιφάνεια του εδάφους¹. Τα αρχιτεκτονικά μέλη ήταν δύο ιωνικά κιονόκρανα, τρία τμήματα ραβδωτών ιωνικών κίονων και, σε μικρή απόσταση ανατολικότερα από αυτά, δύο τμήματα γείσου με γεισίποδες και λευκό επί-

1. Έργον 2012, 36, εικ. 24. Ξένη Αραπογιάννη, ΠΑΕ 2012, 43, πίν. 31α.

Εἰκ. 2. Ἐρμαϊκὴ στήλη (Λ7923) καὶ ἐνεπίγραφη ἀναθηματικὴ στήλη (Λ7924).

χρῖσμα, πὸν κάλυπτε ὅλη τὴν ἐπιφάνειά τους. Εἶναι φανερὸ ὅτι πρόκειται γιὰ οἰκοδομικὸ ὑλικὸ προερχόμενον ἀπὸ τὴν κιονοστοιχία τῆς ἰωνικῆς στοᾶς, τὸ ὁποῖο μεταφέρθηκε ἐκεῖ μετὰ τὴν κατάρρευση τοῦ οἰκοδομήματος, προκειμένου νὰ ἐπαναχρησιμοποιηθεῖ. Προφανῶς ἡ μεταφορὰ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν πραγματοποιήθηκε μετὰ τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ ναοῦ, μέρος τοῦ ὁποίου εἶχε ἤδη καταχωθεῖ.

Ἡ ἐρμαϊκὴ στήλη βρέθηκε σὲ ὄρθια θέση, ἀλλὰ ὄχι *in situ*, ἀνάμεσα σὲ ἓνα κιονόκρανο καὶ ἓνα τμῆμα ἰωνικοῦ κίονα πὸν ἦταν πεσμένα μπροστὰ στὸ ἐνεπίγραφο βᾶθρο ὑπ' ἀρ. 3, σὲ βάθος 0,50 μ. ἀπὸ τὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια τῆς στέψης τοῦ βᾶθρου. Ἡ ἐπιγραφή, ἀποτελεῖται ἀπὸ 5 στίχους καὶ διακρίνεται στὸ κάτω μέρος τῆς στήλης.

Ἡ σχεδὸν ὀρθογώνια βάση ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐδραζόταν ἡ στήλη, ἦταν κατασκευασμένη ἀπὸ μελανόφαιο λίθο μὲ ἀδρὰ ἐπεξεργασμένη ἐπιφάνεια καὶ ὀρθογώνιο τόρμο γιὰ τὴν

ὑποδοχὴ τῆς στήλης. Ἡ βάση βρέθηκε *in situ*, τοποθετημένη ἔμπροσθεν καὶ σχεδὸν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν βάση τοῦ ἐνεπίγραφου βάθρου ὑπ' ἀρ. 3, σὲ βάθ. 1,40 μ. ἀπὸ τὴν ἄνω ἐπιφάνεια τῆς ἐπίστεψῆς του². Σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀριστερὰ τῆς ἦταν τοποθετημένη στὴν ἀρχικὴ τῆς θέσης καὶ ἄλλη σχεδὸν κυβικὴ ἀβεστολιθικὴ βάση, παρόμοιων διαστάσεων, μὲ κυκλικὸ τόρμο στὴν ἄνω ἐπιφάνειά της γιὰ τὴν ὑποδοχὴ κυλινδρικῆς στήλης, ἡ ὁποία δὲν βρέθηκε.

Ἡ θέση τῆς ἐρμαϊκῆς στήλης τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. ἐμπρὸς στὸ βάθρο ὑπ' ἀρ. 3, τὸ ὁποῖο εἶναι χρονολογικὰ μεταγενέστερο (2ος-1ος αἰ. π.Χ.), προκαλεῖ προβληματισμὸ καὶ ὀδηγεῖ στὴν ὑπόθεση ὅτι ἀρχικὰ ἡ στήλη ἦταν τοποθετημένη σὲ ἄλλο σημεῖο, ἴσως σὲ ὅμορο χῶρο γυμνασίου καὶ ἀργότερα τοποθετήθηκε στὴν πρόσοψη τοῦ ναοῦ, δεξιὰ τῆς ράμπας εἰσόδου, ὅπου βρέθηκε.

Ἡ μικρὴ σχεδὸν τετράγωνη ὀπή, ἡ ὁποία βρίσκεται στὸ ἐπάνω μέρος τῆς ἐνεπίγραφης ἐπιφάνειας τῆς στήλης, προφανῶς προοριζόταν γιὰ τὴ στερέωση κάποιου ἄγνωστου ἔνθετου διακοσμητικοῦ στοιχείου, λίθινου ἢ μετάλλινου.

vacat
Κλεοδάμας γυ-
μνασίαρχος
Λυσικράτης
γροφεύς
Ἐρμῆι
vacat

²Ψφ. γραμμ. 0,01 μ. (ο=0,06 μ.). Ἀπὸ τὴ μορφὴ τῶν γραμμάτων προκύπτει χρονολόγηση στὸν 3ο αἰ. π.Χ.

Σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφή, ἡ ἐρμαϊκὴ στήλη εἶναι ἀνάθεση δύο ἀξιωματούχων, ἐνὸς γυμνασίουαρχου (Κλεοδάμας) καὶ ἐνὸς γροφέως (Λυσικράτης) στὸν Ἐρμῆ. Ἡ λέξι γροφεύς εἶναι δωρικὸς τύπος τοῦ γραφεύς, ὁ ὁποῖος ἀπαντᾷ σχετικὰ συχνὰ στὴν Πελοπόννησο³, καθὼς καὶ σὲ ἄλλα μέρη τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου. Στὴ Μεσσηνία μαρτυρεῖται μία φορὰ σὲ κατάλογο ἀξιωματούχων τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. (Μουσ. Μεσ. ἀρ. εὐρ. 10263)⁴.

Τὸ ἀξίωμα τοῦ γροφέως ἦταν παρόμοιο μὲ αὐτὸ τοῦ γραμματέως. Ἐφόσον ἡ ἀνάθεση γίνεται ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὸν γυμνασίαρχο καὶ μάλιστα στὸν Ἐρμῆ, ποὺ ἦταν, ὡς γνωστὸν, ὁ κατ' ἐξοχὴν προστάτης τῶν γυμνασίων, θὰ πρέπει νὰ θεωρήσουμε ὅτι πιθανότατα ὁ γροφεύς νὰ ἦταν ἀξιωματοῦχος τοῦ γυμνασίου τῆς ἀρχαίας Θουρίας.

2. Μετὰ τὸ τέλος τῆς ἀνασκαφικῆς ἐρευνας, ἡ ἐρμαϊκὴ στήλη τοποθετήθηκε στὴν ἀρχικὴ τῆς θέσης στὸν ὀρθογώνιο τόρμο τῆς βάσης της.

3. Βλ. γιὰ παράδειγμα IG IV², 1, 69, στ. 3, IG IV 498, στ. 5, 7, IG IV 609, στ. 8.

4. Βλ. Π. Θέμελη, Τὰ Κάρονεια καὶ ἡ Ἄνδανία, στὸ Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά, Ἄ. Α. Λαμποῦ, Λ. Γ. Μενδώνη, Ν. Κούρου (ἐπιμ.), *Ἀμύμονα ἔργα. Τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν καθηγητὴ Βασίλη Κ. Λαμπρινουδάκη* (Ἀθήνα 2007) 512-513, εἰκ. 2.

2. Ἀνάθεση γυμνασίου στὸν Ἑρμῆ μὲ ἐφηβικὸ κατάλογο (εἰκ. 3)

Ὁρθογώνιο, σχεδὸν κυβικὸ, ἀσβεστολιθικὸ βᾶθρο, ἀκέραιο (Λ7848). Στὴν ἄνω πλευρὰ σώζεται ὀρθογώνιος τόρμος γιὰ τὴν ἐνθεση τοῦ ἀναθήματος, πιθανότατα ἐρμαϊκῆς στήλης.

Διαστ.: Βάθος: ὕψ. 0,32 μ., πλ. 0,30 μ., πάχ. 0,30 μ. Τόρμος γιὰ τὴν ἐνθεση τῆς στήλης: 0,14×0,13 μ. Βάθ. 0,035 μ.

Βρέθηκε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς, τὸν Μάιο τοῦ 2011 ἐνσωματωμένο σὲ δεύ-
τερη χρήση στὸ βορειοδυτικὸ ἄκρο τοιχαρίου ἀπὸ ἀργοὺς λίθους (σωζ. διαστ.: μῆκ. 3,40
μ., πλ. 0,25-0,30 μ.), πρόχειρης κατασκευῆς, τὸ ὁποῖο εἶχε λοξὴ κατεύθυνση, ἀπὸ ΒΔ. πρὸς
ΝΑ., ἔμπροσθεν τῆς ΝΔ. γωνίας τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ τῆς Ὑγιείας⁵. Μετὰ τὸν
καθαρισμὸ τοῦ λίθου ἐφανίστηκε ἡ ἐπιγραφή, ἀποτελούμενη ἀπὸ 19 στίχους, σὲ πολὺ
καλὴ κατάσταση διατήρησης. Ἡ ἀποκάλυψη τοῦ τοιχαρίου κατὰ 0,20 μ. ὑψηλότερα ἀπὸ
τὴν ἐπιφάνεια τοῦ βοτσαλωτοῦ πεζοδρόμου ἐπὶ τοῦ ὁποῖου ἐδράζονται τὰ ἀναθηματικὰ
βᾶθρα στὴν πρόσοψη τοῦ ναοῦ, καθὼς καὶ τὰ χαλαρὰ καὶ διαταραγμένα χώματα ποὺ τὸ
περιέβαλλαν, φανερώνουν ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ μεταγενέστερη κατασκευὴ στὴν ὁποία
χρησιμοποιήθηκε ἀρχαιότερο οἰκοδομικὸ ὑλικό, προερχόμενο ἀπὸ κάποιο γειτονικὸ οἰκο-
δόμημα, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα γυμνάσιο, ὅπως μπορούμε νὰ συμπεράνουμε ἀπὸ τὸ
περιεχόμενο τῆς ἐπιγραφῆς.

Εἰκ. 3. Ἐνεπίγραφο κυβικὸ βᾶθρο μὲ ἐφηβικὸ κατάλογο (Λ7848).

5. Τὸ τοιχάριο περιγράφεται στὸ ἡμερολόγιο τῆς ἀνασκαφῆς ὡς «τοῖχος 2», βλ. Ἔργον 2011, 24-26 καὶ Ζένη Ἀραπογιάννη, ΠΑΕ 2011, 57, πίν. 49β-50α.

- [Ε]πί γυμνασιάρχῳ Ἀντία
 [τ]ριτίρενες - Ἀριστομαχίδος
 Λυκῖνος Φιλώτα, Νικήστας
 Δαμοσθένης, Εὐάνδρος
 5 Εὐαίνῳ, Θρασυμήδης Εὐαίνῳ,
 Δαμοκράτης Οἰκοτέλεος,
 Φιλόξενος Πασικράτεος, Σωτέλης
 Μικυθίωνος - Κρεσφοντίδος
 Ξενάρης Ξεναρχίδα, Εὐθυμοκλῆς
 10 Ἀρίστωνος - Κλεολαίας
 Ἀγαθάμερος Νίκωνος, Νίκων Νικία,
 Σώταιρος Σωνίκῳ - Δαΐφοντίδος
 Χαρμαντίδας Τιμοξένῳ
 Δείνων Πολυεύκτῳ, Δαμόκριτος
 15 Μοσχίωνος - Ὑλλίδος
 Πολύχαρτος Δαμέα
 Σαιθίων Δαμοσθένης.
 Ἀντίας γυμνασιαρχήσας
 Ἐρμᾶνι.

Ὑψ. γραμ. 0,01 μ. Ἡ χρονολόγησις στὸν 2ο αἰ. π.Χ. προκύπτει ἀπὸ τὴ μορφὴ τῶν γραμμάτων.

Ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι κατάλογος ἐφήβων ποὺ ἀναγράφεται σὲ βάθρο ποὺ ἔφερε ἐρμαϊκὴ στήλη, μὲ ἀνάθεσι τοῦ γυμνασίου Ἀντία στὸν Ἐρμῆ. Ἀπὸ τὴν ἀρχαία Θουρία γνωρίζουμε ἀκόμη δύο κατάλογους ἐφήβων, τὸν *IG V, 1, 1384*, ὁ ὁποῖος ἐντοπίστηκε πρόσφατα, ἐντοιχισμένος στὸ προαύλιο τῆς Μονῆς Παλαιοκάστρου «Τὰ Ἑλληνικά»⁶ καὶ τὸν *IG V, 1, 1386*, ὁ ὁποῖος παρουσιάζει σημαντικὲς ὁμοιότητες μὲ τὸν ἐν λόγῳ ἐφηβικὸν κατάλογο, ὅμως πρὸς τὸ παρὸν λανθάνει⁷.

Στ. 1: [Ε]πί γυμνασιάρχῳ Ἀντία. Βλ. καὶ τὴ γενικὴ Εὐαίνῳ ἀντὶ Εὐαίνου (στ. 5), Σωνίκῳ ἀντὶ Σωνίκου (στ. 12), Τιμοξένῳ ἀντὶ Τιμοξένου (στ. 13), Πολυεύκτῳ ἀντὶ Πολυεύκτου (στ. 14). Ἡ κατάληξις τῆς γενικῆς σὲ -ω ἀντὶ -ου εἶναι φαινόμενο ἐκτὸς ἄλλων διαλέκτων καὶ τῆς δωρικῆς, πρβ. C. D. Buck, *The Greek Dialects* (1955) 270, ἀρ. 74 (Θαλάμαι),

6. Γιὰ τὸν ἐντοπισμὸν τῆς ἐπιγραφῆς βλ. Δελτίον τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπιγραφικῆς Ἑταιρείας (Ἰούλιος 2011) www.greekepigraphy.org.gr.

7. Οἱ ὁμοιότητες μεταξὺ τοῦ ἐφηβικοῦ καταλόγου *IG V, 1, 1386* καὶ τοῦ παρόντος καταλόγου εἶναι οἱ ἑξῆς: 1. Ἀναφέρεται ὁ γυμνασιάρχος ὡς ἐπώνυμος ἀξιωματοῦχος (στ. 1), 2. Ἀναγράφεται ὁ ὄρος τριτίρενες (στ. 2), 3. Οἱ ἐφηβοὶ ἀναφέρονται κατὰ φυλές.

Κανένα ἀπὸ τὰ τρία προαναφερθέντα χαρακτηριστικὰ δὲν παρατηρεῖται στὸν ἐφηβικὸν κατάλογο τῆς ἀρχαίας Θουρίας *IG V, 1, 1384* καὶ αὐτὸ ὑποδηλώνει ὅτι θὰ πρέπει νὰ ἀνήκει σὲ μεταγενέστερη ἐποχὴ (καὶ ὄχι στὸν 2ο αἰ. π.Χ. ὅπως ἀναφέρει τὸ *corpus*), πιθανότατα στὸν 1ο αἰ. π.Χ., ὅπως μπορεῖ κανεὶς νὰ συμπεράνει καὶ ἀπὸ τὴ μορφὴ τῶν γραμμάτων.

στ. 5: τᾶ σιῶ, 271, ἀρ. 77 (Σπάρτη), στ. 4-5: ἐπὶ πατρωνόμω, *HOPOS* 10-12, 260 (Σπάρτη), στ. 3: ἀπὸ τούτω⁸.

Τὸ ὄνομα Ἀντίας στὴ Μεσσηνία μαρτυρεῖται μόνο στὴ Θουρία, ὁ ἔφηβος τῆς Ἀριστομαχίδος φυλῆς Ἀντίας Πρατονίκου στὸν προαναφερθέντα χαμένο ἐφηβικὸ κατάλογο (βλ. *IG V*, 1, 1386, στ. 13). Λόγω τῆς σπανιότητος τοῦ ὀνόματος θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ βέβαιο ὅτι τὰ δύο πρόσωπα, δηλ. ὁ γυμνασίαρχος τῆς ἐπιγραφῆς ποὺ δημοσιεύεται ἐδῶ καὶ ὁ ἔφηβος στὸν κατάλογο *IG V*, 1, 1386, στ. 13, ἦταν συγγενεῖς, πιθανότατα δὲ καὶ τὸ ἴδιο πρόσωπο⁹.

Ὁ γυμνασίαρχος Ἀντίας ἀναγράφεται χωρὶς πατρώνυμο ὡς ἐπώνυμος ἀξιωματοῦχος. Τὸ ἴδιο φαινόμενο ἀπαντᾷ καὶ στὸν ἐφηβικὸν κατάλογο ἀπὸ τὴν ἀρχαία Θουρία τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. ποὺ προαναφέρθηκε (*IG V*, 1, 1386, στ. 1): [ἐπὶ γυ]μνασιάρχου Ἀγία νελ Ἀγιάδα.

Στ. 2: Ὁ ὄρος τριτίρενες (ἢ τριετείρενες)¹⁰ ἀπαντᾷ στὸν ἐφηβικὸν κατάλογο τῆς ἀρχαίας Θουρίας *IG V*, 1, 1386, στ. 2 καὶ στοὺς ἐφηβικοὺς καταλόγους τῆς ἀρχαίας Μεσσηνίας· σημαίνει τοὺς ἐφήβους ποὺ ἔχουν ὀλοκληρώσει τὴν τριετὴ τους θητεία.

Στ. 3: Νικήστας: τὸ ὄνομα εἶναι ἀμάρτυρο.

Τὰ ὀνόματα Εὔαινος (στ. 5), Οἰκοτέλης (στ. 6), Μικυθίων (στ. 8), Εὐθυμοκλῆς (στ. 9), Πολύευκτος (στ. 14), Μοσχίων (στ. 15), Πολύχαρτος (στ. 16), Σαιθίων (στ. 17) μαρτυροῦνται γιὰ πρώτη φορὰ στὴ Μεσσηνία (πρβ. *LGPN III. A. s.v.*).

Στ. 2-17: Οἱ ἔφηβοι ἀναγράφονται μὲ τὸ πατρώνυμό τους κατὰ φυλές, ὅπως καὶ στὸν χαμένο ἐφηβικὸν κατάλογο *IG V*, 1, 1386. Οἱ φυλές εἶναι οἱ πέντε δωρικές ποὺ ἀπαντοῦν καὶ στοὺς ἐφηβικοὺς καταλόγους τῆς ἀρχαίας Μεσσηνίας: Ἀριστομαχίς (στ. 2) μὲ ἑπτὰ ἐφήβους (στ. 3-8), Κρεσφοντίς (στ. 8) μὲ δύο ἐφήβους (στ. 9-10), Κλεολαία (στ. 10) μὲ τρεῖς ἐφήβους (στ. 11-12), Δαῖφοντίς (στ. 12) μὲ τρεῖς ἐφήβους (στ. 13-15), καὶ Ὑλλίς (στ. 15) μὲ δύο ἐφήβους (στ. 16-17). Τὸ σύνολο τῶν ἐφήβων εἶναι δέκα ἑπτὰ.

Δύο ἀπὸ τοὺς ἐφήβους τῆς Ἀριστομαχίδος, ὁ Εὐάνδρος Εὐαίνου καὶ ὁ Θρασυμήδης Εὐαίνου, ἦταν κατὰ πᾶσα πιθανότητα ἀδελφία, ἐφόσον ἔχουν τὸ ἴδιο πατρώνυμο καὶ ἀνήκουν στὴν ἴδια φυλὴ. Ἡ ἐμφάνιση ἀδελφῶν στοὺς ἐφηβικοὺς καταλόγους τῆς ἐλληνιστικῆς καὶ ρωμαϊκῆς περιόδου εἶναι συχνὸ φαινόμενο καὶ ὑποδηλώνει ὅτι τὸ ὄριο τῆς ἡλικίας γιὰ τὴν εἴσοδο στὸν θεσμό τῆς ἐφηβείας δὲν ἦταν αὐστηρό, ὅπως ἦταν στὴν Ἀθήνα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ὅπου οἱ νέοι εἰσέρχονταν στὴν ἐφηβεία μόλις γίνονταν δέκα ὀκτὼ ἐτῶν

8. Βλ. καὶ C. D. Buck, *The Greek Dialects* (1955) 307, ἀρ. 115 (Κυρήνη), στ. 22: ἀπ' ἀνθρώπω Βάττω, στ. 27: ἀπὸ τῶ βωμῶ.

9. Ἡ προσωπογραφικὴ ταύτιση ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Ἀντίας Πρατονίκου (*IG V*, 1, 1386, στ. 13) ἦταν ἔφηβος τῆς Ἀριστομαχίδος. Στὸν δημοσιευόμενον ἐφηβικὸν κατάλογο ἡ Ἀριστομαχίς ἀναγράφεται πρώτη στὴ σειρὰ τῶν πέντε δωρικῶν φυλῶν ὑποδηλώνοντας, ὅπως γνωρίζουμε ἀπὸ τοὺς

ἐφηβικοὺς καταλόγους τῆς ἀρχαίας Μεσσηνίας, ὅτι ὁ γυμνασίαρχος Ἀντίας ἀνήκε καὶ αὐτὸς στὴν Ἀριστομαχίδα φυλὴ.

10. Για τὸν ὄρο (εἰρήνες βλ. A. Makres, *On the Spartan Eirenes* (Herodotus IX, 85 Ἰρέες ἢ Ἰρένες?) στὸ W. G. Cavanagh, C. Gallou, M. Georgiadis (ἐπιμ.), *Sparta and Laconia from Prehistory to Premodern* (British School at Athens Studies 16, London 2009) 187-194.

(βλ. Άριστ. Άθ. Πολ. 42, 1-2). Ἡ ὑπόθεση ὅτι θὰ μπορούσε τὰ δύο ἀδελφία νὰ ἦταν δίδυμοι δὲν εὐσταθεῖ ἐφόσον τὸ φαινόμενο εἶναι σχετικὰ συχνό.

Στ. 18-19: Ὁ γυμνασίαρχος Ἀντίας, ὁ ὁποῖος στὸν στ. 1 ἀναγράφεται ὡς ἐπώνυμος ἀξιωματοῦχος, ἐμφανίζεται ξανὰ στὸ τέλος τῆς ἐπιγραφῆς ὡς ἀναθέτης στὸν Ἐρμῆ. Ἡ δοτικὴ Ἐρμᾶνι εἶναι τῆς δωρικῆς διαλέκτου, βλ. καὶ τὸν Ἱερὸ νόμο τῆς Ἀνδανίας IG V, 1, 1390, στ. 33-4 καὶ 69: Ἐρμᾶνι κριόν.

Ὁ Ἐρμῆς καὶ ὁ Ἡρακλῆς ἦταν οἱ δύο πιδ σημαντικὲς θεότητες ποὺ προστάτευαν τὰ γυμνάσια, τὰ ὁποῖα καὶ ἀποτελοῦσαν χώρους λατρείας τους. Συνεπῶς εἶναι πολὺ συχνὲς οἱ ἀναθέσεις γυμνασίων, ὑπογυμνασίων καὶ ἐφήβων στὸν Ἐρμῆ καὶ στὸν Ἡρακλῆ στὰ γυμνάσια τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου¹¹.

Τὸ ὅτι μέχρι στιγμῆς ἔχουν βρεθεῖ τρεῖς ἐφηβικοὶ κατάλογοι ἀπὸ τὴν ἀρχαία Θουρία, καθὼς καὶ ἡ ἀνάθεση τῆς ἐρμαϊκῆς στήλης γυμνασίου καὶ γροφῆς ποὺ δημοσιεύεται στὸ παρὸν ἄρθρο, καθιστᾶ βέβαιον ὅτι ὑπῆρχε τοπικὸς θεσμὸς τῆς ἐφηβείας καὶ ὅτι ἡ ἀρχαία Θουρία θὰ εἶχε κτιριακὲς ἐγκαταστάσεις ποὺ θὰ ἐξυπηρετοῦσαν τὶς ἀνάγκες τῆς λειτουργίας τοῦ γυμνασίου.

3. Ἀνάθεση στὸν Ἀσκληπιὸ καὶ στὴν Ὑγίεια (εἰκ. 2)

Ὁρθογώνιο ἀββεστολιθικὸ βᾶθρο (Λ7924), ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ὁποῖου καλυπτόταν ἀπὸ σκληρὸ ἴζημα. Ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀρθογώνια βάση, συμπαγῆ κορμὸ καὶ ἐπικράνο με κυμάτιο στὸ κάτω μέρος. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ ἐπικράνου σώζονται τέσσερις τόρμοι σὲ σχῆμα πέλματος (μῆκ. 0,13-0,15 μ., πλ. 0,035-0,04 μ.) γιὰ τὴ στερέωση δύο χάλκινων ἀγαλμάτων, προφανῶς παιδιῶν. Κάτω ἀπὸ τὴν βάση τοῦ βᾶθρου ὑπάρχει ὀρθογώνιο μονόλιθο ἀββεστολιθικὸ ὑπόβαθρο, ἡ καλύτερη στερέωση καὶ εὐθυγράμμιση τοῦ ὁποῖου ἐπιτυγχάνεται μετὰ τὴν τοποθέτηση μικρῶν ἀργῶν λίθων, ὡς «σφηνῶν», στὸ κάτω μέρος του.

Διαστ.: Κορμὸς: ὕψ. 0,67 μ., πλ. 0,74 μ., πᾶχ. 0,31 μ. Βάση: ὕψ. 0,19 μ., πλ. 0,975 μ., πᾶχ. 0,49 μ. Ἐπίστεψη: ὕψ. 0,22 μ., πλ. 0,96 μ., πᾶχ. 0,515 μ. Ὑπόβαθρο: ὕψ. 0,33 μ., πλ. 1,10 μ., πᾶχ. 0,71 μ.

Βρέθηκε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς τὸν Ὀκτώβριο 2012, ἀδιατάρακτο στὴν ἀρχικὴ του θέση, δεξιὰ τοῦ εἰσερχόμενου στὸν ναό, σὲ ἐπαφὴ μετὰ τὴν «ράμπα» εἰσόδου. Σὲ μικρὴ ἀπόσταση (περίπου 0,30 μ.) στὰ ἀνατολικά βρῖσκεται ἐπίσης *in situ* καὶ δεῦτερο βᾶθρο, παρόμοιας κατασκευῆς, μετὰ ἐπιφάνεια ποὺ φέρει ἀρκετὰ διακοσμητικὰ στοιχεῖα,

11. Ἡ πλειονότητα τῶν καταλόγων ἐφήβων τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου εἶναι αὐτοτελῆ μνημεῖα, δηλ. τὰ ὀνόματα τῶν ἀξιωματούχων καὶ τῶν ἐφήβων ἀναγράφονται σὲ στήλες ἢ σὲ κίονες καὶ ὄχι σὲ ἀναθηματικὰ βᾶθρα, ὅπως στὴν παρούσα ἐπιγραφή. Ὑπάρ-

χουν ὁμως κάποιες ἀναθέσεις γυμνασίων στὸν Ἐρμῆ καὶ στὸν Ἡρακλῆ ποὺ φέρουν ἐφηβικοὺς καταλόγους, βλ. γιὰ παράδειγμα IG XII, 3, 339, 340 ἀπὸ τὴν ἀρχαία Θήρα.

ἀλλὰ χωρὶς ἴχνη ἐπιγραφῆς¹². Τὰ δύο βάθρα ἐφάπτονται κατὰ τὴν πίσω ὄψη τους στὴν κρηπίδα καὶ ἐδράζονται ἐπάνω στὸ βοτσαλωτὸ δάπεδο τοῦ πεζοδρόμου, ποὺ περιβάλλει τὸν ναό. Ἡ θέση τους εἶναι ἀντίστοιχη πρὸς τὰ τρία βάθρα, ποὺ ἦταν τοποθετημένα στὴν ἀριστερὴ ὡς πρὸς τὸν εἰσερχόμενο, πλευρὰ τοῦ ναοῦ.

Στὸ ἄνω μέρος τῆς πρόσθιας ἐπιφάνειας τοῦ κορμοῦ τοῦ βάθρου ὑπάρχει χαραγμένη ἐπιγραφή:

Δαμόφαντος Δαμοθάλεος
 Νικανδρία Εὐθύμου
 Δαμοθάλη, Εὐθυμον
 τοὺς υἱοὺς κοματεύσαντας,
 5 Ἀσκλαπιῶι καὶ Ὑγίαιαι.

Ὑψ. γραμ. 0,023 μ. Ἡ χρονολόγηση στὸν 2ο-1ο αἰ. π.Χ. προκύπτει ἀπὸ τὴ μορφή τῶν γραμμάτων.

Ὁ Δαμόφαντος Δαμοθάλεος καὶ ἡ Νικανδρία Εὐθύμου ἀναθέτουν τοὺς ἀνδριάντες τῶν δύο υἱῶν τους ποὺ ἔφεραν τὰ ὀνόματα Δαμοθάλης καὶ Εὐθυμος ἀντιστοίχως, στὸν Ἀσκληπιὸ καὶ στὴν Ὑγίαια.

Στ. 1 καὶ 3: ὁ ἀναθέτης Δαμόφαντος Δαμοθάλεος καὶ ὁ υἱὸς του Δαμοθάλης θὰ πρέπει νὰ ταυτίζονται προσωπογραφικῶς μὲ τοὺς ἀναγραφόμενους στὸν κατάλογο συνδίκων τῆς μεγάλης ὀπισθόγραφης στήλης τῆς ἀρχαίας Θουρίας (ἀρ. εὐρ. 451 A+B (SEG 11, 971), ὅπου στὴν πλευρὰ Α ἀναγράφεται τὸ ψήφισμα τῆς πόλεως τῶν Θουριατῶν σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο ἀποφασίζεται νὰ ἐκδικασθοῦν οἱ διαφορὲς μεταξὺ Θουριατῶν καὶ Μεγαλοπολιτῶν στὴν πόλη τῆς Πάτρας, ἡ ὁποία θὰ ἀναλάμβανε ρόλο διαιτητοῦ στὴν ἐκδίκαση τῆς ὑπόθεσης. Τὸ ψήφισμα ἀκολουθεῖ ἐκτενῆς κατάλογος συνδίκων, οἱ ὁποῖοι μετέβησαν στὴν πόλη τῆς Πάτρας γιὰ τὴ δίκη. Ὁ κατάλογος τῶν ὀνομάτων ὀρίζεται νὰ στηθεῖ στὸ ἱερὸ τῆς Συρίας θεᾶς στὴ Θουρία¹³. Στὴ δευτέρη στήλη τῶν ἀναγραφομένων συνδίκων ἐμφανίζονται τὰ ὀνόματα Δαμό[φ]αντος [Δα]μοθάλεος (στ. 3) καὶ Δαμο[θά]λης Δαμοφάντου (στ. 5).

Στ. 4: κοματεύσαντας ἢ μετοχὴ κοματεύσας¹⁴ σχετίζεται μὲ τὸ ρῆμα κομάω, ποὺ σημαίνει φέρω μακριὰ κόμη, ἔχω μακριὰ μαλλιά (βλ. LSJ s.v.). Ἀπὸ τὸ ρῆμα αὐτὸ προέρχεται τὸ ἐπίθετο κομήτης, ὁ μακρυμάλλης (βλ. LSJ s.v.). Τὸ ἀμάρτυρο ρῆμα κοματεύω, ἐκ τοῦ

12. Ἔργον 2012, 35-36, εἰκ. 20-24 καὶ Ε. Ἀραπογιάννη, ΠΑΕ 2012, 42-43, πίν. 30α-β, 31β.

13. Ἡ στήλη βρέθηκε τὸ 1926 καὶ δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν M. N. Valmin, *Bull. Soc. R. Lettres* (Lund 1928/9) 108-123, n. 1, tab. XVII [SEG 11, 972]. Γιὰ τὴν χρονολόγηση τῆς ἐπιγραφῆς μετὰ τὸ 146 π.Χ. (καὶ ὄχι στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., ὅπως εἶχε ἀρχικὰ ὑποστηρίξει ὁ Valmin, βλ. A. Makres, *The Sacred*

Gerosia in the Peloponnese: a new epigraphic document from Ancient Korone, στὸ Ὁ. Παλαγγιά, Hans Rupprecht Goette (ἐπιμ.), *Sailing to Classical Greece, Papers on Greek Art, Archaeology and Epigraphy Presented to Petros Themelis* (Oxford 2011) 73.

14. Βλ. καὶ τὴν ἀμέσως ἐπόμενη ἐπιγραφή, ἡ ὁποία εἶναι παρόμοια ἀνάθεση καὶ στὴν ὁποία ἀπαντᾷ ἡ ἴδια μετοχὴ στὸν ἐνικὸ ἀριθμὸ (κοματεύσας).

ὁποίου καὶ ἡ μετοχὴ κοματεύσας (πληθ. κοματεύσαντες), θὰ πρέπει νὰ προέρχεται, σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη τοῦ κ. Α. Ματθαίου, ἀπὸ τὸ ἐπίθετο κομήτης. Εἶναι δηλαδὴ ρῆμα τὸ ὁποῖο προέρχεται ἀπὸ ὄνομα ἐπίθετο. Προκύπτει ὅτι ὁ Δαμοθάλης καὶ ὁ Εὐθύμος, οἱ δύο υἱοὶ τοῦ Δαμοφάντου καὶ τῆς Νικανδρίας, εἶχαν θητεύσει στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ τῆς Ὑγείας συμμετέχοντας σὲ κάποια τελετὴ μύησης κατὰ τὴν ὁποία οἱ νέοι ἄφηναν μακριὰ τὰ μαλλιά τους (Πανσ. II 11, 6).

4. Ἀνάθεση στὸν Ἀσκληπιὸ καὶ τὴν Ὑγεία (εἰκ. 4)

Ὁρθογώνιο ἀσβεστολιθικὸ βᾶθρο (Λ7925), τὸ ὁποῖο στηρίζεται σὲ διμερῆ ὀρθογώνια βᾶση. Στὸ μέσον τῆς ἄνω ἐπιφάνειας φέρει αὐλακα μολυβδοχόησης, πὺν καταλήγει σὲ ὀρθογώνιο τόρμο γιὰ τὴ στερέωση τῆς ἐπίστεψης τοῦ βᾶθρου, ἐπάνω στὴν ὁποία θὰ βρισκόταν πιθανότατα τὸ ἄγαλμα τοῦ παιδιοῦ, τὸ ὄνομα τοῦ ὁποίου ἀναφέρεται στὴν ἐπιγραφή.

Εἰκ. 4. Ἐνεπίγραφη ἀναθηματικὴ στήλη (Λ7925).

Διαστ.: Βάθος: ὕψ. 0,89 μ., πλ. 0,34 μ., πάχ. 0,32 μ. Βάση: 0,52×0,48 μ., ὕψ. 0,22 μ. Ὑπόβαθρο: 0,55×0,70 μ., ὕψ. 0,15 μ.

Χρονολογεῖται στὸν 1ο αἰ. π.Χ. - 1ο αἰ. μ.Χ.

Βρέθηκε ἀδιατάρακτο στὴν ἀρχική του θέση τὸν Δεκέμβριο 2010 κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς στὸν χώρο μπροστὰ στὴ ΝΔ. γωνία τοῦ ναοῦ¹⁵. Εἶναι τοποθετημένο μεταξὺ τῶν βάσεων δύο ἄλλων ἄγνωστων βάθρων καὶ ἀκουμπᾶ σὲ μονόλιθο ἀσβεστολιθικὸ ὑπόβαθρο.

Οἱ τρεῖς βάσεις ἐδράζονται ἐπάνω στὸν βοτσαλωτὸ πεζόδρομο ποὺ περιβάλλει τὸν ναό. Ἡ πρώτη ἀπὸ δυτικὰ βάση (διαστ. 0,72×0,88 μ., ὕψ. 0,20 μ.) ἐδράζεται σὲ ὀρθογώνιο, ἀδρὰ κατεργασμένο ἀσβεστολιθικὸ ὑπόβαθρο. Ὁ κορμὸς τοῦ βάθρου ἦταν πιθανότατα διμερῆς, ἀποτελούμενος ἀπὸ δύο ὀρθογώνιες ἀσβεστολιθικὲς πλάκες, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μία (διαστ. 0,55×0,28 μ., ὕψ. 0,79 μ.) βρέθηκε πεσμένη ἔμπροσθεν τῆς βάσης καὶ ἀποκαταστάθηκε στὴν ἀρχική της θέση. Στὴ μιὰ ὄψη ἔφερε ἀνάγλυφο, πλήρως ἀποκρουσμένο, ἀδιάγνωστο διακοσμητικὸ στοιχεῖο, ἐνῶ στὴν ἄνω ἐπιφάνειά της σώζει μικρὸ ὀρθογώνιο τόρμο καὶ αὔλακα μολυβδοχόησης. Ἀπὸ τὸ βάθρο ποὺ βρισκόταν ἀνατολικά τοῦ ἐνεπίγραφου, σώζεται μόνο τὸ μονολιθικὸ ὑπόβαθρο (διαστ. 0,70×0,70 μ., ὕψ. 0,40 μ.), ἐφαπτόμενο κατὰ τὴ μιὰ πλευρὰ του στὴ «ράμπα» εἰσόδου τοῦ ναοῦ.

Καὶ οἱ τρεῖς βάσεις βρισκόνταν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν κρηπίδα τοῦ ναοῦ, ἐνῶ στὸ πίσω μέρος τους ὑπῆρχε παχὺ στρώμα στάχτης καὶ καμένων χωμάτων μὲ μεγάλο ἀριθμὸ ὀστράκων, ὀστῶν καὶ ὀστρέων.

Στὴν ἔμπροσθια ἐπιφάνεια τοῦ μεσαίου βάθρου ἦταν χαραγμένη ἐπιγραφή:

Ἄριστοφάνης
 Φιλωτῖς
 Φιλόξενον
 τὸν υἱὸν
 5 Ἄσκληπιῶι
 καὶ Ὑγείαι
 κοματεύ-
 σαντα.

Ὑψ. γραμ. 0,03 μ. Ἡ χρονολόγησις στὸν 1ο αἰ. π.Χ. - 1ο αἰ. μ.Χ. προκύπτει ἀπὸ τὴ μορφὴ τῶν γραμμῶν.

Ὁ Ἄριστοφάνης καὶ ἡ Φιλωτῖς ἀναθέτουν τὸν ἀνδριάντα τοῦ υἱοῦ τους Φιλόξενου στὸν Ἀσκληπιὸ καὶ τὴν Ὑγείαια.

Στ. 2: Τὸ ὄνομα Φιλωτῖς μαρτυρεῖται γιὰ πρώτη φορὰ στὴ Μεσσηνία.

Στ. 7-8: κοματεύσαντα: Βλ. σχόλιο στὸ στ. 4 τῆς προηγούμενης ἐπιγραφῆς. Προκύπτει ὅτι ὁ Φιλόξενος, υἱὸς τοῦ Ἄριστοφάνους καὶ τῆς Φιλώτιδος, εἶχε θητεύσει στὸ ἱερὸ τοῦ

15. Ἔργον 2011, 25-26, εἰκ. 15 καὶ Ξ. Ἀραπογιάννη, ΠΑΕ 2011, 57-58, πίν. 49α, 50β, 51α-β, 52.

Ἀσκληπιοῦ καὶ τῆς Ὑγείας συμμετέχοντας σὲ κάποια τελετὴ μύησης κατὰ τὴν ὁποία οἱ νέοι ἄφηναν μακριὰ τὰ μαλλιά τους.

Ἀξιζεῖ νὰ ἀναφερθεῖ τὸ ἐνδιαφέρον παράλληλο ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων ἀπὸ τὴν Ἄμοργὸ *IG XII, 7, 259*, στὴν ὁποία μαρτυρεῖται ὁ συναφῆς ὄρος κοματροφῆσας (στ. 8-9):

Ἄγαθῆι τύχη
 [Α]ὺρ. Θεόδοτος Ἐρ-
 [μί]ου στεφανηφο-
 [ρή]σας σὺν καὶ Αὺρ.
 5 [Ἰάσ]ονι Μουσικοῦ
 [συν]τελέσας τὰ πά-
 [τρια] μυστήρια τοῖς
 [θεοῖ]ς κοματροπήσαν-
 [τος τ]οῦ ὑοῦ μου Αὺρ.
 10 [Θεοδ]ότου β' τὸν τίτλον
 [ἀν]έθηκα.

Στοὺς στ. 8-9 ἡ μετοχὴ κοματροφῆσας προέρχεται ἀπὸ τὸ ρῆμα κοματροφέω (= κόμην τρέφω), δηλ. ἀφήνω μακριὰ μαλλιά, ἔχει τὴν ἴδια σημασία μὲ τὴ μετοχὴ κοματεύσας/κοματεύσαντας τῶν δύο, μέχρι στιγμῆς, ἐπιγραφῶν ἀπὸ τὴν ἀρχαία Θουρία¹⁶.

Οἱ ἀναθηματικὲς ἐπιγραφὲς μὲ τὰ ὀνόματα παιδιῶν μαρτυροῦν ὅτι στὸ ἱερὸ τῆς Θουρίας ὁ Ἀσκληπιός, ἐκτὸς ἀπὸ θεραπευτῆς ἱατρός, λατρευόταν καὶ ὡς προστάτης τῶν παιδιῶν, ποὺ ἀφιέρωναν σ' αὐτὸν τὰ μαλλιά τους ὅταν εἰσέρχονταν στὸ στάδιο τῆς ἐφηβείας¹⁷.

Ὁ ἐντοπισμὸς καὶ ἡ ἀποκάλυψη τοῦ γυμνασίου τῆς ἀρχαίας πόλης, τὸ ὁποῖο πιθανὸν νὰ βρισκόταν πλησίον τοῦ Ἀσκληπιείου, ἀναμένεται νὰ παράσχει τὶς ἀπαραίτητες πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὴν προέλευση τῶν ἀναθηματικῶν ἐπιγραφῶν στὸν Ἐρμῆ ἀπὸ τοὺς δύο γυμνασίουαρχοὺς, τὸν Κλεοδάμαντα καὶ τὸν Ἄντια.

ΞΕΝΗ ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ - ΑΝΔΡΟΝΙΚΗ ΜΑΚΡΗ

16. Θεομῆς εὐχαριστίες ὀφείλονται στὸν ἐπίτιμο Διευθυντὴ τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου, κ. Χαράλαμπος Κριτζά, ὁ ὁποῖος μᾶς ἐπεσήμανε ὅτι ἡ μετοχὴ κοματεύσας θὰ πρέπει νὰ ἔχει τὴν ἴδια σημασία μὲ τὴ μετοχὴ κοματροφῆσας τῆς ἐπιγραφῆς τῆς Ἄμοργου· ἐπίσης στὴν κ. Βούλα Μπαρδάνη, ἡ ὁποία συμφώνησε μὲ τὴ χρονολόγηση τῶν ἐπιγραφῶν.

17. Ἡ λατρευτικὴ συνήθεια τῆς ἀνάθεσης τῶν

μαλλίων γυναικῶν, περιγράφεται ἀπὸ τὸν Πausanias (II 11,5-8) στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ στὴν Τιτάνη τῆς Κορινθίας, κοντὰ στὴ Σικυώνα, ὅπου ἀναφέρει χαρακτηριστικὰ, ὅτι δὲν μποροῦσε νὰ δεῖ κανεὶς εὐκόλα τὸ ἄγαλμα τῆς Ὑγείας ποὺ βρισκόταν στὸν ναό, ἐπειδὴ τὸ περιέβαλλαν μαλλιά γυναικῶν, κομμένα ὡς προσφορὰ στὴ θεά, καθὼς καὶ λωρίδες ὑφάσματος βαβυλωνιακῆς ἐνδυμασίας.

ΘΕΡΜΟΣ ΕΠΙΜΕΤΡΟΝ 2015

Χάρη στην πραγματεία τοῦ ἱστορικοῦ Πολυβίου κυρίως¹ καὶ σὲ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες² ὁ Θέρμος τῆς Αἰτωλίας ἦταν γνωστὸς τόσο στὴν Ἀρχαιότητα ὅσο καὶ στοὺς ἀρχαιολογικοὺς χρόνους τῶν νεώτερων χρόνων ὡς τὸ θρησκευτικὸ καὶ πολιτικὸ κέντρο τοῦ Κοινοῦ τῶν Αἰτωλῶν. Ἐδῶ διαδραματίσθηκαν ἐπὶ δύο αἰῶνες τῆς Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς πράξεις τῆς Συμπολιτείας πανελληνίας σημασίας³.

Τόπος προαιώνιος καὶ πάντα ζωντανὸς ὁ ἀρχαῖος Θέρμος εἶχε ἱστορικὴ μοῖρα μὲ ἀντιφάσεις. Τὸν καιρὸ τῆς ἀκμῆς, πρὸς τὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., ἂν καὶ ἡ θέσις ἦταν, ὅπως τὴν παρομοίασε ὁ Πολύβιος (V 8, 6) τῇ φύσει οἶον ἀκρόπολις τῆς συμπάσης Αἰτωλίας, δέχθηκε ἐπίθεση καταστροφικὴ καὶ ἐξοντωτικὴ τῶν θησαυρῶν του ἐκ μέρους τῶν Μακεδόνων, ἐνῶ στὸν σύγχρονο κόσμον τὴν εὐλογία καρποφόρας ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας, ὡσὰν ἀντίβαρο στὸν ἀρχαῖο ὄλεθρον. Τῆς πλούσιας αὐτῆς ἀρχαιολογικῆς συγκομιδῆς οἱ λόγοι εἶναι περισσότεροι: Ἀντικειμενικὸς ἱστορικὸς λόγος εἶναι ἡ συνεχὴς ἀρχαία χρῆσις τοῦ χώρου ἀπὸ τῆ Μεσοελλαδικῆ ἐποχῆ ἕως τῆ Ρωμαϊοκρατία. Ὁ ἴδιος ὅμως χώρος τοῦ ἱεροῦ συνέχισε νὰ εἶναι κέντρο συνάντησης τῶν λαῶν τῆς Αἰτωλίας ὅλους τοὺς αἰῶνες, ἕως τῆ νεώτερη ἐποχῆ. Τὰ παραδοσιακὰ ὀνόματα *Παζαράκι* ἢ *Παλαιοπάζαρο* καὶ *Ἑλληνικὰ* μὲ τὰ ὁποῖα ἦταν γνωστὸς ὁ τόπος πρὶν ἀρχίσει ἡ ἀνασκαφὴ τὸν 19ο αἰ., μαρτυροῦν εὐγλωττα τὴ διατήρησις τῆς ἀρχαίας μνήμης καὶ τῆς πρακτικῆς τῶν Αἰτωλῶν: καθ' ἕκαστον γὰρ ἔτος ἀγορὰς τε καὶ πανηγύρεις ἐπιφανεστάτας, ἔτι δὲ καὶ τὰς τῶν ἀρχαιολογικῶν καταστάσεις ἐν τούτῳ τῷ τόπῳ συντελούντων (Πολύβ. V 8, 5). Τὸν καιρὸ τῆς Τουρκοκρατίας ἰδρύθηκε ἐκεῖ κοιμητηριακὴ ἐκκλησία τῆς Ἁγίας Τριάδος. Ὑστερα καὶ

Τὸ ἄρθρον ὀφείλεται ὄχι μόνον στὴν εὐκαιρία ποὺ ἔδωσαν πρόσφατες ὁμιλίαι μου περὶ Θέρμου, ἀλλὰ καὶ στὴν ἀνάγκη ποὺ προέκυψε, στὰ πλαίσια τῆς ὅλης ἔρευνας, νὰ ἀνασκοπήσω τὴν πορεία τῆς ἀνασκαφῆς, νὰ ἀναλογισθῶ τὰ ζητήματα καὶ τοὺς στόχους ποὺ μὲ κίνησαν νὰ ζητήσω νὰ ἀναλάβω τὴ συνέχισις καὶ τὴν ἐξέτασις τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Μαζὶ μὲ τὴν ἀνασκόπησις αὐτῆ ἦταν χρῆσιμο νὰ ἐκθέσω καὶ τίς μεθόδους ποὺ χρησιμοποίησα γιὰ τοὺς ἐπιμέρους σκοποὺς τῆς ἔρευνας. Δὲν ἄργησε νὰ ἔρθει στὸν νοῦ καὶ ὁ

λόγος τῆς ἱστορικῆς συνάρτησης τῶν εὐρημάτων. Τώρα ἔκρινα ὅτι θὰ ἦταν χρῆσιμο νὰ ἐξηγήσω ὅλα τὰ προηγούμενα γραπτῶς, εἰς ἐπίμετρον τῆς ἕως σήμερον δημοσίευσης τῶν νέων ἀνασκαφῶν τοῦ Θέρμου μαζὶ μὲ μικρὴ σύνοψη τῆς ἀνασκαφικῆς μαρτυρίας.

1. Πολυβ. *Ἱστοριῶν* V 6, 6· 7, 2· 8, 3-6. XI 7, 2.

2. *IG IX*, βλ. *Θέρμος* 2014, 82-83.

3. Στὴν παρούσα ἀνακοίνωσις ἐπαναλαμβάνω στοιχεῖα καὶ διατυπώσεις ποὺ ἔχω ἤδη χρησιμοποιήσει στὶς δημοσιεύσεις καὶ σὲ διαλέξεις ἀπὸ τὸ 1983 ἕως καὶ τὸ τρέχον ἔτος.

χωρίς ανάπαυλα πέρασε ο Θέρμος στο στάδιο νέας ζωής, αυτής του εκπρεποῦς ἀρχαιολογικοῦ χώρου ποῦ τοῦ χάρισε ἡ ἀνασκαφή τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

Τῆς ἀνασκαφῆς τὰ ἀποτελέσματα ἦταν εὐθὺς ἐξαρχῆς, ἀπὸ τὸ 1897, τόσο ἀποκαλυπτικά, κυρίως ὡς πρὸς τὶς πρῶμες ἐποχές, ποῦ ἔτυχαν ἀμέσως ἐξαιρετικῆς ὑποδοχῆς ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ κοινότητα. Τῶν πρῶτων ἀνασκαφῶν τὰ πορίσματα, στηριγμένα στὰ πρότυπα ἐρμηνείας τοῦ καιροῦ τους, θεωρήθηκαν συμβολὴ στὴν ἔρευνα σχετικὰ μὲ τὶς περιόδους ποῦ διέπρεψε ὁ Θέρμος. Ἐχω ἀναφερθεῖ πολλές φορές στὰ εὐρήματα τῶν δύο πρῶτων ἀνασκαφικῶν περιόδων, ἐπὶ Γ. Σωτηριάδη (1897-1908) καὶ Κ. Α. Ρωμαίου (1911-1931), ποῦ πέρασαν στίς σελίδες τῶν τότε ἐγχειριδίων τῆς Ἀρχαιολογίας⁴.

Ἀπὸ τοὺς καιροὺς ὅμως ἐκείνους ἔχουν ἀλλάξει οἱ τρόποι διεξαγωγῆς τῶν ἀνασκαφῶν, ἔχουν ἐξειδικευθεῖ τὰ πρότυπα καὶ οἱ μέθοδοι ἐρμηνείας τῶν ἀποτελεσμάτων τους καὶ ἔχουν προσθεθεῖ νέες γνώσεις. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ νέα ἀνασκαφή ἔφθασε σὲ ἀνασκευὴ παλαιότερων ἐρμηνευτικῶν συμπερασμάτων.

Ἡ νέα ἔρευνα ἄρχισε τὸ 1983 καὶ ἦταν κατὰ πρότυπον συνέχιση τῶν παλαιότερων ἀνασκαφῶν. Παράλληλα ὅμως ἡ ἀνασκαφή μας στράφηκε στὴν ἐπανεξέταση τῶν παλαιῶν σκαμμάτων, ἦταν ἐπομένως, ὅπως ἐν μέρει καὶ ἐκείνη τοῦ Ρωμαίου, ἀνασκαφή τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς. Ἡ διττὴ αὐτὴ κατεύθυνση ἦταν στὸν Θέρμο ἀναγκαία γιὰ δύο βασικοὺς λόγους: 1. νὰ ἔλθουν στὸ φῶς ὅλα τὰ σωζόμενα κατάλοιπα τοῦ ἀρχαίου τόπου καὶ νὰ ἀποκατασταθεῖ ἡ φυσιογνωμία του καὶ 2. νὰ ἐλεγχθοῦν τὰ περισωθέντα παλαιὰ ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα στὰ ἐπίπεδα τοῦ οἰκισμοῦ τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ (1600-1050 π.Χ. περ.), τῆς ἀρχηγικῆς ἔδρας τῆς πρῶμης ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου (1050-800 π.Χ. περ.) καὶ ὕστερα τοῦ κοινοτικοῦ ἱεροῦ τοῦ βωμοῦ τέφρας καὶ τῶν ναῶν⁵. Ὅμοια στρωματογραφικὴ ἔρευνα ἐπεκτάθηκε καὶ στὰ νέα σκάμματα⁶.

Ἐξηγοῦμαι στὴ συνέχεια καταχωρίζοντας ἀκριβέστερα καὶ κατὰ θέμα τοὺς ἐρευνητικοὺς σκοποὺς στοὺς ὁποίους ἀποβλέψαμε καὶ συναφῶς τὶς μεθόδους ποῦ ἀκολουθήσαμε:

1. Νὰ ταυτίσουμε οἰκοδομικὰ καὶ ἄλλα κατάλοιπα μὲ τοὺς ἱστορικοὺς ὀρίζοντες καὶ μὲ τὰ ἐπίπεδα χρήσεως τῶν ὀριζόντων αὐτῶν, ποῦ ἔχουν περισωθεῖ καὶ ὅταν ὑπάρχει

4. Πρῶτες δημοσιεύσεις: Γ. Σωτηριάδης, Ἀνασκαφαὶ ἐν Θέρμῳ, ΑΕ 1900, 161-162. Κ. Α. Ρωμαῖος, Ἐκ τοῦ προϊστορικοῦ Θέρμου, ΑΔ 1, 1915, 225-279. Βλ. Θέρμος 2008, 318-348, Θέρμος 2014, 234-241.

5. Ἐπισημαίνω ὅτι τὰ ἀρχαῖα στρώματα ποῦ διακρίθηκαν στίς παρειὲς ὄχι μόνο τῶν παλαιῶν ἀλλὰ καὶ νέων σκαμμάτων ἔμειναν ἄθικτα, χωρὶς δηλ. νὰ γίνουν ὑποσκαφῆς καὶ ἀφαίρεση ὑλικοῦ (βλ. Θέρμος 2008, 37-52). Ἡ κατάσταση στὴν ὁποία ἀφήσαμε τὶς τομές (οἱ ὁποῖες ἀργότερα καταχώσθησαν) ἔχει ἀποτυπωθεῖ ἀκριβῶς καὶ λεπτομερῶς στὰ σχέδια καὶ ἔχει ἀπεικονισθεῖ ἀνελλιπῶς στίς φωτογραφίες. Τοὺς ἀψευδεῖς αὐτοὺς μάρτυρες κατὰ τὸ πλεῖστον δημοσίευσα, ὅλους δὲ κατέθεσα στὸ Ἀρχεῖο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Τὸ σχέδιο στεγάστρου ἐπάνω ἀπὸ

τὸν ναὸ μὲ ἀνοικτὰ τὰ σκάμματα, ὅπου τὸ Μέγαρον Β καὶ ἄλλα κατάλοιπα, δὲν πραγματοποιήθηκε, κυρίως γιὰτὶ τὰ στηρίγματα ἔβλαπταν κτίσματα τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ.

6. Πολλὴ ἐργασία τοῦ εἴδους αὐτοῦ μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ γίνῃ ἀκόμη κάτω ἀπὸ κτίρια τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ ἀλλὰ καὶ τῆς Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, καθὼς καὶ στὸ τεῖχος καὶ σὲ διάφορα ἀναλήμματα. Ἡ περισυλλογὴ κινητῶν εὐρημάτων σὲ αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὴ στρωματογραφικὴ ἔρευνα ἔχει περιορισμένες δυνατότητες, ἀλλὰ οὔτε αὐτὰ λείπουν καὶ εἶναι κυρίως τὰ πολύτιμα στὴ μελέτη ὄστρακα. Τὸ σημαντικότερο ἔργο τέχνης κατὰ τὴ στρωματογραφικὴ μας ἔρευνα ἦταν τὸ χάλκινο εἰδώλιο τοῦ ἱπέα, Θέρμος 2001, Θέρμος 2014, εἰκ. 57, 66.

ὑψομετρικὴ διαφορὰ τοῦ ἐδάφους, ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ ἐπίπεδο βρῖσκεται σὲ διάφορα βάθη. Μὲ τὴν ἔρευνα αὐτὴ τῶν στρωμάτων γίνεται σαφὴς ἡ διαδοχὴ τῶν κατασκευασμάτων καὶ ἡ μνημειακὴ ἐξέλιξη, κατὰ συνέπειαν οἱ ἀρχὲς τῆς χρήσεως τοῦ χώρου καὶ εἶναι δυνατὸ νὰ ἐξασφαλισθεῖ σταθερότερη χρονολογικὴ βάση γιὰ τὶς ἐποχὲς τοῦ ἱεροῦ καὶ τὴ συνάφεια μὲ τὰ ἐπιμέρους κάθε εἴδους εὐρήματα⁷.

2. Ἐπειτα ἀπὸ τὸν προσδιορισμὸ τῆς λειτουργίας ἀρχαιότερων καὶ ὑστερότερων κατὰ χώραν κτιριακῶν καὶ ἄλλων εὐρημάτων ποὺ σχετίζονται μὲ τὴ λατρεία, νὰ ἀνιχνεύσουμε τὸ πρόσωπο ποὺ αὐτὴ διαδραμάτισε στὶς ἀλλαγὲς καὶ στὶς μεταπτώσεις τοῦ αἰτωλικοῦ πολιτικοκοινωνικοῦ σχήματος, οἱ ὁποῖες ὀδήγησαν στὴν κοινοτικὴ συνοχή, στὴν ἔθνοτικὴ ἐνότητα τῶν Αἰτωλῶν καὶ στὴν ἴδρυση τοῦ Κοινοῦ⁸. Ἡ σχέση ὅμως λατρείας καὶ πολιτικῆς ἦταν ἀμφίδρομη. Δὲν εἶναι μόνον τὰ λατρευτικὰ δρώμενα ποὺ συντελοῦν σὲ ἱστορικὲς πολιτικοκοινωνικὲς ἀλλαγὲς ἀλλὰ καὶ οἱ ἴδιες αὐτὲς προάγουν τελετουργικὲς ἐπιλογές, καθορίζουν καὶ διαμορφώνουν μὲ τὴ σειρὰ τους τὸν χαρακτήρα καὶ τὸν βαθμὸ τῆς ἀκτινοβολίας τοῦ ἱεροῦ: Τὸ ἱερὸ ἄρχισε τὴν πορεία του στὸν χρόνον μετὰ ἀπὸ τὸ καταστροφικὸ τέλος τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς ὡς χώρος τοπικῆς ἀρχηγικῆς ἔδρας, καὶ συνεπῶς καὶ ἀρχηγικῆς λατρείας σὲ περιορισμένο κύκλο. Στὴ συνέχεια ὁ Θέρμος ἔγινε μὲ τὴ συμμετοχὴ περισσοτέρων πληθυσμιακῶν ὁμάδων κοινοτικὸ ἱερὸ τῆς κεντρικῆς Αἰτωλίας καὶ ἐμπλουτίσθη μὲ τελετουργίας. Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ τὸ ἀνέδειξε μὲ τὸν καιρὸ σὲ παναιτωλικὸ ἱερὸ⁹. Στὰ λατρευτικὰ εὐρήματα οἱ μεταπτώσεις αὐτὲς καθρεφτίζονται μὲ εὐκρίνεια. Δὲν εἶναι ὅμως κάθε φορὰ ἐξίσου εὐκρινὲς τί προηγεῖται τοῦ ἄλλου μεταξὺ λατρευτικοῦ τύπου καὶ πολιτικοκοινωνικῆς δομῆς ποὺ συχνὰ κινοῦνται παλινδρομικὰ σὲ μία καὶ τὴν αὐτὴ ὁδὸ. Ὡς παράδειγμα τέτοιας ἀμφίδρομης σχέσης θὰ μπορούσε νὰ χρησιμεύσει ἡ τελετουργία τῶν ὀλόκαυστων θυσιῶν. Ἡ ἐγκαθίδρυση τοῦ βωμοῦ ἐδάφους ὅπου διατηροῦσαν συσσωρευμένη τὴ λευκωπὴ στάχτη, ἔγινε μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ Μεγάρου Β καὶ πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ σὲ πρωτοβουλία ἀρχηγῶν εὐρύτερης κοινοτικῆς περιοχῆς. Οἱ ὀλοκαυτώσεις τελοῦνταν γιὰ σημαντικὰ γεγονότα, κινδύνους γενικότερους, μιάσματα καὶ συλλογικὲς κρίσεις ποὺ δὲν θὰ ἀφοροῦσαν μόνον τοὺς περιοίκους τοῦ Θέρμου¹⁰. Ἡ τέλεσή τους ὅμως κατ' ἐπιλογὴν στὸν ἱστορικὸ τόπο τοῦ Θέρμου, ὥστε νὰ ἐξαρθεῖ ἡ σημασία τους, ἐπλούτισε παράλληλα τὸν χαρακτήρα καὶ τοῦ ἱεροῦ μὲ ἰδιαίτερη λατρευτικὴ σημασία καὶ συνετέλεσε στὴν προαγωγὴ του σὲ ὑπεροπικὸ στὸ ὁποῖο ἐζυμώθη ὁ αἰτωλικὸς ἔθνοτισμός. Ἡ μετάδοση τῆς ἴδιας τελετουργίας σὲ ἄλλους τόπους τῆς Αἰτωλίας καὶ τῆς Ἀκαρνανίας εἶναι μεταγενέστερη τῆς καθιέρωσης στὸν Θέρμο.

3. Μὲ καθαρότητα προέκυψαν ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα ποὺ βοηθοῦν νὰ ἐπιχειρήσουμε νὰ διαπιστώσουμε τὴν εἰσαγωγὴ νέων θεοτήτων καὶ ἰδεῶν θρησκείας ἀλλὰ καὶ νὰ διαγνώσουμε τὴ διατήρησι παλαιᾶς λαϊκῆς λατρείας καὶ τελετουργίας. Ἡ ἀνανέωση καὶ ἡ συντήρησι προσδιορίζονται μὲ κριτήριον τὴν ἐμφάνισι διαφορετικῆς σύστασις τελετου-

7. Θέρμος 2008, 53-113, *Thermos* 2012, 17-53. Ἀξιόλογη ἦταν ἡ συμβολὴ τῆς ραδιοχρονολόγησις.

8. Θέρμος 2008, 169-246. *Thermos* 2012, 91-152. Θέρμος 2014, 93-98, 108-140.

9. Θέρμος 2008, 247-254, 266-276, *Thermos* 2012, 153-176. Θέρμος 2014, 140-145.

10. Θέρμος 2008, 200-202, 266-270. *Thermos* 2012, 167.

γικών καταλοίπων, π.χ. τῆς λευκωπῆς στάχτης τῶν ὀλόκανυτων θυσιῶν, τῶν μελανῶν ἢ λιπαρῶν χωμάτων ἀπὸ θυσίαις μὲ γεύματα καὶ τῶν ἀναθημάτων μέσα στὰ κατάλοιπα τῶν θυσιῶν. Βόθροι θυσιῶν καὶ κτιστὲς θῆκες προσφορῶν δίνουν ἐπίσης ζωντανὴ εἰκόνα τοῦ εἴδους τῆς λατρείας¹¹. Τὰ Ἔπη καὶ μεταγενέστερες γραπτὲς πηγὲς συνεπικουροῦν σὲ ταυτίσεις.

4. Ἡ κεραμικὴ τῶν παλαιότερων στρωμάτων, ἂν καὶ δὲν βοηθεῖ πάντοτε ἀποτελεσματικὰ σὲ ἀκριβέστερες χρονολογικὲς κατατάξεις, ἐπειδὴ τὸ πλεῖστον δὲν ἀνήκει σὲ ἀσφαλῶς τεκμηριωμένες κατηγορίες, μπορεῖ ὥστόσο καὶ τότε καλὰ νὰ ὀδηγήσει στὴ διαπίστωση ἀλλαγῆς γεωπολιτικῶν σχέσεων καὶ πολιτισμικῶν προσανατολισμῶν ἢ νέας ἐγκατάστασης. Ἡ συστηματικὴ δημοσίευση τοῦ συνόλου τῆς κεραμικῆς ἀναμένεται ὅτι θὰ εἶναι ἐν γένει ἀποφασιστικὰ χρήσιμη.

5. Σταθερὴ ἐπιδίωξη ἦταν καὶ ἡ ἀναζήτηση ἰδιαιτεροτήτων τοῦ ἱεροῦ. Στὸν Θέρμο δὲν ἀναπτύχθηκε ποτὲ πόλις τῶν ἱστορικῶν χρόνων καὶ τὸ ἱερὸ δὲν ἦταν ἐξαρτημένο ἀπὸ ἀστικὸ κέντρο, ὅπως ἦταν ἄλλα ὑπερτοπικὰ ἱερά, ἀλλὰ ἦταν δημιούργημα συνεργίας ἰσοτιμῶν κοινοτήτων. Τὸ γεγονός αὐτὸ βοηθοῦσε στὸν ἐθνοτισμό, δηλ. στίς διεργασίαις ποὺ ὀδηγοῦσαν στὴ συνειδητοποίηση τῶν κοινῶν στοιχείων τῶν Αἰτωλῶν, ὅσο καὶ τῶν διαφορῶν τοὺς ἀπὸ τοὺς ἄλλους. Αὐτὸ σήμαινε κατὰ τοὺς πρώτους ἱστορικοὺς χρόνους ἐθνοτικὴ ἐνότητα καὶ ἡ ἐνότητα αὐτὴ ἦταν μέχρι μεγάλου βαθμοῦ ὑπέρτερη καὶ ἀνεξάρτητη ἐκείνης ποὺ ἐπέδιδε ἡ ἐκδοχὴ (ἱστορικὴ ἢ μυθικὴ) περὶ κοινῆς φυλετικῆς καταγωγῆς. Οἱ ἱστορικοὶ αὐτοὶ χαρακτηῖρες ποὺ συνιστοῦν ἰδιαιτερότητα δὲν εἶναι οἱ μόνοι. Ὑπάρχουν καὶ οἱ γεωφυσικοὶ ὅροι: ἡ εὐφορία τοῦ κατάρρουτου πεδίου, ἡ θέση κεντρικὴ ἀνάμεσα στὰ ὑψηλὰ βουνὰ καὶ στίς ὄχθες λιμνῶν καὶ ποταμῶν, «ἐν τῇ συνόδῳ τῶν μεγάλων ὁδῶν τῆς Αἰτωλίας» (Σωτηριάδης 1900) ἦταν παράγοντες ποὺ εὐνόησαν τίς συναθροίσεις, τίς συναλλαγές, τὴν ἐποικιοκωνία λαῶν, τὴν τέλεση κοινῶν ἐορτῶν καὶ πανηγύρεων¹².

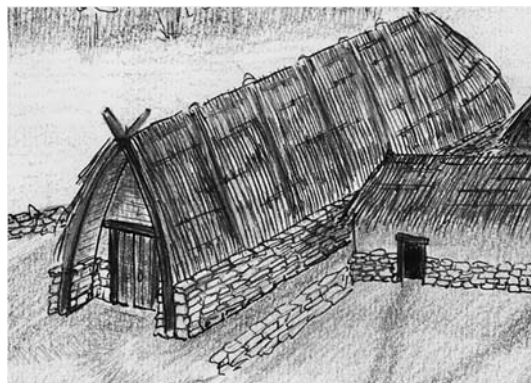
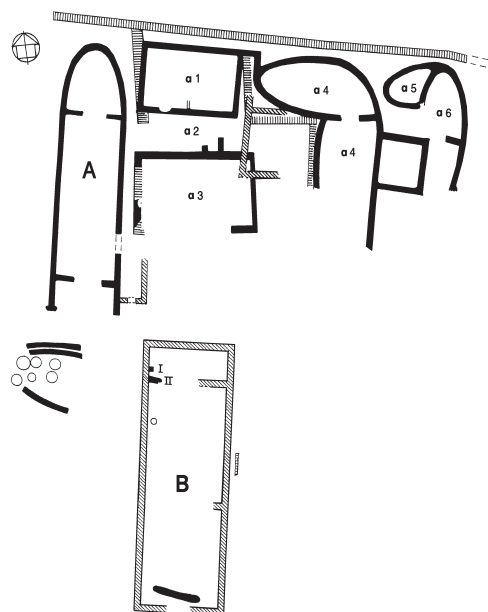
Ἡ μελέτη τῶν ἰδιαίτερων χαρακτήρων φανερώνει τίς διαφορὲς καὶ τίς ὁμοιότητες σὲ σχέση μὲ ἄλλα περιφερειακὰ ὑπερτοπικὰ ἱερά. Ἡ πολύχρονη ἀνασκαφὴ μας ἔχει ἤδη γίνεи για τὸν λόγο αὐτὸν σημεῖο ἀναφορᾶς τόσο ἱστορικῶν φαινομένων – ἀλλαγῆς πολιτικῶν δομῶν καὶ λατρευτικῶν ἐπιλογῶν κατὰ τίς ἀνάγκες τῶν καιρῶν – ὅσο καὶ παρόμοιων εὐρημάτων ἄλλων παρεμφερῶν κέντρων. Παράδειγμα εἶναι ἀκατέργαστος πεσσόμορφος λίθος ποὺ βρέθηκε στὸν Θέρμο κατὰ χώραν καὶ σὲ συνάφεια μὲ λατρευτικὰ κατάλοιπα τοῦ πρώιμου 7ου αἰ. π.Χ. καὶ τὸν ταυτίσαμε μὲ ἱερὸν λίθον ποὺ δήλωνε τὴν παρουσίαν δαίμονος ἢ θεότητας (εἰκ. 4)¹³. Τώρα παρόμοιοι λίθοι διάσπαρτοι ἀνὰ τὴν Ἀκαρνανία χαρακτηρίζονται ἀπὸ τοὺς ἐκεῖ ἐρευνητὲς ἐπίσης ὡς ἱεροὶ λίθοι. Οἱ δυνατότητες ποὺ δίνει ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Θέρμου στὴν προαγωγή τῆς ἐρευνας συγγενῶν ἱερῶν ἦταν βασικὴ συμβολὴ τῆς ὁποίας ἡ ἀπὴχηση ἔχει γίνεи ἤδη αἰσθητή.

Ὑστερα ἀπὸ τὴν ἐξηγητικὴν στόχων καὶ τὴ μεθοδολογικὴ θεώρηση ποὺ προηγήθηκε,

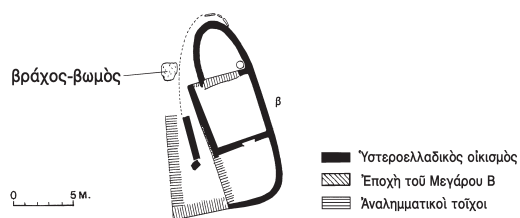
11. Ὡς ἄνω σημ. 8 καὶ 9.

12. Θέρμος 2008, 4. Θέρμος 2014, 77-79.

13. Θέρμος 2008, 204-209. *Thermos* 2012, 116-120. Θέρμος 2014, 123-125.

Εἰκ. 2. Τὸ Μέγαρον Α (βλ. εἰκ. 1), ἀναπαράσταση (Diana Wardle).

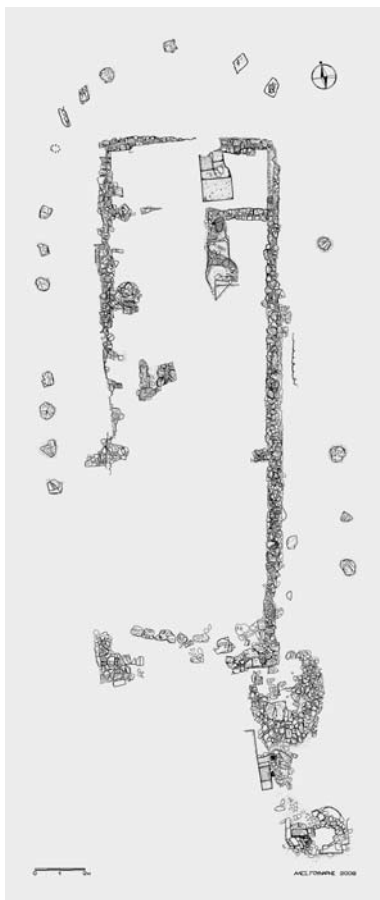
Εἰκ. 1. Ὁ ὑστεροελλαδικὸς οἰκισμὸς καὶ τὸ ὀρθογώνιο κτίριο τῆς πρώτης ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου (Μέγαρον Β).

ἄς συνοψίσουμε καὶ πάλι τὴ μνημειακὴ καὶ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τοῦ Θέρου, ἀπαριθμώντας μόνο πέντε μεγάλες τομὲς κατὰ τὶς νέες ἀνασκαφικὲς ἀποκαλύψεις¹⁴:

Πρῶτον αὐτὴ τοῦ τέλους τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ μὲ τὴν καταστροφὴ τοῦ ὑστεροελλαδικοῦ οἰκισμοῦ (εἰκ. 1) – ποὺ ἔστεκε στὸν ἀστερισμὸ τῆς μεσοελλαδικῆς παράδοσης – καὶ τοῦ ἀρχηγικοῦ τοῦ κτιρίου, τοῦ ἐλλειπσοειδοῦς Μεγάρου Α (εἰκ. 2). Ἡ καταστροφὴ αὐτὴ συνδέεται μὲ τὴν ἐγκατάσταση κατὰ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου νέας ἀρχηγικῆς ἔδρας καὶ συγκεκριμένα τὴν ἀνέγερση νέου μεγάλου, ὀρθογώνιου κτιρίου, τοῦ Μεγάρου Β (εἰκ. 3) καὶ πιθανότατα βοηθητικῶν θαλάμων τοῦ ἀρχηγοῦ εὐρύτερης περιοχῆς. Ἄγνωστο μένει ἂν ἀναπτύχθηκε περὶ τὸ Μέγαρον Β νέος οἰκισμὸς τοῦ ὁποίου δὲν σώζονται κατάλοιπα σὰν ἐκεῖνα τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ. Ἀνασκαφικὰ εὐρήματα λατρείας ἀσκούμενης ἀπὸ τὸν ἀρχηγὸ εἶναι σαφῆ.

Ἡ δευτέρη τομὴ ἔγινε στὶς ἀρχὲς τοῦ 8ου αἰ. π.Χ., ὅταν ἡ ἀρχηγικὴ ἔδρα καταστρέφεται καὶ πάλι πιθανότατα ἀπὸ εἰσβολὴ καὶ ἀνάμεσα στοὺς τοίχους τοῦ ἐρειπωμένου Με-

14. Πρβ. Θέρος 2008, 157-166.

Εικ. 4. Ο ιερός λίθος ιδρυμένος επάνω σε βόθρο θυσιαίων πρὸ τοῦ βωμοῦ τέφρας.

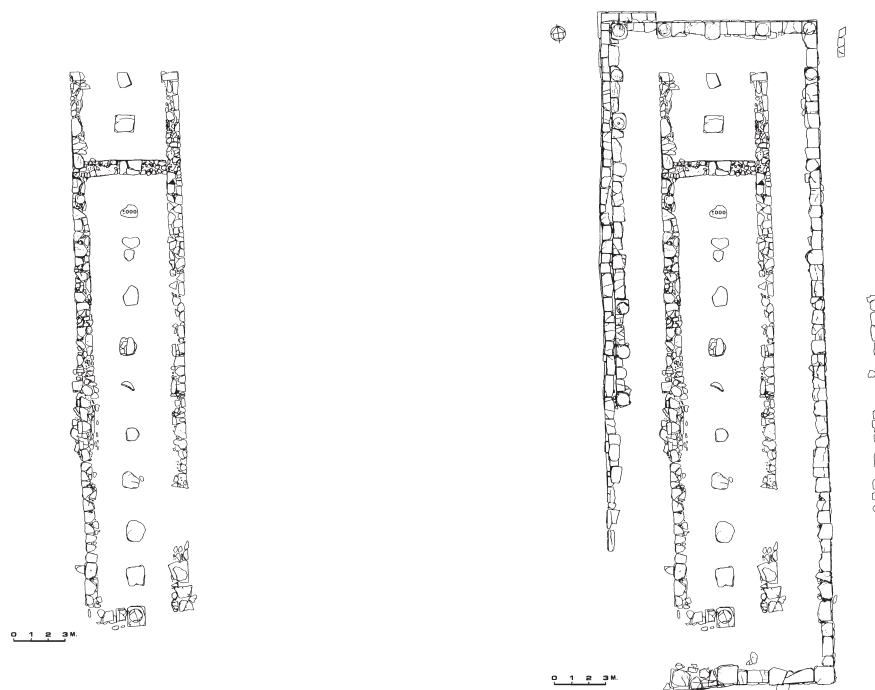
Εικ. 3. Αποτύπωση τοῦ Μεγάλου Β με λατρευτικὰ κατάλοιπα πρὸ τῆς εἰσόδου καὶ τὶς πλάκες τοῦ ἔλλειψοειδοῦς περιβόλου τοῦ βωμοῦ τέφρας (Ἀλέξανδρος Γούναρης).

γάρου Β ιδρύεται καὶ λειτουργεῖ μέγας «βωμὸς τέφρας» ὀλόκαυστων θυσιαίων. Ἀργότερα τὸν χώρο τοῦ βωμοῦ ὄρισαν ἔλλειψοειδεῖς ἀπλῆς πλάκες (εἰκ. 3): εἶναι αὐτὲς ποὺ ὁ Ρωμαῖος εἶχε θεωρήσει βάσεις περιστυλίου τοῦ Μεγάλου Β σὲ μεταγενέστερη κατ' αὐτὸν λειτουργία του ὡς οἴκου λατρείας μέσα στὸν ὁποῖο τελοῦνταν οἱ θυσίες, ἕως τὴν οἰκοδόμηση στὴν ἴδια θέση πρὸς τὰ τέλη τοῦ 7ου αἰ. π.Χ. τοῦ ἀρχαῖοῦ ναοῦ. Αὐτὸς διαδέχθηκε, κατὰ τὸν ἴδιο ἀνασκαφέα, ἀμέσως μετὰ τὴν καταστροφή τὸ Μέγαρον Β. Ὅταν ὅμως τοποθετήθηκαν οἱ πλάκες τὸ κτίριο εἶχε ἤδη πρὸ πολλοῦ καταστραφεῖ, ὅπως ἔδειξε ἡ νέα στρωματογραφικὴ ἔρευνα. Οἱ πλάκες δὲν στήριξαν κίονες, ἀλλὰ ὄρισαν γιὰ πρώτη φορὰ τέμενος στὸν Θέρμο. Ἐπομένως, ἐνῶ ἡ παλαιὰ ἀνασκαφὴ ἀναπαρέστησε ἄμεση διαδοχὴ τοῦ Μεγάλου Β ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο νάο, ἡ νέα ἔδειξε ὅτι παρεμβάλλεται μακρὰ περίοδος μετὰ τῶν δύο κτιρίων κατὰ τὴν ὁποία λειτουργοῦσε μόνο ὁ βωμὸς στάχτης¹⁵ καὶ πιθανότατα βοηθητικὸς οἶκος λατρείας ἐγκατεστημένος στὸ ἐπισκευασμένο ὀπίσθιο δωμάτιο τοῦ Μεγάλου Β. Ὅλα ὑποδηλώνουν ὅτι ὁ βωμὸς αὐτὸς σχετίζεται μετὰ τὴν νέα τοῦ Ἀπόλ-

15. Θέρμος 2008, 18-36, 163-164.

λωνος λατρεία ἢ ὁποία μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἐπίσημη, μὲ εὐρύτερη κοινοτική συμμετοχή¹⁶. Ἄλλα μαρτύρια τελετουργιῶν, βόθροι, λάκκοι κτιστοὶ μὲ κατάλοιπα θυσιῶν καὶ προσφορῶν, ὁ ἱερός λίθος (εἰκ. 4) καὶ βωμὸς θυσιῶν μὲ διατροφικὸ χαρακτήρα δείχνουν ὅτι ἡ λατρεία ἦταν πολυεπίπεδη καὶ ἐξυπηρετοῦσε τὶς θρησκευτικὲς ἀνάγκες ὄλων τῶν περικτιόνων ἀνθρώπων στοὺς ὁποίους ἀνήκαν καὶ πιστοὶ τῶν παλαιῶν λαϊκῶν δοξασιῶν καὶ τελετουργιῶν¹⁷.

Ὁ τρίτος μεγάλος σταθμὸς χρονολογεῖται πρὸς τὰ τέλη τοῦ 7ου αἰ. π.Χ.: τότε ἀρχίζει ἡ οἰκοδόμηση μνημειωδῶν λατρευτικῶν κτιρίων ποὺ συμβαδίζει μὲ τὴν πλήρη ἀνάδειξη τοῦ Θέρμου ὡς κοινοτικοῦ ἱεροῦ ὑπερτοπικῆς λειτουργίας στὴν κεντρικὴ Αἰτωλία. Πρόκειται γιὰ τὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Θερμίου, ποὺ κτίσθηκε ἀκριβῶς στὴ θέση τοῦ παλαιοῦ Μεγάρου Β καὶ τοῦ βωμοῦ τέφρας, δηλ. σὲ θέση μὲ ἱστορικὸ δυναμισμό. Ἦταν μονόχωρος ἐπιμήκης σηκὸς μὲ μεσαία κιονοστοιχία, ἐμπρὸς ἀνοικτός, πιθανῶς μὲ ὀπισθόδομο, ἀλλ' ἀσφαλῶς χωρὶς περίσταση κίωνων τὴν ὁποία ἤθελε ἡ παλαιὰ ἀνασκαφή (εἰκ. 5α, β)¹⁸.

Εἰκ. 5. α. Ὁ πρῶτος ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος, σηκὸς μὲ μεσαία κιονοστοιχία καὶ ἴσως ὀπισθόδομο, τελευταῖο τέταρτο 7ου αἰ. π.Χ. β. Ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος μετὰ ἀπὸ τὴν προσθήκη περιστυλίου, τέλος 3ου - ἀρχὲς 2ου αἰ. π.Χ.

16. Θέρμος 2008, 224-246. *Thermos* 2012, 132-152. Θέρμος 2014, 127-140.

17. Θέρμος 2008, 217-223. *Thermos* 2012, 125-130.

Θέρμος 2014, 125-127.

18. Θέρμος 2014, 200-214.

Εικ. 6. Πήλινες ζωγραφικές πλάκες (λεγ. μετόπες), α. Γοργόνειο, β. Ὁ Περσεὺς μετὰ ἀπὸ τὸν ἀποκεφαλισμὸ τῆς Μέδουσας, γ. Παράσταση τῆς Πρόκνης καὶ τῆς Φιλομήλας μετὰ ἀπὸ τὸν φόνο τοῦ Ἴττος καὶ πρὶν ἀπὸ τὴ μεταμόρφωσή τους σὲ ἀηδὸνι καὶ χελιδόνι, δ. Ὁ κνηγός, νεαρὸς μακρομάλλης κοιμίζοντας θηράματα. Ἴσως παράσταση νέου ποῦ προσερχόταν στὸ ἱερὸ γιὰ τὴν τελετὴ τῆς ἐνηλικίωσης. Πρώιμη Ἀρχαϊκὴ ἐποχή. (Σχέδια Gillieron, Σωτηριάδης, ΑΕ 1903, 71-95, πίν. 2-5.)

Ἴσως καὶ δύο ἄλλοι ναοὶ κτίσθηκαν λίγο ἀργότερα¹⁹. Στὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἀνήκουν οἱ περιφημες ζωγραφικὲς πλάκες ποὺ εἶχαν θεωρηθεῖ μετόπες (εἰκ. 6α-δ) καὶ μεγάλο μέρος ἀπὸ τὰ πήλινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τῆς διακόσμησης τῶν λατρευτικῶν καὶ ἄλλων κτιρίων²⁰.

19. Θέρμος 2014, 215-227.

20. Thermos 2002. Θέρμος 2014, 204-214, 227-229.

Τὴν πολιτικὴ ὕφεση τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. καὶ τῆς Κλασσικῆς ἐποχῆς θὰ ἀκολουθήσει τὸ τέταρτο μεγάλο γεγονός ποὺ εἶναι ἡ ὀργάνωση, σὲ συνάφεια μὲ τὸ παναιτωλικὸ πλεόν ἱερὸ, τῆς πολιτικῆς ἀγορᾶς, μιᾶς ἱερᾶς ἀγορᾶς, τοῦ νεοσύστατου Κοινοῦ τῶν Αἰτωλῶν βάσει νέου πρωτοποριακοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ σχεδιασμοῦ, ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 4ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. (εἰκ. 7, 8)²¹. Μετὰ ἀπὸ τὴν αἰτωλικὴ νίκη κατὰ τῶν Γαλατῶν τὸ 279 π.Χ. ἰδρύθηκε στὸν Θέρμο ὅπως καὶ στοὺς Δελφοὺς ἄγαλμα προσωποποίησης τῆς Αἰτωλίας καθιστῆς σὲ σωρὸ γαλατικῶν ὄπλων. Ἡ μορφὴ του ἔχει ἀποκατασταθεῖ σύμφωνα μὲ νομισματικοὺς τύπους (εἰκ. 9) καὶ τὸ βάθος τῆς Αἰτωλίας εἶναι αὐτὸ ποὺ στέκει ἀκόμη, ὅπως νομίζω, πρὸ τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς περὶ τὸ μέσο, ἐξέχοντας σὲ σχέση μὲ τὰ ἄλλα βάθρα, γιὰ νὰ προβάλλεται στὸν χῶρο τῆς ἀγορᾶς (εἰκ. 10, 11α-β)²². Τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 2015 ἄρχισε ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ πρὸς Α. τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς χώρου. Ἀποκαλύφθηκαν τὰ κατώτερα μέρη δύο μνημειωδῶν πέτρινων κλιμακοστασίων τὰ ὁποῖα ἦταν εὐθέως προσιτὰ διαμέσου δύο ἀντίστοιχων ἀνοιγμάτων στὸν ὀπίσθιο τοῖχο τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς καὶ ἔφεραν σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο τῆς κλιτύος τοῦ Μεγαλάκκου (εἰκ. 12α-β). Ἀρχαιολογικὲς ἐνδείξεις σαφεῖς (κατάλοιπα κατὰ χώραν ἢ διάσπαρτα) ὑπῆρχαν καὶ ἦταν φανερό, χωρὶς νὰ χρειάζονται τυχὸν δοκιμαστικὲς σκαφές, ὅτι ὁ χῶρος αὐτὸς εἶχε δεχθεῖ ἀρχαία διαμόρφωση μὲ ἰσχυροὺς ἀναλημματικοὺς τοίχους καὶ μνημειώδη δόμησι: ἡ ἀνεύρεση τῶν δύο κλιμακοστασίων ἦταν τρανὴ ἀπόδειξη καὶ θὰ ἦταν δυστύχημα ἐὰν ἔχει χαθεῖ τὸ ἐπίπεδο χρήσεως στὸ ὁποῖο αὐτὰ ὀδηγοῦσαν. Στὸν χῶρο αὐτὸν εἶχε προφανῶς ἐπεκταθεῖ τὸ πολιτικὸ κέντρο τοῦ Θέρμου μὲ ἄγνωστες γιὰ τὴν ὥρα λειτουργίες. Ὡς ἐπίσημος τελετουργικὸς χῶρος τῆς ἀγορᾶς τοῦ Κοινοῦ θὰ παρέμενε ἡ ἐπιμήκης πλατεία ἀνάμεσα στὶς δύο στοές, ὡς ἀν πλατεῖα ὁδὸς ἀπὸ τὸν ναὸ στὸ βόρειο, ἕως τὸ «βουλευτήριον» στὸ νότιο ἄκρο (εἰκ. 7, 8).

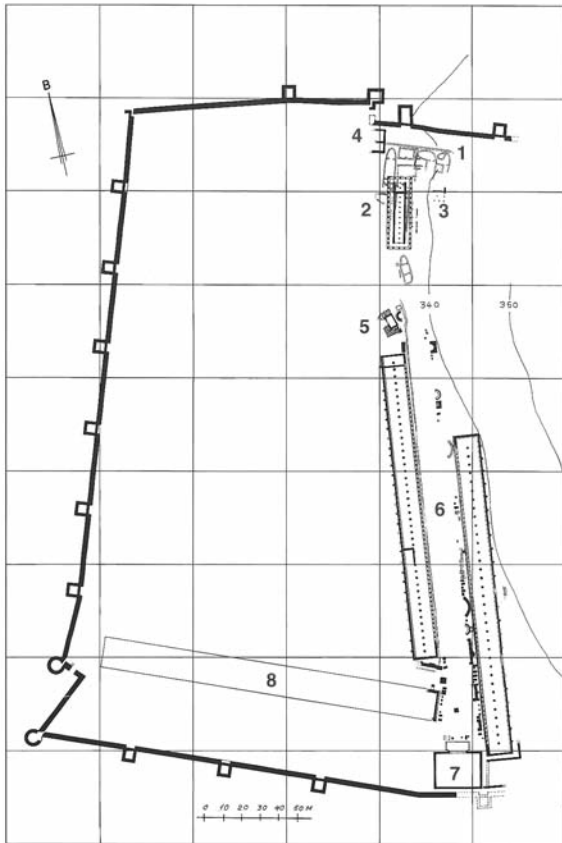
Τὴν ἀρχὴ τοῦ τέλους τῆς ἀρχαίας διαδρομῆς τοῦ Θέρμου σήμανε ἡ κήρυξη τῆς ἀνεξαρτησίας τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τὸν Flaminius στὸν Ἴσθμὸ τὸ 196 π.Χ. καὶ ἡ ἥττα τοῦ Ἀντιόχου ΙΙΙ τῆς Συρίας ποὺ εἶχε κληθεῖ νὰ βοηθήσει τοὺς Αἰτωλοὺς τὸ 192 π.Χ. ἐναντι τῶν Ρωμαίων. Καταστροφὴ μεγάλῃ στὸν Θέρμο ποὺ τεκμηριώνεται ἀνασκαφικῶς, πιθανότατα ἐξαιτίας ἐσωτερικῶν συγκρούσεων μετὰ ἀπὸ τὴν ἥττα τοῦ Περσέως τὸ 168 π.Χ., ἔφερε τὴν ἐρήμωση τοῦ τόπου. Τὸ Κοινὸν τῶν Αἰτωλῶν οὐσιαστικῶς διαλυόταν μέσα σὲ οἰκονομικὴ ἐξάντληση καὶ στὴ δίνη τῶν γεγονότων: ἦσαν ἀπὸ καιρὸ ἀκρίσις καὶ παρανομίας καὶ φόνου πλήρη τὰ κατὰ τὴν Αἰτωλίαν, καὶ τῶν πραπτομένων παρ' αὐτοῖς ἐκ λογιμοῦ μὲν καὶ προθέσεως οὐδὲν ἐπετελεῖτο, πάντα δ' εἰκὴ καὶ φύρδην ἐπράττετο καθάπερ εἰ λαίλαπος τινὸς ἐμπεπτωκυίας εἰς αὐτούς (Πολύβ. XXX 11).

Ἡ ἀντίληψη τῆς συνολικῆς ἱστορικῆς θεώρησης, αὐτὴ ποὺ ὑπαγορεύεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ Ἀρχαιολογία εἶναι κλάδος τῆς εὐρύτερης Ἀρχαιογνωσίας, ἦταν σταθερὴ σύντροφος τοῦ ἀνασκαφικοῦ μας ἔργου. Προσπάθησα νὰ ἐφαρμόσω καὶ στὸ στάδιο τῆς μετανασκαφικῆς μελέτης τὴ σύνδεση αὐτὴ, ἡ ὁποία πιστεύω εἶναι ἀναπόσπαστο δεοντολογικὸ

21. Θέρμος 1994. Θέρμος 2014, 153-186.

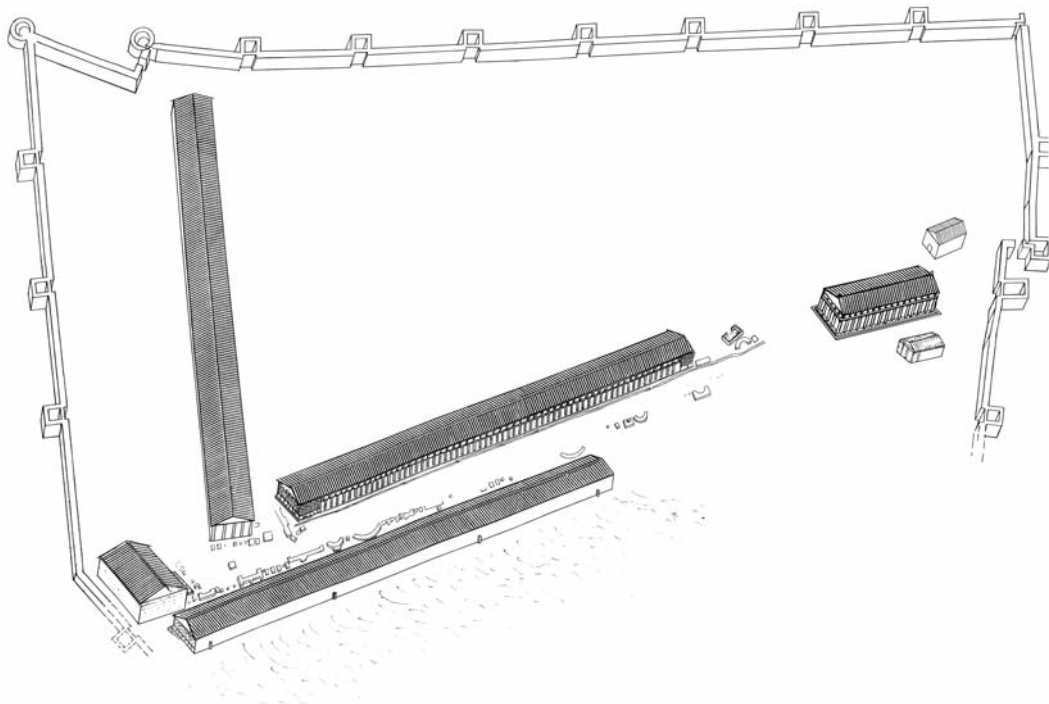
22. Πιστεύω ὅτι τὸ ἄγαλμα δὲν εἶχε στηθεῖ στὴν

ἡμικυκλικὴ ἐξέδρα τοῦ ἴδιου χώρου, ὅπως εἶχε προταθεῖ. Βλ. Θέρμος 2014, 59-64, 175.

Είκ. 7. Τοπογραφικό σχεδιάγραμμα του ἱεροῦ καὶ τῆς ἀγορᾶς τοῦ Θέρμον. 1. ΥΕ οἰκισμός, 2. Ναὸς Ἀπόλλωνος καὶ Μέγαρον Β, 3. Ναὸς Λυσείου Ἀπόλλωνος, 4. Ναὸς Ἀρτέμιδος (;), 5. Κρήνη, 6. Πλατεία ἀγορᾶς μὲ τὶς στοές, 7. «Βουλευτήριον», 8. Νότια στοά.

Είκ. 8. Ἀναπαράσταση τῆς γενικῆς διάταξης τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μνημείων τοῦ ἱεροῦ καὶ τῆς ἀγορᾶς (Γ. Διαμαντόπουλος).

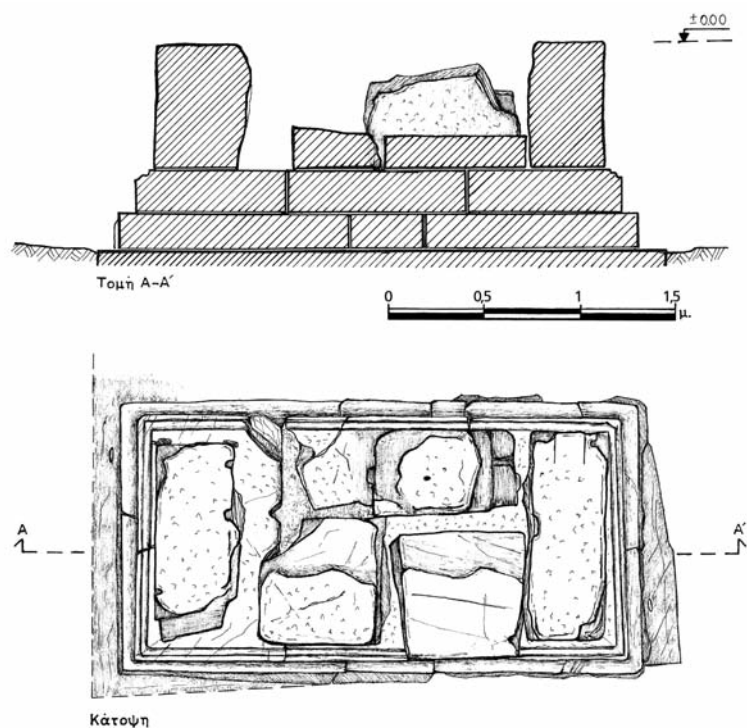

Εἰκ. 9. Σχέδιο ἀναπαράστασης τοῦ ἀγάλματος τῆς Αἰτωλίας στοὺς Δελφούς (καὶ στὸν Θέρο) (Courby 1927).

Εἰκ. 10. Βάθρο πρὸ τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς, πιθανῶς τοῦ ἀγάλματος τῆς Αἰτωλίας.

11α-β. Σχέδιο κάτοψης και τομής του «βάθρου της Αιτωλίας» (διαστ. άνω επιφάνειας βάθρου: 2,35×1,10).

στοιχείο της όλης αρχαιολογικής έρευνας²³. Η πραγματική αρχαιολογική έρμηνεία των εύρημάτων πρέπει να διεξέρχεται τὸ ιστορικό βάθος και να στηρίζεται, ὅπου εἶναι δυνατό, στὴ γραπτή παράδοση. Γιατί ἡ ἀνασκαφή μετὴν ποικιλία των εύρημάτων της

23. Ἄν ιστορικοί τῆς ἀρχαίας τέχνης και ὄχι μόνο στὴν Ἑλλάδα κρατοῦν ἀκόμη ἐρμηνείες σὲ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ ιστορικό βάθος τῆς ἐποχῆς τοῦ ἀντικειμένου τους, ἀνασκαφεῖς και ἐρευνητῆς τῆς Λατρείας και τῆς μνημειακῆς ιστορικῆς Τοπογραφίας ὀλοένα και περισσότερο ἀντιμετωπίζουν ὡς ἐπιστημονική ἀλλὰ και πνευματική ἀνάγκη τὴν ἀρχαιολογική-ιστορική συνοχή ἐπιχειροῦν δὲ νὰ συνάψουν και νὰ ἐξηγήσουν τὴν ἀρχαιολογική μαρτυρία και με κριτήριο τὶς ιστορικῆς περιπέτειες ἢ νὰ ἀποκαταστήσουν τὴν ιστορική εἰκόνα διαμέσου των εύρημάτων. Για νὰ περιορισθῶ πρόχειρα σὲ ἐλάχιστα παραδείγματα, ἐνῶ ὑπάρχουν πολλά, σταχυολογῶ μελέτες στὶς ὁποῖες ἄλλοτε συγχωνεύονται ιστορικά, τοπογραφικά στοιχεία και ἀρχαιολογικά εύρήματα σὲ ἐνιαῖο σύνολο (Γ. Δ. Κοντῆς, *Λέσβος και ἡ Μικρασιατική τῆς περι-*

χή, 1979), ἄλλοτε ἐπιχειρεῖται δίοψη πρὸς τὸ ιστορικό βάθος ἢ προσάπτονται σὲ ἀρχαιολογικά μνημεῖα, ὥστε αὐτὰ νὰ ἐμψυχώνονται, ιστορικά περιστατικά και μαρτυρίες ἀπὸ ἀρχαῖες διηγήσεις και ἐπιγραφές (Β. Χ. Πετράκος, *Ὁ δῆμος τοῦ Ραμνοῦντος*, 1999), κάποτε φωτίζονται λατρευτικῆς και τελετουργικῆς ἀλλαγῆς μετὴν τὸ φῶς ιστορικῆς μαρτυρίας (Κ. Καλογερόπουλος, *Τὸ ἱερό τῆς Ἀρτέμιδος Ταυροπόλου στὶς Ἄλεις Ἀραφηνίδες (Λούτσα)*, 2013) και ὅταν ἐπρόκειτο γιὰ «ἀνασκαφή παλαιῆς ἀνασκαφῆς» στὴν Ὀλυμπία, συνδέθηκαν νέα και παλαιὰ ἀρχαιολογικά εύρήματα με μυθιστορική παράδοση ἢ και με ιστορικά τεκμήρια (Η. Kyrieleis, *Anfänge und Frühzeit des Heiligtums von Olympia. Die Ausgrabungen am Pelopion 1987-1996*, 2006). Παράδειγμα σύνθετης ιστορικοαρχαιολογικῆς μελέτης εἶναι και ἡ δημοσίευση των ἐπώνυμων και

Εικ. 12α-β. Κλιμακοστάσια άνόδου σε ύψηλότερο επίπεδο πίσω από την άνατολική στοά:
α. βόρειο, β. νότιο.

δίνει την ευκαιρία στην Αρχαιολογία να αποδείξει και να αναδείξει τον αρχαιογνωστικό της προσορισμό. Η δὲ θέαση τῶν ιστορικῶν ὀριζόντων μέσω τῶν εὐρημάτων καὶ ἡ σύζευξη τῶν εὐρημάτων μετὰ τὴν ιστορικὴ παράδοση προσδίδει στὴν Αρχαιολογία τὴν ιδιότητα ἐνεργοῦ συστατικοῦ τῆς πνευματικῆς, τῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς ζωῆς κάθε ἐποχῆς.

Ἰδιαίτερα τοὺς τωρινοὺς ζοφεροὺς καιροὺς, στὸν κόσμον τῆς Παγκοσμιοποίησης τῶν ἀνιστόρητων, τῆς ἀμετρῆς Τεχνοκρατίας καὶ τοῦ ἀδηφάγου Μονεταρισμοῦ τῶν κυρίαρχων κρατῶν καὶ τῶν ἀγορῶν, ἡ Αρχαιολογία ποὺ ζωντανεύει τὴν παράδοση λαῶν καὶ τόπων καὶ ἡ ὅλη Ἱστορία ποὺ ἐπισημαίνει τὶς αἰτίες καὶ τὶς συνέπειες καταστάσεων ἄλλων ἐποχῶν, θὰ ὀπλιζαν τοὺς πολίτες μετὰ κριτήρια γιὰ νὰ κατανοοῦν τῶν ἡμερῶν τὰ τεκταινόμενα καὶ θὰ προστάτευαν τὴν ἀξιοπρέπεια τῆς κοινωνίας τῶν ἀνθρώπων.

Θὰ ἐπαναλάβω στὸ τέλος τὴ φράση τοῦ Ρωμαίου περὶ Θέρμου μετὰ τὴν ὁποία ἔκλεισε τὴν ἀνακοίνωσή του στὰ ΠΑΕ, ἔτος 1931. Ὁ ἀνασκαφὴς πίστευε ὅτι ὅταν ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἀποκάλυψη τῶν μνημείων καὶ ἀποκατασταθεῖ ἡ ἀρχαία φυσιογνωμία τοῦ χώρου, τότε «μπορεῖ πράγματι ὁ ἀρχαιολογικὸς τόπος νὰ ἀποβῆ κατὰ τὴν Ἑλλάδα μοναδικός». Ἡ καλὴ πρόβλεψή του ὀλοένα καὶ περισσότερο ἐπαληθεύεται, χωρὶς νὰ λείπει τώρα ὁ κίνδυνος νὰ βγῆ πλάνη. Ἀναφέρω τὴ φράση ὄχι μόνο γιὰ νὰ τιμῶ τὴ μνήμη τοῦ διαπρεποῦς ἀρχαιολόγου, ἀφοῦ μάλιστα συμπληρώνονται ἐφέτος ἑκατὸ χρόνια ἀπὸ τὴν πρώτη του σχετικὴ μετὰ τὸ θέμα μας δημοσίευση μετὰ τίτλο: «Ἐκ τοῦ προϊστορικοῦ Θέρμου» εἰς ΑΔ 1915. Τὴν ἐπαναφέρω καὶ γιὰ νὰ ὑπομνήσω σήμερον, ὀγδόντα τέσσερα χρόνια ἀργότερα, τὴν ἴδια καὶ μεγαλύτερη ἀνάγκη ἀγάπης καὶ σεβασμοῦ πρὸς τὰ μνημεῖα καὶ τὴν ἀρχαία φυσιογνωμία τοῦ τόπου, ὥστε νὰ διατηρήσει ὁ Θέρμος τὴ μοναδικότητα καὶ τοῦ χώρου τὸ ἀρχαῖο κάλλος ποὺ ἦταν ἕως τὶς ἡμέρες μας ἀνέγγιχτο, ἀλλὰ ἔχει τώρα ἤδη πληγεῖ²⁴.

I. A. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

χρονολογήσιμων σφραγισμάτων τῆς Καλλιπόλεως τὰ ὁποία ἔχουν διττὸ χαρακτῆρα, ὡς ἱστορικὰ τεκμήρια καὶ ἔργα σφραγιδογλυπτικῆς καὶ δίνουν τὴν ευκαιρία τόσο πολὺπλευρῆς προαγωγῆς τῆς ἱστορίας τῆς Αἰτωλικῆς Συμπολιτείας, ὅσο καὶ μελέτης τῆς εἰκονιστικῆς τέχνης καὶ συναφῶν θεμάτων (Π. Α. Πάντος, *Τὰ σφραγίσματα τῆς Αἰτωλικῆς Καλλιπόλεως*, 1985). Τὸ θέμα θὰ ἄξιζε νὰ τύχει πραγματείας συστηματικῆς ἐκ μέρους τῆς Ἱστορίας τῆς Αρχαιολογικῆς Ἑρευνας.

24. Πρόκειται γιὰ τὸ τιμμεντένιο κλιμακοστάσιο ποὺ κατασκευάσθηκε πρόσφατα ἀρμοδίως μέσα στὸν ἀρχαιολογικὸν ὄχι τῶν Θέρμου ἐπάνω στὸ παλαιὸ ἕως χθὲς ἐν χρῆσει μονοπάτι. Αὐτὸ ἦταν ἀπὸ στερεὸν ὄχι μετὰ πλάτυσκαλα καὶ κατηφόριζε «διαμέ-

σου τῶν ἀρχαίων ἀνδρῶν» τοῦ ἱεροῦ στὸ κατώτερον ἐπίπεδο τοῦ χώρου ὅπου ὁ μεγάλος ναὸς καὶ τὰ ἄλλα μνημεῖα (Θέρμος 2014, 149). Στὴν ἴδια θέση ἴσως ὑπῆρχε ἀρχαία κάθοδος στὸ ἱερὸ καὶ ἄνοδος πρὸς τὸν Μεγαλάκκο γιὰ τὴν χρῆσιμα περιορίων ἀπὸ τὰ ἀνατολικά μέρη. Γιὰ νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ αὐτὸ καὶ συνεπῶς ὁ χρόνος τῆς ἀρχικῆς διαμόρφωσης τῆς ἀτραποῦ χρῆσιμα ἔρευνα. Πάντως κτίσματα τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ προχωροῦν κάτω ἀπὸ τὸ ἄλλοτε χωμάτινο μονοπάτι ποὺ τώρα τὸ σκεπάζει τὸ ἀπαντάζον καὶ δεσπόζον, ἀνάμεσα σὲ ἀλαμπὴ ἄλλ' ὀμιλητικὰ ἐρείπια, χυτὸ βέτοπ. Τὸ νέο κλιμακοστάσιο βλάπτει τὴν ἱστορικὴ καὶ μνημειακὴ παράδοση καὶ τὴν αἰσθητικὴ τοῦ φυσικοῦ καὶ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ τοπίου.

ΠΕΡΙ ΘΕΡΜΟΥ
ΜΕΛΕΤΕΣ ΚΑΙ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ

(ὄπου καὶ βιβλιογραφία)

- ΠΑΕ Ἀνασκαφὴ Θέρμου, ΠΑΕ 1983 ἕως 2003, 2013, 2015.
- Θέρμος 1990 Ζητήματα τῶν Μεγάρων Α καὶ Β τοῦ Θέρμου, ΑΕ 1990, 191-200.
- Θέρμος 1991 Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Θέρμου (1897-1987), Α΄ Ἀρχαιολογικὸ καὶ Ἱστορικὸ Συνέδριο Αἰτωλοακαρνανίας, Ἀργίριο, 21-23 Ὀκτωβρίου 1988, Πρακτικὰ 141-143 (Ἀργίριο 1991).
- Θέρμος 1994 Ἡ ἐλληνιστικὴ διαμόρφωση τοῦ ἱεροῦ καὶ τῆς ἀγορᾶς τῶν Αἰτωλῶν στὸν Θέρμο, Φηγός, τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν καθηγητὴ Σωτῆρη Δάκαρη 509-522 (Ἰωάννινα 1994).
- Θέρμος 1995 Τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο - Τὰ μνημεῖα τῆς Ἀρχαιότητος, εἰς Αἰτωλοακαρνανία (ἔκδ. ΤΕΔΚ Νομοῦ Αἰτωλοακαρνανίας, 1995) 44-49, 59-66.
- Θέρμος 1997 Οἱ νεώτερες ἔρευνες στὸ Μέγαρο Β τοῦ Θέρμου, Δωδώνη 26, 1, 1997, 327-346.
- Thermos 1997 Thermos, *Encyclopedia dell'arte antica classica e orientale, Secondo Sup-plemento* V 752-754 (Roma 1997).
- Θέρμος 1998 Τὰ εὐρήματα τοῦ Θέρμου, Ἡ Καθημερινή, Ἑπτὰ ἡμέρες 27/9/1998, «Μνημεῖα τῆς Αἰτωλοακαρνανίας», 18-21.
- Θέρμος 2001 Χάλκινο εἰδῶλιο κελητίζοντος ἰπέα στὸν Θέρμο καὶ παραστάσεις ἰπέων τοῦ τέλους τῆς Γεωμετρικῆς Ἐποχῆς, ΑΕ 2001, 1-40.
- Θέρμος 2002 Colour in Archaic Painting, εἰς Μ. Α. Tiverios, D. S. Tsiafakis (ἐπιμ.), *Color in Ancient Greece, Πρακτικὰ Συνεδρίου Θεσσαλονίκης 12-16 Ἀπριλίου 2000*, 53-64 (Θεσσαλονίκη 2002).
- Θέρμος 2003 Τὸ τέλος τῆς Μυκηναϊκῆς Ἐποχῆς στὸν Θέρμο, εἰς Β΄ Διεθνὲς Διεπιστημονικὸ Συνέδριο, Ἡ Περιφέρεια τοῦ Μυκηναϊκοῦ Κόσμου, 26-30 Σεπτεμβρίου, Λαμία 1999, Πρακτικὰ 135-146 (Ἀθήνα 2003).
- Θέρμος 2004 Ἡ ἀνασκαφὴ ὑπὸ τὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος στὸν Θέρμο, Β΄ Διεθνὲς Ἱστορικὸ καὶ Ἀρχαιολογικὸ Συνέδριο Αἰτωλοακαρνανίας, Ἀργίριο 29-31 Μαρτίου 2003, Πρακτικὰ 193-198 (Ἀργίριο 2004).
- Θέρμος 2006 Ἡ νέα ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τοῦ Μεγάρου Β στὸν Θέρμο, Α΄ Ἀρχαιολογικὴ Σύνοδος Νότιας καὶ Δυτικῆς Ἑλλάδος, Πάτρα 9-12 Ἰουνίου 1996, Πρακτικὰ 525-530 (Ἀθήνα 2006).
- Θέρμος 2008 Θέρμος. Τὸ Μέγαρο Β καὶ τὸ πρῶμο ἱερό. Ἡ ἀνασκαφὴ 1992-2003 (σελ. 381, εἰκ. 90, σχέδ. 20, πίν. 118, Ἀθήνα 2008).
- Θέρμος 2008α Θέρμος. Ἡ νέα ἀνασκαφὴ τοῦ πρῶμου ἱεροῦ, Μέντωρ, Χρονογραφικὸ καὶ Ἱστοριοδιφικὸ Δελτίο τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, τ. 88, (Ἰούνιος 2008) 73-96.
- Θέρμος 2008β Θέρμος, εἰς Ἀρχαιολογία. Εὐβοία καὶ Στερεὰ Ἑλλάδα (ἔκδ. Μέλισσα, Ἀθήνα 2008) 408-413.
- Thermos 2009 Thermos, εἰς *Archaeology. Euboea and Central Greece* (ἔκδ. Melissa, Athens 2009) 408-413.
- Thermos 2010 Aspects of cult in early Thermos, ΑΕ 2010, 1-59.
- Thermos 2010a Doch kein früher Ringhallen-Tempel in Thermos! ΑΕ 2010/5, 49-60.
- Θέρμος 2010 Ἐπίλογος στὴν «Παρουσίαση τοῦ βιβλίου Ἰ. Α. Παπαποστόλου, Θέρμος. Τὸ Μέγαρον Β καὶ τὸ πρῶμο ἱερό, 2008, Θέρμος 28-8-2010», Τὰ Αἰτωλικά Ἰ, τ. 15, 2010, 155-158.

-
- Θέρμος 2011 Ἡ Αἰτωλία στὸν Ὅμηρικὸ Κατάλογον Νηῶν, εἰς Ἑπαινος *Luigi Beschi* (Μουσεῖο Μπενάκη 70 Παράρτημα, (Ἀθήνα 2011) 305-311.
- Thermos 2011 The new excavation under the early archaic temple of Thermos, Megaron A, Megaron B and the Ash Altar, εἰς *The "Dark Ages" revisited. Acts of an International Symposium in Memory of William D. E. Coulson, University of Thessaly, Volos 14-17 June 2007*, 127-145 (Volos 2011).
- Thermos 2010-2012 The Homeric Catalogue of Ships and Aetolian Ethnicity, *Ἀρχαῖογνωσία* 16, 2010-2012, 85-100.
- Thermos 2012 *Early Thermos. New excavations 1992-2003* (σελ. 248, εἰκ. 53, πίν. 88, Ἀθήνα 2012).
- Θέρμος 2014 *Τὸ ἱερὸ τοῦ Θέρμου στὴν Αἰτωλία, Ἱστορία - Μνημεῖα - Περιήγηση τοῦ χώρου* (σελ. 252, εἰκ. 145, Ἀθήνα 2014).
- Θέρμος (ὑπὸ ἐκτύπωσιν) Θέρμος. Παλαιὰ καὶ νέα ἀνασκαφή, εἰς *Πρακτικὰ Συνεδρίου «Τὸ Ἀρχαιολογικὸ ἔργο στὴ ΒΔ Ἑλλάδα καὶ στὰ νησιὰ τοῦ Ἰονίου»*, Ἰωάννινα, Δεκέμβριος 2014 (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

ΑΡΧΑΙΑ ΝΑΥΤΙΚΗ ΒΑΣΗ ΣΤΗ ΒΡΑΧΟΝΗΣΙΔΑ ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΤΟΥ ΚΡΙΣΣΑΙΟΥ ΚΟΛΠΟΥ

Στὸν Ἄδωνι Κύρου¹

Κρῖσσαῖος ὀνομάζεται ὁ κόλπος τῆς Ἰτέας, στὴν ΒΑ. πλευρὰ τοῦ Κορινθιακοῦ, στὸν ὁποῖο περιλαμβάνεται καὶ ἡ θαλάσσια περιοχὴ τοῦ Γαλαξειδίου². Χαρακτηριστικὰ ἐπιφανειακὰ εὐρήματα (οἰκιστικὰ κατάλοιπα, κεραμίδια, σκωρίες, δεξαμενές καὶ ὑστερορωμαϊκῆ-πρώιμη βυζαντινὴ κεραμικὴ) δείχνουν ὅτι τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἑπτὰ μικρὰ νησιὰ τοῦ Κρῖσσαίου κόλπου (εἰκ. 1) εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ ὡς χώροι βιοτεχνικῶν ἢ ἐμπορικῶν ἐγκαταστάσεων, ἀλλὰ καὶ ὡς καταφύγια κατὰ τοὺς λεγόμενους «σκοτεινοὺς» πρωτοβυζαντινοὺς αἰῶνες. Τὰ εὐρήματα ἀποδίδονται στὴν προσωρινὴ καταφυγὴ καὶ ἐγκατάσταση ἐκεῖ τῶν κατοίκων τῶν χειρσαίων κωμοπόλεων καὶ χωριῶν τῆς περιοχῆς, κατὰ τὶς περιόδους τῶν ἐπιδρομῶν τῶν Σλάβων καὶ τῶν Ἀβάρων, ποὺ ξεκίνησαν κατὰ τὴ βασιλεία τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ ἔφθασαν στὴ Νότια Ἑλλάδα πρὸς τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 6ου αἰῶνα³.

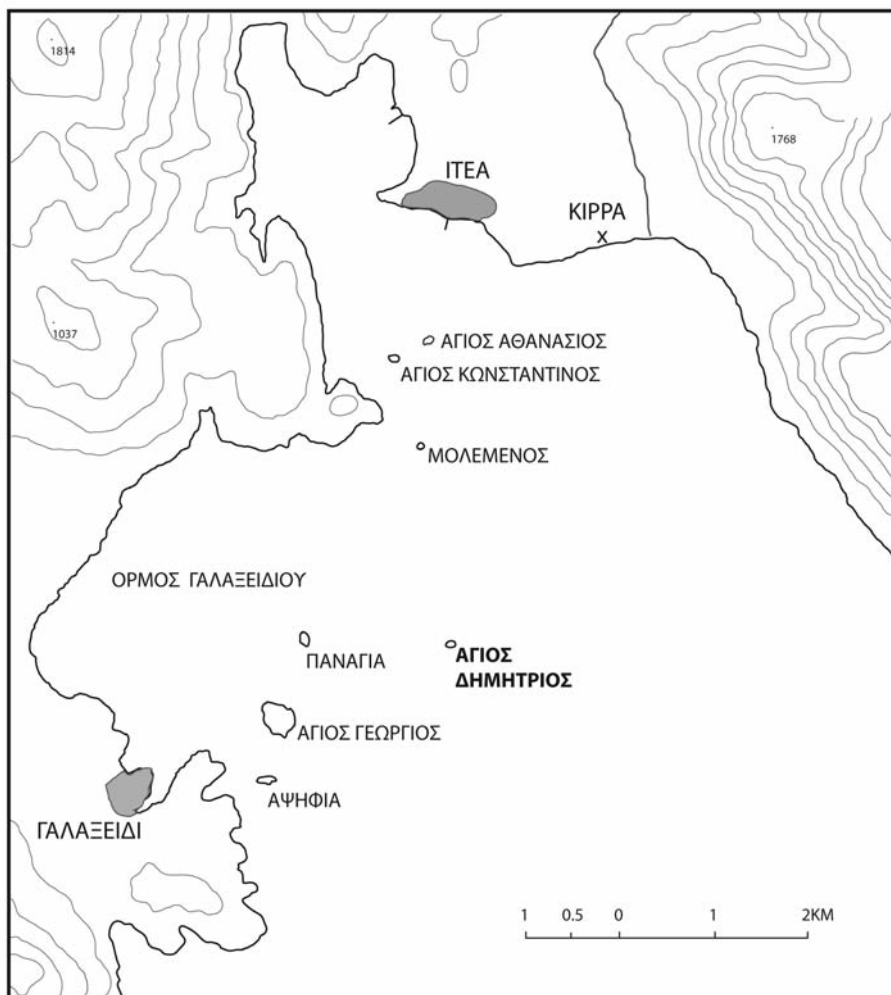
Στὸ *Χρονικὸ τοῦ Γαλαξειδίου*, ἓνα σημαντικώτατο κείμενο γραμμένο τὸ 1703, βρῖσκουμε τὴν πρώτη πληροφορία γιὰ χρῆση τῶν νησιῶν ὡς καταφυγίων, κατὰ τὶς ἐπιδρομὲς

1. Ἡ ἐπίσκεψη στὰ νησιὰ τοῦ Κρῖσσαίου κόλπου μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Ἄδωνι Κύρου στὶς 12 Νοεμβρίου τοῦ 2000 ἀποτελέσει τὴν ἀφορμὴ αὐτῆς τῆς ἔρευνας. Μιὰ πρώτη μορφὴ αὐτοῦ τοῦ ἀρθροῦ ἀνακοινώθηκε στὴν ἡμερίδα πρὸς τιμὴν του ποὺ ὀργάνωσε ὁ δῆμος Πόρου (7-9 Ἰουνίου 2002) καὶ ἐπρόκειτο νὰ δημοσιευθεῖ στὸν Β' τόμο τῶν πεπραγμένων του, ποὺ ὅμως δὲν ἐξεδόθη ποτέ. Μιὰ περίληψη τῆς ἐργασίας δημοσιεύθηκε μὲ τὴ φροντίδα τῆς Καλλιόπης Μπάικα στὸν τόμο D. Blackman *et al.* (ἐπιμ.), *Shipheds of the Ancient Mediterranean* (2013) 240-241 καὶ 557. Τῆς ὀφείλω θερμὲς εὐχαριστίες γιὰ τὴν συμβολὴ τῆς αὐτῆς, γιὰ τὴ βοήθειά της στὴν ἐπεξεργασία εἰκόνων καὶ σχεδίων καὶ κυρίως, γιὰ τὴ βαθιὰ γνώση τοῦ θέματος ποὺ διαθέτει, ἀποδέχθηκε καὶ ἐπιβεβαίωσε τὴν ἀρχικὰ τοιμηρῆ μου ἐρμηνεία. Βλ. καὶ Σίμωση

2009, 170. Εὐχαριστίες ὀφείλω ἐπίσης στοὺς Ν. καὶ Σ. Καρατζά, ποὺ βοήθησαν σημαντικὰ μὲ τὸ σκάφος τους, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν «ἀρχαιολογικὴ» τους εὐαισθησία. Ἐπίσης στὸν ἀρχιτέκτονα καὶ τοπογράφου Κ. Καζαμιάκη, ποὺ μὲ μεγάλη προθυμία συνέβαλε στὴν τεκμηρίωση, κάνοντας τὰ σχέδια καὶ μερικὲς ἀπὸ τὶς φωτογραφίες. Μὲ τὴν Ἐ. Μπαζιωτοπούλου ἔγιναν, ὡς συνήθως, μακρὲς καὶ γόνιμες συζητήσεις γιὰ τὸ θέμα.

2. Στὴν ἀρχαιότητα Κρῖσσαῖος ὀνομαζόταν ὀλόκληρος ὁ Κορινθιακὸς κόλπος: Θουκ. 1, 107· 2, 69, 83, 86, 92, 93· 4, 76. Στράβ. 8, 335, 379· 9, 390, 400, 405, 416, 418. Πανσ. 10, 13, 10. Μόνον ὡς ὁ κόλπος τῆς σημ. Ἰτέας ἀναφέρεται ἀπὸ τοὺς Πλίνιο 4, 7 καὶ Ἀμμιανὸ 17, 7, 13.

3. Chamoux, Lerat 1947-8, 50. Lerat 1952, I, 158-162. Hood 1970, 40. Κύρου 2003. Σκορδᾶ 2008, 381.

Εικ. 1. Τα νησιά του Κρισσαίου κόλπου (άνασχεδίαση από Hood 1970, εικ. 1).

του 10ου μ.Χ. αϊ.⁴ Η πρώτη επιστημονική τους προσέγγιση οφείλεται στις επισκέψεις και τις μικρές ανασκαφές που διεξήγαγαν εκεί οι Γάλλοι αρχαιολόγοι F. Chamoux και L. Lerat το 1946⁵. Το 1969 ο S. Hood μελέτησε έμπεριστατωμένα τα αρχαιολογικά κατάλοιπα σε τρία από τα νησιά (Παναγιά, Άψηφιά, Άγιος Γεώργιος) και με βάση την κεραμική, απέδωσε τη δημιουργία των εγκαταστάσεων στους κατοίκους των χερσαίων περιοχών, που κατέφυγαν εκεί για να σωθούν από τις σλαβικές επιδρομές του β' μισού του 6ου και των αρχών του 7ου αιώνα⁶.

4. Χρονικό 203. Έγκαταστάσεις σ' αυτά αναφέρονται μέχρι και το τέλος του 14ου αϊ. Αυτόθι 213.

5. Chamoux, Lerat 1947-8, 50-55.

6. Hood 1970, 42. Κριτική και συμπληρώσεις στις απόψεις Hood, βλ. στους Gregory 1981 και Rosser 1996.

Οἱ ἔρευνες τοῦ Ἄ. Κύρου σὲ ὅλα τὰ νησιὰ ὄχι μόνον ἐπιβεβαίωσαν τὰ συμπεράσματα τοῦ Hood μὲ τὴν ἀνεύρεση πολλῶν νομισμάτων⁷, ἀλλὰ ἔδωσαν καὶ ἓνα πολὺ σημαντικό ἄρθρο, στὸ ὁποῖο πειστικὰ ὑποστηρίζει ὅτι οἱ ἐπιδρομὲς τῶν Μπολγάρων ποὺ ἀναφέρει τὸ Χρονικὸ δὲν εἶναι αὐτὲς τοῦ 10ου αἰ. τοῦ Σαμουήλ καὶ τοῦ Συμεών, ἀλλὰ θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν σὲ μερικὰ οὐνικά φύλα (Ὀστρογούρους καὶ Κουτριγούρους), ποὺ ἀπὸ τὸ 541 εἰσέβαλαν στὰ ἐδάφη τῆς Αὐτοκρατορίας, φθάνοντας μέχρι τὰ παραλία τοῦ Κορινθιακοῦ⁸. Οἱ ἐπιδρομὲς αὐτὲς ἐρήμωσαν τὸν τόπο καὶ ὁδήγησαν στὴν ὀριστική του ἐγκατάλειψη ἀπὸ τοὺς παλιούς του κατοίκους καὶ στὴν ἀπώλεια τοῦ ἀρχαίου τοπωνυμίου *Χάλειον*, μὲ τὸ ὁποῖο ταυτίζεται ἀσφαλῶς τὸ Γαλαξειδί⁹.

Ο ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ

Ἀπὸ τὰ νησιὰ τοῦ Κρισσαίου κόλπου, ὁ Ἅγιος Δημήτριος εἶναι τὸ πιὸ ἀπομακρυσμένο καὶ μὲ τὴ μεγαλύτερη θέα πρὸς τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ Κορινθιακοῦ. Ἀπέχει ἀπὸ τὸ λιμάνι τῆς Ἰτέας 4.400 μ. καὶ ἀπὸ τοῦ Γαλαξειδιοῦ 3.600 μ. (εἰκ. 1). Εἶναι μὲν τὸ πιὸ μικρὸ ἀπ' ὅλα, μὲ ἔκταση περίπου 4 στρεμμάτων (μέγ. μῆκ. 100 μ., μέγ. πλ. 80 μ.), ἀλλὰ εἶναι ψηλό, μὲ μέγιστο ὕψος τὰ 8 μ., καὶ τηλεφανές. Κοιτάζοντάς το ἀπὸ τὴν παραλία ξεχωρίζει γιὰ τὸ ἰδιόμορφο σχῆμα του, ποὺ τοῦ ἔδωσε καὶ τὴ λαϊκὴ ὀνομασία «τὸ καπέλο τοῦ Βενιζέλου» (εἰκ. 3β, 5). Τὸ σχῆμα τοῦ νησιοῦ ὀφείλεται ἀφενδὸς στὴν ἔντονη διάβρωση καὶ ἀποκοπὴ τῶν ἀκτῶν του, καὶ ἀφετέρου στὴ βάθυνση, τοῦ μεσαίου του τμήματος, ποὺ ἄφησε τὰ δύο ἄκρα του νὰ φαίνονται ὡς ὑψώματα.

Γεωλογικά, τὸ νησιὸ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο εἶδη πετρώματος: τὸ κεντρικὸ καὶ πιὸ ψηλὸ του τμήμα εἶναι ἓνας σκληρὸς γκριζὸς κροκαλοπαγῆς ἀσβεστόλιθος, ἐνῶ τὸ χαμηλότερο συνίσταται ἀπὸ στρώσεις πιὸ μαλακοῦ καστανοῦ ἀσβεστόλιθου μὲ ἐγκλείσματα αἱματίτη, ποὺ ἀποσπᾶται πολὺ πιὸ εὐκόλα.

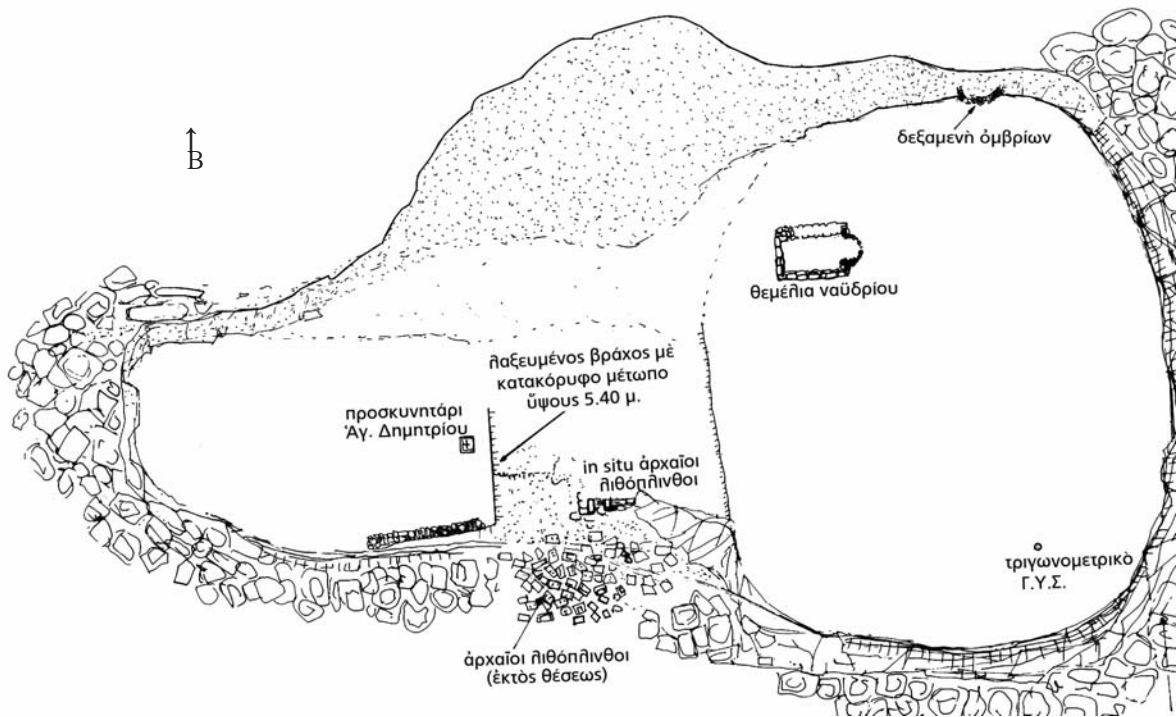
Ἡ ἐπιφάνεια τῆς βραχονησίδας εἶναι γεμάτη ἀπὸ διάσπαρτα θεμέλια κτισμάτων ἀναμεικτα μὲ στρώσεις κεραμιδιῶν. Στὴν κορυφὴ τοῦ ἀνατολικοῦ ὑψώματος σώζονται τὰ θεμέλια ἑνὸς μικροῦ μονοκώρου ναυδρίου (εἰκ. 2)¹⁰. Ἡ εἰκόνα τῆς οἰκιστικῆς χρήσης τοῦ χώρου συμπληρώνεται καὶ ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ λαξευμένων στὸν μαλακὸ βράχο ἀπιόσχημων δεξαμενῶν συγκέντρωσης ὀμβρίων, δύο ἀπὸ τίς ὁποῖες ἔχουν ἀποκοπεῖ ἀπὸ τὰ κύματα καὶ οἱ τομέες τους φαίνονται ἀπὸ τὴ θάλασσα (εἰκ. 2, 3β, ἀριστ.). Ἡ σημερινὴ εἰκόνα, μὲ κομμένες ἀπὸ τὰ κύματα τίς ἐξωτερικὲς πλευρὲς, καθὼς καὶ ἡ ὑπαρξὴ βράχων πεσμένων στὸν βυθὸ γύρω του, δίνουν μιὰ ἰδέα γιὰ τὸ μεγάλο τμήμα τοῦ νησιοῦ ποὺ ἔχει διαβρωθεῖ καὶ τελικὰ ἀποσπαστεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα μέχρι σήμερα (εἰκ. 2, 4).

7. Τὰ νομίσματα καὶ τὰ ἄλλα εὐρήματα ἀπὸ τὰ νησιὰ ἐκτίθενται τώρα σὲ εἰδικὴ προθήκη στὸ Ναυτικὸ καὶ Ἱστορικὸ Μουσεῖο τοῦ Γαλαξειδιοῦ.

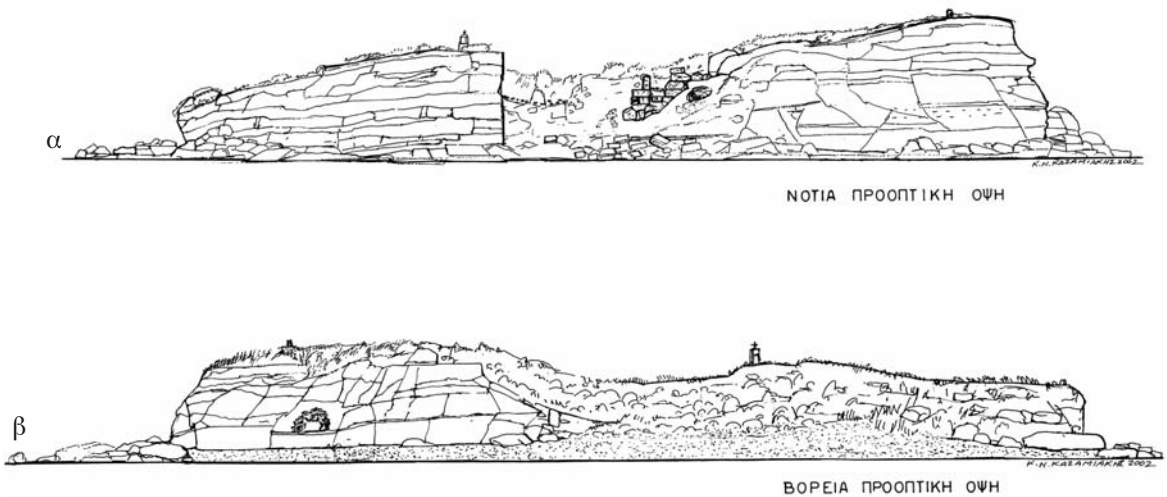
8. Κύρου 2003, 84.

9. Μπαζιωτοπούλου, Βαλαβάνης 2003, 20 καὶ σσημ. 35.

10. Βλ. καὶ Κύρου 2003, 80.

Εικ. 2. Κάτοψη της βραχονησίδας Άγιος Δημήτριος με σημειωμένα τα τοπογραφικά και αρχαιολογικά δεδομένα (σχ. Κ. Καζαμιάκη).

Εικ. 3α-β. Η νότια και η βόρεια όψη της βραχονησίδας Άγιος Δημήτριος (σχ. Κ. Καζαμιάκη).

Είκ. 4. Ἡ νότια ὄψη τῆς βραχονησίδας Ἅγιος Δημήτριος. Στὸ μέσον διακρίνεται ἡ τομὴ τῆς τάφρου καὶ τὰ κατάλοιπα τοῦ τοίχου.

Είκ. 5. Ἡ βόρεια ὄψη τῆς βραχονησίδας Ἅγιος Δημήτριος.

Τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα κατάλοιπα βρίσκονται στὸ μέσον τῆς νότιας πλευρᾶς του, ἐκεῖ ὅπου τὰ κύματα ἔχουν ἀφαιρέσει καὶ τὸ μεγαλύτερο τμήμα του. Στὸ μέρος αὐτὸ εἶναι ἀμέσως φανερὸ ὅτι τὸ σημερινὸ σχῆμα τοῦ νησιοῦ ἔχει διαμορφωθεῖ ἀπὸ ἀνθρώπινη παρέμβαση (εἰκ. 2, 3α, 4). Μιὰ ἐπιμήκης καὶ εὐρεία τάφρος ἀπὸ τὴν μιὰ ἄκρη στὴν ἄλλη ἀπὸ Β. πρὸς Ν. καὶ μέχρι τὴν ἐπιφάνεια τῆς θαλάσσης ἔχει κόψει τὸ νησὶ στὴ μέση. Οἱ ὀρατὲς διαστάσεις τῆς τάφρου εἶναι τουλάχιστον 22 μ. μῆκος καὶ περίπου 20 μ. πλάτος, ἐνῶ τὸ ὄρατὸ σήμερα βάθος τῆς εἶναι τουλάχιστον 5,40 μ. Ἡ τομὴ φαίνεται καλύτερα ἀπὸ τὸ κατακόρυφα κομμένο καὶ λαξευμένο μέτωπο τοῦ βράχου στὴ ΝΔ. πλευρᾶ (εἰκ. 6). Ἡ ἀντίστοιχη λάξευση στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ διακρίνεται λιγότερο λόγω ἐπιχώσεων, εἶναι ὁμως ἀπολύτως σαφὴς στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους τοῦ νησιοῦ (εἰκ. 2).

Στὴν τομὴ τῆς τάφρου ἀπὸ τὴ νότια πλευρὰ τοῦ νησιοῦ (εἰκ. 3α, 4) διακρίνεται σήμερα ἐνιαία, μᾶλλον, ἐπίχωση ὕψ. 4-5 μ. ἀπὸ μικρὲς καὶ μεγάλες πέτρες, χῶμα, κεραμίδια καὶ ὄστρακα ἀπὸ μεγάλα ἀγγεῖα ποὺ φέρουν ἀνάγλυφη, κυματοειδῆ «χτενωτὴ» διακόσμηση, καθὼς καὶ λίγα ὄστρακα ἀπὸ λεπτὰ ἐρυθροβαφῆ, ποὺ χονδρικὰ χρονολογοῦνται στὰ Ὑστερορωμαϊκὰ καὶ στὰ πρῶμα Βυζαντινὰ χρόνια. Ἡ ἐπίχωση αὐτὴ εἶναι στὸ ἀνώτερο μέρος τῆς καλυμμένη ἀπὸ στρώματα κεραμιδιῶν στέγης, κάτι ποὺ συμβαίνει καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα στὴν ἐπιφάνεια τοῦ νησιοῦ.

Μέσα στὴν ἐπίχωση αὐτῆ, καὶ 2,5 μ. περίπου πάνω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας, σώζεται γωνία τοίχου ἀπὸ μεγάλους λιθοπλίνθους, σὲ ὕψ. 3-4 δόμων, ποὺ ἐδράζεται σὲ ὑποθεμελίωση ἀπὸ μικρότερους ἀργοὺς λίθους. Δίπλα ἀκριβῶς στὴ γωνία καὶ μὲ ὄψη πρὸς Ν. σχηματίζεται ἄνοιγμα πλ. 1 μ. περίπου, μᾶλλον εἴσοδος, ποὺ στὸ κατώτερο μέρος του

Εικ. 6. Ἡ κατακόρυφη ὄψη τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς τάφρου. Στὸ βάθος τὸ Γαλαξειδί.

εἶναι καλυμμένο μὲ ἐπίχωση κεραμιδιῶν, ἐνῶ μπροστὰ καὶ στὸ ἴδιο περίπου ἐπίπεδο κεῖται ἀκόμα, ὀριζόντιο, μισὸ πιθάρι (εἰκ. 7). Ὁ τοῖχος αὐτὸς εἶναι ὅ,τι ἔχει ἀπομείνει στὴ θέση του ἀπὸ μιὰ κατασκευή, ποὺ προφανῶς «πάτησε» στὴν ἐπίχωση ποὺ εἶχε συγκεντρωθεῖ μέσα στὴν τάφρο, ἀρκετὰ χρόνια μετὰ τὴν ἐγκατάλειψή της. Στὴ θέση τους εἶναι ὄρατοὶ 20 περίπου λιθόπλινθοι, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο μέρος τῆς κατασκευῆς αὐτῆς βρίσκεται σήμερα στὴ θάλασσα, ὅπου μετρήσαμε τουλάχιστον 40 λιθοπλίνθους (εἰκ. 2, 3α, 4, 7).

Ἡ μὴ κανονικὴ ἀρμογὴ τῶν λιθοπλίνθων στὸν τοῖχο αὐτόν, καθὼς καὶ ἡ ὑπαρξὴ κεραμιδιῶν μέσα στὴ θεμελίωσή του, ὑποδεικνύουν ὅτι οἱ λίθοι αὐτοὶ δὲν εἶναι στὴν ἀρχικὴ τους θέση, ἀλλὰ βρίσκονται ἐδῶ σὲ δεύτερη χρῆση. Ἀκόμη, ἡ θεμελίωση τοῦ τοῖχου ἐπάνω σὲ ἐπίχωση ποὺ περιέχει ὑστερορωμαϊκὰ καὶ πρῶιμα βυζαντινὰ ὄστρακα, καθὼς καὶ ἡ ὑπαρξὴ τοῦ πιθαριοῦ στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὸ κατώφλι, ὑποδηλώνουν ὅτι καὶ τὸ κτίσμα αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ ἦταν οἰκιστικοῦ χαρακτήρα, σύγχρονο μὲ τὰ διάσπαρτα θεμέλια στὴν ἐπιφάνεια τοῦ νησιοῦ. Ἔχουμε, λοιπόν, ἐδῶ ἓνα κτίσμα ποὺ κατασκευάστηκε κατὰ τοὺς

Εικ. 7. Η κατακόρυφη τομή της τάφρου και δεξιά ο τοίχος με την είσοδο και το πιθάρι.

πρωτοβυζαντινούς αιώνες και επιβίωσε σε καλή κατάσταση μέχρι σήμερα, εν αντιθέσει με τα υπόλοιπα επιφανειακά, που έχουν σχεδόν εξαφανιστεί. Έπιβίωσε, αφενός λόγω του ισχυρού υλικού κατασκευής του και αφετέρου επειδή ήταν προστατευμένο μέσα στην τάφρο, και γρήγορα καλύφθηκε με νεότερες επιχώσεις¹¹.

Τα αρχαία κατάλοιπα

Οι λιθόπλινθοι του κτίσματος είναι μεγέθους 1,20-1,30×0,70×0,55 μ. περίπου, στις στενές πλευρές φέρουν αναθύρωση και στην πάνω επιφάνεια μοχλοβόθρια, όλα σαφή στοιχεία αρχαίας κατασκευής. Οι λιθόπλινθοι είναι δύο ειδών και προέρχονται από τα δύο διαφορετικά πετρώματα του νησιού¹². Αυτό δείχνει ότι λατομεύθηκαν επί τόπου και πιθανότατα ταυτοχρόνως με τη διάνοξη της τάφρου. Το στοιχείο αυτό αποδεικνύει ότι και η τάφρος θα πρέπει χρονολογικά να τοποθετηθεί στην Αρχαιότητα, συνενεκτιμώντας φυσικά και το γεγονός ότι ούτε το μέγεθος ούτε η ωφέλεια του μεγάλου αυτού έργου θα μπορούσε να σχετιστεί με τον ρόλο του νησιού ως προσωρινού πρωτοβυζαντινού καταφυγίου. Τη χρήση του νησιού ήδη από τα αρχαία χρόνια επιβεβαιώνει και η ανεύρεση αρχαίας κεραμικής μέσα στην επίχωση της δεξαμενής στη βόρεια πλευρά¹³.

11. Για τη μορφή των πρωτοβυζαντινών καταλοίπων στα άλλα νησιά βλ. Κύρου 2003.

12. Η μόνη πέτρα που δεν είναι ντόπια είναι μία άδρου κυλινδρικού σχήματος από κακής ποιότητας μάρμαρο, που βρίσκεται στη θάλασσα.

13. Πιο ενδιαφέροντα είναι ένα όστρακο σκύφου με οριζόντια μελανή τεθλασμένη (ΥΓ ή αρχαϊκό :) και

άλλα από μελαμβαφή λεπτή κεραμική του 4ου αι. π.Χ. ή των ελληνιστικών χρόνων. Ο πυθμένας της δεξαμενής αυτής έχει στο κέντρο βαθύτερο κοίλωμα για την συγκέντρωση των βαρύτερων στοιχείων (χώματος κ.ά.), μορφή γνωστή από τα αρχαία χρόνια (βλ. π.χ. δεξαμενές στην Άγορα των Αθηνών, στον Ραμούντα και στον Πειραιά).

Όλα τὰ δεδομένα ποὺ παραθέσαμε μᾶς ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἓνα μεγάλο καὶ δαπανηρὸ ἀρχαῖο τεχνικὸ ἔργο: Μιὰ μεγάλη ὀρθογώνια τάφος ἀνοίχθηκε ἀπὸ τὴ μία ἄκρη τοῦ νησιοῦ στὴν ἄλλη, μὲ κατεύθυνση περιόπου Β.-Ν., ἀπὸ τὴν ὁποία προῆλθαν καὶ μεγάλοι λιθόπλινθοι. Τέτοιου εἴδους ἐπεμβάσεις συναντοῦμε σὲ περιπτώσεις κατασκευῆς νεωρίων γιὰ τὸν ἐλλιμενισμὸ ἐνὸς ἢ λίγων πολεμικῶν σκαφῶν σὲ περιοχὲς μεγάλου ναυτικοῦ ἐνδιαφέροντος. Ἀντίστοιχα ἔργα μὲ παρόμοια χαρακτηριστικά ἔχουν μέχρι σήμερα ἐπισημανθεῖ σὲ ἀρκετὲς χερσαῖες καὶ νησιωτικὲς βραχῶδεις παράκτιες περιοχὲς τοῦ Αἰγαίου πελάγους¹⁴.

Τὸ πιὸ κοντινὸ παράδειγμα ἀποτελεῖ ἡ κατασκευὴ γιὰ τὸν ἐλλιμενισμὸ δύο τριήρων στὸ Σούνιο, ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὸ φρούριο καὶ τὸν ναό¹⁵. Μεμονωμένα νεώρια ἔχουν ἐπισημανθεῖ καὶ στὴν Κρήτη (στὴ Σητεία, στὰ Μάταλα καὶ στὸ Ρέθυμνο)¹⁶, στὴν Ποιήεσσα τῆς Κέας, στὰ Ἀντικύθηρα καὶ στὸν Πόρο¹⁷. Ἀρκετὲς εἶναι καὶ οἱ περιπτώσεις πολλαπλῶν νεωρίων, μὲ πιὸ χαρακτηριστικὴ αὐτὴν στὴν Ἀλμινιά τῶν Δωδεκανήσων, σὲ ἓνα νησὶ μεγαλύτερο ἀπὸ τὸν Ἅγιο Δημήτριον, ὅπου ἔχουν δημιουργηθεῖ δύο σύνολα ἀπὸ 10 καὶ 11 διαμερίσματα σὲ δύο ὄρους¹⁸. Αὐτὰ ἔχουν ἐρμηνευθεῖ ὡς ναύσταθμος ἢ ἀγκυροβόλιο γιὰ ἀνεφοδιασμὸ καὶ ἐπισκευὲς τοῦ ροδιακοῦ στόλου, ἢ ὡς προκεχωρημένο φυλάκιο καὶ βάση γιὰ καλύτερη προστασία τῶν λιμένων τῆς Ρόδου¹⁹.

Τὸ τεχνικὸ ἔργο στὴ νησίδα Ἅγιος Δημήτριος ἔχει πολλὰ κοινὰ στοιχεῖα στὴ μορφὴ καὶ στίς διαστάσεις μὲ τὰ προαναφερθέντα. Παρόλο ποὺ ὁ πυθμὲνας τῆς τάφρου δὲν εἶναι ὄρατος γιὰ νὰ διαπιστώσουμε ἂν ὑπάρχει ἡ κλίση ποὺ εἶναι ἀναγκαία στοὺς πυθμῆνες τῶν νεωρίων, σήμερα σὲ σχέση μὲ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας φαίνεται ὅτι στὴ βόρεια πλευρὰ ἦταν ὑψηλότερα ἀπὸ τὴ νότια (εἰκ. 3α-3β)²⁰. Εἶναι, ἐπίσης, πολὺ πιθανὸν ἡ σημερινὴ εἰκόνα τοῦ κομμένου στὴ μέση νησιοῦ μὲ διαμπερῆ τάφρο νὰ μὴν εἶναι ἡ ἀρχική, ἀλλὰ νὰ ἀποτελεῖ συνέπεια τῆς θαλάσσιας διάβρωσης ποὺ ἀπέκοψε τὸ πίσω (βόρειο) μέρος τῆς τάφρου. Ἄν ἰσχύει κάτι τέτοιο, τότε θὰ εἶχαμε ἓνα τυπικὸ νεώριο μὲ εἴσοδο στὴ νότια πλευρὰ, ἓναν κρυφὸ χῶρο ἐλλιμενισμοῦ, μιὰ κρυψώνα γιὰ 2-3 μικρὰ πλοῖα,

Ἐνα ἄλλο στοιχεῖο τῶν κατασκευῶν στὸν Ἅγιο Δημήτριον εἶναι ἡ ὑπαρξὴ τῶν λιθοπλίνθων, ποὺ φαίνεται ὅτι παρήχθησαν κατὰ τὴ διάνοιξη τῆς τάφρου. Αὐτοὶ θὰ μπορούσαν νὰ εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴν ἐπένδυση τῶν κατακόρυφων παρειῶν τῆς

14. Baika 2013b.

15. Kenny 1947. Blackman *et al.* 2013, 525-534 (Κ. Baika). Ὁ ρόλος τῶν ἀθηναϊκῶν αὐτῶν πλοίων ἦταν νὰ ἐλέγχουν τὴ σημαντικὴ θαλάσσια ὁδὸ πρὸς τὸ Ἀνατολικὸ καὶ Βόρειο Αἰγαῖο.

16. Blackman *et al.* 2013, 501-508 καὶ 518-524 (Κ. Baika).

17. Blackman *et al.* 2013, 489-493 (Κ. Baika) καὶ στὸν κατάλογο.

18. Blackman *et al.* 2013, 340-348 (Κ. Baika). Ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι στὴν ἐπιφάνεια τῆς Ἀλμινιάς ἔχουν

βρεθεῖ οἰκιστικὰ κατάλοιπα, καθὼς καὶ δεξαμενὲς λαξευμένες στὸν βράχο, ἐνῶ ὑπῆρχε οἰκισμὸς καὶ κατὰ τὴν Παλαιοχριστιανικὴ περίοδο. Βλ. τὴ βιβλιογραφία τῆς ἐπόμενης σημείωσης.

19. Βλ. σχετικὰ Blackman 1996, 117. Σίμωνη 1997, 1189-1191. Blackman, Simosi 2002, 139-149. Blackman *et al.* 2013, 340-348 (Κ. Baika).

20. Στὴ βόρεια πλευρὰ (εἰκ. 3β, 5) ὁ πυθμὲνας τῆς τάφρου δὲν φαίνεται καθόλου, ἐνῶ στὴ νότια (εἰκ. 3α, 4) βρῖσκεται σήμερα 0,50-1 μ. πάνω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας.

τάφρου, ὅπου τὸ χῶμα ἦταν μαλακὸ ἢ γιὰ τὴν ἐνίσχυση τοῦ ὄλου ἔργου μὲ μιὰ μορφὴ ὀχύρωσης. Αὐτὴ θὰ ἀποτελοῦσε ἐνδιαίτημα τῶν στρατιωτῶν, ὅπως μαρτυροῦν καὶ οἱ ἀρχαῖες δεξαμενὲς συλλογῆς ὀμβρίων²¹, ἀλλὰ ταυτοχρόνως θὰ λειτουργοῦσε καὶ ὡς παρατηρητήριο πρὸς τὴ θάλασσα, καθὼς καὶ πρὸς γειτονικὲς χειρσαῖες φρουριακὲς ἐγκαταστάσεις²².

Ὅλα τὰ γεωγραφικά, μορφολογικά καὶ ἀρχαιολογικά δεδομένα, λοιπόν, ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Ἅγιος Δημήτριος ἔπαιξε τὸν ρόλο ἐνὸς ναυτικοῦ σταθμοῦ, ἐνὸς προκεχωρημένου ναυτικοῦ φυλακίου, μιᾶς «ναυλοχίας» μὲ τὸν ἀρχαῖο ὄρο, στὸν Κρισσαῖο καὶ στὸ εὐρύτερο Κορινθιακὸ κόλπο²³. Στὸν χῶρο αὐτὸν θὰ μποροῦσαν νὰ κρυφτοῦν δύο ἢ τρία πλοῖα²⁴, κάποιες «προφυλακίδες νῆες» ἢ «λέμβοι» γιὰ τὴν ἐπιτήρηση τοῦ θαλάσσιου δρόμου τῆς περιοχῆς²⁵. Στὴν ἐπιλογή τοῦ νησιοῦ γιὰ μιὰ τέτοια λειτουργία συνετέλεσαν ἡ προωθημένη στρατηγικὴ θέση του στὸν Κορινθιακὸ κόλπο, ἡ γεωμορφολογία του, καθὼς καὶ ἡ ὀπτικὴ ἐπαφὴ του μὲ ἰσχυρὲς στρατιωτικὲς καὶ μάλιστα ναυτικὲς «βάσεις» τῆς περιοχῆς. Αὐτὲς ἦταν τὰ δύο κοντινότερα λιμάνια (εἰκ. 1): ἡ Κίρρα, ἡ ἀρχαία πόλη δίπλα στὴν Ἰτέα, ποὺ ἀποτελοῦσε ἐπίγειο τῶν Δελφῶν, καὶ τὸ Χάλειο (Γαλαξειδί), ποὺ ἦταν τὸ ἀσφαλέστερο ὀχυρωμένο λιμάνι τοῦ Κορινθιακοῦ²⁶.

Ἐνα τέτοιο στρατιωτικὸ ἔργο δὲν μπορεῖ νὰ ἔγινε μεμονωμένα ἢ νὰ λειτουργοῦσε μόνο του. Θὰ πρέπει νὰ προγραμματίστηκε καὶ νὰ ἐκτελέστηκε ἀπὸ μιὰ ἰσχυρὴ κεντρικὴ ἐξουσία σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν γενικότερο στρατηγικὸ σχεδιασμὸ ὅλης τῆς περιοχῆς. Ἡ δημιουργία τῆς προκεχωρημένης ναυτικῆς βάσης στὸν Ἅγιο Δημήτριο θὰ μποροῦσε, ἐπομένως, νὰ σχετιστεῖ μὲ τὶς πολεμικὲς δραστηριότητες ποὺ προκλήθηκαν ἀπὸ τοὺς Ἰερούς πολέμους καὶ νὰ εἶχε σκοπὸ τῆς τὸν ἔλεγχο τῆς ἀκώλυτης προσέλευσης τῶν προσκυνητῶν πρὸς τὸ ἱερὸ τῶν Δελφῶν ἀπὸ τὴ θάλασσα. Ὡς γνωστόν, κύρια ἀφορμὴ τοῦ 4ου Ἰεροῦ πολέμου (339-338), ποὺ τελείωσε μὲ τὴ μάχη τῆς Χαιρωνείας, ὑπῆρξε ἡ τείχιση καὶ ὁ συνοικισμὸς τοῦ λιμανιοῦ τῆς Κίρρας, δηλαδή τοῦ ἐπινείου τῶν Δελφῶν²⁷. Ταυτοχρόνως, τὸ λιμάνι τῆς Κίρρας ἦταν σὲ ὅλες τὶς ἐποχὲς ἡ ἀφετηρία ἐνὸς ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους χειρσαίους

21. Ἐνα ἀρκετὰ μεγάλο καὶ καλῆς ποιότητος τμήμα τοίχου στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς ἐπιφάνειας τοῦ νησιοῦ, ποὺ δὲν μοιάζει μὲ τὰ θεμέλια τῶν πρωτοβυζαντινῶν σπιτιῶν ἴσως νὰ προέρχεται ἀπὸ ἀρχαία κατασκευή.

22. Γιὰ ὀχυρώσεις τέτοιου τύπου μὲ παρόμοιο ρόλο βλ. Baika 2013a, 225-6.

23. Βλ. καὶ Baika 2013b, 232-235.

24. Αὐτόθι 235. Γενικὰ γιὰ τὰ μεγέθη τῶν πλοίων σὲ σχέση μὲ τοὺς νεωσοίκους Blackman 1996. Rankon 2013.

25. Baika 2013b, 238.

26. Μπαζιωτοπούλου, Βαλαβάνης 2003, 24-26. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀντίστοιχη ὀπτικὴ ἐπαφὴ τοῦ

ναυτικοῦ σταθμοῦ στὴν Ποιήσσσα τῆς Κέας μὲ τὸ φρούριο τοῦ Σουνίου, καθὼς καὶ τοῦ μικροῦ ἀθηναϊκοῦ φρουρίου Βούδορον στὴ Σαλαμίνα μὲ τὸν Πειραιὰ καὶ τὴν Ἐλευσίνα. Baika 2013a, 226-227.

27. Μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἐπιμήκη, μὴ συνδεδεμένα μεταξὺ τους κτίσματα, ποὺ εἶχαν ἀνασκαφεῖ τὸ 1937 στὴν Κίρρα, εἶχαν ἐρμηνευτεῖ ὡς νεώσοικοι. Βλ. Tyraldou, Fakiris 2004, 266. Ὅμως ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ ἀμφισβητήθηκε (Amandry, Luce, Rousset 1990, 39), λόγῳ τῆς ἀπόστασής τους ἀπὸ τὴ θάλασσα καὶ τῆς ὑψομετρικῆς διαφορᾶς μὲ τὴν ἐπιφάνειά της. Τὴν ἴδια ἀμφισβήτηση ἐκφράζει καὶ ἡ Baika, Blackman *et al.* 2013, 572-573.

δρόμους της Κεντρικής Ελλάδας, που μέσω Αμφίσσης και Μπράλλου ένωσε τον Κορινθιακό με τον Μαλιακό κόλπο²⁸.

Με μεγαλύτερη όμως πιθανότητα το έργο θα μπορούσε να αποδοθεί στους Αιτωλούς, οί οποίοι από τις αρχές του 3ου αι. έως το 179 π.Χ. είχαν επεκτείνει την κυριαρχία τους σε όλη τη δυτική Λοκρίδα και Φωκίδα, φθάνοντας μέχρι τους Δελφούς²⁹. Σε όλη την περιοχή που έλεγχαν, όπως και στην ίδια τους την πατρίδα, επέδειξαν μια όχρωματική έμμονή, με αποτέλεσμα να γειμίσουν με μικρά και μεγάλα όχυρα και με δίκτυα μεμονωμένων πύργων κάθε κορυφή και κάθε δρόμο. Στους ίδιους τους Αιτωλούς άλλωστε αποδίδεται πιθανότατα και η κατασκευή του μεγάλου όχυρου του Χαλείου (Γαλαξειδιού)³⁰.

Δεν θα πρέπει να θεωρούμε άπιθανο, λοιπόν, οί Αιτωλοί να δημιούργησαν αυτόν τον προκεχωρημένο στρατιωτικό σταθμό ναυτικού έλέγχου στη δυτική έσχατιά της επικράτειάς τους, επάνω σε έναν σημαντικότατο θαλάσσιο δρόμο. Αντίστοιχα και σημαντικότερα νεώρια βρίσκονταν και στην ανατολική πλευρά του κράτους τους, σίς άκαρνανικές Οινιάδες³¹. Καί τὰ δύο συγκροτήματα νεωρίων ήταν τοποθετημένα δίπλα σε νευραλγικούς κόμβους θαλάσσιας επικοινωνίας, στην είσοδο και κοντά στο πέρας του Κορινθιακού κόλπου, απ' όπου μπορούσαν να έλέγχουν καιρίους θαλάσσιους δρόμους κατά την περίοδο της μεγαλύτερης επέκτασης του κράτους τους σε όλη την κεντρική Ελλάδα.

Ίδιαίτερο ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι η κυριαρχία των Αιτωλών στη θάλασσα δεν βασίστηκε ποτέ σε οργανωμένο στόλο, αλλά στα πειρατικά τους σκάφη, με τὰ όποια, όπως γνωρίζουμε, έκαναν και αίφνιδιαστικές επιθέσεις εναντίον των βορείων παραλίων της Πελοποννήσου που ανήκαν στην Αχαϊκή Συμπολιτεία³². Αφειρηία και ιδανικές βάσεις για τέτοιου τύπου πολεμικές δραστηριότητες, αλλά και γενικότερα για την άριστη αποτελεσματικότητα των πλοίων αυτών, άσφαλώς θα αποτελούσαν προκεχωρημένα ναυτικά φυλάκια, όπως αυτό του Αγίου Δημητρίου στον Κρισσαίο κόλπο.

ΠΑΝΟΣ ΒΑΛΑΒΑΝΗΣ

28. Για την όδική αυτή άρτηρία βλ. Kase *et al.* 1991. Σκορδά 1998-1999, 11-18.

29. Για την επέκταση της Αιτωλικής Συμπολιτείας βλ. Grainger 1999, 87-129. Μπαζιωτοπούλου, Βαλαβάνης 2003, 26. Scott 2014, 179-200.

30. Για τις αιτωλικές όχυρώσεις και ειδικά για την

όχύρωση του Γαλαξειδιού βλ. Πορτελάνο 1998, 837-847.

31. Για τους νεώσοικους των Οινιαδών βλ. Κολώνα 1989-1990. Gerding 2013.

32. Παπαποστόλου 2014, 66.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Amandry, Luce, Rousset 1990: Amandry P., Luce J.-M., Rousset D., *Autour de Delphes, Les Dossiers d'Archéologie* 1990, 36-39
- Baika 2013a Baika K., The fortification of shipsheds and naval arsenals, στο Blackman *et al.* 2013, 210-230
- Baika 2013b Baika K., Small-scale and rock-cut naval bases, στο Blackman *et al.* 2013, 231-253
- Blackman 1996 Blackman D., New evidence for ancient ship dimensions, *Tropis* 4, 1996, 113-125
- Blackman, Simosi 2002 Blackman D., Simosi A., Researches on the island of Alimnia near Rhodes, *Tropis* 7, 2002, 139-149
- Blackman *et al.* (έπιμ.) 2013 Blackman D. *et al.* (έπιμ.), *Shipsheds of the Ancient Mediterranean* (Cambridge 2013)
- Chamoux, Lerat 1947-8 Chamoux F., Lerat L., Voyage en Locride Occidentale, *BCH* 71/72, 1947-48, 47-59
- Gerding 2013 Gerding H., Oiniadai, στο Blackman *et al.* 2013, 410-419
- Grainger 1999 Grainger J. D., *The League of the Aetolians* (Leiden 1999)
- Gregory 1981 Gregory T., Byzantine 'Isles of Refuge', *AJA* 85, 1981, 195
- Hood 1970 Hood S., Isles of Refuge in the Early Byzantine Period, *BSA* 65, 1970, 37-45
- Kase *et al.* 1991 Kase E. W. *et al.*, *The Great Isthmus Corridor Route I* (Iowa 1991)
- Kenny 1947 Kenny J. A., The ancient docks on Sounion, *BSA* 42, 1947, 194-200
- Κολώνας 1989-1990 Κολώνας Λ., Άνασκαφή Οινιαδών. Τὰ Νεώρια, *Άρχαιογνωσία* 6, 1989-1990, 153-158
- Κύρου 2001-2002 Κύρου Ά., Νησιωτικά καταφύγια στὸν Άργολικὸ κόλπο κατὰ τοὺς Πρωτοβυζαντινοὺς αἰῶνες, στὰ *Πρακτικὰ ΣΤ' διεθνοῦς συνεδρίου Πελοποννησιακῶν σπουδῶν Β* (2001-2002) 501-520.
- Κύρου 2003 Κύρου Ά., Τὸ Γαλαξειδί στoὺς «σκοτεινοὺς» πρωτοβυζαντινοὺς αἰῶνες, στὸ Π. Θέμελης, Ρ. Σταθάκη Κούμαρη (έπιμ.), *Τὸ Γαλαξειδί ἀπὸ τὴν Άρχαιότητα ἕως σήμερα* (Άθήνα 2003) 79-85
- Lerat 1952 Lerat L., *Les Locriens de l'Ouest* (Paris 1952)
- Μπαζιωτοπούλου, Βαλαβάνης 2003: Μπαζιωτοπούλου Ε., Βαλαβάνης Π., Μετακινήσεις τοῦ Γαλαξειδιοῦ στὴν Άρχαιότητα, στὸ Π. Θέμελης, Ρ. Σταθάκη Κούμαρη (έπιμ.), *Τὸ Γαλαξειδί ἀπὸ τὴν Άρχαιότητα ἕως σήμερα* (Άθήνα 2003) 11-26
- Παπαποστόλου 2014 Παπαποστόλου Ί., *Τὸ Ίερό τοῦ Θέρμου στὴν Αἰτωλία. Περιήγηση τοῦ χώρου* (BAE 291, 2014)
- Πορτελάνος 1998 Πορτελάνος Α., *Οἱ ἀρχαῖες αἰτωλικὲς ὀχυρώσεις* (ἀδημ. διδ. διατρ., Άθήνα 1998)
- Rankov 2013 Rankov B., Ships and Shipsheds, στο Blackman *et al.* 2013, 76-101
- Rosser 1996 Rosser, J., Byzantine 'Isles of Refuge' in the Chronicle of Galaxeidi, στο P. Lock, G. Sanders, *The Archaeology of Medieval Greece* (Oxford 1996) 139-145
- Scott 2014 Scott M., *Δελφοί. Τὸ κέντρο τοῦ ἀρχαίου κόσμου* (έλλ. μτφρ. Μ. Μακρόπουλου, Άθήνα 2014)
- Σίμωση 1997 Σίμωση Ά., *ΑΔ* 52, Β2, 1997, 1189-1191
- Σίμωση 2009 Σίμωση Ά., *Ὁ «κλειστός» πολεμικὸς λιμένας τῆς Σάμου* (διδ. διατρ. Άθήνα 2009)

Σκορδά 1998-1999	Σκορδά Δ., Ἡ κοιλάδα τοῦ Πλειστοῦ. Ἡ περιοχὴ τῶν Δελφῶν μὲ τοὺς δρόμους, τοὺς οἰκισμοὺς καὶ τὶς ὀχυρώσεις της, <i>Φωκικὰ Χρονικὰ</i> 7-8, 1998-1999, 11-18
Σκορδά 2008	Σκορδά Δ., «Ἱερὰ χώρα». Ἡ περιοχὴ τῶν Δελφῶν, στὸ Α. Βλαχόπουλος (ἐπιμ.), <i>Εὔβοια καὶ Στερεὰ Ἑλλάδα</i> (Ἀθήνα 2008)
Typaldou-Fakiris 2004	Typaldou-Fakiris C., <i>Villes fortifiées de Phocide et la IIIe guerre sacrée, 356-346 av. J.-C.</i> (Aix-en-Provence 2004)
Χρονικὸ	<i>Τὸ Χρονικὸ τοῦ Γαλαξειδίου</i> (ἐπιμ. Α. Σαββίδη, Ἀθήνα 1996)

SUMMARY

AN ANCIENT NAVAL STATION
AT THE ISLET AGHIOS DEMETRIOS IN KRISSAIOS BAY

Aghios Demetrios is one of the rocky islets in Krissaios Bay between Itea and Galaxidi and the furthest away. The archaeological remains indicate that there was a refuge settlement on it during the early Byzantine period. Traces were also noted that go back to the Ancient period: a transverse trench cut in a north-south direction, down to sea level, which in our time seems to divide the island in two. Digging out the trench produced a number of stones that were probably used in the facing of the trench or in the construction of a fortress. The trench formed probably a slipway, where 2-3 ships could be kept to control navigation along this important sea route of the Corinthian gulf. This advanced naval base belonged to the nearby fortified ports of Kirra (Itea) or Chaleion (Galaxidi) and must have been established either during the 4th Sacred war (339-8 B.C.) or, more probably, during the occupation of the area by the Aitoleans (early 3rd c. - 179 B.C.).

ΙΕΡΟ ΑΡΤΕΜΙΔΟΣ ΒΡΑΥΡΩΝΙΑΣ: ΤΑ ΞΥΛΙΝΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ 1961-1963

I. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Σ τὸ πλῆθος τῶν ἀρχαίων κινητῶν εὐρημάτων ἀπὸ μάρμαρο, πηλό, μέταλλο (χρυσό, ἄργυρο, χαλκό, μόλυβδο), ὕαλο, φαγεντιανή, ὄστουν, ἡμιπολύτιμους λίθους κ.ἄ., τὰ ὁποῖα ἤλθαν στὸ φῶς κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀρτέμιδος στὴ Βραυρώνα (1948-1950 καὶ 1955-1963) ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ ἀείμνηστου Γενικοῦ Διευθυντῆ Ἀρχαιοτήτων Ἰωάννη Παπαδημητρίου, συγκαταλέγονται καὶ ποικίλα ἀντικείμενα ἀπὸ ξύλο.

Τὸ σημαντικότερο αὐτὸ ἱερὸ βρῖσκεται στὴν ἀνατολικὴ ἀκτὴ τῆς Ἀττικῆς, μεταξὺ τῆς Ραφήνας καὶ τοῦ Πόρτο-Ράφτη, στὴν περιοχὴ τῆς προϊστορικῆς πόλεως τῆς Βραυρώνας ποὺ ἀποτελέσσει μεταγενέστερα τὸν Κλεισθένειο δῆμο τῶν Φιλαϊδῶν¹ καὶ στὶς ἐκβολὲς τοῦ μικροῦ ποταμοῦ Ἐρασίνου (εἰκ. 1). Ἡ ἴδρυση, ἐξέλιξη καὶ λειτουργία τοῦ ἱεροῦ παρακολουθοῦνται ἐπὶ μακρότατο χρονικὸ διάστημα. Σὲ γενικὲς γραμμές, ἡ λατρεία στὸ ἱερὸ τῆς Βραυρώνας ἀνιχνεύεται ἤδη ἀπὸ τὸν 8ο αἰ. π.Χ. καὶ συνεχίζεται ἕως τὴν ἐγκατάλειψή του, πιθανῶς λόγῳ πλημμυρῶν, καὶ τὴν ἐπακόλουθη ἐρήμωσή του τὸν ὕστερο 3ο αἰ. π.Χ.²

Θερμὲς εὐχαριστίες ὀφείλω πρὸς τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας καὶ ἰδιαίτερα πρὸς τὸν Γενικὸ Γραμματέα τῆς, Ἀκαδημαϊκό, Βασίλειο Πετράκο γιὰ τὴν πρόθυμη χορήγηση ἄδειας μελέτης καὶ δημοσίευσης τῶν ξύλινων εὐρημάτων ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ἰ. Παπαδημητρίου στὴ Βραυρώνα, καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἄδεια νὰ ἐρευνήσω τὸ ἀρχεῖο τοῦ ἀνασκαφέως μὲ τὰ ιδιόχειρα Ἡμερολόγια του, πρὸς τὴν ὑπεύθυνη τοῦ ἀρχείου τῆς Ἐταιρείας Ἰωάννα Νίνου, ἡ ὁποία μὲ ἐξυπηρέτησε μὲ ξεχωριστὴ εὐγένεια, πρὸς τὴν ἀναπληρώτρια Προισταμένη τῆς Β' Ἐφορείας Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων Ἐλένη Ἀνδρῖκου, τὶς ἀρχαιολόγους Ἀνθὴ Ντόβα καὶ Κατερίνα Πέτρου γιὰ τὴν υποστήριξη καὶ πολλαπλὴ βοήθειά τους κατὰ τὴ μελέτη μου στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Βραυρώνας, τὴν Τμηματάρχην τοῦ Τμήματος Συντήρησης Γεωργιάννα Μωραΐτου καὶ τὴ συντηρήτρια Εὐαγγελία Παπα-

θωμᾶ γιὰ τὴν παροχὴ χρήσιμων πληροφοριῶν. Στὴν Κατερίνα Πέτρου ὀφείλεται καὶ ἡ ψηφιακὴ φωτογράφιση τῶν εὐρημάτων ὑπὸ τὴν καθοδήγηση τῆς ὑπογράφουσας.

1. Παπαδημητρίου 1948, 81-82. Ἀναλυτικὰ γιὰ τὸν δῆμο τῶν Φιλαϊδῶν βλ. Ἀντωνίου 1990, 79-91.

2. Ekroth 2003, 59-118, ἰδιαίτερα 102-118, Appendix. The development of the sanctuary at Brauron, μὲ βιβλιογραφία. Ἐνδείξεις γιὰ τὴν παλαιότερη φάση τῆς λατρείας στὴ Βραυρώνα προσφέρουν καὶ κάποια ἀπὸ τὰ πρωιμότερα πήλινα εἰδώλια, τὰ ὁποῖα μὲ βάση συγκριτικὸ ὕλικὸ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν ὕστερο 8ο καὶ τὸν 7ο αἰ. π.Χ. Mitsopoulos Leon 2009, 11, 29. Στὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ἀνασκάφηκε βόθρος μὲ ὄστρακα, τὰ ὁποῖα φθάνουν ἕως τὸν 8ο αἰ. π.Χ., καὶ ἄλλα ἀφιερώματα καὶ ἐντὸς τοῦ σηκοῦ διερευνήθηκαν οἰκοδομικὰ κατάλοιπα ἀπὸ παλαιότερη φάση τοῦ ναοῦ,

Ὁ ἀρχαῖκός ναός τῆς Ἀρτέμιδος εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι ἀνήκε στὴν ἐποχὴ τοῦ Πεισιστράτου καὶ τῶν Πεισιστρατιδῶν, τὴν ἴδια ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ὑπάρχουν σοβαρὲς ἐνδείξεις ὅτι καὶ ἓνα ἱερὸ ἀφιερωμένο στὴν Ἀρτεμιν ὑπῆρχε στὴ θέση τοῦ Βραυρωνίου τῶν κλασικῶν χρόνων στὴν Ἀκρόπολη τῶν Ἀθηνῶν³. Ἰδιαίτερη ἀνθήση τοῦ ἱεροῦ στὴ Βραυρώνα διαπιστώνεται στὰ τέλη τοῦ 6ου καὶ τὸ ἀ΄ μισὸ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.⁴, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., ὅποτε παρατηρεῖται καὶ ἐκτεταμένη οἰκοδομικὴ δραστηριότητα⁵. Τὰ πολλὰ μαρμάρινα ἀναθήματα, τὰ ἀνάγλυφα ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 5ου καὶ κατὰ τὸν 4ο αἰ. π.Χ., καὶ ἰδιαίτερα τὰ ἀγαλμάτια κοριτσιῶν καὶ ἀγοριῶν, πιθανῶς εὐχαριστήριες προσφορὲς τῶν γονέων γιὰ τὴ βοήθεια τῆς θεᾶς κατὰ τὸν τοκετό⁶, κυρίως ἀπὸ τὸ β΄ μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., φανερόνουν τὴ μεγάλη ἀκμὴ καὶ ἐπισκεψιμότητα τοῦ ἱεροῦ κατὰ τὴν περίοδο αὐτή. Ἐνα ψήφισμα τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., τὸ ὁποῖο ἤλθε στὸ φῶς κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ καὶ ἀφορᾷ στὴν ἐπιθεώρηση καὶ τὴν ἐπισκευὴ ὄλων τῶν κτισμάτων ποὺ περιλαμβάνονταν στὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος Βραυρωνίας, μαρτυρεῖ τὴν ξεχωριστὴ φροντίδα τῆς πόλης γιὰ αὐτὸ καὶ ἀποτελεῖ σπουδαία πηγὴ γιὰ τὴν τοπογραφία του⁷. Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς ἔχει ἐπισύρει ἐπανειλημμένα τὸ ἐνδιαφέρον τῶν μελετητῶν.

ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν κεραμικὴ στὰ μέσα τοῦ 7ου αἰ. π.Χ. Παπαδημητρίου 1949, 79 εἰκ. 7. Παπαδημητρίου 1955, 118 πίν. 37β. Ὁρλάνδος 1956, 25. Παπαδημητρίου 1962, 149. Kahil 1979, 76 (τὰ ἀρχαιότερα ὄστρακα τοῦ βόθρου χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ β΄ τέταρτο τοῦ 8ου αἰ. π.Χ.). Kahil 1983, 232 εἰκ. 15.1-2 (β΄ τέταρτο τοῦ 8ου αἰ. π.Χ.). Kahil 1988, 800 (ἀ΄ μισὸ τοῦ 8ου αἰ. π.Χ.). Ἀντωνίου 1990, 75-76. Mylonopoulos, Bubenheimer 1996, 13 σημ. 36. Γιὰ τὴν πιθανὴ ὀριστικὴ καταστροφὴ καὶ ἐγκατάλειψη τοῦ ἱεροῦ στὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. βλ. Ἀντωνίου 1990, 169-171, 280-281 ἀρ. 4. Themelis 2002, 109, 116.

3. Brulé 1987, 225 μὲ σημ. 216. Kahil 1988, 800-801 μὲ σημ. 7-8, ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Στὸ ἀρχαῖκὸ ἱερὸ στὴν Ἀκρόπολη, ὅπου πιθανῶς ὑπῆρχε λατρεία τῆς Ἀρτέμιδος Βραυρωνίας ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς πρώτης τυραννίας τοῦ Πεισιστράτου, ἀποδίδεται μεταξὺ ἄλλων καὶ μία μαρμάρινη ὑστεροαρχαῖκὴ κεφαλὴ ζώου, ἢ ὁποία ἐθεωρεῖτο παλαιότερα ὡς λεοντοκεφαλὴ ἀλλὰ σύμφωνα μὲ νεώτερες ἐρευνες ἐρμηνεύεται ὡς κεφαλὴ ἀρκουῆδας, ἱεροῦ ζώου τῆς Ἀρτέμιδος καὶ ἐπὶ πλέον συνδεδεμένου μὲ τὸν αἰτιολογικὸ μῦθο τῆς τελετουργίας τῆς ἀρκτείας. Morizot 1995, 29-44. Ὁ Parke 1977, 128-129, 139 συνδέει τόσο τὴν εἰσαγωγὴ στὴν Ἀττικὴ τῆς μὲ εὐρεία λαϊκὴ ἀπήχηση λατρείας τοῦ Διονύσου ἀπὸ τῆς Ἐλευθερῆς ὅσο καὶ τὴν ἴδρωση στὴν Ἀκρόπολη τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ τὸν ὕστερο 6ο αἰ.

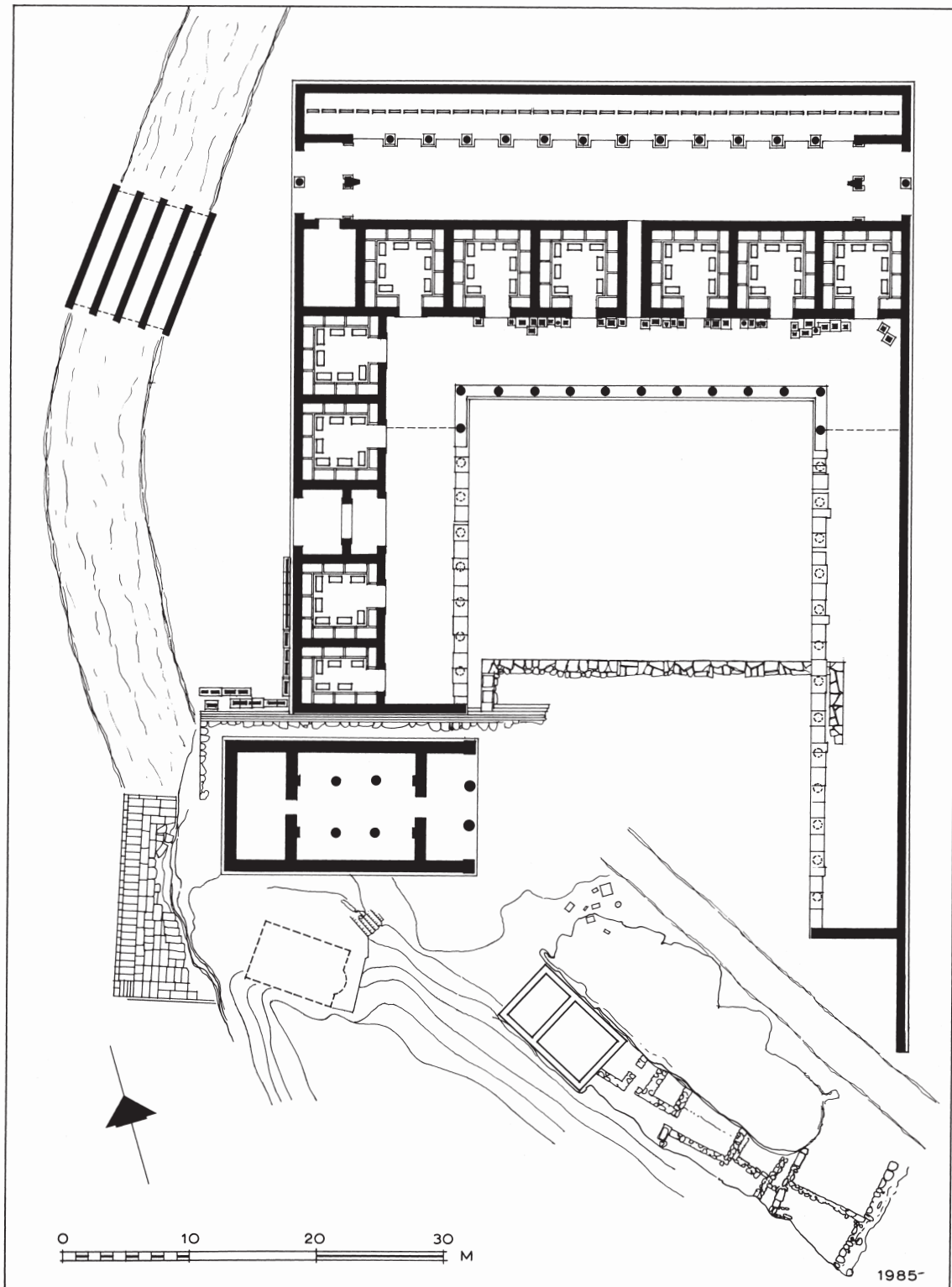
π.Χ. τοῦ θυγατρικοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀρτέμιδος, τῆς μεγάλης τοπικῆς θεᾶς στὴ Βραυρώνα, μὲ τὴν πολιτικὴ τοῦ Πεισιστράτου γιὰ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τῆς τελετῆς καὶ τὰ προνόμια τῆς ἀριστοκρατίας. Μία νέα πρόταση γιὰ τὴν ἀναπαράσταση τοῦ Βραυρωνίου στὴν Ἀκρόπολη παρουσιάζει ὁ Despinis 1997, 209-217 = Δεσπίνης 2010, 151-156 πίν. 42,1, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.

4. Ἀντωνίου 1990, 148.

5. Κατὰ τοὺς Mylonopoulos, Bubenheimer 1996, 12, ὁ ναός τῆς Ἀρτέμιδος ἀνηγέρθη στὰ τέλη τοῦ 6ου ἢ τῆς ἀρχῆς τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., καταστράφηκε τὸ 480 π.Χ. κατὰ τὴν Περσικὴ εἰσβολὴ καὶ ἀνοικοδομήθηκε πάνω στὰ λείψανα τοῦ παλαιοῦ ναοῦ στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., ὅταν προστέθηκε στὸ ἱερὸ καὶ ἡ μεγάλη πεισόχημη Στοά.

6. Neils, Oakley 2003, 152 (J. Neils).

7. Papadimitriou 1963, 120 εἰκ. στὴ σ. 118 (μεταξὺ 300 καὶ 200 π.Χ.). Linders 1975, 64-65. SEG XXXVII (1987) 89. Ἀντωνίου 1990, 280-281 ἀριθ. 4, μὲ βιβλιογραφία (πιθανῶς μετὰ τὰ μέσα καὶ πρὸς τὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. καὶ σύνδεση μὲ τὴν ἄποψη ὅτι τὸ ἱερὸ καταστράφηκε κατὰ τὸν Χερμωνίδειο πόλεμο). Mylonopoulos, Bubenheimer 1996, 8-23, μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία στὴ σημ. 15, εἰκ. 2 (μέσα τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.). Τελευταία, Themelis 2002, 112-115 εἰκ. 10 (ὕστερος 4ος ἢ πρόμος 3ος αἰ. π.Χ.).

Εἰχ. 1. Κάτοψη τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀρτέμιδος στὴ Βραυρόνα (John Travlos, Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika (Tübingen 1988) σ. 61 εἰχ. 58.

II. ΘΕΣΕΙΣ ΕΥΡΕΣΗΣ ΤΩΝ ΞΥΛΙΝΩΝ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΩΝ ΣΤΟ ΙΕΡΟ

Τὰ εὐρήματα ἀπὸ ξύλο συμπληρώνουν τὴν εἰκόνα τοῦ ἐξοπλισμοῦ τοῦ ἱεροῦ καὶ τῶν ἀναθημάτων τῶν εὐσεβῶν πιστῶν. Ἡ ἀποκάλυψή τους, συνοδευόμενη καὶ ἀπὸ λίγες ἀπεικονίσεις τῶν καλύτερα καὶ ἀρτιότερα διατηρημένων, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα σὲ δύο ἀπὸ τὶς ἐτήσιες συνοπτικὲς ἐκθέσεις του σχετικὰ μὲ τὴν πορεία καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν στὸ ἱερό, οἱ ὁποῖες ἀφοροῦν στὰ ἔτη 1961 καὶ 1962⁸, καθὼς καὶ σὲ ἓνα σύντομο ἄρθρο του μὲ τὰ κυριότερα συμπεράσματα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφή, τὸ ὁποῖο δημοσιεύθηκε τὸ 1963⁹. Σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ εὐρήματα ἀπὸ ξύλο ἀντλοῦνται καὶ ἀπὸ τὰ ἰδιόχειρα Ἡμερολόγια τοῦ Ἰ. Παπαδημητρίου γιὰ τὴν ἀνασκαφή τῶν ἐτῶν 1961-1962, καὶ ἰδιαίτερα τοῦ ἔτους 1963, καθὼς ὁ πρῶτος θάνατος τοῦ ἀνασκαφέως δὲν ἐπέτρεψε τὴ σύνταξη σχετικῆς ἀνασκαφικῆς ἐκθέσης. Ἡ ἀνασκαφή τὸ 1963 διήρκεσε, ὅσο τὸ ἐπέτρεπαν οἱ καιρικὲς συνθῆκες, ἀπὸ τὸν Ἰανουάριο ἕως τὶς 13 Ἀπριλίου καὶ ἡ τελευταία ἀναγραφή στὸ Ἡμερολόγιο ἀφορᾷ ἀκριβῶς στὴν εὕρεση ξύλινων ἀντικειμένων.

Πιὸ συγκεκριμένα, τὰ πρῶτα ξύλινα ἀγγεῖα, ἀγαλμάτια καὶ ἄλλα ἀντικείμενα ἦλθαν στὸ φῶς τὸ 1961 μαζί μὲ ἀφθονία ἄλλων εὐρημάτων, ὅπως ἀγγείων, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μελανόμορφων, πήλινων εἰδωλίων καὶ ἀνάγλυφων πινάκων, χρυσῶν κοσμημάτων, χάλκινων κατόπτρων, δακτυλιολίθων ἀπὸ ἡμιπολύτιμους λίθους, ὀστίνου αὐλοῦ, κ.ἄ., κατὰ τὴν ἔρευνα τοῦ χώρου δυτικὰ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος καὶ βόρεια τοῦ ἐκεῖ κρηπιδώματος («ἀναλήμματος»), συμπεριλαμβανομένου καὶ τμήματος τοῦ χώρου κατὰ τὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ ναοῦ, ὅπου ἐντοπίστηκε πηγή, ἱερὴ κατὰ τὸν ἀνασκαφέα, μὲ μικρὴ, ὁμοίως ἱερὴ, λίμνη πρὸ αὐτῆς, ποὺ ἐρμηνεύονται ὡς συνδεόμενες κατεξοχὴν μὲ τὴ λατρεία τῆς θεᾶς¹⁰ (εἰκ. 2). Ὁ R. Meiggs σχολιάζοντας τὴν ἀναφορὰ τοῦ Ξενοφῶντος¹¹ ὅτι στὸ κτῆμα του κοντὰ στὴν Ὀλυμπία ἀνίδρυσε ἓνα μικρὸ ναὸ τῆς Ἀρτέμιδος μὲ ξόانون τῆς θεᾶς ἀπὸ ξύλο κυπαρίσσου, γύρω ἀπὸ τὸν ὁποῖο «ἄλλος ἡμέρων δένδρων ἐφυτεύθη ὅσα ἐστὶ τρωκτὰ ὠραῖα», καταλήγει ὅτι ὑπῆρχε ἰδιαίτερη προτίμηση ἀναθημάτων ἀπὸ ξύλο σὲ

8. Ὁρλάνδος 1961, 32 εἰκ. 26, 27. Ὁρλάνδος 1962, 28, 32 εἰκ. 39. Βλ. καὶ Daux 1962, 679 εἰκ. 9, 10. Daux 1963, 706 εἰκ. 13. Κοντῆς 1967, 186. Ὁ ἀδόκητος θάνατος τοῦ Ἰ. Παπαδημητρίου τὸ 1963 εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ μὴν ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἀνασκαφή τοῦ ἱεροῦ. Ἔτσι, τὸ 2011 κατὰ τὴ διάρκεια ἐργασιῶν γιὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου ὑπὸ τὴν ἐπιμετεία τῆς Β' Ἐφορείας Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων ἡ διάνοιξη σκάμματος μικρῶν διαστάσεων βόρεια καὶ σὲ κοντινὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴ λεγόμενη ἱερὴ πηγὴ ἔφερε στὸ φῶς καὶ ἄλλα εὐρήματα ἀπὸ ξύλο (εἰδώλια, ἀγγεῖα, καττύματα σανδαλιῶν κ.ἄ.), τὰ ὁποῖα βρῶσκονται σὲ στάδιο συντήρησης στὸ

Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Βραυρώνας.

9. Papadimitriou 1963, 113-115 μὲ εἰκ. (χάλκινο κάτοπτρο μὲ ξύλινη λαβή).

10. Ὁρλάνδος 1961, 30-34 εἰκ. 26-38. Daux 1962, 679 εἰκ. 9-20. Papadimitriou 1963, 113-115 μὲ εἰκ., σημείωση τῆς θέσης τῆς ἱερῆς πηγῆς στὴν κάτοψη τῆς σ. 114. Ἀντωνίου 1990, 56 ἀριθ. 9. Κατὰ τὸν Themelis 2002, 109-110 ἡ πηγὴ στὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ ναοῦ καὶ τὸ μικρὸ σπήλαιο μὲ τὴν καταπεσμένη ὄροφὴ στὰ νοτιοανατολικά τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου ἀποτελοῦσαν τὸν πυρῆνα τῆς ἀρχικῆς λατρείας, ἡ ὁποία ἦταν συνδεμένη μὲ τὴν Ἰφιγένεια.

11. Ξεν. Κύρ. Ἀν. Ε III 12-13.

Εἰκ. 2. Ὁ χώρος κατὰ τὴ ΒΔ. γωνία τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος (φωτ. Ν. Τομπάζη, Ἄ. Κ. Ὁρλάνδος Ἔργον 1961, 34 εἰκ. 38).

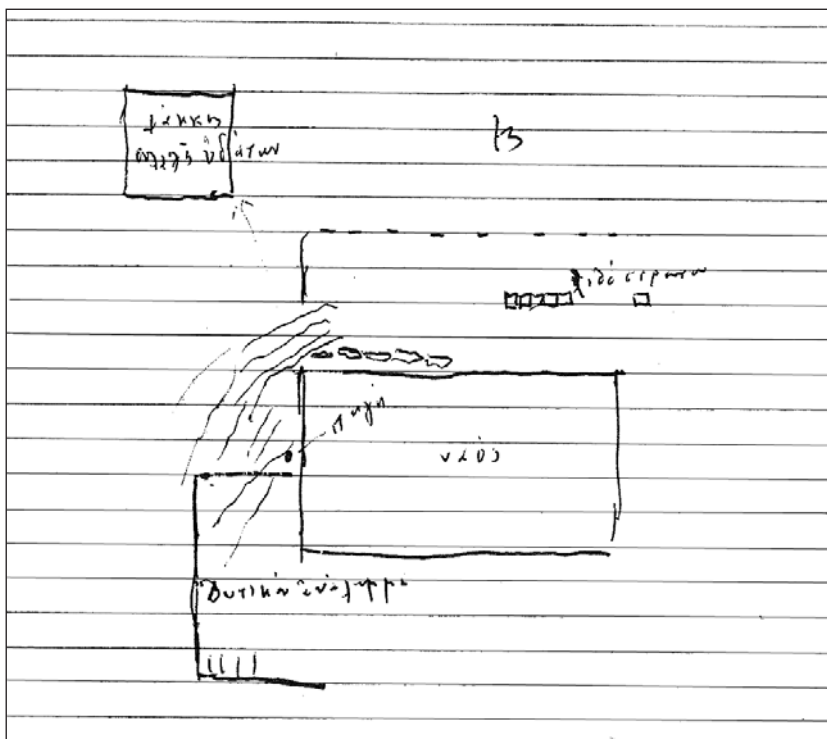
θεότητες τῶν πηγῶν¹². Στὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος, μέσα στὸ εἰδυλλιακὸ περιβάλλον τῆς Βραυρώνας μὲ τὴν πλούσια βλάστηση, τὸν Ἑρασίνο ποταμὸ καὶ τὰ ἀφθονα νερὰ τῆς πηγῆς, τὰ ξύλινα ἀφιερώματα μποροῦσαν νὰ θεωροῦνται κατάλληλα γιὰ θεότητα στενὰ συνδεδεμένη μὲ τὴ φύση¹³.

12. Meiggs 1984, 323.

13. Γιὰ τὴν ἴδρωση ἱερῶν τῆς Ἀρτέμιδος ὡς διαδό-

χου τῆς Πότνιας θηρῶν καὶ κατ' ἐξοχὴν θεᾶς τῆς ὑπαίθρου σὲ ἀμμόλοφους, κοντὰ σὲ πηγές, μικρὰ ποτάμια

Τὰ πρῶτα εὐρήματα ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν στὴν παροῦσα μελέτη ἀποκαλύφθηκαν σὲ μεγάλο λάκκο, ὁ ὁποῖος διανοίχθηκε κατὰ τὴν ἀνασκαφή γιὰ τὴ συλλογὴ τῶν ἀναβλυζόντων ὑδάτων βορειότερα τῆς πηγῆς. Στὸ Ἡμερολόγιο¹⁴ ὁ ἀνασκαφέας σημειώνει σχετικά, παραθέτοντας καὶ σκαρίφημα μὲ τὴ θέση τοῦ λάκκου (εἰκ. 3): «Εἰς τὸν 2ον τομέα τὰ ὕδατα ἦσαν τόσον πολλὰ ὥστε ἐθεωρήθη ἀναγκαῖον νὰ ἀνασκάψωμεν εἰς μεγαλύτερον βάθος καὶ νὰ διευρύνωμεν τὸν λάκκον, ὅστις εἶχεν ἀνοιχθῆ πέρυσιν πρὸς συλλογὴν τῶν ὑδάτων εἰς ἀπόστασιν 6 περίπου μέτρων πρὸς εὐθείαν κατεύθυνσιν τῆς βορειοδυτικῆς γωνίας τοῦ ναοῦ. [ἰδὲ σχῆμα σ. 32]. Ἀλλ' ἐκεῖ ἀκριβῶς ἐντὸς τῆς λάσπης ἀνευρέθησαν ἐκπληκτικὰ εὐρήματα. Τὸ βάθος τοῦ λάκκου ἔφθασε τὰ 3.40 καὶ πλέον μέτρα καὶ ἐξ αὐτοῦ ἐξήχθησαν πλῆθος εἰδωλίων καὶ χαλκῶν κατόπτρων μεταξὺ τῶν ὁποίων ἐν φέρει ἐπιγραφὴν γύρω μὲ γράμματα τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος (...). Ἀλλὰ τὰ σπουδαιότερα εὐρήματα συνίστανται εἰς δεκάδα ξυλίνων ἀγγείων μὲ ἐγχαράκτους διακοσμήσεις ἅτινα διετηρήθησαν εἰς καλὴν κατάστασιν ὡς εὐρισκόμενα ἐντὸς τῆς λάσπης. Μεταξὺ τῶν πηλίνων ὑπάρχουν καὶ δύο ξύλινα λαβαὶ ἐκ κατόπτρων». Ξύλινα εὐρήματα

Εἰκ. 3. Σχῆδιο ἀπὸ τὸ ἰδιόχειρο Ἡμερολόγιο τοῦ Ἰ. Παπαδημητρίου, 1961, 26-28 Ἰουλίου, σ. 32, μὲ σημειωμένη τὴ θέση τοῦ λάκκου γιὰ τὴ συλλογὴ τῶν ὑδάτων.

καὶ ἐλώδεις τόπους βλ. Kahil 1979, 82. Γιὰ τὴν Ἄρτεμιν ὡς θεὰ τῆς φύσης, τῆς ἄγριας ἀλλὰ καὶ τῆς ἡμερῆς, βλ. Kahil 1988, 802.

14. Ἡμερολόγιο ἀνασκαφῶν Βραυρωῶνος 1961, σ. 34-35, Παρ.-Σάβ., 4-5 Αὐγ.

ἦλθαν στὸ φῶς καὶ τὶς ἐπόμενες ἡμέρες στὸν χῶρο κατὰ τὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ ναοῦ, στὴ μικρὴ λίμνη. «Τὰ ἴδια εὐρήματα ἐξηκολούθησαν καὶ τὶς δύο αὐτὲς ἡμέρες συνιστώμενα εἰς χαλκὰ κάτοπτρα, ὠραιότατα εἰδῶλια, ἀναγλύφους πίνακας καὶ ξύλινα ἀγγεῖα. Ἐπὶ τινῶν τούτων τῶν ὁποίων δὲν ἐγνωρίζομεν τὸν προορισμὸν σώζονται ἴχνη χρωμάτων ἐξ οὗ ὑποθέτω ὅτι πρόκειται περὶ ξυλίνων πινάκων. Δυστυχῶς ἐλάχιστα σώζονται ἴχνη χρώματος. Ὡραῖον εὐρημα εἶναι χτένι ἀπὸ ἀργαλειὸ καθὼς καὶ πλεκτὸν πιθανῶς ἐκ ψάθης. (...). Ὅσον ἐκκαθαρίζεται ὁ χῶρος τόσον διακρίνεται περισσότερον μοῦ φαίνεται ἢ ὑπαρξὶς μικρᾶς λίμνης παρὰ τὸ δυτικὸν ἀνάλημμα πρὸς Βορρᾶν»¹⁵. «Καὶ κατὰ τὰς ἡμέρας ταύτας ἐξηκολούθησεν ἡ ἀνασκαφὴ καὶ ἐξαγωγή ἀντικειμένων ἐκ τοῦ κατὰ τὴν ΒΔ γωνίαν τοῦ ναοῦ χώρου. Ἐξήχθησαν δὲ πλῆθος εἰδωλίων ἐξ ὧν πολλὰ εἶναι εἰς καλὴν κατάστασιν διατηροῦντα ἐν μέρει καὶ τοὺς χρωματισμούς. Ἐξηκολούθησεν ἐπίσης ἡ ἀνεύρεσις ξυλίνων ἀγγείων. Ταῦτα μετέφερον ἤδη εἰς τὸ Ἐθνικὸν Μουσεῖον τὸν δὲ καθαρῶς καὶ συντήρησιν ἀνέλαβεν ὁ τεχνίτης Μαυραγάνης»¹⁶.

Σημαντικὴ εἶναι ἡ διαπίστωση τοῦ ἀνασκαφέως ὅτι ἡ πλειονότητα τῶν εὐρημάτων ἀπὸ τὸν χῶρο κατὰ τὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ ναοῦ ἀνήκει στὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ, ἀπὸ τὸν 7ο αἰ. π.Χ. ἕως τὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., καὶ κατὰ συνέπειαν τὸν *terminus ante quem* γιὰ τὴ χρονολόγησή τους ἀποτελοῦν ἡ καταστροφὴ τῆς Ἀθήνας ἀπὸ τοὺς Πέρσες καὶ ἡ λεηλασία τῆς Ἀττικῆς τὸ 480 π.Χ.¹⁷ Τὴ σημασία τοῦ περὶ τὴν πηγὴ χώρου ὡς ἐξέχοντος κέντρου τῆς λατρείας ὑποδεικνύει καὶ ἡ κατασκευὴ τοῦ μεγάλου λιθόκτιστου κρηπιδώματος («ἀναλήματος») μὲ κλίμακα ἀνόδου στὸ νότιο ἄκρο του, νότια τῆς πηγῆς καὶ δυτικὰ τοῦ ναοῦ, τὸ ὁποῖο ἔχει χρονολογηθεῖ στὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Τὸ ἀνάλημμα αὐτό, ὅπως ὀνομάστηκε ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα, σύμφωνα μὲ τὸν Γ. Δεσπίνη εἶναι ἓνα εἶδος ὑψηλῆς ἐξέδρας, πιθανῶς ἐφοδιασμένης μὲ ἓνα θωράκιο ἢ κάτι ἀνάλογο, ἢ ὁποῖα μπορεῖ νὰ παραβληθεῖ μὲ ἀντίστοιχη κατασκευὴ στὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος Δηλίας στὴν Πάρο καὶ πιθανῶς ἦταν χῶρος τελετουργιῶν σχετικῶν μὲ τὸ νερὸ τῆς πηγῆς¹⁸. Τὸ νερὸ, ὅχι ἀπαραίτητα αὐτὸ τῆς θάλασσας ἢ τὸ ἰδιαίτερα γλυκὸ νερὸ, τόσο στὸ ἱερὸ τῆς Βραυρωνίας, ὅπου τὸ νερὸ τῆς πηγῆς εἶναι ὑφάλμυρο, ὅσο καὶ σὲ ἄλλα ἱερὰ τῆς Ἀρτέμιδος, συνδέεται στενὰ μὲ τὸν χαρακτήρα αὐτῆς τῆς θεότητος¹⁹.

Ὁ ἀριθμὸς τῶν ξυλίνων εὐρημάτων ἐπαυξήθη κατὰ τὴ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς τὸ 1962²⁰. Ξύλινα ἀντικείμενα, μαζὶ μὲ πῆλινα εἰδῶλια καὶ ἀγγεῖα, πῆλινους πίνακες, χάλκινα κάτοπτρα, σφραγιδόλιθους κ.ἄ., ἀναφέρεται ὅτι ἀποκαλύφθηκαν μέσα στὴν ἰλὸν σὲ ὅλη τὴν ἔκταση ἀπὸ τὴν πώρινη γέφυρα, στὰ δυτικὰ τῶν δωματίων τῆς μεγάλης πειόσχημης Στοᾶς, ἕως τὸν ναὸ τῆς Ἀρτέμιδος, καθὼς καὶ μέσα στὰ μεσαῖα ἀνοίγματα (ὄχετοὺς) τῆς γέφυρας αὐτῆς, ἢ ὁποῖα ἔχει χρονολογηθεῖ ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα γύρω στὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.²¹ Ὡστόσο, ὡς πρὸς τὴ χρονολόγησή τοῦ ἐξαιρετικοῦ αὐτοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ

15. Ἡμερολόγιο ἀνασκαφῶν Βραυρωνίας 1961, σ. 35, Δευτ.-Τρ., 7-8 Αὐγ.

16. Αὐτόθι σ. 36, Τετ.-Παρ., 9-11 Αὐγ.

17. Ὁρλάνδος 1961, 31-34. Daux 1962, 679. Papadimitriou 1963, 115. Καταστροφὴ τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ τοὺς Πέρσες δέχεται καὶ ὁ Despinis 2004b, 298 μὲ σημ.

195 = Δεσπίνης 2010, 47 μὲ σημ. 195.

18. Despinis 2004b, 307-310 = Δεσπίνης 2010, 54-57.

19. Kahil 1988, 799-800.

20. Ὁρλάνδος 1962, 28, 31-32, εἰκ. 39. Daux 1963, 706 εἰκ. 13. Ἀντωνίου 1990, 58 ἀριθ. 2.

21. Ὁρλάνδος 1962, 28. Daux 1963, 704.

δημιουργήματος έχουν διατυπωθεί και άλλες απόψεις, όπως ότι η γέφυρα κατασκευάστηκε είτε πριν από το 480 π.Χ., είτε συγχρόνως με την ανέγερση της δωρικής πειόσχημης Στοᾶς²². Σύμφωνα με άλλη άποψη η κατασκευή της γέφυρας ανάγεται στην οικοδομική φάση του ιεροῦ τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς καὶ τοῦ πρώτου 5ου αἰ. π.Χ.²³

Κατὰ τὸν ἀνασκαφέα ἡ γέφυρα σχετίζεται μετὰ τὸ ρεῦμα τῆς ἱερῆς πηγῆς, ἀπὸ τὴν ὁποία παρασύρθηκαν τὰ κινητὰ εὐρήματα ποῦ προαναφέρθησαν²⁴. Στὸ Ἡμερολόγιο²⁵ παρέχονται περισσότερες πληροφορίες. «*Ἐντὸς τῆς ἰλύος τοῦ ποταμοῦ κάτωθι τῆς γεφύρας ἀνευρίσκονται πολλὰ ἀφιερῶματα. Μεταξὺ τούτων συγκαταλέγονται ὠραῖα ὄστρακα τοῦ 5ου μάλιστα π.Χ. αἰῶνος χαλκᾶ κάτοπτρα δακτυλιόλιθοι τινὲς εἰδώλια κλ.π. Πάντα ταῦτα φαίνεται ὅτι παρεσύρθησαν ἐκ τῆς ἱερᾶς κρήνης διὰ τῶν ὑδάτων. Ἀνασκαφὴ ἐγένετο καὶ πρὸς τὴν ἐτέραν πλευρᾶν, τὴν βορείαν τῆς γεφύρας καὶ ἐκεῖ εἰς βάθος ἐνὸς περὶ τοῦ μέτρον καὶ ἐντὸς τοῦ στρώματος τῆς ἄμμου ἀνευρίσκονται παρόμοια ἀντικείμενα – ἀφιερῶματα – δύο χαλκᾶ κάτοπτρα ἐξ ὧν τὸ ἐν φέρει ὠραῖαν διακόσμησιν ἀνθεμίου ἄνωθεν ἀκριβῶς τῆς λαβῆς. Εὐρέθησαν ἐπίσης ξύλινα τινὰ ἀντικείμενα μεταξὺ τῶν ὁποίων λαβὴ κατόπτρου ἀρίστης διατηρήσεως. Κατὰ τὴν πρὸς Νότον πλευρᾶν εὐρέθη ἐπίσης μέγας ξύλινος κορμὸς οὗ δὲν γνωρίζω ἀκόμη τὴν προέλευσιν ἂν δηλαδὴ εἶναι ρίζα μεγάλου δένδρου ἢ εἶναι ξύλινον ἀρχαῖον ἀντικείμενον π.χ. ἡνίον ἢ καὶ ξόανον. Τὸ ἄφησα ἐντὸς τοῦ ὕδατος διὰ νὰ μὴ διαλυθῆ καὶ διὰ νὰ τὸ ἐξαγάγω εἰς εὐθετώτερον χρόνον» (εἰκ. 4).*

Μετὰ βάση τῆς διαπιστώσεως τοῦ ἀνασκαφέως ἐπιτρέπεται νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἡ χρονολόγησις τῶν κινητῶν εὐρημάτων στὴν περιοχὴ ἀπὸ τὴ γέφυρα καὶ ἕως τὸν ναὸ τῆς Ἀρτέμιδος δὲν μπορεῖ νὰ διαφέρει αὐτῶν ποῦ βρέθησαν κατὰ τὴν ἔρευνα τῆς λεγόμενης ἱερῆς πηγῆς, ἐφόσον ὅλα εἶχαν κοινὴ τὴν ἀρχικὴ προέλευσις καὶ ἡ διασπορὰ τους ὀφείλεται στὸ ὅτι παρασύρθησαν ἀπὸ τὰ ὕδατα ποῦ ἔρρεαν ἀπὸ τὴν πηγὴ. Καθὼς ὁ ἀναφερόμενος «*μέγας ξύλινος κορμὸς*» δὲν ἔχει ἐντοπιστεῖ, πιθανότατα παραμένει ἀκόμα καὶ σήμερα κατὰ χώραν.

Τὸ 1963 ὁ Ἰ. Παπαδημητρίου ἔστρεψε καὶ πάλι τὸ ἐνδιαφέρον του πρὸς τὴν πηγὴ καὶ ἔφερε στὸ φῶς νέα εὐρήματα²⁶. «*Ἐξεκαθαρίσθη δὲ καὶ πάλιν ὀλόκληρος ὁ χώρος καὶ μάλιστα περὶ τὴν ἱερὰν κρήνην. Κατὰ τὸν καθαρισμὸν εὐρέθησαν τεμάχια ξυλίνων ἀγγείων, δύο κτένια καὶ δύο τεμάχια ἐνὸς ὀστρίνου αὐλοῦ*».

Τὴν εὐρεση καὶ ἄλλων ξυλίνων ἀντικειμένων ἀπὸ τὴν περιοχὴ δυτικὰ τοῦ ἱεροῦ πληροφοροῦμαστε καὶ πάλι ἀπὸ τὸ Ἡμερολόγιο τοῦ 1963²⁷. «*Κατὰ τὸν μῆνα τοῦτον [τὸν*

22. Ἀντωνίου 1990, 155.

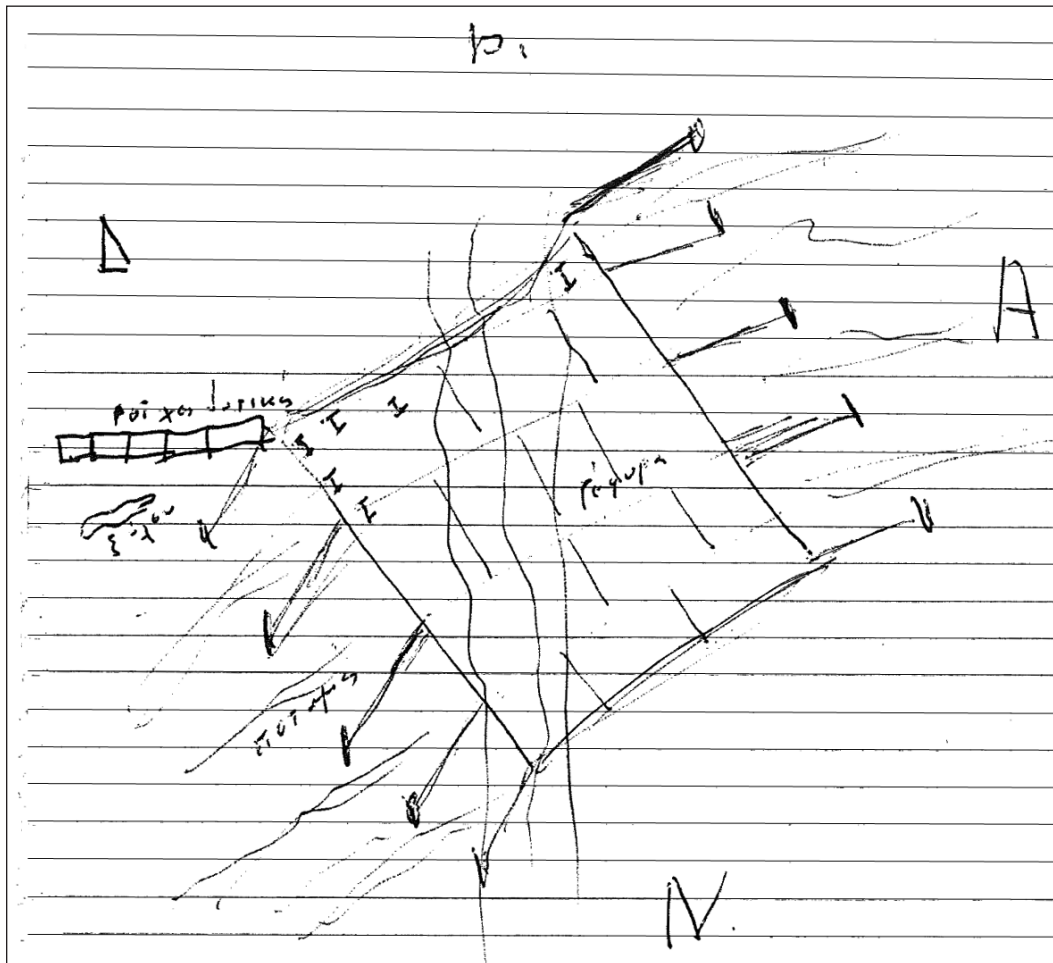
23. Themelis 2002, 108 εἰκ. 7.

24. Ὀρλάνδος 1962, 28. Κατὰ τὸν Ἀντωνίου 1990, 155, κάτω ἀπὸ τὴ γέφυρα ἔρρεαν καὶ τὰ νερὰ τοῦ Ἐρασίου.

25. Ἡμερολόγιο ἀνασκαφῶν Βραυρωῶνος 1962, σ. 55, 1-14 Ἀπρ.

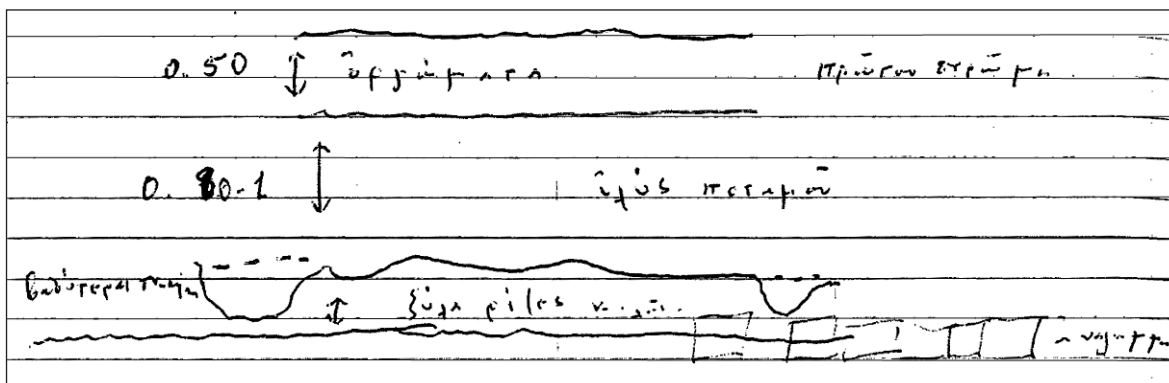
26. Ἡμερολόγιο ἀνασκαφῶν Βραυρωῶνος 1963, σ. 75, 7-13 Ἀπρ.

27. Αὐτόθι σ. 72-73, 1-23 Μαρτ.

Εἰκ. 4. Σχέδιο ἀπὸ τὸ ἰδιόχειρο Ἡμερολόγιο τοῦ Ἰ. Παπαδημητρίου, 1962, 1-14 Ἀπρ., σ. 54, μὲ σημειωμένη τὴ θέση ἐντοπισμοῦ τοῦ μεγάλου ξύλινου κορμοῦ κοντὰ στὴ γέφυρα.

Μάρτιο] βελτιωθέντος τοῦ καιροῦ ἐξηκολούθησαν ἐντατικώτερον αἱ ἐργασίαι ἄρσεως τῶν χωμάτων δυτικῶς τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ τῆς γεφύρας μέχρι τοῦ φυλακίου τοῦ ἐκτισμένου δυτικώτερον τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Ἐγένετο δὲ ἡ ἀνασκαφή αὕτη στρωματογραφικῶς. Καὶ τὸ μὲν ἀνώτερον στρώμα μέχρι 0.50 περίπου ἀπετελεῖτο ἀπὸ χώματα νεώτερα κατὰ τὸ πλεῖστον σχηματισθέντα ἐξ ἐπιχώσεως καὶ ἀνατεταραγμένον ἀπὸ τὰ ὀργώματα ἄνευ εὐρημάτων. Τὸ δεύτερον στρώμα περίπου 0.80-1 μέτρον ἀπετελεῖτο ἀπὸ ἰλὸν τοῦ ποταμοῦ. Πολλαχοῦ δὲ παρουσιάσθη καὶ βαθύτερη σκαφή γενομένη κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους πρὸς ἐξαγωγήν οἰκοδομικοῦ ὑλικοῦ. Οὐδὲν καὶ ἐνταῦθα εὐρέθη. Κάτωθεν αὐτοῦ τοῦ στρώματος εὐρέθη καὶ ἕτερον στρώμα ἀποτελούμενον ἀπὸ κοπροχώματα (ἐκ σάπιων ξύλων, ριζῶν κλπ.). Ἐνταῦθα ἀνευρίσκονται πολλοὶ κέραμοι, ὄστρακα, μάρμαρα κλπ. καθὼς καὶ μεταγενέστεροι τινὲς τοῖχοι. Ἀκριβῶς δὲ κάτωθεν τοῦ

Εἰκ. 5. Σχέδιο ἀπὸ τὸ ἰδιόχειρο Ἡμερολόγιο τοῦ Ἰ. Παπαδημητρίου, 1963, 1-23 Μαρτ., σ. 72, μὲ δῆλωση τῆς στρωματογραφίας.

στρώματος τούτου ἀνευρίσκονται οἱ οἰκοδομικοὶ λίθοι ἐκ τοῦ ἀρχαίου ναοῦ οἵτινες ἐχρησιμοποιήθησαν διὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ προστατευτικοῦ ἀναλήμματος. [Εἰκ. 5]. Ἡ ἀνασκαφὴ περιορίζεται τῶρα εἰς τὸν καθαρισμὸν τῶν λίθων τούτων καὶ μεταξὺ αὐτῶν ἀνευρίσκονται πολλὰ ὄστρακα κέραμοι κλπ. τῶν κλασικῶν χρόνων. Μεταξὺ τῶν εὐρημάτων ἄξια νὰ ἀναφερθοῦν εἶναι (...) δύο ὀλόκληροι ξύλινοι πίνακες. Δυστυχῶς τὰ χρώματα ἔχουν ἐξαλειφθῆ».

Ἡ ἀναφορὰ τῶν πινάκων στὸ παραπάνω ἀπόσπασμα τοῦ Ἡμερολογίου συνοδεύεται καὶ ἀπὸ πρόχειρο σχέδιο μὲ τὴν ἔνδειξη «σχῆμα ξυλίνου πίνακος», τὸ ὁποῖο ἐπιτρέπει τὴν ἀναγνώρισή τους χωρὶς ἀμφιβολίες. Σύμφωνα μὲ μία πρόταση συμπλήρωσης, ἐρημνείας καὶ προσπάθειας γιὰ τὴν ταύτιση τῶν κτισμάτων ποὺ ἀναγράφονται στὸ σημαντικό ψήφισμα τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὸ ἱερό, ὁ ἀναφερόμενος ἀρχαῖος νεῶς (ὁ νεῶς, ὁ τε ἀ[ρχαῖος καὶ ὁ Πα]ρθενῶν) ἦταν ὁ σηκὸς τοῦ ἀρχαίου ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος καὶ ὁ Παρθενῶν ὁ ἀντίστοιχος μὲ αὐτὸν σηκὸς τοῦ ναοῦ τῶν κλασικῶν χρόνων, στὸν ὁποῖο φυλάσσονταν τὰ πολύτιμα ἀναθήματα²⁸. Ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο ναό, τὸν ἀρχαῖον νεῶν, εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι προέρχονται οἱ ξύλινοι πίνακες. Πολλὰ τεμάχια ἀπὸ μικρὰ καὶ μεγάλα κλαδιά, τὰ περισσότερα ἀσυντήρητα, τὰ ὁποῖα περιλαμβάνονται στὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς χωρὶς ἄλλες ἐνδείξεις προέλευσης, καθὼς καὶ τμῆμα πλεγμένης ρίζας, δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶχαν περισυλλεγῆ ἀπὸ τὸ ἀναφερόμενο στὸ Ἡμερολόγιο τοῦ ἀνασκαφέως στρώμα ἀπὸ κοπροχώματα.

Κατὰ τὴν ἔρευνα κτιρίου στὸ ἄκρο τοῦ ἀνατολικοῦ βραχίονα τῆς πειόσχημης Στοᾶς, ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ὁποίου ἄρχισε τὸ 1962 καὶ συνεχίστηκε τὸ 1963, ἦλθαν στὸ φῶς καὶ

28. Mylonopoulos, Bubenheimer 1996, 10-15 εἰκ. 2. Κατὰ τὸν Themelis 2002, 114 ὁ νεῶς περιελάμβανε τὸν ἀρχαῖον νεῶν, πιθανότατα τὸν σηκὸ μὲ τὸ λατρευ-

τικὸ ἄγαλμα, καὶ τὸν Παρθενῶνα, δηλαδὴ τὸ ἄδυτον τοῦ ἴδιου ναοῦ.

ἄλλα ξύλινα εὐρήματα²⁹. Τὸ κτίριο αὐτὸ θεωρεῖται παλαιότερο τῆς Στοᾶς, καθὼς κατὰ τὴν ἀνέγερσή της καταστράφηκε καὶ κατακαλύφθηκε τὸ δυτικὸ μέρος του³⁰. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἡ οἰκοδόμησις τῆς Στοᾶς ἀνάγεται στοὺς χρόνους περὶ τὸ 420 π.Χ. καὶ πιθανότατα πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκστρατεία τῶν Ἀθηναίων στὴ Σικελία τὸ 416 π.Χ.³¹ Γιὰ τὸ παλαιότερο κτίριο ὁ ἀνασκαφέας διατύπωσε τὴν ὑπόθεσιν ὅτι πιθανῶς ἄρχισε νὰ κατασκευάζεται εὐθύς μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ τοὺς Πέρσες τὸ 480 π.Χ., ἀλλὰ δὲν ὀλοκληρώθηκε λόγῳ καθιζήσεως³². Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ παλαιότερου κτιρίου τὸ 1962, μέσα σὲ μελανὰ χῶματα καὶ μαζὶ μὲ πλῆθος ἀφιερωμάτων, χρυσῶν καὶ ἀπὸ ἡμιπολύτιμους λίθους, πῆλινων ἀγγείων, εἰδωλίων, πῆλινων κεφαλῶν μὲ χρυσὴ διακόσμηση στὴν κόμωση κ.ἄ., βρέθηκαν τὸ ἄνω μέρος ξύλινου ἀγαλματίου πεπλοφόρου γυναικείας μορφῆς³³ καὶ ἄλλα ξύλινα ἀντικείμενα, τὰ ὁποῖα ὅμως ἀτυχῶς δὲν προσδιορίζονται³⁴.

Εὐλίνα ἀγγεῖα βρέθηκαν τὸ 1962 καὶ κατὰ τὴν ἐκτέλεση διαφόρων ἐργασιῶν σὲ ὅλη τὴν ἔκτασιν τοῦ ἀνασκαφέντος κτιρίου³⁵.

Κατὰ τὴ συνέχισιν τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ παλαιότερου κτιρίου τὸ 1963 ὁ ἀνασκαφέας διαπίστωσε ὅτι τὰ πλήρη ποικίλων ἀφιερωμάτων καὶ ξύλινων ἀντικειμένων μελανὰ χῶματα, τὰ ὁποῖα ἀρχικὰ τὸν εἶχαν ὀδηγήσει στὴ σκέψιν τῆς ὑπαρξῆς τοῦ ἀρχαικοῦ βωμοῦ ἀνατολικὰ τοῦ ναοῦ³⁶, περιείχοντο σὲ ἓνα εἶδος λάκκου ἢ βόθρου μεγάλων διαστάσεων³⁷. «(...) σὺν τῇ προόδῳ τῆς ἀνασκαφῆς παρατήρησα ὅτι τὰ μελανὰ χῶματα περιωρίζοντο εἰς ἓνα ὀρισμένον χῶρον καὶ δὴ βορείως τῆς ὑποτιθεμένης βάσεως κίονος (...) καὶ ὅτι ὑπῆρχε ἐκεῖ εἶδος λάκκου, βόθρου πλήρους μελανῶν χρωμάτων ἐντὸς τῶν ὁποίων ὑπῆρχον πλῆθος ἀφιερωμάτων. Ἀγγεῖα καὶ εἰδώλια πολύτιμα ἀντικείμενα μαρμαρίνα ἀγγεῖα χαλκᾶ κάτοπτρα κλπ. Σπουδαιότατα ὅμως εἶναι τὰ εὐρεθέντα ξύλινα ἀντικείμενα καὶ εἰδώλια μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἐρμαϊκὴ στήλη (πλάτος τοῦ βόθρου μέχρι τοῦ ἀναλήμματος 4 μέτρα μῆκος ἐκ Ν. πρὸς Β. 5 μέτρα)».

29. Ὁρλάνδος 1962, 28-32 εἰκ. 36, 39. Daux 1963, 706 εἰκ. 10, 13.

30. Ὁρλάνδος 1962, 28-29 εἰκ. 36. Daux 1963, 706 εἰκ. 10.

31. Ὁρλάνδος 1958, 37 (ἐπιγραφὴ ἐπὶ Ἀρμινήστου ἄρχοντος, 416/5 π.Χ., SEG XXXVII (1987) 30). Παπαδημητρίου 1959, 18. Ὁρλάνδος 1959, 13. Παπαδημητρίου 1962, 150. Papadimitriou 1963, 120. Μπούρας 1967, 159. Ἀντωνίου 1990, 280 ἀριθ. 3. Ὁ Ἀντωνίου 1990, 168 συνδέει τὴν ἴδρυσιν τῆς Στοᾶς μὲ τὸ ἱστορικὸ γεγονός τῆς κοπῆς τῶν Ἑρμῶν τὸ 415 π.Χ.

32. Ἡμερολόγιον ἀνασκαφῶν Βραυρωνῶν 1962, σ. 51, 1-12 Μαρτ.

33. Ὁρλάνδος 1962, 31-32 εἰκ. 39. Daux 1963, 706 εἰκ. 13. Ἀντωνίου 1990, 58 ἀριθ. 5.

34. «Πολλὰ ξύλινα» ἀναφέρονται στὸ Ἡμερολόγιον ἀνασκαφῶν Βραυρωνῶν 1962, σ. 62, 30 Ἰουλ.-

2 Αὐγ. Τὸ ἴδιο ἐπαναλαμβάνεται καὶ στὸ Ἡμερολόγιον ἀνασκαφῶν Βραυρωνῶν 1963, σ. 74, 1-6 Ἀπρ.: «Τὴν ἐβδομάδα ταύτην ἀνεσκάψαμεν ἀνατολικῶς τῆς Στοᾶς κατὰ τὸ λεγόμενον παλαιότερον κτήριο. Ἐκεῖ εἶχομεν ὅπως ἀνέγραψα ἤδη πέρυσιν, παρατηρήσει μαυροχῶματα καὶ εἶχομεν ἀνασύρει πλῆθος ὠραίων ὀστράκων, μαρμαρίνων ἀγγείων, εἰδωλίων, πολυτίμων κοσμημάτων καὶ ξυλίνων ἀντικειμένων. Ἐκεῖ εἶχεν ἀνευρεθῆ καὶ τὸ ξύλινον ἀγαλμάτιον τῆς πεπλοφόρου καὶ τὸ χρυσοῦν ἀνθέμιον».

35. Ὁρλάνδος 1962, 32. Daux 1963, 706. Ἀντωνίου 1990, 58 ἀριθ. 6.

36. Ἡμερολόγιον ἀνασκαφῶν Βραυρωνῶν 1962, σ. 62, 30 Ἰουλ.-2 Αὐγ.

37. Ἡμερολόγιον ἀνασκαφῶν Βραυρωνῶν 1963, σ. 74, 1-6 Ἀπρ.

Συνοψίζοντας τις πληροφορίες που άντλοϋνται απὸ τις δημοσιευμένες ἐκθέσεις καὶ τὰ ιδιόχειρα Ἡμερολόγια τοῦ ἀνασκαφέως μποροϋμε νὰ καταλήξουμε ὅτι ξύλινα εὐρήματα ἀποκαλύφθηκαν: α) στὴ λεγόμενη ἱερὴ πηγὴ καὶ τὴν πρὸ αὐτῆς ἱερὴ λίμνη, στὰ δυτικὰ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος καὶ βόρεια τοῦ μεγάλου δυτικοῦ κρηπιδώματος («ἀναλήμματος»), β) μεταξὺ τῶν μεσαίων ἀνοιγμάτων τῆς πώρινης γέφυρας, γ) σὲ ὅλον τὸν χῶρο νότια τῆς γέφυρας καὶ ἕως τὸν ναό, δ) μεταξὺ τῶν οἰκοδομικῶν λίθων ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸν ἀρχαῖκὸ ναὸ καὶ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ μεγάλου δυτικοῦ κρηπιδώματος («ἀναλήμματος»), ε) σὲ μεγάλων διαστάσεων βόθρο μὲ μελανὰ χῶματα στὸ παλαιότερο τῆς πειόσχημης Στοᾶς κτίριο, ὑπὸ τὸν ἀνατολικὸ της βραχίονα, στ) σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ παλαιότερου κτιρίου (ἀγγεῖα).

Τὰ εὐρήματα ἀπὸ ὅλες τις θέσεις σχετίζονται μὲ χῶρους τοῦ ἱεροῦ ποὺ συνδέονται στενὰ μὲ τὴ λατρεία, καθὼς καὶ αὐτὰ ἀπὸ τις θέσεις α-γ ἔχουν κοινὴ προέλευση, δεδομένου ὅτι παρασύρθηκαν ἀπὸ τὰ ὕδατα. Εἶναι χαρακτηριστικὸ π.χ. ὅτι ξύλινα ἀντικείμενα μικροτεχνίας δὲν βρέθηκαν στὰ δωμάτια, πιθανότατα ἐστιατόρια, τῆς πειόσχημης δωρικῆς Στοᾶς. Εὐρήματα ἀπὸ ξύλο δὲν ἀναφέρονται ἀκόμα ἀπὸ τὸ μικρὸ σπήλαιο καὶ τὰ κτίσματα ποὺ συνδέονται μὲ αὐτό, τὸ λεγόμενο ἡρῶν τῆς Ἰφιγένειας³⁸, ἀλλὰ στὴν περίπτωσή αὐτῆ ἴσως οἱ ἐδαφολογικὲς συνθῆκες (βράχος, θεμελιώσεις σὲ ἀρκετὰ ὑψηλότερο ἐπίπεδο ἀπὸ αὐτὸ τῶν ὑπόλοιπων κατασκευῶν τοῦ ἱεροῦ καὶ ὡς ἐκ τούτου λιγότερο ἐκτεθειμένες σὲ πλημμύρες) δὲν ἦταν εὐνοϊκὲς γιὰ τὴ διατήρησή τοῦ ξύλου.

Μὲ βάση τὰ δεδομένα τῆς ἀνασκαφῆς τὰ εὐρήματα ἀπὸ τις θέσεις α-δ ἀνήκουν στὴν ἀρχαῖκὴ ἐποχὴ μὲ κατώτερο χρονολογικὸ ὄριο τὸ 480 π.Χ., ἐνῶ τὰ εὐρήματα ἀπὸ τις θέσεις ε-στ σὲ γενικὲς γραμμὲς ἀνήκουν στὴν περίοδο 480-420/416 π.Χ. Ἡ χρονολόγησή πολλῶν ἀπὸ τὰ ξύλινα εὐρήματα λόγω τῆς ιδιαιτερότητάς τους ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὴ θέση εὕρεσής τους στὸ ἱερὸ καὶ ἀπὸ τὰ συννευρήματά τους. Σήμερα μποροϋμε νὰ γνωρίζουμε τὴν ἀκριβῆ θέση εὕρεσής μόνον τῶν ξύλινων ἀντικειμένων ποὺ ἀπεικονίζονται στίς δημοσιευμένες ἀνασκαφικὲς ἐκθέσεις τῶν ἐτῶν 1961 καὶ 1962, καθὼς καὶ ἐνὸς εὐρήματος ποὺ ἀπεικονίζεται στὸ σύντομο ἄρθρο τοῦ 1963, καὶ ἐπὶ πλέον ὅσων ἔγινε δυνατὴ ἡ ταύτιση μὲ βάση τις ἀναφορὲς στὰ ιδιόχειρα Ἡμερολόγια τοῦ ἀνασκαφέως τῶν ἐτῶν 1961-1963.

III. ΧΡΗΣΗ ΞΥΛΟΥ ΣΤΟ ΙΕΡΟ

Ἀπὸ προσήκουσες ἀρχαιολογικὲς ἐνδείξεις, ἀλλὰ καὶ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες, πιστοποιεῖται ὅτι γενικὰ ἢ χρῆση τοῦ ξύλου στὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος Βραυρωνίας ἦταν ἀρκετὰ ἐκτεταμένη³⁹. Ὡς χαρακτηριστικὰ παραδείγματα μποροῦν νὰ ἀναφερθοῦν οἱ πίσω ἀπὸ τις λίθινες τράπεζες συνολικὰ ἐνενηντα ἐννέα μὴ διασωθεῖσες ξύλινες κλίνες, τὰ πόδια

38. Βλ. Themelis 2002, 108 εἰκ. 2 ἀριθ. 6, 8.

39. Πολλὸ πιδ περιορισμένη ἦταν ἡ χρῆση τοῦ ξύλου στὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος Ταυροπόλου στίς Ἀλῆς

Ἀραφνίδες, καθὼς εἰκάζεται μόνο γιὰ τις δοκοὺς τῆς στέγης τοῦ μεγάλου ναοῦ. Καλογερόπουλος 2013, 211.

τῶν ὁποίων ἦταν στερεωμένα με μόνυβδο σὲ ὁπὲς στὸ δάπεδο τῶν δωματίων στὴ βόρεια καὶ τὴ δυτικὴ πτέρυγα τῆς μεγάλης δωρικῆς Στοᾶς⁴⁰. Ξύλινες θὰ ἦταν καὶ οἱ θύρες στὰ δωμάτια τῆς Στοᾶς αὐτῆς, στὰ μαρμάρινα κατώφλια τῶν ὁποίων διασώζονται οἱ ὀρθογώνιοι τόρμοι γιὰ τοὺς στροφεῖς.

Οἱ ἐγκοπές, μήκους περίπου 0.90 μ., πλάτους 0.17 μ. καὶ βάθους ἕως 0.08 μ., στὴ συνεχῆ σειρὰ τῶν τριάντα ἐπτὰ λίθινων βατῆρων, οἱ ὁποῖοι ἀποκαλύφθηκαν στὸ μέσον περίπου τοῦ πλάτους καὶ σὲ ὄλο τὸ μήκος τοῦ ἕτερου, ἀβαθοῦς σὲ αὐτὴν τὴν περίπτωση, στωικοῦ οἰκοδομήματος στὰ βόρεια τῆς μεγάλης Στοᾶς καὶ τοῦ ὑπαίθριου διαδρόμου, ἔχει ὑποτεθεῖ ὅτι χρησίμευαν εἴτε γιὰ τὴ στήριξη χονδρῶν σανίδων, στὶς ὁποῖες ἀναρτοῦσαν τὰ ἀφιερωμένα στὸ ἱερὸ γυναικεῖα ἐνδύματα, πιθανῶς τῶν λεχόνων ποὺ εἶχαν ἀποβιώσει⁴¹, εἴτε γιὰ μία διαμόρφωση ὑπὸ μορφὴν μακρῶν ξύλινων τραπεζῶν (πάγκων)⁴², εἴτε γιὰ τὴν προσαρμογὴ ξύλινων σανίδων γιὰ τὴν ἀναγραφή λογαριασμῶν, καταλόγων ἀφιερωμάτων, καταλόγων ἄρκτων κ.ἄ.⁴³ Ἀνάλογη μετὰ τὴν τελευταία ἀλλὰ πιδ ἀναλυτικὴ καὶ πολὺ πειστικὴ εἶναι ἡ πρόταση ἐρμηνείας, κατὰ τὴν ὁποία τὸ στωικὸ αὐτὸ οἰκοδόμημα συνδεόταν μετὰ τὴν τελετουργία τῆς ἀρκτείας καὶ ὅτι στέγαζε γιὰ προστασία ἀπὸ τὴ βροχὴ ξύλινες σανίδες στερεωμένες στοὺς βατῆρες καὶ καλυμμένες με γύψο, στὶς ὁποῖες με χρῶμα ἢ με χάραξη ἀναφέρονταν τὰ ὀνόματα ὄλων τῶν κοριτσιῶν ποὺ συμμετεῖχαν στὴν ἀρκτεῖαν κατὰ τὴ διάρκειά μιᾶς ὀρισμένης χρονικῆς περιόδου⁴⁴. Καὶ ἀπὸ ἄλλα ἱερὰ εἶναι γνωστὴ ἡ χρῆση λευκωμάτων ἢ πετεύρων, ξύλινων σανίδων ἐπιστρωμένων με γύψο, στὶς ὁποῖες ἀναγράφονταν ρυθμίσεις σχετικὲς μετὰ τὴ λατρεία, ἀνακοινώσεις καὶ κατάλογοι με ὀνόματα ἱερέων⁴⁵. Σύμφωνα μετὰ ἄλλη ἐρμηνεία αὐτὸ τὸ ἰδιόμορφο στωικὸ οἰκοδόμημα ταυτίζεται μετὰ τὸν Ἰππῶνα ἢ τοὺς Ἰππῶνας, οἱ ὁποῖοι ἀναφέρονται σὲ δύο ἐπιγραφές – ἡ μία ἐξ αὐτῶν τὸ προαναφερθὲν ψήφισμα τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. – ποὺ βρέθηκαν στὸ ἱερό⁴⁶. Ὅποιος καὶ ἐὰν ἦταν ὁ σκοπὸς ποὺ ἐξυπηρετοῦσε ἡ κατασκευὴ μετὰ τοὺς βατῆρες, ἢ μὴ ἀνεύρεση λίθινων καταλοίπων ἐντὸς τῶν ἐγκοπῶν ἢ κοντὰ στοὺς βατῆρες, ἀλλὰ οὔτε καὶ μολύβδου γιὰ τὴ στερέωση λίθινων στηλῶν⁴⁷, καθιστᾶ πιθανότατὴ τὴ χρῆση ξύλινων σανίδων μεγάλων

40. Ὁρλάνδος 1958, 36. Ὁρλάνδος 1960, 24. Papadimitriou 1963, 118. Μπούρας 1967, 74-77 σχέδ. 67-68.

41. Ὁρλάνδος 1961, 29, ὅπου τὸ οἰκοδόμημα ταυτίζεται μετὰ τὴν παραστάδα ποὺ ἀναφέρεται στὶς ἐπιγραφές μετὰ τοὺς καταλόγους τῶν ἀφιερωμάτων. Μπούρας 1967, 124 πίν. 11α-β, 12γ. Κοντῆς 1967, 174-175 πίν. 106.

42. Μπούρας 1967, 124 σημ. 242 (ἄποψη τοῦ Ἰ. Τραυλοῦ).

43. Linders 1972, 10 σημ. 16. Mylonopoulos, Bubenheimer 1996, 21.

44. Ekroth 2003, 90-91. Βικέλα 2009, 84.

45. Mylonopoulos, Bubenheimer 1996, 21. Ekroth 2003, 90 μετὰ σημ. 158.

46. Themelis 1971, 20. Θέμελης 1986, 230 (οἱ ἐπιγραφές), 234 σημ. 13 (οἱ ἐπιγραφές μετὰ βιβλιογραφία),

236 σημ. 36 (γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ Ἰππῶνος). Lauter 1986, 45. Themelis 2002, 105-107, 115 ἀριθ. 5 εἰκ. 5-6 (γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ Ἰππῶνος). Ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ ἔχει ἀπορριφθεῖ ἢ ἀντιμετωπιστεῖ μετὰ ἐπιφύλαξη. Mylonopoulos, Bubenheimer 1996, 19-21. Ekroth 2003, 89 σημ. 156. Κατὰ τὸν ἀνασκαφέα τοῦ ἱεροῦ ὁ Ἰππῶν θὰ βρισκόταν στὰ δυτικὰ τῆς Στοᾶς καὶ ὄχι στὰ βόρεια τῆς. Ὁρλάνδος 1961, 24-25 (ὅπου καὶ οἱ ἐπιγραφές). Daux 1962, 671, 674 (οἱ ἐπιγραφές). Papadimitriou 1963, 118 (φωτογραφία τῆς οἰκοδομικῆς ἐπιγραφῆς), 120. Τὴν ἄποψη τοῦ ἀνασκαφέως συμμερίζεται καὶ ὁ Κοντῆς 1967, 170. Γιὰ τὶς ἐπιγραφές βλ. καὶ Peppas-Delmouzou 1988, 336-337. SEG XXXVII (1987) 35 καὶ 89. Ἀντωνίου 279 ἀριθ. 1, 280-281 ἀριθ. 4.

47. Μπούρας 1967, 124. Ekroth 2003, 87.

λων διαστάσεων και ιδιαίτερα μεγάλου πάχους. Ξύλινοσ δὲν ἀποκλείεται νὰ ἦταν και ὁ θριγκόσ, τὸν ὁποῖο ὑποστήριζε ἡ πεσσοστοιχία στὴν πρόσοψη αὐτοῦ τοῦ στωικοῦ οἰκοδομήματος⁴⁸.

Τὸ μικρὸ χάλκινο σφυρήλατο ἔλασμα ποὺ ἀπεικονίζει τὴν Ἄρτεμιν ἐνδεδυμένη με ζωσμένο πέπλο και με πόλο στὴν κεφαλή, τοῦ τέλουσ τοῦ 7ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 6ου αἰ. π.Χ., προερχόμενο ἀπὸ τὴ ΒΔ. γωνία τοῦ ναοῦ τῆσ θεᾶσ, ἀποτελοῦσε τὴν ἐπένδυση ξύλινου ἀγαλματίου⁴⁹.

Περαιτέρω, σύμφωνα με τὶσ ἔρευνεσ τοῦ Γ. Δεσπίνη, ὁ ὁποῖοσ συνδύασε ἐπιγραφὲσ και εὐρήματα, ἀπὸ τὰ ἔξι λατρευτικὰ ἀγάλματα τῆσ Ἄρτέμιδοσ ποὺ ὑπῆρχαν στὸ ἱερό τῆσ στὴ Βραυρώνα ἓνα ἦταν ἀπὸ ξύλο (τὸ ἀναφερόμενο στὶσ ἐπιγραφὲσ ὡσ τὸ ἔδοσ τὸ ἀρχαῖον)⁵⁰ και τέσσερα ἦταν ἀκρόλιθα και συνεπῶσ ὑπόξυλα ἀγάλματα⁵¹. Στὴν πολὺστιχη ἐπιγραφή τοῦ 416/415 π.Χ.⁵², ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ βραχίονα τῆσ Στοᾶσ, μεταξὺ ἄλλων ἀναθημάτων ἀναφέρονται και δύο ὄρμοι ὑπόχσυλοι, σὲ σχέσηη ὁ πρῶτοσ με τὸ ἀρχαῖον ἔδοσ και ὁ δεῦτεροσ με τὸ λίθινον ἔδοσ⁵³. Τὰ περιδέραια πιθανῶσ συμπλήρωναν τὴν ἐνδυση τῶν λατρευτικῶν ἀγαλμάτων με πραγματικὰ πολυτελῆ ἐνδύματα⁵⁴.

Στὰ ἀντίγραφα τῶν στηλῶν με τοὺσ πρωτότυποσ καταλόγοσ τῶν ἀναθημάτων στὸ ἱερό τῆσ Ἄρτέμιδοσ στὴ Βραυρώνα, τὰ ὁποῖα (ἀντίγραφα) ἦταν κατατεθειμένα για φύλαξη στὸ θυγατρικὸ ἱερό τῆσ θεᾶσ στὴν Ἀκρόπολη τῆσ Ἀθήνασ⁵⁵, συχὴ εἶναι ἡ ἀναφορὰ ἀφιερωμάτων ἐν κιβωτίω⁵⁶. Σὲ μία περίπτωση ἀναφέρεται κιβώτιον⁵⁷ και σὲ ἄλλη ἀναγράφονται κιβώτια περικόλλητα⁵⁸, ἓνασ προσδιορισμόσ ποὺ ὑποδηλώνει τὸν ἰδιαίτερο τρόπο συνένωσησ τῶν τμημάτων τῶν κιβωτίων αὐτῶν με συγκολλητικὸ ὕλικό⁵⁹. Ἀναθη-

48. Μπούρασ 1967, 124-126.

49. Μουσεῖο Βραυρώνασ ἀριθ. ΒΕ 119. Kahil 1983, 233. Kahil 1984, 630 ἀριθ. 80*. Floren 1987, 304 σημ. 21. Mattusch 1988, 44. Despinis 2004b, 290 με σημ. 147, 148 = Δεσπίνησ 2010, 39 με σημ. 147, 148.

50. Despinis 2004b, 289-290 = Δεσπίνησ 2010, 38-39. Τὴν ἀποψη ὅτι τὸ ἀρχαῖον ἔδοσ ἦταν ξύλινο, στηριζόμενοσ στὴν ἀντιπαράθεσή του πρὸσ τὸ λίθινον ἔδοσ, ἔχει και ὁ Κοντήσ 1967, 193.

51. Despinis 2004b, 276-287 πίν. 64-74 = Δεσπίνησ 2010, 27-38 πίν. 1-9, 1-2.

52. SEG XXXVII (1987) 30.

53. Ἡ ἐπιγραφή στὸ σύνολό τῆσ παραμένει ἀδημοσίευτη. Ὁ Ἰ. Παπαδημητρίου στὶσ τελευταῖεσ, μὴ ἀριθμημένες, σελίδεσ τοῦ ἰδιόχειρου Ἡμερολογίου ἀνασκαφῶν Βραυρώνασ 1958 ἔχει μεταγράψει 51 στίχοσ τῆσ σημαντικώτατησ αὐτήσ ἐπιγραφῆσ. Οἱ δύο ὑπόξυλοι ὄρμοι ἀναφέρονται στοὺσ στ. 41 και 42. Ἀναφορὲσ σὲ ξύλο γίνεται και στοὺσ στ. 9, 35, 49 και 51.

54. Για τὴν ἐνδυση τῶν λατρευτικῶν ἀγαλμάτων, ἰδιαίτερα τῶν ξύλινων ἢ ἀκρόλιθων, βλ. Despinis 2004b, 301-302 = Δεσπίνησ 2010, 49-50. Κατὰ τὴν Pekridou-Gorecki 1989, 102 τὰ ἐνδύματα τῶν γυναι-

κῶν ποὺ πέθαιναν κατὰ τὸν τοκετό ἢ τὴ λοχεία και ἀφιερώνονταν στὸ ἱερό τῆσ Ἄρτέμιδοσ Βραυρωνιάσ θὰ μπορούσαν νὰ χρησιμεύουν για τὴν ἐνδυση τῶν λατρευτικῶν ἀγαλμάτων τῆσ Ἄρτέμιδοσ στὴν Ἀκρόπολη και στὴ Βραυρώνα στὴ διάρκεια συγκεκριμένων τελετουργιῶν πρὸσ τμῆν τῆσ θεᾶσ.

55. Παπαδημητρίου 1949, 84-85. Παπαδημητρίου 1950, 187. Παπαδημητρίου 1956, 75-76. Ὁρλάνδοσ 1956, 27-28. Παπαδημητρίου 1962, 149. Papadimitriou 1963, 113. Linders 1972, 73. Brulé 1987, 225. Ἀντωνίου 1990, 234.

56. IG II² 1514, στ. 71. 1516, στ. 44. 1517 B I, στ. 211-212. 1518 B II, στ. 55. 1518 B III, στ. 89. 1523 II, στ. 8, 10. 1524 B II, στ. 182. 1524 B III, στ. 238. 1529 I, στ. 9. Andrianou 2009, 136-137.

57. IG II² 1517 B II, στ. 196. Στὶσ IG II² 1517 B I, στ. 207-208, 209, 220 σώζεται μόνον κιβωτ[---].

58. IG II² 1517 B I, στ. 205-206.

59. Δὲν ἦταν σπάνια ἡ χρήση κόλλασ στὴν ἀρχαία ξυλουργικὴ για τὴ συνένωση τμημάτων ἐπίπλων, καθὼσ και για τὴ στερέωση ἐπικαλύψεων. Ὁρλάνδοσ 1955, 63-64 (ξύλόκολλα, ἰχθυσόκολλα). Richter 1966, 125.

ματα σὲ κιβώτια καταγράφονται καὶ σὲ κατάλογο τοῦ 416/5 π.Χ., ὁ ὁποῖος ἀφορᾷ στὴ μεταφορὰ τους στὴν Ἀκρόπολη⁶⁰. Ἐπιτρέπεται νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὰ κιβώτια θὰ ἦταν ἀπὸ ξύλο⁶¹, καθὼς ὑλικὸ δαπανηρότερο ἢ πολυτιμότερο θὰ ἦταν ἄξιο ἀναφορᾶς, ὅπως π.χ. σὲ μία περίπτωση ποὺ τὸ κιβώτιο ἦταν ἀπὸ χρυσό⁶². Ἐπὶ πλέον, τὰ κιβώτια θὰ ἦταν διαφόρων διαστάσεων, ἀνάλογα μὲ τὸ περιεχόμενό τους⁶³. Ἀξιοπρόσεκτη εἶναι ἡ διαπίστωση ὅτι στίς ἐπιγραφὰς ἔχει χρησιμοποιηθεῖ καὶ ἓνα γράμμα πρὶν ἀπὸ τὴ λέξη κιβώτιον, τὸ ὁποῖο ἐνδεχομένως χρησίμευε γιὰ τὴν ταύτιση τῆς τοποθέτησής του σὲ ράφι⁶⁴. Ἐὰν πράγματι ὑπῆρχαν τέτοια ράφια (ἀριθμημένοι ῥυμοί⁶⁵) στὸ ἱερό, τὸ πιθανότερο εἶναι νὰ ἦταν ξύλινα⁶⁶.

Σὲ ἄλλη περίπτωση κάποιον ἀνάθημα, τὸ εἶδος τοῦ ὁποίου δὲν διασώθηκε στὴν ἐπιγραφὴ, ἦταν ἐξ ἐβένου⁶⁷, συνεπῶς ἀπὸ εἰσηγμένο στὴν Ἀττικὴ καὶ ἰδιαίτερα πολύτιμο ξύλο. Σὲ κατάλογο ἀφιερωμάτων, τοῦ β' μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἐκτὸς ἀπὸ ποικίλα ἀνάθημα ἀπὸ χρυσὸ καὶ χαλκὸ καὶ ἀπὸ ἐνδύματα, ἦταν καταγεγραμμένα καὶ διάφορα ξύλινα ἀντικείμενα⁶⁸, ὅπως μία κλινίς⁶⁹, μία κυλιχίς⁷⁰, μία τροχιλεῖα⁷¹. Ὡς πρὸς τὴν κλινίδα ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ κλινίαι στὰ δωμάτια τῆς Στοᾶς δὲν ἦταν μικρῶν διαστάσεων, καθὼς εἶχαν μῆκος 1.77 μ., ὅπως ὑπολογίζεται ἀπὸ τὶς ὁπές στὸ δάπεδο γιὰ τὴ στερέωση τῶν ποδιῶν τους⁷². Σὲ μὴ χρονολογημένη ἐπιγραφὴ μὲ κατάλογο ἀναθημάτων, ἡ ὁποία βρέθηκε στὸ ἱερό, μὲ ἀναφορὰ καὶ τῆς ἐπίπλωσης ἀριθμημένων δωματίων, πιθανῶς

60. *IG I³ 403*, στ. 39-40, 40-41, 43, 59, 60.

61. Γιὰ τὶς κιβωτοὺς καὶ τὰ κιβώτια, συνήθως ἀπὸ ξύλο, βλ. Pritchett 1956, 220-221, 224-225.

62. *IG II² 1517 A I*, στ. 3.

63. Τὸ κιβώτιον ὡς πρὸς τὶς διαστάσεις του δὲν θεωρεῖται πάντα ὡς ὑποκοριστικὸ τῆς κιβωτοῦ, ἀλλὰ ὁπωσδήποτε ἦταν μικρότερό της. Pritchett 1956, 225. Andrianou 2006, 569-570. Μία διάκριση διαφαίνεται σὲ κατάλογο ἀναθημάτων στὸν ναὸ τῆς Ἀφαιίας στὴν Αἴγινα, ὅπου ἀναγράφονται κιβωτοὶ καὶ κιβώτια μικρά. *IG IV 39*, στ. 3-4 καὶ 10-11.

64. *IG II² 1517*, στ. 3. Linders 1972, 35. Andrianou 2009, 136-137.

65. Ἡ λέξη ῥυμὸς ἔχει διάφορες σημασίες. Pritchett 1956, 300. Liddell, Scott 1968, λ. ῥυμός, ἰδιαίτερα IV (perhaps shelf or row). Οἱ ἀριθμημένοι ῥυμοὶ θὰ εἶχαν τὴν ἔννοια κομμένων σανίδων σὲ κάποια διάταξη.

66. Γιὰ τὴ σπανιότητα ἀπεικόνισης ραφίων βλ. Richter 1959, 368 μὲ σημ. 15-17. Richter 1966, 78-79 εἰκ. 362, 411-420, σχέδιο στὴ σ. 79. Στὴ ζωφόρο τῆς πρόσοψης τοῦ μακεδονικοῦ τάφου στὸν Ἅγιον Ἀθανάσιο Θεσσαλονίκης εἰκονίζεται μία συμπαγὴς σκευοθήκη (κυλικεῖον) μὲ ράφια σὲ κλιμακωτὴ διάταξη. Τσιμπίδου-Αὐλωνίτη 2005, 120-122 εἰκ. 27 πίν. 24-25, 27, 30-31. Andrianou 2009, 83.

67. *IG II² 1517 A II*, στ. 73.

68. *IG II² 1517 B col. I* στ. 212-217. Linders 1972, 46.

69. *IG II² 1517 B col. I* στ. 213. Linders 1972, 46.

70. *IG II² 1517 B col. I* στ. 215. Γιὰ τὴν κυλιχίδα, πιθανότατα τὴν ἀττικὴ ὀνομασία τῆς κυλινδρικοῦς πυξίδας κατὰ τοὺς κλασσικοὺς χρόνους καὶ τὶς διαφορὲς χρήσεις της ὡς δοχείου βλ. Richter, Milne 1935, 20. Milne 1939, 247-254. Roberts 1978, 2-6. Περαιτέρω, γιὰ τὴν ἔννοια καὶ τὴν χρῆση τῆς κυλιχίδος, βλ. Andrianou 2006, 568 μὲ σημ. 45, 46. Andrianou 2009, 112 μὲ σημ. 28.

71. *IG II² 1517 B col. I*, στ. 216-217. Γιὰ τὴν τροχιλεῖαν βλ. Ὁρλάνδος, Τραυλὸς 1986, 254 λ. τροχαλία ἢ τροχιλεῖα - τροχιλία - τροχιλέα - τροχιλλέα: «Μηγάνημα ἀνυψωτικόν, ὅπερ κατὰ τὴν κλασσικὴν ἐποχὴν ἦτο ἐφωδιασμένον διὰ μακρῶν ὀρθίων ξύλων, τῶν ἰσθῶν τροχιλίων καὶ διὰ σχοινίων, τῶν ἄλλως τονίων, τοπέων, κάλων, καὶ ὄπλων, δι' ἄξονος περὶ τὸν ὁποῖον περιετυλίσσετο τὸ σχοινίον, δι' αὐχένων, ὧν ἀγνοεῖται ἢ ἀκριβῆς σημασία, διὰ κλιμάκων ἢ ἀναβαθμῶν καὶ διὰ σφενδόνης». Pritchett 1956, 304.

72. Μπούρας 1967, 74 σχέδ. 67. Γιὰ τὸ μῆκος τῶν κλινῶν σὲ ἐστιατόρια, τὰ ὁποῖα ἀπαντοῦν σὲ μεγάλα ἱερά, βλ. Θέμελη 1986, 225 (συνηθισμένο μῆκος

αὐτῶν τῆσ Στοᾶσ κατὰ τὸν ἀνασκαφέα, ἀναγράφονται κλῖναι⁷³. Κατὰ μία ἄποψη ἡ τελευταία ἐπιγραφή ἐνδέχεται νὰ σχετίζεται μὲ ἄλλη, ὁμοίως ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆσ Βραυρωνῶνασ, τοῦ τέλουσ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.,⁷⁴ στὴν ὁποία ἀναγράφονται κλῖναι μιλεσιδωργῆσ, προσκεφάλαια λινὰ καὶ ἔρια, καθὼσ καὶ σκευὴ κατάλληλα γιὰ τὴν προετοιμασία καὶ τὸ μαγείρεμα τροφῶν καὶ ὡσ ἐκ τούτου ἔχει προταθεῖ ἡ σχέση τῆσ μὲ ἐστιατόριον, συνδεόμενο μὲ τελετουργικὰ δεῖπνα⁷⁵. Ὅταν δημοσιευθοῦν πλήρωσ οἱ ἐπιγραφῆσ ποὺ βρέθηκαں κατὰ τὴν ἀνασκαφή τοῦ ἱεροῦ στὴ Βραυρωνῶνα, ἐνδεχομένωσ θα ἔχουμε στὴ διάθεσή μασ περισσότερη στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὸν ἐξοπλισμὸ του καὶ τὰ ἀναθήματα ἀπὸ ξύλο.

Σὲ γενικὸσ καταλόγουσ ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη, στοὺσ ὁποίωσ περιλαμβάνονται καὶ ἀφιερῶματα στὴν Ἄρτεμιν Βραυρωνίαν⁷⁶, ἐκτὸσ ἀπὸ τὴ συχνὴ καταγραφή τῶν τελευταίων μέσα σὲ κιβώτια⁷⁷, σὲ μία περίπτωση προσδιορίζεται ὅτι τὸ κιβώτιο ἦταν ξύλινο⁷⁸ καὶ σὲ μία ἄλλη ὅτι ἦταν ποικίλον⁷⁹. Ἡ ἀναφορὰ κιβωτοῦ τῆσ Βραυρωνόθεν⁸⁰ ὑποδεικνύει ὅτι ὑπῆρχαں καὶ κιβώτια μεγάλων διαστάσεωσ. Καταγράφονται ἀκόμα κοσμῆματα (περιδέραια, ἐνώτια κ.ἄ.) ὑπόξυλα ἐπιχρυσωμένα⁸¹.

IV. ΓΕΝΙΚΑ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΑΤΗΡΗΣΗ ΤΟΥ ΞΥΛΟΥ

Εἶναι γνωστὸ ὅτι γιὰ τὴ διατήρηση τοῦ ξύλου ἀνὰ τοὺσ αἰῶνεσ ἀπαιτεῖται εἴτε κλίμα ἰδιαίτερη ξηρὸ, ὅπωσ π.χ. εἶναι αὐτὸ τῆσ Αἰγύπτου, εἴτε τὸ ἰδιαίτερο, στεππῶδεσ ἔδαφοσ μὲ τὸ ἀνάλογο κλίμα τῆσ Ταυρικῆσ χερσονήσου (Κριμαίας) καὶ τῆσ χερσονήσου τοῦ Ταμᾶν⁸², εἴτε περιβάλλον πολὺ ὑγρὸ⁸³. Στὴν Ἑλλάδα τὸ κλίμα καὶ τὸ ἔδαφοσ δὲν εὐνοοῦν

κλινῶν 1.70-1.90 μ., μικρότερησ κλίνησ μὲ μῆκοσ ὄχι μεγαλύτερο τοῦ 1.50 μ., πολὺ μεγάλεσ κλίνησ, ἴσωσ γιὰ δύο ἄτομα, μὲ μῆκοσ ἔωσ 2.45 μ.).

73. Ὁρλάνδοσ 1961, 21, 24. Daux 1962, 671. Linders 1972, 72 σμ. 30. Θέμελησ 1986, 228. SEG XXXVII (1987) 35. Ἀντωνίου 1990, 279 ἀριθ. 1. Andrianou 2009, 137 μὲ σμ. 21.

74. Linders 1975, 75 σμ. 12. SEG XXXVII (1987) 34. Andrianou 2009, 137.

75. Θέμελησ 1986, 226, 229. Themelis 2002, 104, 114-115 ἀριθ. 2 εἰκ. 4. Andrianou 2006, 577. Andrianou 2009, 137 μὲ σμ. 20. Ἦδη ὁ Börker 1969, 806 εἶχε διατυπῶσει τὴν τεκμηριωμένη ἄποψη ὅτι τὰ δωμάτια τῆσ πειδύχημῆσ Στοᾶσ ἦταν ἐστιατόρια γιὰ τοὺσ ἐνήλικησ καὶ ἡ ἄποψη αὐτὴ ἔγινε ἀποδεκτὴ καὶ ἀπὸ τὸν Brulé 1987, 246. Ὁ Ἀντωνίου 1990, 166-168 ὑποστηρίζει μία μεικτὴ χρῆση τῶν δωματίωσ τῆσ Στοᾶσ, δηλαδὴ καὶ ὡσ ἐστιατορίωσ γιὰ ἐπίσημα ἐορταστικὰ συμπόσια καὶ ὡσ ἐνδιαιτημάτωσ τῶν ἀφιερωμένων στὴν Ἄρτεμιν ἀσθενηκῶν παιδιῶν καὶ τῶν ἱερείωσ. Κατὰ τοὺσ Mylonopoulos, Bubenheimer 1996, 16 στὰ δωμάτια αὐτὰ, ἐστιατόρια, λάμβανε χῶραں τὸ τελετουργικὸ δεῖπνο, ἕνα κεντρικὸ μέρος τῆσ λατρείασ στὸ ἱερὸ.

76. Γιὰ τὴ μεταφορὰ στὴν Ἀκρόπολη, ἴσωσ κατὰ τὴ διάρκειη τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, ἀναθημάτων, ὡσ ἐπὶ τὸ πλεῖστον μικρῆσ ὕλικῆσ ἀξίας, κυρίωσ στὴν Ἄρτεμιν Βραυρωνίαν καὶ τῆσ Ἑλευσινιακῆσ θεότητησ, σὲ μικρότερο βαθμὸ καὶ σὲ ἄλλησ θεότητησ, βλ. Linders 1975, 58.

77. Π.χ. IG II² 1388 B, στ. 74-75, 80-81, 83. 1447, στ. 10-11, 14. 1451, στ. 10-11, 14-15, 23.

78. IG II² 1447, στ. 14.

79. IG II² 1388 B, στ. 81.

80. IG II² 1388 B, στ. 73-74.

81. IG II² 1388 B, στ. 76-77. 1447, στ. 11-12. 1451, στ. 11-12.

82. Rieth 1955, 11-12 γιὰ ξύλινα ἀγγεῖα ἀπὸ τῆσ χερσονήσουσ Κριμαίας καὶ Ταμᾶν καὶ 21-22 γιὰ ξύλινα ἀγγεῖα τῆσ ἐλληνιστικῆσ ἐποχῆσ ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, μὲ βιβλιογραφία. Richter 1959, 359.

83. Ἀσημενὸσ 1977, 287, γιὰ τὴ φθορὰ τῶν ξύλωσ στὴ γῆ καὶ τὴ διατήρησή τουσ σὲ ὑγρὸ ἔδαφοσ.

τὴ διατήρηση ξύλινων ἀντικειμένων⁸⁴ καὶ κατὰ συνέπειαν τέτοιου εἴδους εὐρήματα ἀποκαλύπτονται πολὺ σπάνια στὶς ἀρχαιολογικὲς ἀνασκαφές καὶ στὴν πλειονότητα τῶν περιπτώσεων σώζονται ἀποσπασματικά. Ἐλάχιστα παραδείγματα ξύλινων ἀγγείων ἔχουν διασωθεῖ σὲ τάφους τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, ὅπως π.χ. στὰ Δενδρὰ καὶ στὶς Μυκῆνες⁸⁵. Ἐνα ἀνέλπιστο εὐρημα τῶν κλασικῶν χρόνων ἀποκαλύφθηκε στὴν Ἀττικὴ πρὶν ἀπὸ κάποιες δεκαετίες: μίᾳ ἀκόσμητη ἀλλὰ διατηρημένη σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση ξύλινη σαρκοφάγος μὲ τὰ διάφορα τμήματά της συνενωμένα χωρὶς τὴ χρῆση μετάλλινων συνδέσμων ἢ ἥλων διασώθηκε μέσα σὲ μαρμάρινη σαρκοφάγο στὸ Αἰγάλεω, ἢ ταφῆ στὴν ὁποία χρονολογεῖται ἀπὸ τὰ κτερίσματα γύρω στὰ τέλη τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.⁸⁶ Σὲ ἄλλους τάφους στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἔχουν διατηρηθεῖ σὲ κάποιες περιπτώσεις ξύλινα ἀγγεῖα καὶ ἄλλα ἀντικείμενα, ἀλλὰ συνήθως σὲ πολὺ ἀποσπασματικὴ κατάσταση⁸⁷.

Ὡς πρὸς τὰ ἱερά, ἄφθονο καὶ σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις ἐντυπωσιακὰ καλῆς διατήρησης εἶναι τὸ ὕλικὸ τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς ποὺ ἤλθε στὸ φῶς κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ἱεραίου στὴ Σάμο, τὸ ὁποῖο περιλαμβάνει ἀγαλμάτια, εἰδώλια, ἀγγεῖα, ὁμοιώματα πλοίων, τμήματα σκευῶν, διακοσμητικὰ ἐπίπλων, κ.ἄ.⁸⁸ Σημαντικὸς παράγων γιὰ τὴν καλὴ διατήρηση ὅλων αὐτῶν τῶν ἀντικειμένων ἦταν τὰ τενάγη τῆς περιοχῆς τοῦ ἱεροῦ, ὅπου βρέθηκαν. Ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία προέρχονται δύο πόδια καὶ λίγα ἀκόμα τεμάχια ἀπὸ τὸ πλαίσιο τῆς ἔδρας ξύλινου δίφρου, χρονολογημένα ἀπὸ τὰ συννευρήματα στὸν 5ο αἰ. π.Χ.⁸⁹ Γνωστὰ εἶναι καὶ τὰ δύο γυναικεῖα ἀγαλμάτια τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς ἀπὸ τὴ Σικελία (Palma di Montechiaro), στὸ Μουσεῖο τῶν Συρακουσῶν⁹⁰.

Ἡ ἰλύς, μέσα στὴν ὁποία ἐντοπίστηκαν τὰ ξύλινα εὐρήματα στὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος στὴ Βραυρῶνα, συνέβαλε καθοριστικὰ ὥστε αὐτὰ νὰ διατηρηθοῦν σὲ σχετικὰ καλὴ κατάσταση ἕως τὴν ἀποκάλυψή τους κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ⁹¹. Τὸ νερὸ τῆς ἱερῆς πηγῆς καὶ οἱ συχνὲς πλημμύρες μὲ τὶς συνακόλουθες ἀποθέσεις τοῦ Ἑρασίνου ποταμοῦ, ὁ ὁποῖος ἀκόμα καὶ σήμερα κατακλύζει τὸ ἱερὸ μετὰ ἀπὸ ἰσχυρὲς βροχοπτώσεις κατὰ τοὺς χειμερινοὺς μῆνες, ὅπως δὴποτε εἶχαν συντελέσει στὴ δημιουργία ἐδαφολογικῶν συνθηκῶν κατάλληλων γιὰ τὴ διατήρηση τοῦ ξύλου⁹². Ἐξάλλου, κατὰ τὴν προϊστορικὴ ἐποχὴ ἢ θάλασσα

84. Βλ. καὶ Rieth 1955, 4-5.

85. Αὐτόθι 2 μὲ σημ. 1-2.

86. Παπαχριστοδοῦλου 1973, 49 πίν. 36γ, ὅπου καὶ γιὰ ἀνάλογο εὐρημα, ἀλλὰ ἀποσπασματικὰ σωζόμενο, σὲ μαρμάρινο κιβωτιόσχημο τάφο τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. στὴ Χαραυγῆ. Ἡ ξύλινη σαρκοφάγος ἀπὸ τὸ Αἰγάλεω ἐκτίθεται σήμερα στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Πειραιῶς. Σταμπολίδης, Οἰκονόμου 2014, 86 ἀριθ. 27, μὲ ἀπεικόνιση (Γ. Κάττουλα).

87. Π.χ. Θέμελης, Τουράτσογλου 1997, 41 ἀριθ. Α112α πίν. 48, 50-51 ἀριθ. Α108α,β, Α113, Α80 (Α), Α80 (Β), Α80 (Γ), Α112β, Α101 πίν. 56, 83-84 ἀριθ. Β101 πίν. 93, 85-86 ἀριθ. Β101β, Β101α, Β102β, Β102γ πίν. 97, 110 ἀριθ. Δ61 πίν. 121.

88. Ohly 1953, 77-126 παρένθ. πίν. 13-42. Kopcke 1967, 100-148 παρένθ. πίν. 46-83. Ohly 1967, 89-99 παρένθ. πίν. 43-47. Kyrieleis 1980, 87-147 πίν. 18-40, παρένθ. πίν. 7. Τσάκος, Βιγλάκη-Σοφianoῦ 2012, 91-92 εἰκ. στὶς σ. 103-111.

89. Richter 1966, 41 εἰκ. 216, 218.

90. Richter 1968, 43 ἀριθ. 53, 54 εἰκ. 175-182 (α' τέταρτο τοῦ 6ου αἰ. π.Χ.). Tölle-Kastenbein 1980, 14 μὲ σημ. 38.

91. Ὁρλάνδος 1961, 32.

92. Εἶναι χαρακτηριστικὰ ὅσα σημειώνει ὁ ἀνασκαφέας στὸ Ἡμερολόγιο τοῦ 1962, σ. 60, 10-24 Ὀκτωβρίου, ἀναφερόμενος στὴν ἀναγκαῖα κατασκευὴ προστατευτικῶν ἀντιπλημμυρικῶν ἔργων: «Κατὰ τὰς

ἔφθανε ἕως τὸν βραχώδη λόφο, ὅπου καὶ ἡ ἀρχαία ἀκρόπολη, στὸ νότιο ἄκρο τῆς πεδιάδας, ἡ ὁποία στὴ συνέχεια ἐπεκτάθηκε ἀπὸ τὶς ἀποθέσεις τοῦ Ἑρασίνου⁹³.

V. ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΙΜΗ ΕΥΛΕΙΑ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

Τὰ εἶδη τοῦ ξύλου, τὰ ὁποία χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν παραγωγή τῶν ἀντικειμένων ποὺ ἀποκαλύφθηκαν στὸ ἱερὸ τῆς Βραυρώνας, δὲν ἔχουν διερευνηθεῖ συστηματικὰ καὶ στὸ σύνολό τους. Οἱ συντηρητήριες Ε. Παπαθωμᾶ καὶ Γ. Μωραΐτου καὶ ὁ δρ. Π. Κάββουρας, εἰδικὸς στὴ μελέτη τοῦ ξύλου, σὲ ἀνακοίνωσή τους σὲ πρόσφατο συνέδριο στὴν Κωνσταντινούπολη ἀναφέρουν ὅτι πυξίδες ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ἱ. Παπαδημητρίου στὴ Βραυρώνα καὶ ἀπὸ τὸ νέο ὑλικὸ ποὺ ἤλθε στὸ φῶς τὸ 2011 διαγνώστηκε ὅτι εἶναι ἀπὸ πύξον, κάτι μᾶλλον ἀναμενόμενο⁹⁴, θραύσματα ἀπὸ ξύλινες ἐπενδύσεις (καπλαμάδες) ἀπὸ πεύκη (Pinus Sp.) καὶ ἓνα γυναικεῖο εἰδῶλιο ἀπὸ ἓνα διάχυτα πορῶδες σκληρὸ ξύλο⁹⁵. Ὁ Θεόφραστος δὲν ἀναφέρει ρητῶς τὴν πεύκη μεταξὺ τῶν ξύλων ποὺ χρησίμευαν συνήθως γιὰ ἐπενδύσεις (παρακολλήματα ἢ ἐπικολλήματα) σὲ ἔπιπλα καὶ ἄλλα εἶδη τῆς ξυλουργικῆς, ὡστόσο τονίζει ὅτι ἡ πεύκη λόγῳ τῶν ἰδιοτήτων της – ἐχέκολλος, δηλαδὴ πλήρης κόλλας (ρητίνης), πορῶδης μὲ εὐθεῖς πόρους – οὐδὲ ῥήγνυσθαί φασιν ἐὰν κολληθῆ⁹⁶.

Ἡ πλούσια ἑλληνικὴ χλωρίδα, πιθανότατα καὶ εἰσαγωγὲς κατὰ περίπτωσιν, παρείχαν κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἀφθονὴ πρώτη ὕλη στοὺς ναυπηγοὺς, οἰκοδόμους, κλινοποιούς, τέκτονες, ξυλογλύφους καὶ τοὺς λοιποὺς τεχνίτες ποὺ δημιουργοῦσαν κατεργαζόμενοι τὸ ξύλο⁹⁷. Ἐπιλεκτικὰ καὶ ἐνδεικτικὰ παρατίθενται κάποια παραδείγματα. Ἀπὸ ἀρχαίους συγγραφεῖς γνωρίζουμε ὅτι γιὰ τὰ ἀγγεῖα χρησιμοποιεῖτο τὸ ξύλο τῆς κυπαρίσσου, τῆς τερμίνθου (τερεβίνθου), τοῦ κισσοῦ, τῆς ἐλαίας, τῆς ὀξύας, τῆς κέδρου, τῆς δρυός, τῆς πεύκης κ.ἄ.⁹⁸

καταρρακτώδεις βροχὰς τῶν τελευταίων ἡμερῶν ὀλόκληρον τὸ ἱερὸν κατεκλύσθη ὑπὸ ὑδάτων ἄτινα κυρίως εἰσῆλθον εἰς τὸν κλειστὸν χώρον ἀπὸ ΝΔ».

93. Papadimitriou 1963, 111.

94. Γιὰ τὴν προέλευση τῆς ὀνομασίας τῆς πυξίδος ἀπὸ τὴν πύξον βλ. Richter, Milne 1935, 20. Roberts 1978, 2. Πέρα ἀπὸ τὴν ἀδιαφιλονίκητη μαρτυρία τῆς ὀνομασίας, ἡ ἀνάλυση τοῦ ξύλου τῶν πυξίδων ποὺ διασώθηκαν ὡς κτερίσματα στοὺς τάφους τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς ρωμαϊκῆς ἀρχαιότητος στὰ παράλια τοῦ Εὐξείνου Πόντου ἔδειξε ὅτι ἡ πλειονότητα τῶν πυξίδων αὐτῶν ἦταν κατασκευασμένες ἀπὸ πύξον (Buxus Sp.). Pinelli, Wasowicz 1986, 129 μὲ σημ. 2: 182-183 (ἐξέταση τοῦ ξύλου).

95. Paphthoma, Moraitou, Kavnouras 2013. Εὐχα-

ριστῶ τὴν κ. Γ. Μωραΐτου, ἡ ὁποία ἔθεσε στὴ διάθεσή μου τὸ κείμενο τῆς ἀνακοίνωσιν.

96. Θεοφρ. *Περὶ Φυτῶν Ἱστορίαι* V 6, 2.

97. Γιὰ τὴ μεγάλη ποικιλία τῆς πιδὸ σημαντικῆς ἐκμεταλλεύσιμης ξυλείας κατὰ τὴν ἀρχαιότητα μὲ βάση τὶς ἀρχαῖες πηγές, κυρίως τὸν Θεόφραστο καὶ τὸν Πλίνιο, βλ. ἀναλυτικὰ στὸν Blümner 1879, 245-296. Ἰδιαίτερα γιὰ τὰ εἶδη τῶν ξύλων ποὺ εἶχαν εὐρύτατη χρῆση στὴν οἰκοδομικὴ βλ. στὸν Ὁρλάνδο 1955, 7-18 καὶ 20-21 γιὰ τὴν προμήθεια ξυλείας ἀπὸ μακρινὲς περιοχὲς προκειμένου γιὰ δημόσια ἔργα μεγάλης κλίμακας, ὅταν ἤδη ἀπὸ τοὺς κλασικοὺς χρόνους προχωροῦσε ἡ ἀποψίλωση τῶν δασῶν στὴν Ἑλλάδα.

98. Φάκλαρης 2006, 297.

Τὸ ξύλο τῆς κυπαρίσσου λόγω τῆς εὐωδίας του, τῆς ἀντοχῆς στὴν προσβολὴ ἀπὸ παράσιτα, τῆς εὐκολίας στὴν κατεργασία, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ὠραία λάμψη ποὺ ἀποκτᾶ μὲ τὴ στίλβωση, εἶχε εὐρεία χρῆση στὴν οἰκοδομική, τὴ ναυπηγική καὶ τὴν τεκτονική, καθὼς καὶ στὴν κατασκευὴ κιβωτίων, λαρνάκων, πινάκων γιὰ γραφὴ καὶ ζωγραφική, ξυλογλύπτων, κ.ἄ.⁹⁹ Μεγάλῃ ἐκτίμησι ὑπῆρχε καὶ γιὰ τὸ ξύλο τῆς κέδρου, ἡ ὁποία ἐφύετο στὸν Λίβανο, στὸν Ταῦρο, στὴ Βόρεια Ἀφρική καὶ στὴν Κρήτη, καὶ χρησίμευε στὴν οἰκοδομική καὶ τὴ ναυπηγική λόγω τῆς ἀντοχῆς του, ἀλλὰ καὶ στὴν κατασκευὴ κιβωτίων καὶ νεκρικών θηκῶν λόγω τῆς εὐωδίας του¹⁰⁰. Τὸ ξύλο τῆς ἀρκεύθου¹⁰¹, παρόμοιο μὲ αὐτὸ τῆς κέδρου, χρησίμευε στὴν οἰκοδομική, ἐνίοτε καὶ στὴ φιλοτέχνηση ἀγαλμάτων. Τὸ ξύλο τῆς ἐλάτης γιὰ τὴν πυκνότητά καὶ τὴν ἀνθεκτικότητά του εἶχε πολλὰς ἐφαρμογὰς καὶ μεταξὺ ἄλλων χρησιμοποιεῖτο ἰδιαίτερα γιὰ τὶς θύρες, τὰ τῶν ζωγράφων πινάκια καὶ τὰ γραμματεῖα, καθὼς καὶ γιὰ τὴν παραγωγὴ μεγάλων ἀγγείων, ὅπως κρατήρων στὴν Ἀρκαδία¹⁰². Ὅμοίως, πολλὰς χρήσεις εἶχε καὶ τὸ ξύλο τῆς πεύκης¹⁰³ τόσο στὴν οἰκοδομική καὶ τὴ ναυπηγική ὅσο καὶ στὴν κατασκευὴ διαφόρων ἀντικειμένων, μεταξὺ αὐτῶν καὶ πινακίων γραφῆς. Ἡ πεύκη χρησίμευε καὶ γιὰ τὶς δάδες¹⁰⁴. Τὸ ξύλο τῆς δρυὸς¹⁰⁵ γιὰ τὴ μεγάλη του ἀνθεκτικότητά καὶ μάλιστα μέσα στὸ νερὸ ἦταν κατάλληλο γιὰ τὴ ναυπηγική, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν κατασκευὴ στροφίγγων καὶ ἐμβόλων στὶς θύρες, ἀγγείων καὶ ἄλλων ἀντικειμένων κάποτε χρησίμευε καὶ στοὺς ξυλογλύφους. Ἀπὸ ξύλο δρυὸς (βαλανιδιάς) θεωρεῖται ὅτι ἦταν κατασκευασμένα τρία εὐρύστομα ἀγγεῖα ποὺ βρέθηκαν σὲ ἀρχαῖο φρέαρ στὴ Μεγαλόπολη¹⁰⁶.

Τὸ ξύλο τῆς σφενδάμνου ἐθεωρεῖτο ἰδιαίτερα κατάλληλο γιὰ τὴν κατασκευὴ λεπτῶν ἀντικειμένων μὲ τὴ χρῆση τόνου, ἐπίπλων, ὅπως κλινῶν, τραπεζῶν κ.ἄ., καὶ γιὰ πινακία γραφῆς¹⁰⁷. Οἱ τέκτονες γιὰ τὴν κατασκευὴ ἐπίπλων χρησιμοποιοῦσαν ἀκόμα τὸ ξύλο τῆς ὀξύας¹⁰⁸ καὶ τῆς πύξου¹⁰⁹. Ἀπὸ τὴν ὀξύαν κατασκευάζονταν ἐπὶ πλέον ἀγγεῖα, ὅπλα,

99. Γιὰ τὴν κυπαρίσσο βλ. Blümner 1879, 257-258. Ὁρλάνδος 1955, 25. Πινδ. *Πυθ.* V 52 (κυπαρίσσιον μέλαθρον). Εὐρ. *Υψιπ.* ἀπόσπ. 32,10 (κυπαρίσσοροφος). Θεοκ. 2, 34 (λάρνακας κυπαρισσίνας). Θεοφρ. *Περὶ Φυτῶν Ἱστορίας* V 4, 2. Οἱ θύρες τοῦ νεώτερου ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος στὴν Ἔφεσο ἦταν ἀπὸ ξύλο κυπαρίσσου.

100. Γιὰ τὴν κέδρον βλ. Blümner 1879, 254-256. Ὁρλάνδος 1955, 23-24. Εὐρ. *Ἄλκ.* 160 (κέδρινοι δοκοί), 365. Εὐρ. *Τρ.* 1141. Θεοφρ. *Περὶ Φυτῶν Ἱστορίας* V 7, 4. Θεοκρ. *Εἰδ.* 7, 81.

101. Γιὰ τὴν ἀρκευθον βλ. Blümner 1879, 292-293. Ὁρλάνδος 1955, 24. Θεοφρ. *Περὶ Φυτῶν Ἱστορίας* V 3, 7. V 9, 8.

102. Γιὰ τὴν ἐλάτην βλ. Blümner 1879, 285-289. Ὁρλάνδος 1955, 24-25. Θεοφρ. *Περὶ Φυτῶν Ἱστορίας* III 7, 1, 9, 7. V 3, 5, 7, 4-5.

103. Γιὰ τὴν πεύκην βλ. Blümner 1879, 271-272 καὶ

283-285 γιὰ τὴν πεύκην ἡμέραν ἢ πεύκην κωνοφόρον. Ὁρλάνδος 1955, 24. Θεοφρ. *Περὶ Φυτῶν Ἱστορίας* V 1, 5, 6, 2, 7, 1.

104. *Αἰσχ. Ἀγαμ.* 238. Εὐρ. *Ἴων* 716.

105. Γιὰ τὴν δρῦν βλ. Blümner 1879, 260-263. Ὁρλάνδος 1955, 21-22, ὅπου καὶ γιὰ τὴν ἀρίαν καὶ τὴν πρίνον, δύο εἶδη δρυὸς. Γιὰ τὴν πρίνον, ἡ ὁποία μεταξὺ ἄλλων χρησίμευε καὶ γιὰ ἐπενδύσεις βλ. καὶ Blümner 1879, 263-264.

106. Φάκλαρης 2006, 299.

107. Γιὰ τὴν σφένδαμνον βλ. Blümner 1879, 246-249.

108. Γιὰ τὴν ὀξύαν ἢ ὀξύην βλ. Blümner 1879, 250-252. Ὁρλάνδος 1955, 27.

109. Γιὰ τὴν πύξον βλ. Blümner 1879, 252-254. Ὁρλάνδος 1955, 26. Γιὰ τὴν προτίμησι τῶν τεκτόνων στὸ ξύλο τῆς σφενδάμνου καὶ τῆς πύξου στὴν κατασκευὴ κλινῶν βλ. καὶ Σισμανίδη 1997, 138 μὲ σημ. 402.

ἔγχορδα μουσικὰ ὄργανα κ.ἄ.¹¹⁰ καὶ ἀπὸ τὴν πύξον (πυξάρι) οἱ στρόφιγγες σὲ πολυτελεῖς θύρες, διάφορα ἐργαλεῖα, πίνακες γιὰ γραφὴ καὶ ζωγραφικὴ (πυξία), κιβωτίδια (πυξίδες), κτένια, παιδικὰ παιγνίδια, αὐλοὶ καὶ ἔγχορδα μουσικὰ ὄργανα, καθὼς καὶ ἀγάλματα ἀπὸ τοὺς ξυλογλύφους¹¹¹. Ἀπὸ πύξον διαγνώστηκε ὅτι εἶχαν κατασκευασθεῖ πολλὲς πυξίδες ἀπὸ τάφους στὴν Ταυρικὴ χερσόνησο¹¹². Τὸ ξύλο τῆς ἐλαίας¹¹³ ἦταν κατάλληλο ὑλικὸ γιὰ στρόφιγγες θυρῶν, πηδάλια, κλίνες, ἀγάλματα.

Τὸ ξύλο τῆς τερμίνθου (τερεβίνθου)¹¹⁴ ἔχει ἓνα ὠραιότατο μελανὸ χρῶμα, ἀνάλογο μὲ αὐτὸ τῆς ἐβένου καὶ μάλιστα κατὰ τὸν Θεόφραστον ἀκόμα πιὸ μελανὸ εἶναι τὸ χρῶμα ἑνὸς εἶδους ποῦ φύεται στὴ Συρία. Τὸ ξύλο τῆς τερμίνθου χρησίμευε κυρίως γιὰ τὴν κατασκευὴ λαβῶν σὲ ἐγχειρίδια καὶ προϊόντων ποῦ παρήγοντο μὲ τὴ χρῆση τοῦ τόρνου. Ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸ ἐγκάρδιον, τὸ ἐσωτερικότερο μέρος, τοῦ ξύλου αὐτοῦ, κατασκευάζονταν μὲ τὸν τόρνο οἱ λεγόμενες θηρίκλειοι κύλικες, οἱ ὁποῖες στὴ συνέχεια ἀλείφονταν μὲ λάδι καὶ ἔτσι εἶχαν τὴν ἐμφάνιση καὶ στιλπνότητα τῶν ἀντίστοιχων πῆλινων μελαμβραφῶν ἀγγείων¹¹⁵. Τὸ ξύλο μιᾶς ἄλλης ποικιλίας τοῦ ἴδιου δένδρου ἔχει ἓνα ὑπέροχο ὑπέρουθο χρῶμα, ὥστε εἶναι τὴν ὄψιν ὡσὰν ἐβένου ποικίλης, καὶ τὸ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ τὴν κατασκευὴ ἐπίπλων, ὅπως κλινῶν καὶ δίφρων, καὶ ἄλλων πολύτιμων οἰκιακῶν σκευῶν. Τὸ ξύλο τῆς ἐβένου¹¹⁶, προερχόμενο διὰ τοῦ ἐμπορίου κυρίως ἀπὸ τὴν Ἰνδία καὶ τὴν Ἀφρική (Αἰθιοπία), ἦταν ἐξαιρετικὰ πολύτιμο καὶ χρησιμοποιεῖτο ἰδιαίτερα γιὰ λαμπρὸ ἐξοπλισμὸ κτισμάτων, ὅπως στὸν ναὸ τῆς Ἀρτέμιδος στὴν Ἔφεσο, γιὰ ἐπενδύσεις ἐπιπλων¹¹⁷, καθὼς καὶ ἀπὸ καλλιτέχνες σὲ περίφημα ἔργα. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ξύλο ἐβένου μαζὶ μὲ ἄλλα πολύτιμα ὑλικά εἶχε χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὶς παραστάσεις ποῦ διακοσμοῦσαν τὸν θρόνο τοῦ φειδιακοῦ χρυσελεφάντινου ἀγάλματος τοῦ Διὸς στὴν Ὀλυμπία¹¹⁸.

Τὸ ξύλο τῆς μίλου (σιμίλακος)¹¹⁹, τῆς ἀρκαδικῆς μὲ μελανὸ ἢ ἐρυθροπὸ χρῶμα καὶ τῆς προερχόμενης ἀπὸ τὴν Ἰδη μὲ ἔντονα ξανθό, χρησίμευε ἰδιαίτερα γιὰ παρακολλήματα, δηλαδὴ τὶς ἐπικολλημένες ἐπενδύσεις (καπλαμάδες), σὲ κιβώτια, σὲ ὑποπόδια καὶ τὰ παρόμοια. Γιὰ τὴν κατασκευὴ ἀργαλειῶν καὶ ἐργαλείων σχετικῶν μὲ τὴν ὑφαντικὴ ὑπῆρχε προτίμηση στὸ ξύλο τῆς ἀνδράχλης¹²⁰. Πολλὰ ἀκόμα εἶδη ξύλου εἶχαν διάφορες χρήσεις

Γιὰ τὰ εἶδη τοῦ ξύλου ποῦ χρησιμοποιοῦντο γιὰ τὴν κατασκευὴ ἐπίπλων (σφένδαμνος, ὄξυα, ἰτιά, κίτρος, δροῦς, ἄρκευθος κ.ἄ.) βλ. καὶ Richter 1966, 122.

110. Blümner 1879, 251-252.

111. Αὐτόθι 253-254. Ὁ Πανσανίας VI 19, 6 ἀναφέρει ἓνα ἄγαλμα πύξινον τοῦ Ἀπόλλωνος στὴν Ὀλυμπία. Γιὰ τὴν χρησιμοποίησιν τοῦ ξύλου τῆς πύξου ἀντὶ τοῦ κελύφους χελώνας στὴν κατασκευὴ τῆς λύρας βλ. Wegner 1949, 37-38. Σὲ ἐπίγραμμα τοῦ Λεωνίδου Ταραντίνου ἡ ἀναθέτρια ἀφιέρωσε στὴν Κύπριδα τὰ σύνεργα καλλωπισμοῦ τῆς καὶ μεταξὺ αὐτῶν καὶ πύξινον κτένια. *Anthologia Graeca* VI (ἐκδ. H. Beckby, München 1957) ἀρ. 211 στ. 5.

112. Rieth 1955, 18.

113. Γιὰ τὴν ἐλαία βλ. Blümner 1879, 280. Ὁρλάνδος 1955, 27.

114. Γιὰ τὴν τέρμινθον βλ. Blümner 1879, 290. Θεοφρ. *Περὶ Φυτῶν Ἱστορίαι* I 1. III 15, 4. V 3, 2.

115. Θεοφρ. *Περὶ Φυτῶν Ἱστορίαι* V 3, 2. Blümner 1879, 290. Rieth 1955, 26.

116. Γιὰ τὴν ἐβενον βλ. Blümner 1879, 258-259. Ὁρλάνδος 1955, 29.

117. Βλ. καὶ Richter 1966, 123.

118. Πανσ. V 11, 2.

119. Γιὰ τὴν μίλον βλ. Blümner 1879, 259-260. Ὁρλάνδος 1955, 28. Θεοφρ. *Περὶ Φυτῶν Ἱστορίαι* V 7, 6.

120. Blümner 1879, 249. Θεοφρ. *Περὶ Φυτῶν Ἱστορίαι* V 7, 6.

καὶ ἐφαρμογές. Τὸ σκληρὸ ξύλο τῆς ἀχράδος, παραδείγματος χάριν, ἦταν κατάλληλο γιὰ τὴν παραγωγή ξοάνων καὶ πινακιδίων γιὰ τὸ ἀκόνισμα τῶν ἐργαλείων τῶν σκυτοτόμων¹²¹, τὸ ξύλο τοῦ κυρηναϊκοῦ λωτοῦ μὲ τὸ ἐντυπωσιακὸ μελανὸ χρῶμα του γιὰ τὴν κατασκευὴ ξοάνων, ἐξαρτημάτων σὲ θύρες, ἰδιαίτερα στροφίγγων, λαβῶν μαχαιριῶν, αὐλῶν, ἐπενδύσεων (καπλαμάδων)¹²², τὸ μαλακὸ ξύλο τῆς φιλύρας¹²³ γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν σανιδωμάτων πλοίων καὶ κιβωτίων καὶ ὁ φλοιὸς τῆς ἦταν χρήσιμος γιὰ σχοινιά καὶ κίστες. Τὸ ξύλο τοῦ κισσοῦ¹²⁴ χρησίμευε κυρίως γιὰ τὴν κατασκευὴ ἐνὸς ποτηρίου, τὸ ὁποῖο ὀνομαζόταν κισσύβιον. Κύπελλα κατασκευάζονταν καὶ ἀπὸ τὸ ξύλο τῆς κρανεΐας¹²⁵. Τὸ ξύλο τῆς συκομορέας (συκῆς αἰγυπτίας)¹²⁶ ἦταν καταλληλότατο γιὰ σαρκοφάγους. Ἀπὸ ξύλο συκομορέας εἶναι οἱ πήχεις καὶ ὁ ζυγὸς μιᾶς λύρας (χέλυσος) στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο ἀπὸ τάφο στὴν Ἀττική, ποῦ χρονολογεῖται μεταξὺ τοῦ 4ου καὶ τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.¹²⁷

VI. ΧΡΗΣΗ ΕΡΓΑΛΕΙΩΝ ΣΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΟ ΙΕΡΟ

Ἡ κατάσταση διατήρησης τῶν ξύλινων εὐρημάτων ἀπὸ τὸ ἱερό τῆς Ἀρτέμιδος στὴ Βραυρῶνα καὶ σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις ἢ ἐπικάλυψη μὲ ὑλικὸ συντήρησης δὲν ἐπιτρέπουν τὴ λεπτομερῆ ἐξέταση καὶ ἀναγνώριση τῶν ἐργαλείων ποῦ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν διαμόρφωση καὶ ἐπεξεργασία τους¹²⁸. Ὡστόσο, κάποιες διαπιστώσεις εἶναι ἐφικτές.

Μὲ τὸν ξυλουργικὸν τρόπο ἔχουν δημιουργηθεῖ κυρτὰ περιγράμματα, πλαστικοὶ δακτύλιοι καὶ ταινίες σὲ ἀγγεῖα (π.χ. ἀριθ. **4**, **6-10**, **18-35**, **49**, **51** κ.ά.), σὲ λαβὲς κατόπτρων (ἀριθ. **64-68**), σὲ πιθανὰ πλήκτρα (ἀριθ. **69-71**). Δείανση τῆς ἐπιφάνειας μὲ λειαντικὸ ἐργαλεῖο εἶναι πολὺ πιθανὴ σὲ κάποια ἀντικείμενα (π.χ. σὲ τεμάχιο ἴσως ἀπὸ ἀναθηματικὸ πίνακα ἀριθ. **56**, σὲ σφόνδυλον ἀτράκτου ἀριθ. **58**, σὲ πιθανὸν πλήκτρο ἀριθ. **69**, σὲ ὀρθογώνιο τεμάχιο ἀριθ. **78**, σὲ τεμάχιο ἀριθ. **87**). Λεπτὸ αἰχμηρὸ ἐργαλεῖο ἔχει χρησιμοποιηθεῖ στὴν ἀπόδοση τῆς κόμης τοῦ ἀγαλματίου ἀριθ. **1**, γιὰ τὴν ἐγγάρακτη διακόσμηση ἢ τὴ συμπλήρωση τῆς διακόσμησης σὲ ἀγγεῖα, ὅπως λοξὰ γραμμίδια, ρομβοειδῆ στοιχεῖο, λεπτὲς γραμ-

121. Blümner 1879, 250. Θεοφρ. *Περὶ Φυτῶν Ἱστορίαι* V 5, 1.

122. Blümner 1879, 256. Ὁρλάνδος 1955, 29. Θεοφρ. *Περὶ Φυτῶν Ἱστορίαι* IV 3, 1, 4. IV 4, 4-5. V 3, 7. V 5, 4.

123. Blümner 1879, 277-278. Ὁρλάνδος 1955, 23. Θεοφρ. *Περὶ Φυτῶν Ἱστορίαι* V 6, 2. V 7, 5-6.

124. Blümner 1879, 266-267.

125. Γιὰ τὴν κρανεΐαν καὶ τὶς διάφορες χρήσεις τῆς βλ. Blümner 1879, 270. Ὁρλάνδος 1955, 22.

126. Blümner 1879, 278-279.

127. Φάκλαρης 1977, 223-225 σχέδ. 6 πίν. 79ε.

128. Γιὰ τὰ ἐργαλεῖα τῶν ξυλουργῶν, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι κοινὰ μὲ αὐτὰ τῶν γλυπτῶν, βλ. στὸν Ὁρλάνδο 1955, 38-58. Richter 1966, 124-125. Γενικὰ γιὰ ἀρχαῖες εἰκονιστικὲς παραστάσεις τῆς ἐργασίας σὲ ξύλο βλ. Blümner 1879, 336-347. Γιὰ παραστάσεις ξυλουργικῆς ἢ τεκτονικῆς σὲ ἀγγειογραφίες τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., τὰ ἐργαλεῖα τῶν ξυλουργῶν, τὶς ὀνομασίες ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες πηγές, τὴ χρήση τους καὶ κάποια προ-ἰόντα τῆς ξυλουργικῆς, ὅπως προκύπτουν ἀπὸ τὶς παραστάσεις, βλ. Χατζηδημητρίου 2005, 100-103, 217-218 ἀριθ. Ξ1-Ξ10, πίν. 38-39, μὲ συγκεντρωμένη βιβλιογραφία.

μές, τρίγωνα με ἐσωτερικὴ διαγράμμιση (ἀριθ. 4, 5, 6, 23, 48, 49), στὴ σωζόμενη παρυφὴ ἀναθηματικοῦ πίνακα ἀριθ. 57, στὴ λαβὴ τοῦ κατόπτρου ἀριθ. 64, στὸ πιθανὸ πλῆκτρο ἀριθ. 69, στὸ κυλινδρικό ἐξάρτημα ἀριθ. 84 (ἐγγάρακτη ἰχθυάκανθα), καθὼς καὶ σὲ ἀντικείμενο ἀπροσδιόριστης χρήσης ἀριθ. 85. Γιὰ τὰ ἐγγάρακτα ἡμικύκλια στὴν κυλινδρική πυξίδα ἀριθ. 9 πιθανότατα χρησιμοποιήθηκε διαβήτης.

Κυκλικὲς ὀπές (τόρμοι) σὲ διάφορα ἀντικείμενα προκειμένου νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ σύνδεση με ἄλλα τμήματα ἢ νὰ προσαρμοστεῖ κάποιο στέλεχος (ἀγαλμάτιο ἀριθ. 2, διπλὸ κτένι ἀριθ. 61, λαβὲς κατόπτρων ἀριθ. 64 καὶ 65, ὀρθογώνιο τεμάχιο ἀριθ. 78, ἀντικείμενο ἀπροσδιόριστης χρήσης ἀριθ. 85) ἔχουν διανοιχθεῖ με τὸ τρύπανον (τέρετρον). Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ χρήση ξύλινου κυλινδρικοῦ γόμφου (καβίλιας) ποὺ διασώζεται στὸν τόρμο τοῦ δυστυχοῦς ἐλλειπῶς σωζόμενου ἀντικειμένου ἀριθ. 85, καθὼς καὶ τὸ κατάλοιπο ξύλινου γόμφου σὲ τόρμο τοῦ τεμαχίου ἀριθ. 78. Μὲ αἰχμηρὸ ἐργαλεῖο ἔχουν διανοιχθεῖ ὀρθογώνιες ἐγκοπὲς εἴτε γιὰ τὴν προσθήκη μελῶν, ὅπως εἶναι πιθανὸ στὸ ἀγαλμάτιο ἀριθ. 1 καὶ τῶν «βραχιόνων» στὴν ἐρμαϊκὴ στήλη ἀριθ. 3, εἴτε γιὰ τὴ σύνδεση με ἄλλα τμήματα, ὅπως στὸ στέλεχος ἀριθ. 72.

VII. ΤΑ ΞΥΛΙΝΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΟ ΙΕΡΟ

Εὐθύς μετὰ τὴν ἀποκάλυψη τῶν ξύλινων εὐρημάτων ὁ ἀνασκαφέας τοῦ ἱεροῦ μερίμνησε γιὰ τὴ μεταφορὰ τους στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ὅπου πραγματοποιήθηκε ἡ συντήρηση καὶ ἡ ἐν μέρει ἀποκατάστασή τους ἀπὸ τὸν ἀείμνηστο συντηρητὴ Ἀνδρέα Μαυραγάνη¹²⁹. Τὰ τελευταῖα ξύλινα εὐρήματα μεταφέρθηκαν στὸ ἐργαστήριο τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου τὸν Ἀπρίλιο 1963¹³⁰, λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν πρόωρο θάνατο τοῦ Ἰ. Παπαδημητρίου στίς 13 Ἀπριλίου 1963. Τὸν Σεπτέμβριο 1985 τὰ ἀρχαῖα ἐπεστράφησαν στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Βραυρώνας, σύμφωνα με σχετικὸ δισέλιδο πρωτόκολλο παράδοσης καὶ παραλαβῆς ἀρχαίων στὸ ἀρχεῖο τῆς Β' Ἐφορείας Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων¹³¹. Ὁ κατάλογος τοῦ πρωτοκόλλου, ὁ ὁποῖος στὴν οὐσία ἀποτελεῖ καὶ τὴν πρώτη καταγραφὴ τῶν ξύλινων εὐρημάτων ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη ἀνασκαφή, εἶναι πολὺ συνοπτικὸς, με ἐπισήμανση σὲ κάποιες περιπτώσεις ἐὰν τὸ ξύλο εἶναι ἔνυδρο (ἢ ἔφυδρο¹³² ἢ ὑδατοκορεσμένο) ἢ ἄνυδρο (ἢ μὴ ὑδατοκορεσμένο). Τὴν πληροφορία αὐτὴ ποὺ ἀρύεται ἀπὸ τὸ ἐν λόγω πρωτόκολλο ἀναφέρω στὸν παρόντα κατάλογο στίς περιπτώσεις ποὺ ἦταν ἐφικτὴ ἡ ταύτιση τῶν ἀντικειμένων.

129. Ὁρλάνδος 1961, 32. Ἡμερολόγιο ἀνασκαφῶν Βραυρώνας 1961, σ. 36, Τετ.-Παρ., 9-11 Αὐγ.

130. Αναφέρεται ἀπὸ τὴ Σ. Καρούζου στὸ Πετράκος 2011, 208, ἀρ. ἐπιφ. 128.

131. Ἡ παράδοση ἐγένε ἀπὸ τὸν ἀείμνηστο Ἐπιμελητὴ τῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ ὑπεύθυνο γιὰ τὴν Αἰγυ-

πτικὴ Συλλογὴ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Περικλῆ Κουραχάνη καὶ ἡ παραλαβὴ ἀπὸ τὴν τότε Ἐπιμελήτρια τῶν Ἀρχαιοτήτων στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Βραυρώνας, σήμερα ἐπίτιμη Διευθύντρια, κυρία Ξένη Ἀραπογιάννη.

132. Γιὰ τὸν ὄρο βλ. Ἀσημενὸ 1977, 287.

Κατὰ τὴν προεργασία γιὰ τὴν ἀνακαίνιση τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῆς Βραυρωνίας καὶ τὴν ἐπανέκθεση τῶν εὐρημάτων ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος, ἡ ὁποία ὀλοκληρώθηκε τὸ 2009, τὰ ξύλινα τέχνηρα καταγράφηκαν πολὺ συνοπτικὰ σὲ δελτία μὲ χωριστὴ ἀρίθμηση ἀπὸ τὰ λοιπὰ ἀρχαῖα τοῦ εὐρετηρίου καὶ μὲ προτασσόμενο τὸ γράμμα Ξ¹³³. Αὐτοὶ οἱ ἀριθμοὶ καταγραφῆς ἀναφέρονται μέσα σὲ παρένθεση στὸν κατάλογο τῆς παρούσας δημοσίευσης. Σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις, καὶ κυρίως γιὰ εὐρήματα ποὺ σώζονται πολὺ ἀποσπασματικά, ἡ καταγραφή σὲ δελτία ἔγινε κατὰ ομάδες μὲ βάση τὸ περιεχόμενο τοῦ χαρτοκιβωτίου, στὸ ὁποῖο εἶχαν συσκευαστεῖ. Στὴν παρούσα δημοσίευση διατηρήθηκε ὁ ἀριθμὸς καταγραφῆς, ἀλλὰ τεμάχια ποὺ πιθανῶς δὲν συνανήκουν διακρίθηκαν μὲ τὴν προσθήκη ἑνὸς γράμματος τῆς ἀλφαβήτου. Κατὰ τὴν ἔρευνα τοῦ ὑλικοῦ στίς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου τῆς Βραυρωνίας βρέθηκαν καὶ κάποια μὴ καταγεγραμμένα εὐρήματα, ἀσφαλῶς προερχόμενα ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος, κυρίως κλαδιὰ δένδρων, ἀλλὰ καὶ ἄλλα ἀντικείμενα, σωζόμενα ἀποσπασματικά.

Τὸ μελανὸ ἢ ἄλλο χρῶμα τοῦ ξύλου ποὺ ἀναφέρεται στὴν περιγραφή τῶν ἀντικειμένων ἀφορᾷ ἀποκλειστικὰ στὴ σημερινὴ κατάσταση διατήρησής του. Γενικὰ θεωρεῖται ὅτι ὅσα ἀπὸ τὰ ξύλινα εὐρήματα ἔχουν σήμερα μελανὸ ἢ καστανομέλανο χρῶμα ἦταν ἔνυδρα, συντηρήθηκαν μὲ πολυαιθυλενογλυκόλη, στὴν ὁποία ὀφείλεται τὸ συγκεκριμένο χρῶμα ποὺ ἔλαβαν, καὶ γιὰ τὶς συγκολλήσεις τεμαχίων χρησιμοποιήθηκε ἓνα μείγμα φυσικῆς ρητίνης καὶ κεριοῦ¹³⁴. Σὲ ὅσα εὐρήματα τὸ χρῶμα, τὸ ὁποῖο ἐδῶ περιγράφεται ὡς καστανόφαιο ἢ ξανθοκάστανο, προσεγγίζει τὸ ἄλλοτε φυσικὸ χρῶμα τοῦ ξύλου, πιστεύεται ὅτι ἤδη εἶχε ἐπέλθει ἡ ξήρανση καὶ ἦταν ἄνυδρα¹³⁵.

Σὲ ὅσα λήμματα τοῦ καταλόγου δὲν ἀναφέρεται ἡ θέση εὕρεσης, αὐτὸ σημαίνει ὅτι δὲν ὑπάρχουν διαθέσιμα στοιχεῖα.

A. ΑΓΑΛΜΑΤΙΑ ΚΑΙ ΟΜΟΙΩΜΑ ΕΡΜΑΪΚΗΣ ΣΤΗΛΗΣ

1. (Ξ37). Ἀγαλμάτιο γυμνῆς νεανικῆς ἀνδρικήσ μορφῆς στὸν τύπο τοῦ κούρου. Εἰκ. 6-8. Σωζ. ὕψ. 0.151 μ., πλάτ. 0.035 μ., μέγ. πάχ. 0.025 μ. Τὸ ξύλο ἔχει μελανὸ χρῶμα. Ἡ κατάσταση διατήρησης εἶναι πολὺ κακὴ μὲ ἀρκετὲς βαθιῆς καὶ εὐρεῖες ρωγμὲς κατὰ τόπους, ἰσχυρὲς ἀποκρούσεις καὶ σχεδόν «γλυμμένη» ἐπιφάνεια, μὲ ἀποτελεσματὸ νὰ ἔχουν ἐξαλειφθεῖ πολλὲς λεπτομέρειες τόσο στὴν κεφαλὴ καὶ ἰδιαίτερα στὸ πρό-

σωπο ὅσο καὶ στὸν κορμό. Τὸ ἀγαλμάτιο εἶναι συγκολλημένο ἀπὸ δύο κομμάτια στὸ ὕψος τῶν ὤμων καὶ ἐλλιπὲς ὡς πρὸς τὰ σκέλη περὶ τοῦ ἀπὸ τὰ γόνατα καὶ κάτω καὶ ὡς πρὸς ὀλόκληρα τὰ χέρια. Ἡ πίσω πλευρὰ εἶναι ἀδιαμόρφωτη, σχεδὸν ἐπίπεδη. Ὁρθογώνια ἐγκοπὴ στὴ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ κορμοῦ, στὸ ὕψος τοῦ ὤμου, μαρτυρεῖ ὅτι τὰ χέρια ἦταν ἔνθετα, κατασκευασμένα σὲ χωριστὰ τεμάχια. Ὡς ἐκ τούτου δὲν ἦταν

133. Ἡ καταγραφή, μὲ βάση τὸν κατάλογο τοῦ πρωτοκόλλου παράδοσης καὶ παραλαβῆς ἀρχαίων τοῦ 1985, ἔγινε ἀπὸ τὴν ἀρχαιολόγο Βίκυ Σκαράκη.

134. Papathoma, Moraitou, Kavvouras 2013.

135. Αὐτόθι.

Εἰκ. 6-8. Ἀγαλμάτιο ἀνδρικήσ μορφῆσ (Ε37). Κύρια, πίσω καὶ δεξιὰ ὄψη.

προσκολλημένα στὸν κορμό, ἴσως ἐπειδὴ ἡ μορφὴ κρατοῦσε κάποια ἀναγνωριστικά, προσδιοριστικά σύμβολα.

Ἡ μορφὴ προβάλλει τὸ ἀριστερὸ σκέλος στὸν τύπο τῶν κούρων. Ἡ κόμη σώζεται καλύτερα στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τῆσ κεφαλῆσ. Μικρὸς ὀριζόντιος ἐγκαράξις στοὺς μακροὺς πλοκάμους δημιουργοῦν τὴν ἐντύπωση τῆσ «ἀστραγαλωτῆσ» κόμμωσῆσ. Ἡ κόμη στὸ σύνολό τῆσ εἶναι βαρῖα καὶ ὀγκώδης, ἀλλὰ ἡ κόμμωση εἶναι πολὺ

πιὸ ἐξελιγμένη ἀπὸ τὴ δαιδαλικὴ τοῦ τύπου τῆσ «ὄροφωτῆσ φενάκησ». Μία πολὺ λεπτή, ἐλαφρὰ λοξὴ χάραξη πολὺ ψηλότερα ἀπὸ τὸ μέτωπο δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωση ὅτι τὴν κόμη περιέβαλλε ταινία.

Ἐνδείξεις γιὰ τὴν ἀκριβῆ θέση εὗρεσῆσ τοῦ ἀγαματίου δὲν διαθέτομε. Μὲ βάση ἀποκλειστικά καὶ μόνον τὴ χρονολόγησή του μποροῦμε νὰ ὑποθέσομε ὅτι συγκαταλεγόταν στὰ εὐρήματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὴ λεγόμενη ἱερὴ πηγὴ.

Ὡς κάπως κοντινὸ παράλληλο μπορεῖ νὰ ἀναφερθεῖ ἓνα χάλκινο ἀγαλμάτιο κούρου, ἴσως Ἀπόλλωνος, ποὺ χρονολογεῖται στὸ ἀ΄ μισὸ τοῦ βου αἰ. π.Χ.¹³⁶ Καὶ τὸ ξύλινο ἀγαλμάτιο μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸ ἀ΄ μισὸ τοῦ βου αἰ. π.Χ. καὶ συνεπῶς εἶναι περίπου σύγχρονο ἢ λίγο ὑστερότερο μὲ τὸ σφυρήλατο χάλκινο ἔλασμα ἀπὸ τὸ ἱερὸ ποὺ θεωρεῖται ὅτι ἀπεικονίζει τὴν Ἄρτεμιν καὶ ἀποτελοῦσε τὴν ἐπέन्दυση ξύλινου ἀγαλματίου¹³⁷.

Παρὰ τὴν πολὺ κακὴ καὶ ἐλλιπῆ διατήρηση τοῦ ἔργου, ἡ ὁποία δὲν ἐπιτρέπει νὰ διαγνωστοῦν προσδιοριστικά, ἀναγνωριστικὰ σύμβολα, ἢ ἀπόδοση θεϊκῆς ἀνδρικήσ μορφῆς δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλειστεῖ, κυρίως λόγῳ τῆς εὗρεσῆς του στὸ ἱερό. Στὴν περίπτωση αὐτῆ εὐλόγο εἶναι νὰ σκεφθοῦμε τὸν δίδυμο ἀδελφὸ τῆς Ἀρτέμιδος, τὸν Ἀπόλλωνα, ἢ παρουσία τοῦ ὁποίου στὸ ἱερὸ τῆς Βραυρωνίας μαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ ἄλλες ἀπεικονίσεις¹³⁸, ἐπιβεβαιώνεται δὲ καὶ ἐπιγραφικά¹³⁹.

2. (E1). Ὁ ἄνω κορμὸς μὲ τὴν κεφαλὴ γυναικείας πελοφόρου μορφῆς, πιθανῶς Ἀρτέμιδος Φωσφόρου. Εἰκ. 9-16.

ῚΨ. 0.145 μ., μέγ. πλάτ. 0.10 μ., πάχ. 0.05 μ.

ῚΕνυδρὸ ξύλο.

Τὸ ἀγαλμάτιο εἶναι συμπαγές, μελανοῦ χρώματος. Κατὰ τόπους διαπιστώνονται ρωγμὲς καὶ ἀποκρούσεις. Ἰδιαίτερα φθαρμένο καὶ διαβρωμένο εἶναι τὸ λεπτό, ὠοειδὲς πρόσωπο, στὸ ὁποῖο δὲν σώζεται καθόλου ἢ ἀρχικὴ ἐπιδερμίδα τοῦ κατεργασμένου ξύλου καὶ ἔχουν ἐξελειφθεῖ ἐντελῶς τὰ χεῖλη. Λείπουν οἱ βόστρυχοι πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο καὶ στὸν ἀριστερὸ κρόταφο, καθὼς καὶ τὸ ἀριστερὸ αὐτί. Πολὺ καλύτερα διατηρημένη ἀπὸ τὴν πρόσθια εἶναι ἡ πίσω πλευρὰ τοῦ κορμοῦ.

Τὸ κάτω τμήμα τοῦ κορμοῦ, ποὺ λείπει, ἦταν κατασκευασμένο σὲ χωριστὸ τεμάχιο ξύλου καὶ γομφωνόταν σὲ δύο κυκλικὸς τὸρμους, διαμέτρου ὁ καθένας 0.02 μ., οἱ ὁποῖοι ἔχουν διανοιγῆ ἐπὶ τὴν ἐπίπεδη κάτω ἐπιφάνεια τοῦ τμήματος ποὺ ἔχει διασωθεῖ. ῚΕτσι, τὸ συνολικὸ ὕψος τοῦ ἀγαλματίου ἀρχικὰ θὰ ἔφθανε ἢ καὶ θὰ ξεπερνοῦσε τὰ 0.30 μ. μαζὶ μὲ τὴ βάση του. Οἱ βαθιὲς καὶ σήμερα κενὲς ὀφθαλμικὲς κόγχες μαρτυροῦν ὅτι οἱ ὀφθαλμοὶ ἀρχικὰ ἦταν ἐνθετοί, πιθανότατα ἀπὸ ἄλλο ὕλικό, π.χ. ἀπὸ ὑάλομαζα. Στὸν δεξιὸ βραχίονα καὶ στὴν περιοχὴ ποὺ δὲν καλύπτεται ἀπὸ τὸ ἔνδυμα διαπιστώνονται τέσσερις πολὺ μικρὲς ὀπὲς σὲ κάθετη διάταξη, μὲ διατηρημένο κατάλοιπο ξύλου στὴν ἀνώτερη. Ὡς ἐκ τούτου κάποιο ἀντικείμενο, κατα-

136. Palagia 1984, 239 ἀριθ. 430*.

137. Μουσεῖο Βραυρωνίας ἀριθ. BE 119. Βλ. παραπάνω σημ. 49.

138. Π.χ. πῆλινος ἀνάγλυφος ἀναθηματικὸς πίνακας τῆς ὕστερης ἀρχαϊκῆς περιόδου μὲ ἀπεικόνιση Ἀρτέμιδος κιθαρωθοῦ ἢ Ἀπόλλωνος. Mitsopoulos Leon 2009, 242, 244-245, 249 ἀριθ. 649 πίν. 97. Πολὺ πιθανὴ εἶναι ἢ ἀπεικόνιση τοῦ Ἀπόλλωνος μαζὶ μὲ τὴν Ἄρτεμιν καὶ τὴ Λητῶ στὸν βωμὸ τοῦ Διονύσου, τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Despinis 2004a, 48, 55 = Δεσπίνης 2010, 91, 96. Ἀπεικόνιση τοῦ Ἀπόλλωνος στὸ γνωστὸ ὡς «ἀνάγλυφο τῶν θεῶν», τῆς προτελευταίας δεκαετίας τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Despinis 2005, 243-261, ἰδιαίτερα 246 πίν. 44,1 καὶ 46,1 = Δεσπίνης 2010, 61-77, ἰδιαίτερα 64 πίν. 10,1 καὶ 12,1, μὲ ὄλη τὴν

παλαιότερη βιβλιογραφία. Σὲ ὄστρακο μελανόμορφης πυξίδας ἀπεικονίζονται ὁ Ἑρμῆς καὶ ὁ Ἀπόλλων, ὁ ὁποῖος κάθετα σὲ ὀκλαδία δίφρο καὶ παίζει λύρα. Kahil 1963, 11 ἀριθ. 18 (A 18) πίν. 3,8 (γύρω στὰ 500-490 π.Χ.). Πιθανὴ ὑπαινικτικὴ παράσταση ποὺ ἀφορᾷ στὸν Ἀπόλλωνα ἀναγνωρίζεται καὶ σὲ ἀποσπασματικὰ σωζόμενο μελανόμορφο κρατηρῖσκο σὲ ἰδωτικὴ συλλογῆ. Kahil 1988, 809 εἰκ. 7.

139. Στὴν ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ σκέλος τῆς Στοᾶς ἐπὶ Ἀρμινῆστου ἄρχοντος, 416/5 π.Χ., ἀναφέρεται καὶ ὁ Ἀπόλλων. Ὁρλάνδος 1958, 37. Peppas-Delmousou 1988, 330-332, 342-346. SEG XXXVII (1987) 30. Ἀντωνίου 1990, 51, 213-214. Ἡ Kahil 1988, 800 ἐμφανίζεται προβληματισμένη ὡς πρὸς τὴν παρουσία τοῦ Ἀπόλλωνος στὸ ἱερὸ τῆς Βραυρωνίας.

Εἰκ. 9. Ἀγαλμάτιο πεπλοφόρου μορφῆς, πιθανῶς Ἀρτέμιδος Φωσφόρου (Ξ1).

σκευασμένο καὶ αὐτὸ σὲ χωριστὸ τεμάχιο ξύλου, θὰ προσαρμοζόταν πάνω στὸν βραχίονα καὶ ἡ μορφή θὰ τὸ κρατοῦσε μὲ τὸ ἄκρο χέρι. Εὐλόγο εἶναι νὰ εικάσουμε ὅτι τὸ ἀντικείμενο

αὐτὸ θὰ ἦταν μία δάδα (πυρσὸς) καὶ κατὰ συνέπειαν τὸ ἀγαλμάτιο θὰ ἀπεικόνιζε τὴν Ἀρτεμιν Βραυρωνίαν ὡς Φωσφόρον¹⁴⁰. Καθὼς καὶ οἱ δύο πήχεις δὲν ἔχουν ἀποδοθεῖ, ἐπιτρέπεται νὰ

140. Τὴν ἄποψη ὅτι τὸ ἀγαλμάτιο εἰκόνιζε κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τὴν Ἀρτεμιν Βραυρωνίαν ἔχει

ἐκφράσει ἤδη ὁ Κοντῆς 1967, 195 σσμ. 129.

Εἰκ. 10-11. Ἀγαλμάτιο πεπλοφόρου μορφῆς (Ξ1), λεπτομέρειες τοῦ προσώπου.

Εἰκ. 12. Ἀγαλμάτιο πεπλοφόρου μορφῆς (Ξ1). Λεπτομέρεια.

Εικ. 13. Άγαλμάτιο πεπλοφόρου μορφής (Ξ1).

υποθέσουμε ότι ο δεξιός πήγης μαζί με το άκρο χέρι θα ήταν κατασκευασμένος σε έναιο τεμάχιο ξύλου με τη δάδα.

Σε ένα ξύλινο άγαλμάτιο μέλη του σώματος που προεξείχαν του κορμού ή προσδιοριστικά, αναγνωριστικά σύμβολα της θεότητας μπορούσαν

Εἰκ. 14-15. Ἀγαλμάτιο πεπλοφόρου μορφῆς (Ξ1). Πλάγιες ὄψεις.

νὰ κατασκευάζονται σὲ χωριστὰ τεμάχια καὶ νὰ προσαρμύζονται σὲ τόμους¹⁴¹.

Ἡ ἀπόκρουση στὸ κάτω ἄκρο τοῦ ἀριστεροῦ βραχίονα, περίπου στὸ ὕψος τῆς ἐσωτερικῆς

141. Π.χ. καὶ στὰ δύο ξύλινα ἀγαλμάτια κορῶν ἀπὸ τῆ Σικελία οἱ προτεταμένοι πήγεις ἦταν κατα-

σκευασμένοι σὲ χωριστὰ τεμάχια. Richter 1968, 43 ἀριθ. 53, 54 εἰκ. 175-182.

Εἰκ. 16. Ἀγαλμάτιο πεπλοφόρου μορφῆς (Ξ1). Κάτω ἐπιφάνεια.

πλευρᾶς τοῦ ἀγκώνα, δὲν ἐπιτρέπει νὰ προσδιοριστῆ με ἀκρίβεια ὁ τρόπος σύνδεσης τοῦ βραχίονα με τὸν πήχη. Ὡστόσο, δὲν ἀποκλείεται ὁ ἀριστερὸς πήχης νὰ μὴν εἶχε ἀποδοθεῖ ἐξ ἀρχῆς. Ἡ πιθανότητα αὐτὴ ὀδηγεῖ στὴ σκέψη ὅτι τὸ ἔργο θὰ μπορούσε νὰ μὴν ἦταν ὀλόσωμο ἀγαλμάτιο, ἀλλὰ προτομή, προσαρμοσμένη σὲ βάση¹⁴².

Ἡ Ἄρτεμις τοῦ ξύλινου ἀγαλματίου παριστάνεται ὡς πληθωρικὴ γυναικεῖα μορφή, σὲ μετωπικὴ καὶ πιθανότατα ὄρθια στάση, ντυμένη με τὸν δωρικὸ πέπλο¹⁴³ με βραχὺ ἀπόπτυγμα καὶ πλατιὰ λαμιόκοψη, στὸ μέσον τῆς ὁποίας σχηματίζεται μικρὴ ἀναδιπλωμένη πτυχή. Τὸ ἔνδυμα ἐπιτρέπει νὰ διακρίνονται οἱ στητοὶ μαστοί, οἱ ὁποῖοι τονίζονται ἐπὶ πλέον με μία τοξοειδῆ πτυχὴ μεταξὺ τῶν θηλῶν. Φυσικὲς τοῦ ξύλου εἶναι κάποιες πολὺ λεπτὲς καὶ πυκνὲς ραβδώσεις ποὺ μόνις διακρίνονται κατὰ τόπους στὴν περιοχὴ τοῦ ἀποπτύγματος, καθὼς μπορούν νὰ ἐξακριβωθοῦν καὶ στὸ γυμνὸ μέρος τοῦ δεξιοῦ βραχίονα. Οἱ πτυχὲς τοῦ πέπλου ἔχουν πλατιὲς ἤ καὶ στρογγυλεμένες ράχεις καὶ χωρίζονται

με βαθιὲς ἀύλακώσεις.

Σάκκος¹⁴⁴ ποὺ προεξέχει ἔντονα στὸ πίσω μέρος τῆς κεφαλῆς καὶ ἔχει στρογγυλεμένη ἀπόληξη καλύπτει τὰ μαλλιά, ἀφήνοντας ἔξω τὰ αὐτιά καὶ τοὺς πλούσιους, κυματιστοὺς βοστρύχους γύρω ἀπὸ τὸ μέτωπο καὶ τοὺς κροτάφους, οἱ ὁποῖοι σήμερα σώζονται μόνο στὴ δεξιὰ πλευρά.

Βρέθηκε τὸ 1962 μέσα στὰ μελανὰ χρώματα βόθρου κατὰ τὴν ἔρευνα κτίσματος παλαιότερου τῆς μεγάλης πειόσχημης Στοᾶς, στὸ ἄκρο τοῦ ἀνατολικοῦ τῆς βραχίονα.

Βιβλιογραφία: Ὁρλάνδος 1962, 32 εἰκ. 39. Daux 1963, 706 εἰκ. 13. Ἡμερολόγιο ἀνασκαφῶν Βραυρῶνος 1962, σ. 62, 30 Ἰουλ.-2 Αὐγ. καὶ 1963, σ. 74, 1-6 Ἀπρ. Πιθανὴ ἀναφορὰ στὸ ἔργο ἀπὸ τὴν Καρούζου 1963, 208¹⁴⁵. Κοντῆς 1967, 195 σημ. 129. Tölle-Kastenbein 1980, 14, 47 ἀριθ. 7d, 64, 244, 296. Despinis 2004b, 270 σημ. 53 = Δεσπίνης 2010, 21 σημ. 53. Ἀπεικονίσεις ἀγαλματίου σὲ Μίλη Παρασκευαΐδη, *Ἡ Καθημερινή*, Σάβ., 22 Σεπτ. 1962, σ. 5.

142. Τὴ σκέψη αὐτὴ, γιὰ ἄλλο λόγο, ἔχει διατυπώσει καὶ ὁ Ἰ. Παπαδημητρίου στὸ ἰδιόχειρο Ἡμερολόγιο ἀνασκαφῶν Βραυρῶνος 1962, σ. 62, 30 Ἰουλ.-2 Αὐγ.: «*θανυμάσιον ὑπῆρξεν ξύλινον εἰδώλιον σωζόμενον ἀκέραιον μέχρι κάτωθεν τῆς ὀσφύος. Εἶναι δὲ ἐκεῖ κομμένον ἐξ ὑπαρχῆς καὶ ἐπὶ τῆς κάτωθεν λείας ἐπιφανείας ὑπάρχει ὀπή, ἣτις ἐχρησίμευε πιθανῶς ὡς τὸρμος διὰ τὴν σύνδεσιν μετὰ τοῦ κάτω ὑπολειπομένου τμήματος ἢ καὶ διὰ τὴν στήριξιν ἐπὶ βάσεως.*

Εἶναι δηλαδὴ πιθανὸν ὅτι μόνον τὸ ἄνω μέρος ὑπῆρχεν ἐν εἴδει προτομῆς.

143. Γιὰ τὸν δωρικὸ πέπλο βλ. Bieber, Eckstein 1967, 33 πίν. 18,1. Pekridou-Gorecki 1989, 80-82.

144. Γιὰ τὸν σάκκο, ὁ ὁποῖος σποραδικὰ χαρακτηρίζεται καὶ ὡς κεκρύφαλος, βλ. Mitsopoulos Leon 2009, 223-227, με βιβλιογραφία.

145. «*Εἶναι γυναικεῖα ἀγαλματίδια καὶ κεφάλια τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ (480-460 π.Χ.)*», ἀναφορὰ σχε-

Βοηθητικὴ στὴ χρονολόγηση τοῦ ἀγαλματίου εἶναι ἡ ἀπόδοση τοῦ πέπλου, ὁ ὁποῖος εἶναι λιγότερο βαρὺς καὶ αὐστηρὸς καὶ ἔχει πιδ πλούσια πτυχολογία π.χ. ἀπὸ τὸν πέπλο τῆς Ἀθηνᾶς στὴ μετόπη μὲ τὸν Ἄτλαντα καὶ τὸν Ἡρακλῆ ἀπὸ τὸν ναὸ τοῦ Διὸς στὴν Ὀλυμπία¹⁴⁶ ἢ ἀπὸ τὸν πέπλο τῆς Στερόπης τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος¹⁴⁷. Ὁ πέπλος στὸ ξύλινο ἀγαλμάτιο τῆς Βραυρώνιας προσεγγίζει τὴν ἀπόδοση τοῦ πέπλου στὴ χάλκινη καρυάτιδα-στήριγμα τοῦ κατόπτρου ἀπὸ τὸ κληροδότημα W. C. Baker στὸ Μητροπολιτικὸ Μουσεῖο τῆς Νέας Ὑόρκης, ποὺ χρονολογεῖται στὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.¹⁴⁸ Οἱ συγκρίσεις αὐτὲς δὲν ὑποδηλώνουν προέλευση τοῦ ἀγαλματίου ἀπὸ Πελοποννησιακὰ ἐργαστήρια, ἀλλὰ ἀφοροῦν ἀποκλειστικὰ στὴ χρονολόγησή του. Τὸ ξύλινο ἀγαλμάτιο, ὅπως δῆποτε ἀττικὸ ἔργο, δείχνει νὰ βρίσκεται στὸ μεταίχμιό τῆς μετάβασης ἀπὸ τὴν περίοδο τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ στὴν ὥριμη κλασικὴ περίοδο.

Σὲ μαρμάρινο ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸ Ἱερό, τοῦ τέλους τοῦ 5ου ἢ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἡ θεὰ δέχεται μία πομπὴ εὐσεβῶν πιστῶν ὄρθια, στραμμένη πρὸς τὰ δεξιὰ, μὲ τὴν ἔλαφο στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τῆς, κρατώντας μὲ τὸ δεξιὸ ἄκρο χέρι τὴ δάδα ὀρθῆ καὶ στηριγμένη στὸν ἀντίστοιχο βραχίονα¹⁴⁹, ὅπως ὑποθέτουμε μὲ μεγάλη πιθανότητα καὶ γιὰ τὴ δάδα στὸ ξύλινο ἀγαλμάτιο. Σὲ ἓνα ἀρχαϊστικὸ ἄγαλμα Ἀρτέμιδος Φωσφόρου, τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., ἀπὸ τὸ Ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος Μουνιχίας ἡ θεὰ κρατεῖ μὲ ὅμοιο τρόπο τὴ δάδα, ἀλλὰ μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι¹⁵⁰. Σὲ ἓνα ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴν Παλαιοχώρα Αἰγίνας, τοῦ β' μισοῦ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., ἡ Ἀρτεμις κρατεῖ δύο δάδες, μία ὀρθῆ μὲ τὸ δεξιὸ χέρι καὶ μία σὲ ἔλαφρὰ λοξὴ θέση μὲ τὸ ἀριστερὸ¹⁵¹. Μία μεγάλη δάδα κρατεῖ μὲ τὸ προτεταμένο δεξιὸ χέρι ἢ στραμμένη πρὸς τὰ ἀριστερὰ Ἀρτεμις σὲ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., προερχόμενο ἀπὸ τὸν Ἀχινὸ (ἀρχαῖον Ἐχίνον) στὴ Θεσσαλία, σήμερα στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Λαμίας, μὲ τὴ μοναδικὴ σκηνὴ τῆς παρουσίας στὴ θεὰ ἀπὸ τὴ μητέρα του ἑνὸς νεογέννητου, πιθανῶς κοριτσιοῦ, συγχρόνως μὲ τὴν προσφορὰ εὐχαριστήριας θυσίας γιὰ τὴν ἐπιτυχῆ ἔκβαση τοῦ τοκετοῦ¹⁵².

Μὲ τὸ συγκεκριμένο κάλυμμα τῆς κεφαλῆς, τὸν σάκκο, ἀπεικονίζονται στὴν ἀρχαία τέχνη ἡ Ἀφροδίτη, ἡ Δήμητρα, ἡ Κόρη καὶ ἡ Ἀρτεμις, ὅλες σημαντικὲς θεότητες, ἐπὶ πλεόν δραστήριες γυναικεῖες μορφὲς σὲ σφοδρὴ κίνηση, ὅπως π.χ. Μαινάδες, χορευτρίες, Μοῦσες κ.ἄ., καθὼς καὶ κάποιες πλαγγόνες τοῦ τύπου μὲ κομμένα χέρια καὶ σκέλη¹⁵³. Ὁ σάκκος

τικὰ μὲ τὰ ξύλινα εὐρήματα ἀπὸ τὸ Ἱερό, ὅταν εἶχαν μεταφερθεῖ στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο γιὰ συντήρηση.

146. Stewart 1990, 144 εἰκ. 279. Rolley 1994, 369 εἰκ. 390.

147. Stewart 1990, 145 εἰκ. 266. Rolley 1994, 372 εἰκ. 396.

148. Congdon 1981, 191-192 ἀριθ. 83 πίν. 77a-b. Γιὰ τὸ κάτοπτρο αὐτὸ βλ. τελευταία Mertens 2006, 211-218 εἰκ. 1-2.

149. Μουσεῖο Βραυρώνιας ἀριθ. 1171. Ὁρλάνδος 1961, 29-30 εἰκ. 24 (β' μισὸ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.). Daux

1962, 677 εἰκ. 6 (β' μισὸ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.). Ὁρλάνδος 1962, 33-34 εἰκ. 44 (τὸ ἀνάγλυφο συμπληρωμένο καὶ μὲ ἄλλο θραῦσμα). Daux 1963, 712 εἰκ. 18. Κοντῆς 1967, 197 πίν. 105β (β' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.). Kahil 1984, 658 ἀριθ. 459* (τέλη τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.).

150. Παλαιοκρασσᾶ 1991, 52, 95, 101-102 ἀριθ. Γ 13 πίν. 10-11.

151. Kahil 1984, 658 ἀριθ. 461*.

152. Neils, Oakley 2003, 145, μὲ βιβλιογραφία στὴ σσημ. 20, εἰκ. 6 (J. Neils).

153. Mitsopoulos Leon 2009, 227.

ἀποτελεί συνηθισμένο κάλυμμα τῶν μαλλιῶν τῆς Ἀρτέμιδος στὴν ἀρχαϊκὴ καὶ τὴν κλασικὴ ἐποχὴ¹⁵⁴. Μεταξὺ τῶν εὐρημάτων ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Βραυρώνας μὲ τὰ μαλλιά τυλιγμένα σὲ σάκκο ἔχουν ἀποδοθεῖ πολλὲς κεφαλὲς πῆλινων εἰδωλίων¹⁵⁵, μίᾳ μικρῇ μαρμάρινῃ κεφαλῇ ἴσως ἀπὸ πλαγγόνα¹⁵⁶, ἡ Ἄρτεμις δαδοφόρος στὸ μαρμάρينو ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ποὺ προαναφέρθηκε¹⁵⁷, ἡ καθιστὴ σὲ βράχο Ἄρτεμις σὲ ἄλλο ἀνάγλυφο¹⁵⁸ καὶ ἡ Ἄρτεμις Ταυροπόλος σὲ πῆλινο ἀνάγλυφο πίνακα¹⁵⁹. Ὡς πρὸς τὴ μορφὴ καὶ τὸ σχῆμα του, ὁ σάκκος στὸ ξύλινο ἀγαλμάτιο μπορεῖ νὰ παραβληθεῖ μὲ τὸν σάκκο μιᾶς πῆλινῃς κεφαλῆς ἀπὸ τὸ ἱερό, ἡ ὁποία ἔχει ἐνταχθεῖ σὲ μίᾳ σειρᾷ κεφαλῶν γύρω στὸ 470 π.Χ. καὶ λίγο ὑστερότερα¹⁶⁰. Οἱ κυματιστοὶ βόστρυχοι τῆς κόμμωσης ὑπογραμμίζουν μίᾳ ἐπὶ πλεόν ὁμοιότητα μεταξὺ τοῦ ξύλινου ἀγαλματίου (εἰκ. 11) καὶ τῆς πῆλινῃς κεφαλῆς.

Τὸ ξύλινο ἀγαλμάτιο ποὺ μᾶς διασώθηκε εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πολλὰ ἀγαλμάτια τῆς Ἀρτέμιδος, φιλοτεχνημένα ἄλλα σὲ μάρμαρο, ἄλλα σὲ χαλκό, ἄλλα σὲ πηλὸ καὶ ἄλλα σὲ ξύλο, τὰ ὁποία εἶχαν ἀνατεθεῖ στὸ ἱερὸ τῆς θεᾶς στὴ Βραυρώνα. Ἡ ἐπιχρῶσις τοῦ ἀγαλματίου¹⁶¹, ἐὰν ὄντως ἦταν ἐπιχρῶσις, καὶ οἱ ἐνθετοὶ ὀφθαλμοὶ ἀπὸ ἄλλο ὕλικὸ θὰ δημιουργοῦσαν μίᾳ καταπληκτικῇ εἰκόνᾳ.

Εἶναι διαπιστωμένο ὅτι ἡ Ἄρτεμις Βραυρωνία, μὲ βάση τὶς μαρτυρίες τῶν παραστάσεων καὶ τὴν ἐρμηνεῖα τους στὰ ποικίλα ἀναθήματα, λατρευόταν στὸ ἱερὸ μὲ διάφορες ιδιότητες καὶ ὑποστάσεις. Γενικά, ἀπὸ τὰ πιὸ ἀγαπημένα καὶ συχνὰ προσδιοριστικά, ἀγνωριστικὰ σύμβολα τῆς Ἀρτέμιδος στὴν ἀρχαϊκὴ καὶ τὴν κλασικὴ ἐποχὴ εἶναι ἡ δάδα¹⁶². Οἱ ἀπεικονίσεις τῆς θεᾶς ὡς Φωσφόρου, καθὼς κρατεῖ μίᾳ ἢ ἀκόμα καὶ δύο δάδες, ἀπαντοῦν στὸ ἱερὸ τῆς Βραυρώνας σὲ μαρμάρινα ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα¹⁶³ καὶ στὴν ἀγγειο-

154. Kahil 1979, 82.

155. Mitsopoulos Leon 2009, 228-232 ἀριθ. 608-642 πίν. 91-96 ἔγχρ. πίν. 8 (ἀριθ. 616, 617, 620).

156. Ὁρλάνδος 1959, 16 εἰκ. 17. Παπαδημητρίου 1959, 19 πίν. 12γ. Daux 1960, 669 εἰκ. 5. Δεσπίνης 2006, 222-223 εἰκ. 4α-δ = Δεσπίνης 2010, 118-119 πίν. 28, 5-8.

157. Μουσεῖο Βραυρώνας ἀριθ. 1171. Βλ. παραπάνω σημ. 149. Κοντῆς 1967, 197 πίν. 105β (κεκρῦφαλος). Kahil 1984, 658 ἀριθ. 459* (σάκκος).

158. Kahil 1984, 677 ἀριθ. 724*.

159. Ὁρλάνδος 1962, 28 εἰκ. 33. Daux 1963, 704 εἰκ. 7. Κοντῆς 1967, 188 πίν. 102α, β. Βλασσοπούλου 2003, 122 ἀριθ. 129 πίν. 41 (κεκρῦφαλος). Mitsopoulos-Leon 1997, 366 ἀριθ. 1 καὶ σημ. 38 (σάκκος). Mitsopoulos Leon 2009, 227, 252 ἀριθ. 659 πίν. 101 (σάκκος).

160. Mitsopoulos Leon 2009, 225, 231 ἀριθ. 627 πίν. 94. Γιὰ μίᾳ ἄλλῃ πῆλινῃ κεφαλῇ ἀπὸ τὸ ἱερό, ἐνταγμένη στὴν ἴδια σειρᾷ καὶ στὴν ἴδια χρονικὴ βαθμίδα (Mitsopoulos Leon 2009, 225, 231 ἀριθ. 626 πίν. 93), ἔχει διαπιστωθεῖ στενὴ ὁμοιότητα μὲ τὴ μαρμά-

ρινῃ κεφαλῇ πιθανότατα πλαγγόνας ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Βραυρώνας, ἡ ὁποία χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν Γ. Δεσπίνῃ γύρω στὰ 460 ἢ στὴ δεκατία 460-450 π.Χ. Ὁρλάνδος 1962, 32 εἰκ. 38 δεξιά (ἡ πῆλινῃ κεφαλῇ). Daux 1963, 706 εἰκ. 12 δεξιά (ἡ πῆλινῃ κεφαλῇ). Δεσπίνης 2006, 223 μὲ σημ. 27, εἰκ. 4α-δ = Δεσπίνης 2010, 118 μὲ σημ. 27 (ἡ πῆλινῃ κεφαλῇ), 118-119 πίν. 28, 5-8 (ἡ μαρμάρινῃ κεφαλῇ). Καὶ οἱ δύο πῆλινες κεφαλές, μὲ χρυσὴ διακόσμηση στὴν κόμμωση, βρέθηκαν στὸν ἴδιο βόθρο μὲ τὰ μελανὰ χρώματα μὲ τὸ ξύλινο ἀγαλμάτιο.

161. Ἡ Tölle-Kastenbein 1980, 14 μὲ σημ. 39 πιθανολογεῖ ὅτι ξύλινα ἀγαλμάτια, ἀναθήματα σὲ ἱερά, μποροῦσαν νὰ φέρουν ἐπιχρῶσις.

162. Kahil 1979, 77, 83-84. Kahil 1988, 812.

163. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἤδη ἀναφερθὲν μαρμάρينو ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο στὸ Μουσεῖο Βραυρώνας ἀριθ. 1171 (βλ. παραπάνω σημ. 149 καὶ 157), σὲ ἄλλο ἀνάγλυφο μὲ τὴν Ἀπολλώνεια τριάδα ἡ Ἄρτεμις κρατεῖ καὶ μὲ τὰ δύο χέρια μίᾳ μεγάλῃ δάδα διαγώνια πρὸς τὸ σῶμα της καὶ σὲ τρίτο ἀνάγλυφο κρατεῖ διπλὴ δάδα διαγώνια πάνω στὸ στήθος. α) Μουσεῖο Βραυρώνας ἀριθ. 1152. Κοντῆς 1967, 195-196 πίν. 104β.

γραφία¹⁶⁴. Ἀπὸ ὀρισμένους μελετητὲς ἔχει ἐρμηνευθεῖ ὡς δάδα καὶ ἡ διαφορετικῆς μορφῆς ράβδος ποὺ κρατεῖ ἢ θεὰ μὲ προτεταμένο χέρι, ἀριστερὸ ἢ δεξιό, καὶ ὡς ἐκ τούτου μακριὰ ἀπὸ τὸν κορμό, εἴτε βαδίζουσα καὶ συνοδευόμενη ἀπὸ κνηγόσκυλο, εἴτε ὡς Ταυροπόλος σὲ πῆλινους ἀνάγλυφους πίνακες τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς¹⁶⁵. Ἐντούτοις, ἡ V. Mitsopoulos Leon σὲ πιδ πρόσφατη μελέτη ὑποστηρίζει ὅτι στὶς παραστάσεις αὐτὲς στοὺς πῆλινους πίνακες πρόκειται γιὰ τὴ ράβδο ποὺ συμβολίζει τὴν κυριαρχία ἢ ἀκόμα καὶ γιὰ βακτηρία στὴν περίπτωση ποὺ ἡ Ἄρτεμις μὲ τὸν σκύλο μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς Κνηγέτις¹⁶⁶. Οὕτως ἢ ἄλλως, ἡ ἀπεικόνιση τῆς Ἀρτέμιδος μὲ δάδα δὲν μπορεῖ νὰ ἀμφισβητηθεῖ στὰ μαρμάρινα ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα τῆς κλασικῆς περιόδου, ποὺ προαναφέρθηκαν, ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς θεᾶς στὴ Βραυρώνα. Τὸ ξύλινο ἀγαλμάτιο τῆς Ἀρτέμιδος, γιὰ τὸ ὁποῖο ὑποθέτουμε μὲ μεγάλη πιθανότητα ὅτι κρατοῦσε δάδα μὲ τὸ δεξιὸ χέρι, ἀποτελεῖ ἔνδειξη ὅτι τέτοιες ἀπεικονίσεις τῆς θεᾶς στὸ ἱερὸ ὑπῆρχαν τουλάχιστον ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.

Ἡ δάδα σχετίζεται μὲ τὴ φωτιά, ἡ ὁποία ἀπαντᾷ σταθερὰ στὶς τελετουργίες τῶν θεοτήτων, ὅπως τῆς Ἀρτέμιδος, ποὺ ἐξουσιάζουν τὴ φύση¹⁶⁷. Ἀπὸ μακροῦ χρόνου ἡ δάδα ἔχει ὀδηγήσει καὶ στὸν εἰκονογραφικὸ συσχετισμὸ τῆς Ἀρτέμιδος μὲ τὴν Ἑκάτη καὶ ὑπογραμμίζεται ὅτι ἡ Ἄρτεμις-Ἑκάτη ὡς θεὰ τῆς γονιμότητας δὲν διαφέρει στὴν οὐσία ἀπὸ τὴν Ἄρτεμιν Βραυρωνίαν, ἀλλὰ καὶ λόγω τοῦ χθόνιου χαρακτήρα τῆς Ἑκάτης διαφαίνεται ἡ σύνδεση μὲ τὴν Ἰφιγένεια-Ἑκάτη¹⁶⁸. Σὲ αὐτὴν τὴ συνάφεια ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι ἀπὸ τὸ ἀνάλημμα τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος στὴ Βραυρώνα προέρχεται ἓνα ἀρχαϊστικὸ μαρμάρينو ἀγαλματίδιο τρίμορφης Ἑκάτης, τῶν πρώιμων ἑλληνιστικῶν χρόνων, στὸ ὁποῖο ἡ μία μορφή κρατεῖ ὀρθὴ δάδα μὲ τὸ δεξιὸ χέρι, ἡ δεύτερη κρατεῖ τὴ δάδα μὲ τὸ ἀριστερὸ καὶ ἡ τρίτη κρατεῖ ἀπὸ μία δάδα σὲ κάθε χέρι¹⁶⁹. Παράλληλα μὲ τὴν ὑπόσταση τῆς Ἀρτέμιδος Βραυρωνίας ὡς Φωσφόρου καὶ Ἑκάτης εἶναι πιθανὸ νὰ λανθάνει καὶ ἡ

Kahil 1984, 708 ἀριθ. 1127* (β' μισθὸ 4ου αἰ. π.Χ.). Despinis 2002, 162 εἰκ. 8 = Δεσπίνης 2010, 112-113 πίν. 25,2. β) Μουσεῖο Βραυρωνίας ἀριθ. 1182. Κοντῆς 1967, 197-198 (τέλη τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.). Kahil 1979, 77 πίν. 31b. Kahil 1983, 233 σημ. 8. Kahil 1984, 658 ἀριθ. 463* (4ος αἰ. π.Χ.).

164. Θραῦσμα ἐρυθρόμορφου κρατήρα μὲ ἀπεικόνιση τῆς Ἀρτέμιδος, ντυμένης μὲ πέπλο ποὺ σχηματίζει ἀπόπτυγμα, ἡ ὁποία κρατεῖ δάδα μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι. Kahil 1984, 658 ἀριθ. 455 (460-450 π.Χ.).

165. Κοντῆς 1967, 188 πίν. 102α, β. Kahil 1983, 233 εἰκ. 15.4. Kahil 1979, 77, 82, 83 πίν. 31α, 36α. Kahil 1984, 658-659 ἀριθ. 470*, 471*, 472*. 674 ἀριθ. 700*, 701*. Mitsopoulos-Leon 1997, 366 ἀριθ. 1 καὶ 4. Βλασσόπουλου 2003, 39, τύποι K, Λ, Μ, 122-123 ἀριθ. 125, 127, 128, 129, 130 πίν. 40-41.

166. Mitsopoulos Leon 2009, 242, 243, 246, 247, 250-252 ἀριθ. 655-659 πίν. 99-101.

167. Kahil 1988, 812.

168. Κοντῆς 1967, 197. Kahil 1979, 77-78 εἰκ. 32a-b, ὅπου καὶ γιὰ τὴν ἐπίρρωση τῆς σχέσης τῆς Ἀρτέμιδος μὲ τὴν ἰερεία τῆς Ἰφιγένεια ὑποστηρίζεται ὅτι στὸ λεγόμενο ἀνάγλυφο τῶν θεῶν ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Βραυρωνίας τὸ γυναικεῖο κεφαλάκι ποὺ συναντᾷ, μὴ συγκολλώμενο, ἀποδίδει τὴν Ἄρτεμιν ποὺ φθάνει θριαμβευτικά, ἐνῶ ἡ Ἰφιγένεια ποὺ τὴν ἀκολουθεῖ φέρει τὶς δάδες 83, γιὰ τὴν εἰκονογραφικὴ σχέση Ἀρτέμιδος-Ποτνίας μὲ τὴν Ἑκάτη. Kahil 1983, 233-235. Kahil 1988, 809-812 εἰκ. 8. Βικέλα 2009, 80-82. Ἄλλη ἐρμηνεία γιὰ τὴν παράσταση τοῦ ἀναγλύφου καὶ ταύτιση τῶν μορφῶν ὑποστηρίζεται ἀπὸ τὸν Themelis 2002, 110-112 εἰκ. 9.

169. Ἀριθ. εὐρ. Μουσείου Βραυρωνίας 1271. Βρέθηκε τὸ 1948. Παπαδημητρίου 1948, 89 εἰκ. 6. Aman-dry 1949, 527 εἰκ. 10. Kahil 1979, 78. Sarian 1992, 998 ἀριθ. 114 (3ος αἰ. π.Χ.). Ekroth 2003, 73.

υπόσταση τῆσ Εἰλειθυίας, καθὼσ ἡ δάδα χαρακτηρίζεἰ τὴν Ἄρτεμιν καὶ ὡσ θεὰ τῆσ γέννησῆσ¹⁷⁰.

3. (Ξ 2). Ἑρμαϊκὴ στήλῆ. Εἰκ. 17-22.

ῥΨ. 0.159 μ., πλάτ. 0.034 μ., πάχ. 0.021 μ.

ῥΕνυδρο ξύλο.

Τὸ ξύλο ἔχει μελανὸ χρῶμα καὶ ἡ κατάστασῆ διατήρησῆσ εἶναι μέτρια, μὲ βαθιῆσ ρωγμῆσ κατὰ τὸπουσ στὸν κορμὸ τῆσ στήλῆσ καὶ ἀπολέπιση στὸ ἄνω τμήμα τῆσ πίσω πλευρᾶσ. Στὴν ἐπίπεδη κάτω ἐπιφάνεια ἔχει διανοιχθεῖ κυκλικὸσ τὸρμος, διαμ. 0.008 μ., πιθανότατα γιὰ τὴν προσαρμογὴ σὲ βάση, ἡ ὁποία θὰ ἦταν κατασκευασμένη σὲ χωριστὸ τεμάχιο. Στῆσ δύο πλαϊνῆσ πλευρῆσ τοῦ συμπαγοῦσ κορμοῦ οἱ «βραχίονεσ» εἶναι ἔνθετοι σὲ ὀρθογώνιεσ ἐγκοπῆσ. Πλήρωσ σώζεται μόνον ὁ ἀριστερὸσ «βραχίονασ». Ἡ κεφαλὴ παρουσιάζεἰ ἔντονη κλίση πρὸσ τὰ δεξιὰ τῆσ, ἡ ὁποία ὁμωσ ἴσωσ ὀφείλεται σὲ παραμόρφωση τοῦ ξύλου. Τὰ γεννητικὰ ὄργανα δὲν ἔχουν ἀποδοθεῖ στὸν κορμὸ τῆσ στήλῆσ, ἀλλὰ δὲν ἀποκλείεται νὰ ὑπῆρχε ἀρχικὰ γραπτὴ ἀπεικόνισή τουσ.

Ἡ κεφαλὴ ἔχει κυβικὴ διαμόρφωση καὶ ἀποδίδει νεανικὴ ἀνδρική μορφή. Ἡ μακριὰ κόμη, τὴν ὁποία περιβάλλει ταινία στὴν κορυφή, εἶναι μία ἀδιαμόρφωτη μάζα, ριγμένη στὸ πίσω μέρος καὶ ιδιαίτερα ὀγκώδης, ἴσωσ μὲ κοχλιωτοῦσ βοστρύχοουσ, γύρω ἀπὸ τὸ μέτωπο καὶ τοῦσ κροτάφοουσ. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου ἀποδίδονται ἀδρά, οἱ ὀφθαλμοὶ εἶναι μεγάλοι, ἡ μύτη ἴσια μὲ πλατιὰ ράχη, τὰ χεῖλη σαρκώδη, τὸ πηγούνι τετραγωνισμένο, δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωση ὑποτυπώδουσ γενιοῦ. Ὁ λαιμὸσ, στὸν ὁποῖο διακρίνεται καὶ μία ὀριζόντια ρυτίδα, εἶναι ιδιαίτερα παχύσ.

170. Παλαιοκρασσᾶ 1991, 52, 95 σημ. 298, μὲ βιβλιογραφία. Γιὰ τὴν Ἄρτεμιν ὡσ θεὰ ποῦ ἀναλαμβάνει τὸν ρόλο Εἰλειθυίας βλ. Kahil 1988, 802. Γιὰ τὴ λατρεία τῆσ Ἀρτέμιδοσ-Εἰλειθυίας σὲ διάφορεσ περιοχῆσ, μὲ βάση τὴν ιδιότητα τῆσ Ἀρτέμιδοσ ὡσ λοχείασ ἢ παιδοτρόφου, βλ. Vorster 1983, 70-72. Γιὰ τὴν ἀναμμένη δάδα ὡσ προσδιοριστικὸσ σύμβολο τῆσ Ἀρτέμιδοσ ὡσ θεᾶσ μὲ ἐξαγνιστικὴ δύναμη ἀλλὰ καὶ προστάτιδασ τῆσ γέννησῆσ βλ. καὶ Βικέλα 2009, 80.

Εἰκ. 17. Ἑρμαϊκὴ στήλῆ (Ξ2). Κύρια ὄψη.

Εἰκ. 18. Ἑρμαϊκὴ στήλη (E2). Λεπτομέρεια τῆς κεφαλῆς.

Βρέθηκε τὸ 1963 μέσα στὰ μελανὰ χώματα τοῦ βόθρου, ἀπὸ τὰ ὁποῖα προέρχεται καὶ τὸ ξύλινο ἀγαλμάτιο τῆς Ἀρτέμιδος Φωσφόρου, κατὰ τὴν ἔρευνα κτίσματος παλαιότερου τῆς μεγάλης πειόσχημης Στοᾶς, στὸ ἄκρο τοῦ ἀνατολικοῦ

τῆς βραχίονα¹⁷¹.

Βιβλιογραφία: Ἀναφέρεται ἀπὸ τὴν Καρούζου 1963, 208 («μὴ μικρὴ ἑρμαϊκὴ στήλη μὲ κεφάλι πωγωνοφόρου»).

Ὡς πρὸς τὰ γενικὰ χαρακτηριστικὰ μποροῦν νὰ διαγνωστοῦν κάποιες ὁμοιότητες μὲ πῆλινο ὁμοίωμα ἑρμαϊκῆς στήλης ἀπὸ τὶς Κλαζομενές, μὲ γενειοφόρο κεφαλὴ καὶ δηλωμένο τὸν φαλλό, χρονολογημένο στὶς ἀρχές τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.¹⁷² Πιθανότερη, ὅμως, φαίνεται ἡ

171. Ἡμερολόγιο ἀνασκαφῶν Βραυρωνός 1963, σ. 74, 1-6 Ἄπο.

172. Mollard-Besques 1954, 51 ἀριθ. Β 333 πίν. 36. Siebert 1990, 296 ἀριθ. 18*.

Εἰκ. 19-21. Ἐρμαϊκὴ στήλη (E2). Πίσω, δεξιὰ καὶ ἀριστερὴ ὄψη.

χρονολόγηση τῆς ξύλινης ἐρμαϊκῆς στήλης ἀπὸ τὴ Βραυρώνα πρὸς τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., καθὼς ἡ ἀπόδοση τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου τὴν χρονολογεῖ περισσότερο στὶς ἀρχὲς τῆς ὄριμης κλασικῆς περιόδου.

Πῆλινες ἐρμαϊκῆς στήλες συγκαταλέγονται καὶ στὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος

Εἰκ. 22. Ἑρμαϊκὴ στήλη (Ξ2). Κάτω ἐπιφάνεια.

εὐρήματα στὸ ἱερὸ τῆς Βραυρώνας πολὺ σημαντικὸς εἶναι ὁ μεγάλος μαρμάρινος κυλινδρικός βωμὸς μὲ τὶς ἀνάγλυφες παραστάσεις, γύρω στὰ 400 π.Χ., στὸν ὁποῖο ἀπεικονίζεται ἡ ἐγκατάσταση τοῦ Διονύσου ὡς φιλοξενούμενου θεοῦ στὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος Βραυρωνίας καὶ ἡ ὑποδοχὴ του ἀπὸ τὴ θεά¹⁷⁹. Ἐνα ἐντυπωσιακὸ καὶ ὑψηλῆς καλλιτεχνικῆς ποιότητας ἀττικὸ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο στὴ Γλυπτοθήκη τοῦ Μονάχου, χρονολογημένο γύρω στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., μὲ ἀπεικόνιση τοῦ Διονύσου, ὁ ὁποῖος κρατεῖ θύρσον καὶ συνοδεύεται ἀπὸ πάνθηρα, καὶ τῆς Ἀρτέμιδος, μὲ τὴν ὁποία σχετίζεται ἡ ἔλαφος (ἀρσενικὸ πλατόνι), ἔχει ἐρμηνευθεῖ μὲ βάση καὶ τὰ ὑπόλοιπα στοιχεῖα τῆς παράστασης (πέντε προσωπεῖα κωμωδίας, αὐλητὴς ἐπικεφαλῆς τῆς οἰκογένειας τῆς ἀναθέτριας Ἀθηναΐδος, κορμὸς δένδρου) ὡς ἀναμνηστικὸ ἀνάθημα στὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος Βραυρωνίας μετὰ ἀπὸ χορηγικὴ νίκη σὲ θεατρικοὺς ἀγῶνες¹⁸⁰. Ὡς ἐνισχυτικὸ στοιχεῖο τῆς ἀποψῆς αὐτῆς προσκομίζεται καὶ τὸ θραῦσμα ἀπὸ μαρμάρινο γενειοφόρο προσωπεῖο ἐπὶ πλίνθου,

Μουνιχίας¹⁷³ καὶ πιστεύεται ὅτι εἶχαν μᾶλλον διονυσιακὸ χαρακτῆρα¹⁷⁴. Τὰ κοινὰ ἀναθήματα στὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος Βραυρωνίας καὶ στὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος Μουνιχίας συνδέονται μὲ τὶς κοινὲς ιδιότητες καὶ τὴ στενὴ συγγένεια στὴ λατρεία τῆς θεᾶς στὰ δύο αὐτὰ ἱερά¹⁷⁵. Ἀναθήματα στὴν Ἄρτεμιν ἦταν καὶ οἱ ἔρμαϊκὲς στήλες ποὺ ἔχουν βρεθεῖ στὴν Τεγέα¹⁷⁶.

Στενὴ σχέση τοῦ Διονύσου καὶ τῆς Ἀρτέμιδος ἔχει διαπιστωθεῖ τόσο στὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος στὴ Βραυρῶνα, ὅπου κατὰ τὴν παράδοση τελοῦνταν καὶ Διονύσια (τὰ μικρὰ ἢ κατ' ἀγρούς)¹⁷⁷, ὅσο καὶ στὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος Μουνιχίας¹⁷⁸. Ἀπὸ τὰ

173. Παλαιοκρασσά 1991, 127 ἀριθ. Ε 132 καὶ Ε 133 πίν. 24.

174. Αὐτόθι 63.

175. Συνοπτικὰ γιὰ τὴν Ἄρτεμιν στὴ Βραυρῶνα καὶ στὴ Μουνιχία βλ. Palaiokrassa 1989, 2-3.

176. Ρωμαῖος 1911, 151-152 ἀριθ. 4 εἰκ. 4, μὲ τὴν ἐπιγραφή Ἄρτεμις. Ἀνάλογα παραδείγματα καὶ στὸν Devambez 1968, 142 σημ. 2. Παλαιοκρασσά 1991, 63 σημ. 138.

177. Ὁρλάνδος 1957, 25. Παπαδημητρίου 1957, 47. Ἀντωνίου 1990, 215.

178. Kahil 1965, 28. Παλαιοκρασσά 1991, 95 μὲ σημ. 292-297. Brulé 1987, 310-312, γιὰ τὰ Διονύσια τῶν Ἀλῶν καὶ τῆς Βραυρώνας.

179. Βλ. τελευταῖα γιὰ τὸ μνημεῖο, μὲ ἀπόδοση καὶ ἄλλων θραυσμάτων, Despini 2004a, 41-65 = Δεσπίνης

2010, 85-103 πίν. 15-22, μὲ ὅλη τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία.

180. Vierneisel, Scholl 2002, 7-55 εἰκ. 1-6, ιδιαίτερα 37-39 γιὰ τοὺς κοινὸς τόπους λατρείας τῆς Ἀρτέμιδος καὶ τοῦ Διονύσου στὴν Ἀττικὴ, καὶ 39-41 γιὰ τὰ κατ' ἀγρούς Διονύσια στὴ Βραυρῶνα ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. π.Χ. καὶ τὶς ποικίλες μαρτυρίες γιὰ τὴ λατρεία τοῦ Διονύσου στὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος Βραυρωνίας. Ὁ Despini 2004b, 310-312 = Δεσπίνης 2010, 57-59, θεωρεῖ πιθανότερη τὴν προέλευση τοῦ ἀναγλύφου ἀπὸ τὸ Διονύσιον στὸν δῆμο τῶν Ἀραφηνίδων Ἀλῶν, τὸ ὁποῖο γειτνίαζε μὲ τὸ μεγάλο ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος Ταυροπόλου. Γιὰ τὸ Διονύσιον στὶς Ἀλές, τὴν ὑπαρξὴ θεάτρου, τὸν θεσμὸ τῆς χορηγίας καὶ τὰ κατ' ἀγρούς Διονύσια βλ. τελευταῖα στὸν Καλογερόπουλο 2013, 145-147.

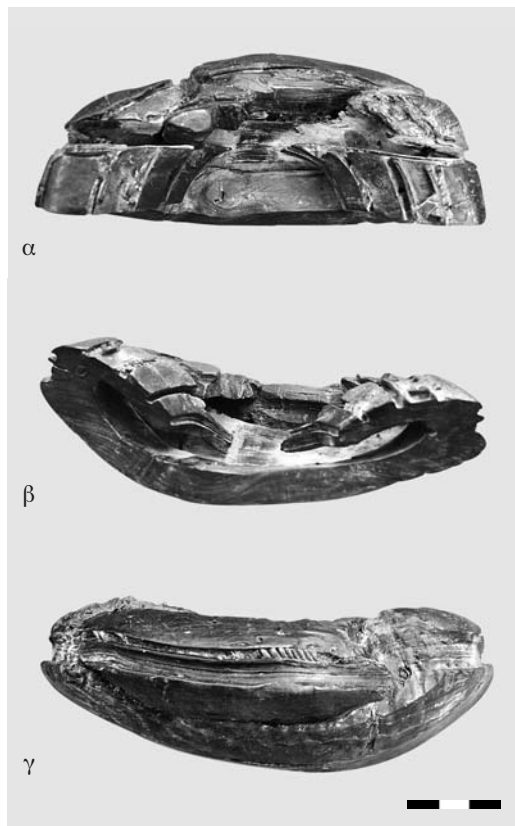
τῆς Μέσης Κωμωδίας, πιθανῶσ ἀπὸ χορηγικὸ ἀναθηματικὸ ἀγαλμάτιο, τὸ ὁποῖο προέρχεται ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ βραχίονα τῆσ πειδὸσχημησ Στοᾶσ, σύμφωνα μὲ τὸ εὐρετήριο τοῦ Μουσεῖου¹⁸¹. Τέλοσ, μῖα ἔμμεση μαρτυρία γιὰ τὴ λατρεία καὶ τοῦ Διονύσου στὸ ἱερὸ τῆσ Ἄρτεμιδοσ Βραυρωνίας ἀποτελεῖ καὶ ἡ ἀναφορὰ σὲ ἀντίγραφα στηλῶν ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη μὲ καταγραφὴ καταλόγων ἀναθημάτων στὸ ἱερὸ τῆσ θεᾶσ στὴ Βραυρώνα ἐνὸσ ἐνδύματοσ μὲ ἀπεικόνιση τοῦ σπένδοντοσ Διονύσου καὶ γυναικειᾶσ μορφῆσ ποῦ οἰνοχοεῖ¹⁸².

Τὸ ξύλινο ἀναθηματικὸ ὁμοίωμα ἐρμαϊκῆσ στήλησ ἀπὸ τὴ Βραυρώνα μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ καὶ ὡσ ἀνάμνηση τῶν προωμότερων ἐρμαϊκῶν στηλῶν ἀπὸ ξύλο, πρὶν ὁ Ἴππαρχοσ στήσει στὴν Ἀττικὴ τῖσ λίθινεσ ὡσ ὁδοδείκτησ γιὰ τὴ δῆλωση τῆσ ἀπόστασῆσ κάθε δήμου ἀπὸ τὴν Ἀγορὰ τῆσ Ἀθήνασ¹⁸³.

B. ΑΓΓΕΙΑ

4. (Ξ44α-γ). Ἄωτο ἀγγεῖο μὲ κυρτὸ πυθμένα, πιθανῶσ ἐξάλειπτρο. Εἰκ. 23α-γ, 24α-β, 25.
α) Ὑψ. 0.07 μ., πλάτ. 0.205 μ., πάχ. 0.012-0.016 μ.
β) Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.054 μ., σωζ. μῆκ. 0.15 μ.
γ) Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.038 μ., σωζ. μῆκ. 0.08 μ., σωζ. πλάτ. 0.042 μ.

Σώζονται τρεῖα μεγάλα ἀλλὰ μὴ συγκολλώμενα τμήματα ἀπὸ τὸ ἴδιο ἀγγεῖο, μελανοῦ χρώματοσ. Τὸ τμήμα α εἶναι συγκολλημένο ἀπὸ τέσσερα τεμάχια καὶ τὸ β ἀπὸ δύο. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου, χωρὶσ ἰδιαίτερη βάση, εἶναι κυρτή. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια παρουσιάζει ἔντονη κλίση πρὸσ τὸν πυθμένα καὶ τὸ χεῖλοσ σχηματίζει στὸ κέντρο κυκλικὸ ἄνοιγμα. Τὸ ἄκρο τοῦ χεῖλοσ ἀπέχει ἀπὸ τὸν πυθμένα πολὺ λίγο. Ἡ διαμόρφωση αὐτὴ καὶ τὸ πάχοσ τοῦ ξύλου περιορίζουν ἀρκετὰ τὴν ἐσωτερικὴ εὐρυχωρία τοῦ δοχείου. Τὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματοσ περιθεῖ λεπτὴ ζώνη ἐμπλουτισμένη μὲ ἐγχάρακτα λοξὰ γραμμῖδια, τὰ ὁποῖα δημιουργοῦν τὴν

Εἰκ. 23. Ἄωτο ἀγγεῖο (Ξ44α). α. Ἄνω ἐπιφάνεια. β. Ὅψη στὴν περιοχὴ ἀποκοπῆσ. γ. Ἐξωτερικὴ ὄψη τοῦ σώματοσ.

181. Αριθ. εὐρ. Μουσεῖου Βραυρώνασ 1286. Vierneisel, Scholl 2002, 40 μὲ σημ. 232 εἰκ. 28.

182. *IG II²* 1514, στ. 30-32. 1515, στ. 22-24. 1516, στ. 10-11. Linders 1972, 13 μὲ σημ. 54, 55. Ἀντωνίου

1990, 215 μὲ σημ. 5. Vierneisel, Scholl 2002, 39 μὲ σημ. 223.

183. Simon 1998, 262, 264.

Εἰκ. 24. Ἄωτο ἄγγεῖο (Ξ44β). α. Βάση. β. Ἐξωτερικὴ ὄψη. Εἰκ. 25. Ἄωτο ἄγγεῖο (Ξ44γ). Ἄνω ἐπιφάνεια.

ἐντύπωση ἔνθετων ὀρθογωνίων σὲ πυκνὴ διάταξη. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια κοσμεῖται μὲ ὁμόκεντρος ἄνισου πλάτους ἀυλακώσεις, πλατιῆς ταινίες καὶ λεπτὲς ζώνες, οἱ ὁποῖες ἔμπεριέχουν τὸ ἴδιο μοτίβο τῶν λοξῶν ἢ καὶ κάθετων γραμμιδίων, καθὼς καὶ ρομβοειδὲς στοιχεῖο.

5. (Ξ8). Κυλινδρική πυξίδα μὲ μικρὰ ποδαράκια. Εἰκ. 26.

ῥΥψ. 0.121 μ., πᾶχ. στὴ βάση 0.012 μ. καὶ στὸ σῶμα 0.003 μ.

ῥΕνυδρο ξύλο.

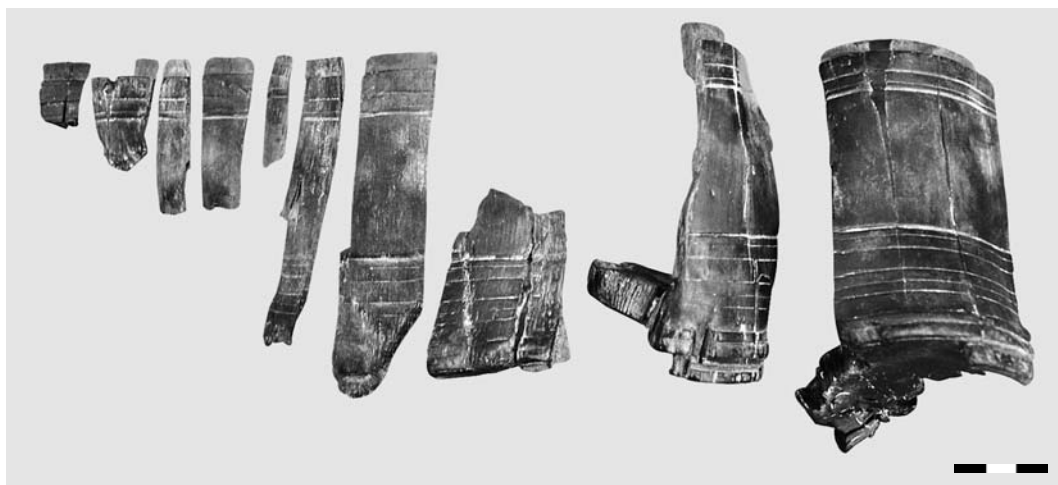
Σώζονται ἔνδεκα συνανήκοντα τεμάχια ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ τὴ βάση πυξίδας, μελανοῦ χρώματος.

Στὸ ἀνώτερο ἄκρο τοῦ σώματος σχηματίζεται ὑποδοχὴ γιὰ τὸ κάλυμμα καὶ τὸ κατώτερο τμήμα περιθέουν δύο πλαστικοὶ δακτύλιοι. Τὸ σῶμα διακοσμεῖται στὸ ἄνω καὶ στὸ κάτω τμήμα του μὲ συστήματα ὀριζόντιων ἐγχαράξεων, μεταξὺ τῶν ὁποίων δημιουργοῦνται πλατιῆς ζώνες ἐν εἴδει ραβδώσεων. Σὲ δύο ἐγχαράξεις διασώζεται ἐρυθρὰ χρωστικὴ ὕλη.

6. (Ξ10). Κυλινδρική πυξίδα. Εἰκ. 27α-β.

ῥΥψ. 0.044 μ., διάμ. βάσης 0.078 μ., διάμ. χεῖλους 0.07 μ., πᾶχ. βάσης 0.01 μ., πᾶχ. στὸ σῶμα 0.005 μ.

ῥΑνυδρο ξύλο.

Εἰκ. 26. Τεμάχια τριποδικῆς πυξίδας (Ξ8).

Τὰ τρία μεγαλύτερα τεμάχια εἶναι συγκολλημένα ἀπὸ ἄρκετὰ κομμάτια. Συμφυῆ μὲ τὴ βάση εἶναι τὰ χαμηλὰ ὀρθογώνια στηρίγματα κατὰ διαστήματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα σώζονται τὰ δύο.

Εἶναι ἔλλιπης σὲ μεγάλο τμήμα τῆς βάσης καὶ τοῦ σώματος, μελανοῦ χρώματος. Τὴ βάση περιθέει πλαστικὸς δακτύλιος. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια εἶναι ἐπίπεδη. Στὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ σώματος

Εικ. 27α-β. Κυλινδρική πυξίδα (Ξ10) και τὸ ἐσωτερικὸ της.

σχηματίζεται ὑποδοχὴ γιὰ τὴν προσαρμογὴ τοῦ καλύμματος. Δύο ἐγχάρακτες ὀριζόντιες γραμμὲς κοσμοῦν τὸ κάτω τμήμα τοῦ σώματος.

Βρέθηκε στὴν ἱερὴ πηγή.

Βιβλιογραφία: Ὁρλάνδος 1961, 32 εἰκ. 26. Daux 1962, 679 εἰκ. 9. Sparkes, Talcott 1970, 177 σημ. 34. Roberts 1978, 3 σημ. 16. Pinelli, Wasowicz 1986, 130 σημ. 6.

7. (Ξ6). Κυλινδρική πυξίδα με κάλυμμα. Εἰκ. 28α-β. Ὑψ. 0.05 μ., διάμ. βάσης 0.11 μ., διάμ. χεῖλους 0.093 μ., πάχ. 0.002 μ. (στὸ χεῖλος) ἕως 0.01 μ. (στὴν βάση). Διάμ. καλύμματος 0.082 μ., σωζ. ὕψ. 0.012 μ.

Εἰκ. 28α-β. Κυλινδρική πυξίδα (Ξ6). β. Κάτω ἐπιφάνεια τοῦ καλύμματος.

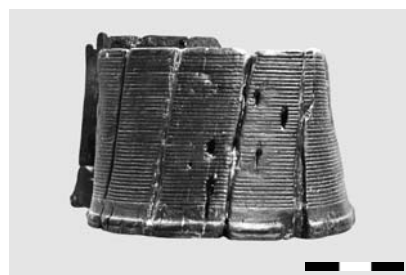
Ἐνυδρο ξύλο.

Εἶναι συγκολλημένη, ἑλλιπὴς σὲ τμήμα τοῦ σώματος, τῆς βάσης καὶ τοῦ καλύμματος, μελανοῦ χρώματος. Ἡ βάση εἶναι δακτυλιοειδής, ποικιλιμένη κάτω με στενὴ ἀυλάκωση καὶ ἄνω με λεπτὸ πλαστικὸ δακτύλιο, καὶ με ἐπίπεδη τὴν κάτω ἐπιφάνεια. Στὸ ἀνώτερο μέρος τοῦ σώματος σχηματίζεται ὑποδοχὴ γιὰ τὴν προσαρμογὴ τοῦ καλύμματος. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ καλύμματος εἶναι ἐπίπεδη καὶ ἀκόσμητη καὶ στὴν

κάτω σχηματίζεται κάθετη προεξοχὴ γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ στὴν πυξίδα.

8. (Ξ7). Κυλινδρική πυξίδα. Εἰκ. 29. Ὑψ. 0.059 μ., διάμ. βάσης, ἡ ὁποία ἔχει κάπως ἑλλιπτικὸ σχῆμα, 0.085-0.093 μ., πάχ. στὴν βάση 0.0085 μ., πάχ. στὸ σῶμα 0.006 μ. Ἐνυδρο ξύλο.

Εἶναι συγκολλημένη ἀπὸ πολλὰ κομμάτια καὶ ἑλλιπὴς κατὰ τόπους, μελανοῦ χρώματος. Τὸ σῶμα παρουσιάζει παραμορφώσεις. Ἡ βάση εἶναι δακτυλιοειδής με ἐπίπεδη τὴν κάτω ἐπιφάνεια. Στὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ σώματος δημι-

Εἰκ. 29. Κυλινδρική πυξίδα (Ξ7).

ουργεῖται ὑποδοχὴ γιὰ τὴν προσαρμογὴ τοῦ καλύμματος. Ὅλο το σῶμα, με ἐξαιρέση μίαι λειασμένη ταινία πάνω ἀπὸ τὴν βάση, κοσμεῖται με πολλὴ λεπτοῦς καὶ πυκνοῦς ὀριζόντιους πλαστικούς δακτύλιους.

9. (Ξ9α). Κυλινδρική πυξίδα. Εἰκ. 30. Ὑψ. 0.053 μ., πάχ. στὸ σῶμα 0.004 μ. Σῶζονται ἕξι τεμάχια, τὰ τρία ἀπὸ αὐτὰ συγκολλημένα ἀπὸ περισσότερα κομμάτια, ἀπὸ

Εἰκ. 30. Τεμάχια κυλινδρικής πυξίδας (Ξ9α).

μικρὴ πυξίδα, κατεργασμένη ἐπιμελέστερα ἐξωτερικά, μελανοῦ χρώματος. Λεπτοὶ πλαστικοὶ δακτύλιοι περιθέουν τὸ ἄνω καὶ τὸ κάτω τμήμα τοῦ σώματος. Δύο σειρὲς ἀπὸ ἐγχάρακτα ἐνάλληλα ἡμικύκλια – στὴν κάτω σειρὰ τὰ ἡμικύκλια εἶναι ἀνάστροφα – ἐξαρτώμενα ἀπὸ τοὺς δακτύλιους, ποικίλλουν τὸ μεσαῖο διάστημα.

10. (Ξ9β). Τμήμα ἀπὸ τὸ σῶμα μικρῆς κυλινδρικής πυξίδας. Εἰκ. 31.

ῥΨ. 0.04 μ., πάχ. 0.005 μ.

Εἶναι συγκολλημένο ἀπὸ δύο κομμάτια, κατεργασμένο ἐπιμελέστερα ἐξωτερικά, μελανοῦ χρώματος. Διακοσμεῖται μὲ ἀυλακώσεις καὶ πλαστικοὺς δακτύλιους.

11. (Ὅμάδα Ξ8). Τμήμα ἀπὸ τὴ βάση κυλινδρικής πυξίδας. Εἰκ. 32.

Πάχ. 0.008 μ.

Εἶναι συγκολλημένο, μελανοῦ χρώματος. Σώζονται πλαστικοὶ δακτύλιοι. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια εἶναι ἐπίπεδη.

12. (χ.ἄ). Τεμάχια ἀπὸ κυλινδρικές πυξίδες.

Σαράντα ἓνα μικρὰ τεμάχια ἀπὸ τὸ σῶμα κυλινδρικών πυξίδων, μελανοῦ χρώματος. Σὲ κάποια σῶζεται στὸ ἄνω μέρος ὑποδοχὴ γιὰ τὸ κάλυμμα. Πλαστικοὶ δακτύλιοι κοσμοῦν τὸ κατώτερο τμήμα τοῦ σώματος.

13. (Ξ43). Τμήμα ἀπὸ τὸ σῶμα κυλινδρικής πυξίδας. Εἰκ. 33.

Μέγ. σωζ. ῥψ. 0.037 μ., πάχ. στὴ βάση 0.006 μ., στὸ σῶμα 0.0045 μ.

Εἶναι συγκολλημένο ἀπὸ πέντε κομμάτια, μελανοῦ χρώματος. Δύο ἀβαθεῖς ἀυλακώσεις περιθέουν τὸ κάτω μέρος. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια εἶναι ἐπίπεδη.

14. (Ξ45). Τμήμα βάσης. Εἰκ. 34.

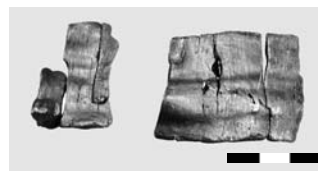
ῥΨ. 0.014 μ., διάμ. 0.10 μ.

Εἰκ. 31. Τεμάχιο κυλινδρικής πυξίδας (Ξ9β).

Εἰκ. 32. Τμήμα ἀπὸ τὴ βάση πυξίδας (Ὅμάδα Ξ8).

Εἰκ. 33. Τμήμα ἀπὸ τὸ σῶμα πυξίδας (Ξ43).

Εἰκ. 34. Τμήμα βάσης πυξίδας (Ξ45).

Εἶναι συγκολλημένο, σὲ κακὴ κατάσταση διατήρησης, μελανοῦ χρώματος. Ἡ βάση, πιθανῶς ἀπὸ κυλινδρική πυξίδα, σχηματίζει κοῖλο κυμάτιο μὲ ἓναν πολὺ λεπτὸ πλαστικὸ δακτύλιο στὸ ἄνω μέρος. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια εἶναι ἐπίπεδη.

15. (Ξ46). Τμήμα βάσης. Εἰκ. 35.

Ύψ. 0.008 μ., διάμ. 0.067 μ.

Εἶναι συγκολλημένο, σὲ κακὴ κατάσταση διατήρησης, μελανοῦ χρώματος. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια εἶναι ἐπίπεδη. Πιθανῶς προέρχεται ἀπὸ κυλινδρική πυξίδα.

16. (χ.ά.). Τεμάχια ἀπὸ βάσεις καὶ καλύμματα κυλινδρικών πυξίδων. Εἰκ. 36.

Σαράντα ἑπτὰ μικρὰ τεμάχια, μελανοῦ χρώματος. Σὲ τρία τεμάχια ἀπὸ καλύμματα πυξίδων σχηματίζεται περιχέλιωμα γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ στὸ σῶμα.

17. (χ.ά.). Μικκύλη κυλινδρική πυξίδα. Εἰκ. 37.

Σωζ. ὕψ. 0.025 μ.

Σώζονται δύο συνανήκοντα τεμάχια, τὸ μικρότερο ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι στρεβλωμένο, μελανοῦ χρώματος. Στὸ ἄνω μέρος σχηματίζεται ὑποδοχὴ γιὰ τὸ κάλυμμα.

18. (Ξ24). Τμήμα ἀπὸ τὸ σῶμα πυξίδας. Εἰκ. 38.

Σωζ. ὕψ. 0.042 μ., πάχ. 0.003 μ. (ἄνω) ἕως 0.0085 μ. (κάτω).

Ἄνυδρο ξύλο.

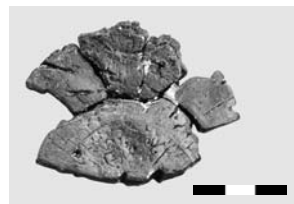
Εἶναι συγκολλημένο ἀπὸ δύο κομμάτια καὶ πολὺ στρεβλωμένο, χρώματος καστανομέλανου ἕως μελανοῦ. Στὸ ἄνω μέρος σχηματίζεται ὑποδοχὴ γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ καλύμματος. Περὶ τὸ μέσον τοῦ σώματος ἀβαθῆς ὀριζόντια ἀλάκωση διασώζει κατάλοιπα ἐρυθρᾶς χρωστικῆς ὕλης. Πάνω ἀπὸ αὐτὴν τρεῖς ὀριζόντιες ταινίες διακοσμοῦνται μὲ λοξὰ ἐγχάρακτα γραμμίδια σὲ πυκνὴ διάταξη.

19. (Ξ16). Μικκύλη πυξίδα. Εἰκ. 39.

Ύψ. 0.033 μ., διάμ. βάσης 0.03-0.041 μ., πάχ. στὸ σῶμα 0.002 μ.

Ἄνυδρο ξύλο.

Εἶναι ἀποκρουσμένη στὸ ἀνώτερο ἄκρο καὶ ἑλλιπῆς σὲ τμήμα τῆς κάτω ἐπιφάνειας, ἐλαφρὰ στρεβλωμένη, πολὺ μέτριας διατήρησης, χρώματος καστανόφαιου. Ἡ βάση εἶναι δακτυλιοειδῆς, ἑλλειπτικοῦ σχήματος, μὲ ἐπίπεδη τὴν κάτω ἐπιφάνεια. Στὸ ἄνω ἄκρο τοῦ σώματος δημι-

Εἰκ. 35. Τμήμα βάσης πυξίδας (Ξ46).

Εἰκ. 36. Τεμάχιο ἀπὸ βάση κυλινδρικήσ πυξίδας (χ.ά.).

Εἰκ. 37. Μικκύλη κυλινδρική πυξίδα (χ.ά.).

Εἰκ. 38. Τμήμα ἀπὸ τὸ σῶμα πυξίδας (Ξ24).

Εἰκ. 39. Μικκύλη πυξίδα (Ξ16).

ουργεῖται ὑποδοχὴ γιὰ τὸ κάλυμμα. Τὸ σῶμα περιθέουν ὀριζόντιες ἐγχάραξεις ποὺ δημιουργοῦν ταινίες ἄνισου πλάτους.

20. (Ξ30). Μικκύλη πυξίδα. Εἰκ. 40α-γ.

Ύψ. 0.023 μ., διάμ. βάσης 0.02-0.033 μ., πάχ. στή βάση 0.007 μ., στὸ σῶμα 0.002 μ.

Ἄνυδρο ξύλο.

Εἶναι συγκολλημένη, ἔλλιπής σὲ τμήμα τοῦ σώματος, ἐλαφρὰ στρεβλωμένη, χρώματος καστανόφαιου. Ἡ βάση εἶναι δακτυλιοειδής, ἔλλειπτικοῦ σχήματος, μὲ ἐπίπεδη τὴν κάτω ἐπιφάνεια. Τὸ σῶμα περιθέουν ὀριζόντιες ἐγγαράξεις ποὺ δημιουργοῦν ἐναλλάξ πολὺ λεπτὲς καὶ πλατιὲς ταινίες. Σὲ δύο ἀπὸ τὶς πλατιὲς ταινίες διατηρεῖται μελανὸ χροῶμα.

Εἰκ. 40α-γ. Μικκύλη πυξίδα (Ξ30). γ. Κάτω ἐπιφάνεια.

21. (Ξ18). Μικκύλη πυξίδα. Εἰκ. 41.

Ύψ. 0.034 μ., διάμ. βάσης 0.034-0.047 μ.

Ἄνυδρο ξύλο.

Σῶζονται δύο συνανήκοντα τμήματα, τὸ μεγαλύτερο ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι συγκολλημένο ἀπὸ ἀρκετὰ κομμάτια, ἐλαφρὰ στρεβλωμένα, μέτριας διατήρησης, καστανόφαιου χρώματος. Ἡ βάση εἶναι δακτυλιοειδής, ἔλλειπτικοῦ σχήματος, μὲ ἐπίπεδη τὴν κάτω ἐπιφάνεια. Στὸ ἄνω ἄκρο τοῦ σώματος σχηματίζεται ὑποδοχὴ γιὰ τὸ κάλυμμα.

Εἰκ. 41. Μικκύλη πυξίδα (Ξ18).

22. (Ξ21). Τμήμα μικκύλης πυξίδας. Εἰκ. 42α-β.

Σωξ. ὕψ. 0.02 μ., μέγ. διάμ. 0.048 μ.

Ἄνυδρο ξύλο.

Εἶναι συγκολλημένη ἀπὸ δύο κομμάτια, ἔλλιπής σὲ τμήμα τῆς βάσης καὶ ὡς πρὸς τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ σώματος, καστανοῦ χρώματος. Ἡ βάση εἶναι ἔλλειψοειδής καὶ δακτυλιοειδής, μὲ βαθιὰ κοιλότητα στὴν κάτω ἐπιφάνεια.

Εἰκ. 42α-β. Τμήμα μικκύλης πυξίδας (Ξ21). β. Τὸ ἐσωτερικὸ της.

23. (Ξ3). Πυξίδα μὲ ὠσειδῆς σῶμα. Εἰκ. 43.

Ύψ. 0.095 μ., διάμ. βάσης 0.046 μ., ἐσωτερικὴ διάμ. χεῖλους 0.052 μ., πάχ. (στὸ χεῖλος) 0.0015 μ. ἕως (στὸ σῶμα) 0.005 μ.

Ἐνυδρο ξύλο.

Εἶναι συγκολλημένη, ἔλλιπής κατὰ τόπους στὴν βάση καὶ στὸ σῶμα καὶ μὲ βαθιὰς ρωγμές, σὲ μέτρια κατάσταση διατήρησης, μελανοῦ χρώματος. Τὸ ἄνω τμήμα τοῦ σώματος ἔχει ἀποκτήσει ἔλλειπτικὴ διατομὴ ἀπὸ παραμόρφωση. Ἡ βάση εἶναι κωνικὴ μὲ ἐπίπεδη τὴν κάτω ἐπιφάνεια, τὸ σῶμα ὠσειδῆς, τὸ χεῖλος, στὸ ὁποῖο ἀπολήγει ἡ καμπύλη τοῦ σώματος, πολὺ λεπτὸ, δακτυλιωτό. Τὸ σῶμα διακοσμεῖται μὲ συστήματα ὀριζόντιων ἐγγάρακτων γραμμῶν ποὺ

Εἰκ. 43. Πυξίδα μὲ ὠσειδῆς σῶμα (Ξ3).

δημιουργοῦν ἐναλλασσόμενες στενὲς καὶ πλατιὲς ζώνες. Δύο ταινίες, μία στὸ κατώτερο τμήμα τοῦ σώματος καὶ μία ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος, πληροῦνται μὲ διαγραμμισμένα τρίγωνα.

24. (Ξ49). Δισκοειδὲς κάλυμμα κυλινδρικής πυξίδας. Εἰκ. 44α-β.

Διάμ. 0.093 μ., πάχ. 0.005-0.01 μ.

Εἶναι συγκολλημένο, ἔλλιπες κατὰ τόπους, μελανοῦ χρώματος. Ἡ ἐπάνω ἐπιφάνεια κοσμεῖται ἀπὸ τὸ κέντρο πρὸς τὴν περιφέρεια μὲ δύο ὁμόκεντρους δακτύλιους, μία λοξότιμη καὶ μία ἀπλή ταινία καὶ ἀπολήγει σὲ στρογγυλεμένο χεῖλος, σαφῶς διακρινόμενο καὶ στὴν κάτω ἐπίπεδη ἐπιφάνεια, ὅπου προεξέχει γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ προσαρμογὴ στὴν ὑποδοχὴ στὸ σῶμα τῆς πυξίδας.

25. (Ξ50α). Τμήμα ἀπὸ δισκοειδὲς κάλυμμα κυλινδρικής πυξίδας. Εἰκ. 45.

Μέγ. σωζ. μῆκ. 0.07 μ., σωζ. πλάτ. 0.048 μ., πάχ. 0.002 μ. (στὴν περιφέρεια) ἕως 0.009 μ. (στὸ κέντρο).

Ἔχει μελανὸ χρώμα. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια κοσμεῖται μὲ ὁμόκεντρους πλαστικούς δακτύλιους καὶ κυρτὴ ταινία. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια εἶναι ἐπίπεδη.

26. (Ξ50β). Τμήμα ἀπὸ δισκοειδὲς κάλυμμα κυλινδρικής πυξίδας. Εἰκ. 45.

Μέγ. σωζ. μῆκ. 0.05 μ., σωζ. πλάτ. 0.037 μ., πάχ. 0.003 μ. (στὴν περιφέρεια) ἕως 0.008 μ. (στὸ κέντρο).

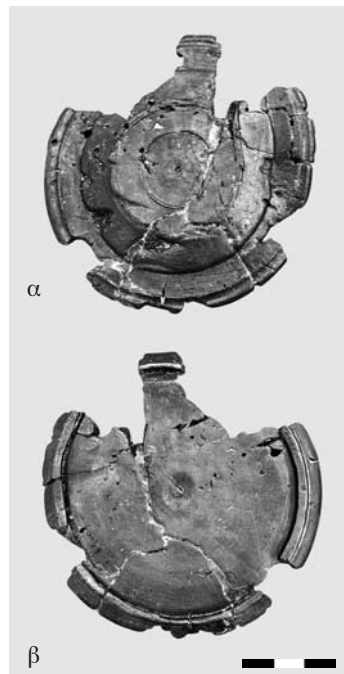
Εἶναι συγκολλημένο ἀπὸ δύο κομμάτια, μελανοῦ χρώματος. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια κοσμεῖται μὲ ὁμόκεντρους πλαστικούς δακτύλιους καὶ κυρτὴ ταινία, ἡ κάτω εἶναι ἐπίπεδη.

27. (Ξ50γ). Τμήμα ἀπὸ δισκοειδὲς κάλυμμα κυλινδρικής πυξίδας. Εἰκ. 45.

Μέγ. σωζ. μῆκ. 0.06 μ., σωζ. πλάτ. 0.034 μ., πάχ. 0.003 μ. (στὴν περιφέρεια) ἕως 0.009 μ. (στὸ κέντρο).

Εἶναι συγκολλημένο ἀπὸ δύο κομμάτια, μελανοῦ χρώματος. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια κοσμεῖται μὲ ὁμόκεντρους πλαστικούς δακτύλιους καὶ κυρτὴ ταινία, ἡ κάτω εἶναι ἐπίπεδη.

28. (Ξ50δ). Τμήμα ἀπὸ δισκοειδὲς κάλυμμα κυλινδρικής πυξίδας. Εἰκ. 45.

Εἰκ. 44α-β. Δισκοειδὲς κάλυμμα κυλινδρικής πυξίδας (Ξ49). β. Ἡ κάτω ἐπιφάνειά του.

Εἰκ. 45. Τμήματα ἀπὸ δισκοειδῆ καλύμματα πυξίδων (Ξ50α-στ).

Μέγ. σωζ. μῆκ. 0.052 μ., σωζ. πλάτ. 0.027 μ., πάχ. 0.003 μ. (στὴν περιφέρεια) ἕως 0.007 μ. (στὸ κέντρο).

Εἶναι συγκολλημένο ἀπὸ δύο κομμάτια, μελανοῦ χρώματος. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια κοσμεῖται μὲ ὁμόκεντρους πλαστικούς δακτύλιους καὶ κυρτὴ ταινία, ἡ κάτω εἶναι ἐπίπεδη.

29. (Ξ50ε). Τμήμα ἀπὸ δισκοειδὲς κάλυμμα κυλινδρικής πυξίδας. Εἰκ. 45.

Μέγ. σωζ. μῆκ. 0.034 μ., σωζ. πλάτ. 0.035 μ., μέγ. πάχ. 0.011 μ.

Ἔχει μελανὸ χρῶμα. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια κοσμεῖται μὲ ὁμόκεντρος πλαστικούς δακτύλιους καὶ κυρτὴ ταινία, ἡ κάτω εἶναι ἐπίπεδη.

30. (Ξ50στ). Τμήμα ἀπὸ δισκοειδὲς κάλυμμα κυλινδρικής πυξίδας. Εἰκ. 45.

Μέγ. σωζ. μῆκ. 0.017 μ., σωζ. πλάτ. 0.033 μ., μέγ. πάχ. 0.009 μ.

Ἔχει μελανὸ χρῶμα. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια κοσμεῖται μὲ ὁμόκεντρος πλαστικούς δακτύλιους καὶ κυρτὴ ταινία, ἡ κάτω εἶναι ἐπίπεδη.

31. (Ξ51α). Τεμάχια ἀπὸ ἐλαφρὰ θολωτὸ κάλυμμα κυλινδρικής πυξίδας. Εἰκ. 46.

Μέγ. σωζ. μῆκ. 0.049 μ., σωζ. πλάτ. 0.042 μ., πάχ. 0.003 μ. (πρὸς τὸ κέντρο) ἕως 0.0065 μ. (στὴν περιφέρεια).

Δύο συνανήκοντα τεμάχια, τὸ ἓνα συγκολλημένο ἀπὸ δύο κομμάτια, μελανοῦ χρώματος. Ἡ ἄνω, κυρτὴ, ἐπιφάνεια κοσμεῖται μὲ ὁμόκεντρος πλαστικούς δακτύλιους. Τὸ ἄκρο τῆς περιφέρειας σχηματίζει προεξοχὴ πρὸς τὰ κάτω γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ στὴν ὑποδοχὴ στὸ σῶμα τῆς πυξίδας. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια εἶναι ἐλαφρὰ κοίλη.

Στὸ κάλυμμα αὐτό, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὰ θραύσματα ἀπὸ καλύμματα πυξίδων τῆς Ὁμάδας Ξ50, ἡ πάχυνση τοῦ ξύλου γίνεται πρὸς τὴν περιφέρεια καὶ ὄχι πρὸς τὸ κέντρο.

32. (Ξ51β1). Τμήμα ἀπὸ δισκοειδὲς κάλυμμα κυλινδρικής πυξίδας. Εἰκ. 47α-β.

Μέγ. σωζ. μῆκ. 0.056 μ., πλάτ. 0.029 μ., πάχ. 0.004 μ. (στὴν περιφέρεια) ἕως 0.009 μ. (στὸ κέντρο).

Εἶναι συγκολλημένο ἀπὸ δύο κομμάτια, μελανοῦ χρώματος. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια κοσμεῖται μὲ ὁμόκεντρος πλαστικούς δακτύλιους, ἡ κάτω εἶναι ἐπίπεδη.

(Ξ51β2). Σώζονται ἀκόμα δεκατρία πολὺ μικρὰ τεμάχια ἀπὸ κάλυμμα ἢ καλύμματα κυλινδρικής πυξίδας μὲ τὴν ἴδια διακόσμηση ὅπως τὸ τμήμα Ξ51β1. Ἔνα ἀπὸ τὰ τεμάχια αὐτὰ ἀπεικονίζεται στὴν εἰκ. 47β.

33. (Ξ51γ). Τμήμα ἀπὸ κάλυμμα κυλινδρικής πυξίδας.

Εἶναι συγκολλημένο ἀπὸ πέντε κομμάτια, μελανοῦ χρώματος, καὶ προέρχεται ἀπὸ τὴν περιφέρεια τοῦ καλύμματος.

Εἰκ. 46. Τεμάχια ἀπὸ ἐλαφρὰ θολωτὸ κάλυμμα πυξίδας (Ξ51α).

Εἰκ. 47α-β. Τμήματα ἀπὸ δισκοειδῆ καλύμματα πυξίδων (Ξ51β1, Ξ51β2).

Εἰκ. 48. Τμήμα ἀπὸ κάλυμμα μικκύλης πυξίδας (χ.ά.).

Εἰκ. 49. Δισκοειδὲς κάλυμμα πυξίδας (Ξ48).

34. (χ.ά.). Τμήμα ἀπὸ θολωτὸ κάλυμμα μικκύλης κυλινδρικής πυξίδας. Εἰκ. 48.

Διάμ. 0.035 μ.

Εἶναι συγκολλημένο ἀπὸ δύο κομμάτια καὶ ἑλλίπες, μελανοῦ χρώματος. Σώζονται, ἀπὸ τὸ κέντρο πρὸς τὴν περιφέρεια, πλαστικὸς δακτύλιος καὶ δύο ταινίες, μία πλατιὰ καὶ ἔντονα κυρτὴ καὶ μία λεπτότερη.

35. (Ξ48). Δισκοειδὲς κάλυμμα κυλινδρικής πυξίδας. Εἰκ. 49.

Ύψ. 0.01 μ., διάμ. 0.086 μ., πάχ. 0.005 μ.

Είναι συγκολλημένο, έλλιπές κατά τόπους, μελανού χρώματος. Η άνω έπιφάνεια είναι επίπεδη και ακόσμητη. Στην κάτω έπιφάνεια και πλησίον του χείλους σχηματίζεται κάθετη προεξοχή για την προσαρμογή στην ύποδοχη στο σώμα της πυξίδας.

36. (Ξ47). Κάλυμμα κυλινδρικής πυξίδας. Εικ. 50α-β.
Ύψ. 0.013 μ., μέγ. πλάτ. 0.056 μ., πάχ. 0.005 μ.

Σώζεται έλλιπώς και έχει μελανό χρώμα. Η άνω έπιφάνεια είναι επίπεδη και ακόσμητη. Το χείλος σχηματίζει προεξοχή προς τα κάτω για την έφαρμογή στο σώμα της πυξίδας.

37. (χ.ά.). Τμήματα από καλύμματα πυξίδων. Εικ. 51.

Σώζονται σαράντα έπτά μικρά τεμάχια, μελανού χρώματος, από βάσεις και καλύμματα κυλινδρικών πυξίδων. Τρία τεμάχια από καλύμματα έχουν επίπεδη την άνω έπιφάνεια και το χείλος σχηματίζει προεξοχή προς τα κάτω για την έφαρμογή στο σώμα της πυξίδας.

38. (Ξ29). Τμήμα από κάλυμμα μικκύλης κυλινδρικής πυξίδας. Εικ. 52.

Σωζ. ύψ. 0.013 μ., διάμ. 0.0425 μ.

Άνυδρο ξύλο.

Σώζεται έλλιπώς και έχει τεφροκάστανο χρώμα. Το κάθετο περιχείλωμα για την προσαρμογή στο σώμα της πυξίδας διακοσμείται άνω με πλαστικό δακτύλιο και κάτω με ταινία μελανού χρώματος. Έλαφρά υπερύψωση στο κέντρο της άνω έπιφάνειας, ή όποια περιβάλλεται από λεπτό πλαστικό δακτύλιο, πιθανώς ύποδηλώνει τη γένεση κομβίου.

39. (Ξ19). Κάλυμμα μικκύλης κυλινδρικής πυξίδας. Εικ. 52.

Σωζ. ύψ. 0.017 μ., διάμ. 0.043 μ.

Άνυδρο ξύλο.

Σώζεται έλλιπώς σε μέτρια κατάσταση διατήρησης και έχει τεφροκάστανο χρώμα. Το περιχείλωμα για την έφαρμογή στο σώμα της πυξίδας είναι ακόσμητο. Στην επάνω έπιφάνεια σώζεται κατάλοιπο κυκλικού έξάρματος, με όπη στο κέντρο, από τη γένεση κομβίου.

40. (Ξ32). Κάλυμμα μικκύλης κυλινδρικής πυξίδας. Εικ. 52.

Σωζ. ύψ. 0.011 μ., διάμ. 0.034 μ.

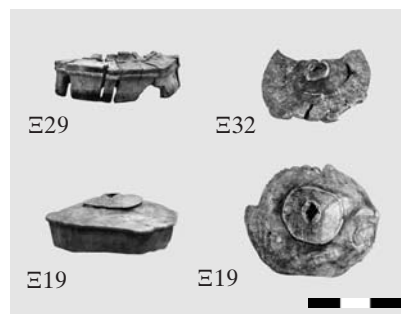
Άνυδρο ξύλο.

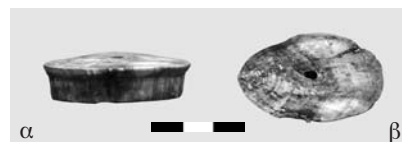
Εικ. 50α-β. Κάλυμμα κυλινδρικής πυξίδας (Ξ47). β. Κάτω έπιφάνεια του καλύμματος.

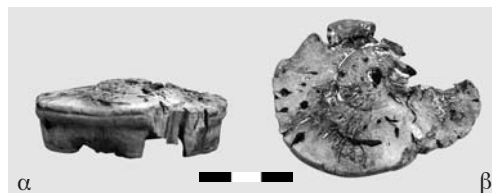
Εικ. 51. Τμήματα από καλύμματα πυξίδων (χ.ά.).

Εικ. 52. Καλύμματα μικκύλων πυξίδων (Ξ29, Ξ32, Ξ19).

Εικ. 53α-β. Κάλυμμα μικκύλης πυξίδας (Ξ20). β. Άνω έπιφάνεια του καλύμματος.

Εικ. 54α-β. Κάλυμμα μικκύλης πυξίδας (Ξ26). β. Άνω έπιφάνεια του καλύμματος.

Σώζεται ἑλλιπῶς σὲ κακὴ κατάσταση διατήρησης καὶ ἔχει καστανομέλανο χρῶμα ἐξωτερικὰ καὶ ξανθοκάστανο ἐσωτερικά. Τὸ περιχειλῶμα γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ στὸ σῶμα τῆς πυξίδας εἶναι ἀκόσμητο. Ἡ ἐπάνω ἐπιφάνεια διογκώνεται σταδιακὰ πρὸς τὸ κέντρο γιὰ τὴ γένεση κομβίου.

41. (Ξ20). Κάλυμμα μικκύλης πυξίδας. Εἰκ. 53α-β.

Ύψ. 0.012 μ., διάμ. 0.03-0.048 μ.

Ἄνυδρο ξύλο.

Εἶναι ἑλλειπτικῆς διατομῆς καὶ ἔχει τεφροκάστανο χρῶμα. Τὸ ἄνω ἄκρο τοῦ περιχειλώματος γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ στὸ σῶμα τῆς πυξίδας περιθέει πλαστικὸς δακτύλιος. Στὸ κέντρο τῆς ἐπάνω ἐπιφάνειας ὑπάρχει διαμπερῆς ὄπη.

42. (Ξ26). Κάλυμμα μικκύλης κυλινδρικής πυξίδας. Εἰκ. 54α-β.

Σωζ. ὕψ. 0.017 μ., διάμ. 0.066 μ.

Ἄνυδρο ξύλο.

Σώζεται ἑλλιπῶς, σὲ κακὴ κατάσταση διατήρησης καὶ ἔχει τεφροκάστανο χρῶμα. Τὸ ἄνω ἄκρο τοῦ περιχειλώματος γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ στὸ σῶμα τῆς πυξίδας περιθέει πλαστικὸς δακτύλιος καὶ τὸ κάτω ἄκρο ἐγχάρακτη γραμμῆ. Στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια κατάλοιπο κυκλικοῦ ἐξάρματος, μὲ ὄπη στὸ κέντρο, ὑποδεικνύει τὴ γένεση κομβίου.

43. (Ξ25). Κάλυμμα μικκύλης κυλινδρικής πυξίδας. Εἰκ. 55.

Ύψ. 0.014 μ., διάμ. 0.045 μ.

Ἄνυδρο ξύλο.

Σώζεται ἑλλιπῶς καὶ ἔχει τεφροκάστανο χρῶμα. Τὸ ἄνω ἄκρο τοῦ περιχειλώματος γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ στὸ σῶμα τῆς πυξίδας περιθέει πλαστικὸς δακτύλιος καὶ τὸ κάτω ἄκρο ἐγχάρακτη γραμμῆ.

44. (Ξ31). Κάλυμμα μικκύλης κυλινδρικής πυξίδας.

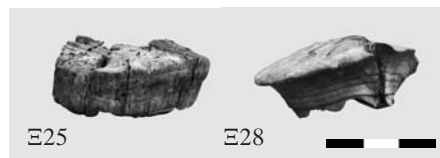
Σωζ. ὕψ. 0.015 μ., διάμ. 0.0255 μ.

Ἄνυδρο ξύλο.

Σώζεται ἑλλιπῶς, σὲ κακὴ κατάσταση διατήρησης καὶ ἔχει μελανὸ χρῶμα. Τὸ περιχειλῶμα γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ στὸ σῶμα τῆς πυξίδας εἶναι ἀκόσμητο. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια διογκώνεται σταδιακὰ πρὸς τὸ κέντρο, ὅπου ὑπάρχει μικρὴ διαμπερῆς ὄπη, καὶ ὑψώνεται γιὰ τὴ δημιουργία κομβίου, τὴ βάση τοῦ ὁποίου περιθέει πλαστικὸς δακτύλιος.

45. (Ξ33). Πῶμα μικκύλης πυξίδας.

Ύψ. 0.08 μ., διάμ. 0.019-0.0225 μ.

Εἰκ. 55. Καλύμματα μικκύλων πυξίδων (Ξ25, Ξ28).

Ἄνυδρο ξύλο.

Εἶναι συμπαγές, ἑλλειπτικῆς διατομῆς, σὲ μέτρια κατάσταση διατήρησης καὶ τεφροκάστανο χρῶματος. Τὸ ἄνω ἄκρο περιθέει πλαστικὸς δακτύλιος. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια εἶναι ἐπίπεδη, ἢ ἄνω ἐλαφρῶς κοίλη.

46. (Ξ28). Τμῆμα ἀπὸ κάλυμμα μικκύλης πυξίδας. Εἰκ. 55.

Σωζ. ὕψ. 0.019 μ., διάμ. 0.045 μ.

Ἄνυδρο ξύλο.

Σώζεται ἑλλιπῶς, σὲ κακὴ κατάσταση διατήρησης. Εἶναι στρεβλωμένο, τεφροκάστανο χρῶματος. Τὸ περιχειλῶμα γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ στὸ σῶμα τῆς πυξίδας περιθέουν ἀνάγλυφες ταινίες.

47. (Ξ42). Τμῆμα ἀπὸ τὴ βαθμιδωτὴ βάση μικροῦ ποτηρίου (:). Εἰκ. 56.

Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.04 μ., διάμ. 0.056 μ.

Σώζεται σχεδὸν κατὰ τὸ ἥμισυ καὶ εἶναι συγκολλημένο ἀπὸ δύο κομμάτια, μελανοῦ χρῶματος. Συμφυῆς μὲ τὴν βάση εἶναι τὸ βραχύτατο πόδι καὶ ἡ γένεση τοῦ σώματος. Ἡ βάση εἶναι κωνικὴ μὲ βαθμιδωτὴ διαμόρφωση καὶ ἐλαφρὰ κοίλη τὴν κάτω ἐπιφάνεια. Στὴν περιφέρεια τῆς βάσης βαθιὲς λοξὲς ἐγχαράξεις σὲ ἀραιὴ διάταξη δημιουργοῦν ἓνα ὀδοντωτὸ διακοσμητικὸ στοιχεῖο.

Εἰκ. 56. Τμῆμα ἀπὸ τὴ βαθμιδωτὴ βάση ἴσως ποτηρίου (Ξ42).

48. (Ξ17). Κάτω τμήμα ληκυθίου. Εικ. 57.

Σωζ. ύψ. 0.039 μ., διάμ. βάσης 0.018 μ.

Άνυδρο ξύλο.

Λείπουν αρκετά κομμάτια και παρουσιάζει παραμορφώσεις. Έχει τεφροκάστανο χρώμα. Σε πλευρά του σώματος διαπιστώνεται ένας ὄζος του κλαδιού που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή του ἀγγείου. Ἡ βάση εἶναι χαμηλή, κωνική, με λεπτό πλαστικό δακτύλιο στο σημείο ἔνωσης με τὸ σῶμα, τὸ ὁποῖο εὐρύνεται ἔντονα πρὸς τὰ ἑπάνω. Μελανὸ χρώμα καλύπτει τὴ βάση, τὸ κάτω τμήμα τοῦ σώματος καὶ δύο ταινίες ψηλότερα, ὀριζόμενες ἀπὸ ὀριζόντιες ἐγκάρσιες γραμμές, οἱ ὁποῖες πλαισιώνουν πλατιά ζώνη στὸ φυσικὸ χρώμα τοῦ ξύλου.

Εικ. 57. Κάτω τμήμα ληκυθίου (Ξ17).

49. (Ξ11). Ἄνω τμήμα ληκυθίου. Εικ. 58.

Σωζ. ύψ. 0.09 μ., διάμ. χείλους 0.033 μ.

Άνυδρο ξύλο.

Λείπουν κομμάτια κατὰ τόπους καὶ παρουσιάζει ἀρκετὲς στρεβλώσεις. Έχει τεφροκάστανο χρώμα. Τὸ σῶμα εἶναι κυλινδρικό, ὁ λαίμδος ψηλός, τὸ στόμιο καλυκόςχημο με ἕναν λεπτὸ πλαστικὸ δακτύλιο στὸ κάτω τμήμα καὶ πρὸς τὰ ἔξω κλίση τοῦ χείλους. Τὸ σῶμα περιθέουν ἐγκάρσιες ὀριζόντιες γραμμές πὸν ὀρίζουν λεπτὲς ταινίες.

Εικ. 58. Ἄνω τμήμα ληκυθίου (Ξ11).

50. (Ξ22). Ληκύθιο. Εικ. 59.

Σωζ. ύψ. 0.09 μ., μέγ. διάμ. 0.04 μ.

Άνυδρο ξύλο.

Εἶναι συγκολλημένο καὶ ἐλλιπὲς ὡς πρὸς τὸ ἄνω τμήμα ἀπὸ τὴ βάση τοῦ λαίμοῦ, τμήμα τοῦ σώματος καὶ τῆς βάσης. Έχει τεφροκάστανο χρώμα. Ἡ βάση εἶναι στενή, δακτυλιοειδής, τὸ σῶμα εὐρύνεται ἔντονα πρὸς τὰ ἄνω καὶ ὁ ὄμος ἔχει καμπύλο περίγραμμα. Ταινία μελανοῦ χρώματος περιθέει τὴ βάση τοῦ λαίμοῦ καὶ τὸ σημείο ἔνωσης τοῦ σώματος με τὴ βάση. Τὸ σῶμα διακοσμείται ἄνω καὶ κάτω με δύο συστήματα ἀπὸ τρεῖς ὀριζόντιες λεπτὲς ταινίες, τὸ καθένα με μελανὸ χρώμα. Οἱ ταινίες ὀρίζονται ἀπὸ ἐγκάρσιες γραμμές.

Βρέθηκε τὸ 1961 στὴν ἱερὴ πηγὴ.

Βιβλιογραφία: Ὀρλάνδος 1961, 32 εἰκ. 27. Daux 1962, 679 εἰκ. 10.

Εικ. 59. Ληκύθιο (Ξ22).

51. (Ξ12). Βάση με ψηλὸ πόδι ἴσως πινακίου ("stemmed plate"). Εικ. 60.

Εικ. 60. Βάση με ψηλὸ πόδι ἴσως πινακίου (Ξ12).

ῥψ. 0.05 μ., διάμ. βάσης 0.035 μ.

Ἄνυδρο ξύλο.

Λείπει μικρὸ κομμάτι ἀπὸ τὴν περιφέρεια τῆς βάσης. Ἔχει τεφροκάστανο χρῶμα. Ἡ βάση εἶναι δυσκοειδῆς μὲ ἐπίπεδη τὴν κάτω ἐπιφάνεια

καὶ τὸ πόδι ψηλὸ μὲ πλαστικὸ δακτύλιο στὸ μέσον τοῦ ὕψους του. Στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια δημιουργεῖται ὑποδοχὴ γιὰ τὴν προσαρμογὴ τοῦ σώματος τοῦ ἀγγείου, τὸ ὁποῖο ἦταν κατασκευασμένο σὲ χωριστὸ τεμάχιο ξύλου.

Ἰδιαίτερα εὐπρόσδεκτο σύνολο ἀποτελοῦν τὰ ξύλινα ἀγγεῖα ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Βραυρωνίας, καθὼς ἡ διατήρηση καὶ ἡ εὗρεση ἀγγείων ἀπὸ αὐτὸ τὸ ὕλικὸ σπανίζουσι κατὰ τὶς ἀνασκαφές στὸν κυρίως ἑλληνικὸ χῶρο¹⁸⁴. Θεωρεῖται ὅτι ὡς πρότυπο γιὰ τὸ σχῆμα κάποιων ἀρχαίων ξύλινων ἀγγείων χρησίμευσαν ἀγγεῖα πήλινα ἢ ἀπὸ ἄλλο ὕλικό, ἀλλὰ καὶ ἀντιστρόφως κάποια ξύλινα ἀγγεῖα ἀπέτελεσαν τὰ πρότυπα γιὰ πήλινα ἢ μεταλλίνα¹⁸⁵. Κάποτε ἀπαντᾷ σὲ πυξίδες καὶ ὁ συνδυασμὸς τῆς χρήσης ξύλου καὶ χαλκοῦ¹⁸⁶.

Ὅπως ἀντλείται ἀπὸ τὶς γραπτὲς πηγές, τὰ ξύλινα ἀγγεῖα εἶχαν εὐρύτατη χρῆση στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα καὶ οἱ ὀνομασίες τους παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία¹⁸⁷. Ἐπὶ παραδειγματι, ἡ πέλλα, ὁ γαυλός, ἡ σκαφίς, τὸ πρόαρον ἦταν ἀγγεῖα εὐρύστομα γιὰ διάφορες χρήσεις, ἀπαραίτητα κυρίως σὲ ἀγρότες καὶ κτηνοτρόφους, ὁ σκύφος, ἡ θηρίκλειος κύλιξ, τὸ κυλικῶδες, ὁ ὄλλιξ, ὁ ταβαίτας, τὸ κισσύβιον, τὸ κυμβίον, ἡ κελέβη ἦταν ἀγγεῖα πόσεως καὶ ἄλλα ἀγγεῖα ἦταν ἡ ἀμφωτις καὶ ὁ προχύτης¹⁸⁸.

Τὰ ξύλινα ἀγγεῖα ἀπὸ τὴ Βραυρῶνα ἐκτὸς ἀπὸ λίγες ἐξαιρέσεις εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον πυξίδες καὶ διάφορα μυροδόχα ἀγγεῖα¹⁸⁹. Συνεπῶς ταιριάζουσι σὲ γυναικεῖες

184. Μὲ ἐξαίρεση τὰ ἀγγεῖα ἀπὸ τὸ Ἱεραῖον τῆς Σάμου (Ohly 1953, 98-105 ἀριθ. 14-17 παρῆνθ. πίν. 30-32. Korcke 1967, 115-126 ἀριθ. 6-19 παρῆνθ. πίν. 58-66. Kyrieleis 1980, 133-136, ἀριθ. 32-35 πίν. 33,2, 37,1-2, 38,1a, 40,2-3) καὶ τρία ἀγγεῖα τῶν πρώμων ἑλληνιστικῶν χρόνων χρῆσιμα σὲ ἀγρότες καὶ κτηνοτρόφους, κατασκευασμένα χωρὶς χρῆση τύρνου, ἀπὸ ἀρχαῖο φρέαρ στὴ Μεγαλόπολη (Φάκλαρης 2006, 298-300 εἰκ. 1-6), γνωστὲς στὴν ἔρευνα εἶναι κυρίως οἱ πυξίδες καὶ ἄλλα ἀγγεῖα ἀπὸ ξύλο ποὺ ἔχουν βρεθεῖ σὲ τάφους στίς χερσονήσους τοῦ Ταμᾶν καὶ τῆς Κριμαίας (στὸ ἀρχαῖο Παντικάπαιον), καθὼς καὶ στὴν Ἐτρουρία καὶ στὴν Πραίνεστον. Rieth 1955, 5-26. Roberts 1978, 3 μὲ σημ. 16. Pinelli, Wasowicz 1986, 129-172, μὲ βιβλιογραφία καὶ γιὰ τὶς πυξίδες στὸ Μουσεῖο τοῦ Ἐρμιτάζ καὶ στὸ Ἱστορικὸ Μουσεῖο τῆς Μόσχας.

185. Φάκλαρης 2006, 297. Ἰδιαίτερα γιὰ πήλινες πυξίδες, τὸ σχῆμα τῶν ὁποίων θυμίζει ἔντονα ξύλινα πρότυπα βλ. Rieth 1940, 620-623 εἰκ. 5-6. Payne 1931, 293 σημ. 7 εἰκ. 130, ὅπου πήλινες πυξίδες τῆς ὕστερης Πρωτοκορινθιακῆς περιόδου παραβάλλονται μὲ ξύλινες ἀπὸ τὸ Παντικάπαιον, τοῦ 5ου-4ου αἰ. π.Χ., καὶ θεωρεῖται πιθανὸν ὅτι ξύλινες πυξίδες τοῦ ἴδιου τύπου παρήγοντο στὴν Κόρινθο στὴν ἀρχαϊκὴ περίοδο. Ἀντί-

θετα πρὸς τὸν H. Payne, ὁ Rieth 1955, 5-6, 25-26 ὑποστηρίζει ὅτι τὰ πρότυπα ξύλινων ἀγγείων τοῦ 6ου-4ου αἰ. π.Χ. ἦταν παλαιότερα πήλινα καὶ σὲ κάποιες περιπτώσεις ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κεραμικὰ δὲν ἀποκλείονται καὶ τὰ μεταλλικὰ πρότυπα. Παράλληλα, δὲν ἀρνεῖται ἐντελῶς ὅτι εὐκαιρικὰ κάποια μορφικὰ στοιχεῖα ξύλινων ἀγγείων υἰοθετήθηκαν ἀπὸ τοὺς κεραμεῖς. Sparkes, Talcott 1970, 173 σημ. 6, 177 σημ. 34. Roberts 1978, 3 μὲ σημ. 17. Μαργακοῦ 1996, 71 ἀριθ. 94-96, διάφορες πυξίδες κορινθιακοῦ ἐργαστηρίου, τὰ πρότυπα τῶν ὁποίων θεωρεῖται ὅτι ἦταν ἀπὸ ξύλο.

186. Θέμελης, Τουράτσουγλου 1997, 83-84 ἀριθ. B101.

187. Φάκλαρης 2006, 296-300, ἰδιαίτερα 297.

188. Αὐτόθι 297. Ἡ πέλλα ἦταν γαλακτοδόχο ἀγγεῖο, ὁ γαυλός καὶ ἡ σκαφίς κάδοι, τὸ πρόαρον κρατήρας, ὁ ὄλλιξ ἀγγεῖο πόσεως, ὁ ταβαίτας ποτήρι περσιτικῆς καταγωγῆς, τὸ κισσύβιον ξύλινο ἀγορτικὸ ποτήρι, τὸ κυμβίον μικρὸ ποτήρι, ἡ κελέβη ποτήρι καὶ ποιμενικὸ ἀγγεῖο γιὰ μέλι, ἡ ἀμφωτις δώτος καδίσκος καὶ ὁ προχύτης λάγηνος, ὕδρια. Βλ. Liddell, Scott 1968, τὰ οἰκεία λήμματα.

189. Στὸ ὕλικὸ ποὺ ἦλθε στὸ φῶς κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῶν ἐτῶν 1961-1963 στὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος

προσφορές¹⁹⁰. Είναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Βραυρώνας προέρχεται καὶ μεγάλος ἀριθμὸς πήλινων πυξίδων μὲ μελανόμορφες καὶ ἐρυθρόμορφες παραστάσεις¹⁹¹.

Γενικά, οἱ πυξίδες χρησίμευαν στὴν ἀρχαιότητα, ὅπως προκύπτει ἀπὸ καταλόγους ἀφιερωμάτων σὲ ἱερά, ἀπὸ κτερίσματα τάφων καὶ ἀπὸ διάφορες ἀπεικονίσεις, ὡς δοχεῖα καλλυντικῶν (ψιμυθίων), ὡς κουτάκια γιὰ κοσμήματα (δακτυλίδια, ἐνώτια, πολύτιμους λίθους), ὡς κουτάκια γιὰ τὴ φύλαξη εἰδῶν γιὰ ραπτική, τὰ ὁποῖα χρησιμοποιοῦσαν οἱ γυναῖκες, ὡς δοχεῖα γιὰ θυμίαμα, ὡς δοχεῖα ἰατρῶν¹⁹². Σὲ ἐπιγραφή μὲ κατάλογο ἀναθημάτων ἀπὸ τὴ Δῆλο ἀναφέρονται νομίσματα ἐμ πυξίδι ξυλίνει¹⁹³. Στὸ ἱερὸ τῆς Βραυρώνας δὲν ἀποκλείεται τουλάχιστον κάποιες ἀπὸ τὶς ξύλινες πυξίδες νὰ εἶχαν χρησιμεύσει γιὰ τὴ φύλαξη πολύτιμων ἀναθημάτων, καθὼς βρέθηκαν μεταξὺ ἄλλων μαζὶ καὶ μὲ χρυσὰ καὶ χάλκινα κοσμήματα, δακτυλίδια, σφραγιδόλιθους καὶ δακτυλιόλιθους ἀπὸ ἡμιπολύτιμους λίθους¹⁹⁴.

Οἱ πυξίδες ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Βραυρώνας εἶναι κατασκευασμένες μὲ κοίλανση συμπαγοῦς τεμαχίου ξύλου. Σὲ πολλὲς ἀπὸ αὐτὲς τὸ σῶμα παρουσιάζει σήμερα σημαντικὲς παραμορφώσεις. Ἰδιαίτερα σὲ κάποιες μικκύλες πυξίδες ποὺ διασώζονται τὴ βάση, ἢ ὁποῖα κατὰ κανόνα ἔχει μεγαλύτερο πάχος ἀπὸ αὐτὸ τοῦ τοιχώματος, διαπιστώνεται ὅτι τὸ σχῆμα τῆς βάσης δὲν εἶναι κυκλικό, ἀλλὰ ἐλλειψοειδές (ἀριθ. 8, εἰκ. 29, μικκύλες πυξίδες ἀριθ. 19-22 εἰκ. 39-42, κάλυμμα ἀριθ. 41 εἰκ. 53, πῶμα ἀριθ. 45). Αὐτὸ ὑποδηλώνει ὅτι τὸ κλαδὶ ποὺ χρησιμοποιήθηκε εἶχε ἐλλειψοειδῆ διατομή, ἢ ὁποῖα καὶ διατηρήθηκε στὸ ἀγγεῖο.

Ὅλες οἱ πυξίδες ἐκτὸς ἀπὸ μία εἶναι κυλινδρικές (κυλιχνίδες). Τὴν ἐξαιρέση ἀποτελεῖ ἡ πυξίδα ἀριθ. 23 (εἰκ. 43), μὲ κωνικὴ βάση καὶ ψηλὸ ὠοειδὲς σῶμα, τὸ ὁποῖο ἐκ πρώτης ὄψεως δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωση ποτηρίου. Ὡστόσο, ξύλινες πυξίδες τοῦ 4ου καὶ τοῦ 4ου-3ου αἰ. π.Χ. μὲ ἀρκετὰ ἀνάλογο σχῆμα καὶ ἐπὶ πλεόν μὲ στενὴ ὁμοιότητα ὡς πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς διακόσμησης (συστήματα ἐγγάρακτων γραμμῶν ποὺ δημιουργοῦν πλαστικούς δακτύλιους, δύο ζῶνες μὲ ἐγγάρακτη διακόσμηση, μία στὸ κατώτερο καὶ μία ἄλλη στὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ σώματος) προέρχονται ἀπὸ νεκροπόλεις στὶς χερσονήσους τοῦ Ταμᾶν

Βραυρωνίας περιλαμβάνονται περισσότερες ἀπὸ 42 πυξίδες (ἀριθ. 5-46), ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἐλάχιστες εἶναι ἀκέραιες ἢ σχεδὸν ἀκέραιες. Ἀπὸ πολλὲς πυξίδες σώζονται μόνον κάποια τεμάχια κυρίως ἀπὸ τὸ σῶμα, σὲ λίγες περιπτώσεις ἀπὸ τὴν βάση. Στὸν συνολικὸ ἀριθμὸ ἔχουν συνυπολογιστεῖ καὶ καλύμματα ἢ τεμάχια ἀπὸ καλύμματα, τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἀποδοθοῦν σὲ συγκεκριμένες πυξίδες. Μυροδόχα εἶναι τρία ἀγγεῖα (ἀριθ. 48-50) καὶ σὲ αὐτὰ θὰ μπορούσε νὰ προστεθεῖ καὶ τὸ ἀποσπασματικὸ σωζόμενο ἄτο ἀγγεῖο ἀριθ. 4, ἐὰν ὄντως εἶναι ἐξάλειπτρο. Τέλος, δύο βάσεις (ἀριθ. 47, 51) ἀνήκουν μᾶλλον σὲ ἀνοικτὰ ἀγγεῖα.

190. Ἰδιαίτερα γιὰ τὶς πυξίδες βλ. Sparkes, Talcott

1970, 173. Κατὰ τὴν Παλαιοκρασσά 1991, 70, τὶς πυξίδες, ὅπως καὶ τὶς λεκανίδες, χρησιμοποιοῦσαν ἀποκλειστικὰ οἱ γυναῖκες.

191. Γιὰ τὶς πολλὲς πήλινες πυξίδες ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Βραυρώνας λόγῳ τῆς ιδιότητος τῆς Ἀρτέμιδος ὡς προστάτιδας τῶν γυναικῶν σὲ κάθε στάδιο τοῦ βίου τους βλ. Roberts 1978, 5.

192. Sparkes, Talcott 1970, 173. Roberts 1978, 2-4. Pinelli, Wasowicz 1986, 129. Andrianou 2009, 112 μὲ σμ. 28.

193. Deonna 1938, 235 σμ. 2, μὲ σχετικὴ βιβλιογραφία.

194. Ὁρλάνδος 1961, 32 εἰκ. 26, 30-32. Daux 1962, 679 εἰκ. 9, 13-15.

καὶ τῆς Κρομαίας (στὸ Kertsch, ἀρχαῖο Παντικάπαιον), καθὼς καὶ στὴν Πραΐνεστον¹⁹⁵. Ἔτσι, ἡ πυξίδα ἀριθ. 23 (εἰκ. 43), ἡ ὁποία δὲν μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ ὑστερότερα ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. π.Χ., δύνатаι νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς μία πρόδρομη μορφή τῶν πυξίδων ἀπὸ τὶς περιοχὲς ποὺ προαναφέρθηκαν ὡς μεμονωμένο παράδειγμα στὸ σύνολο τῶν πυξίδων ἀπὸ τὴ Βραυρώνα, πιθανότατα ἀποτελεῖ εἰσηγμένο προϊόν.

Μεταξὺ τῶν κυλινδρικών πυξίδων ξεχωριστὴ θέση κατέχει ἡ πυξίδα ἀριθ. 8 (εἰκ. 29) λόγω τῆς διακόσμησης ποὺ φέρει, δηλαδή τῶν πυκνῶν καὶ λεπτῶν πλαστικῶν δακτυλίων, οἱ ὁποῖοι δημιουργήθηκαν μὲ τὸν τόρνο καὶ καλύπτουν ὁλόκληρο τὸ σῶμα μὲ ἐξάιρεση μία λεία ταινία πάνω ἀπὸ τὴ βάση. Μία πήλινη μελαμβαφῆς πυξίδα τοῦ ὕστερου 5ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὴν ἀθηναϊκὴ Ἀγορά, θεωρούμενη ὡς ἀσυνήθιστο καὶ μοναδικὸ παράδειγμα, φέρει πυκνὲς ὀριζόντιες ραβδώσεις στὸ σῶμα¹⁹⁶, εἶναι ὅμως ἀρκετὰ βραχύτερη καὶ πλατύτερη ἀπὸ τὸ ξύλινο παράδειγμα τῆς Βραυρώνας.

Ὡς πρὸς τὴ διακόσμηση μὲ τοὺς πυκνοὺς πλαστικοὺς δακτύλιους σχεδὸν σὲ ὅλο τὸ σῶμα τῆς ξύλινης πυξίδας ἀριθ. 8 (εἰκ. 29) ὑπάρχει στενὴ ὁμοιότητα μὲ ξύλινες πυξίδες τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ποὺ προέρχονται ἀπὸ τάφους στὸ ἀρχαῖο Παντικάπαιον, στὴ χερσόνησο τοῦ Ταμᾶν καὶ στὴ Valle Pega στὴ Σπίνα¹⁹⁷. Μὲ μία μεγαλύτερων διαστάσεων πυξίδα ἀπὸ τὸ Παντικάπαιον, ἡ ὁποία ἐμφανίζει καὶ τὴ λεία ταινία στὸ κατώτερο τμήμα, μπορεῖ νὰ διαπιστωθεῖ καὶ ὁμοιότητα στὴ διαμόρφωση τῆς βάσης¹⁹⁸. Στὴν πλειονότητα τῶν παραδειγμάτων οἱ δακτύλιοι εἶναι ἀρκετὰ παχύτεροι καὶ πιδ ὀλιγάριθμοι. Ὡστόσο, σὲ γυναικεῖα ταφή σὲ ξύλινη σαρκοφάγο μὲ πολλὰ ξύλινα ἀγγεῖα καὶ μία ἐρυθρόμορφη πελίκη, χρονολογημένη στα 370-360 π.Χ., στὴ χερσόνησο τοῦ Ταμᾶν, περιλαμβάνονται δύο ξύλινες πυξίδες μὲ τὴ διακόσμηση τῶν πυκνῶν δακτυλίων σὲ ὅλο τὸ σῶμα, στὴ μία ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ δακτύλιοι εἶναι πολὺ λεπτοὶ καὶ πολυάριθμοι¹⁹⁹, ὅπως καὶ στὴν πυξίδα ἀριθ. 8 (εἰκ. 29) ἀπὸ τὴ Βραυρώνα. Ἡ τελευταία, δημιουργία πιθανότατα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., ἀποτελεῖ τὸ πρωιότερο παράδειγμα μεταξὺ τῶν ξύλινων πυξίδων μὲ διακόσμηση αὐτοῦ τοῦ τύπου καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀποτελεῖ εἰσαγωγή στὴν Ἄττική. Τὸ τεμάχιο ἀπὸ βάση πυξίδας ἀριθ. 16 (εἰκ. 36) δείχνει ὁμοιότητα μὲ τὴ διαμόρφωση τῆς βάσης στὴν πυξίδα ἀριθ. 8 (εἰκ. 29), ἀλλὰ δὲν εἶναι βέβαιο ἂν καὶ στὸ σῶμα εἶχε τὴν ἴδια διακόσμηση.

Οἱ ὑπόλοιπες πυξίδες ἀπὸ τὴ Βραυρώνα μποροῦν νὰ ἐνταχθοῦν σὲ διάφορους τύπους μὲ βάση κυρίως τὰ κεραμικὰ παράλληλα. Τὰ τεμάχια ἀριθ. 5 (εἰκ. 26) μὲ τὰ χαμηλὰ ποδαράκια ἢ στηρίγματα – ἀρχικὰ πιθανότατα τέσσερα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα σώζονται μόνον τὰ δύο – ἀνήκουν σὲ πυξίδα τοῦ τύπου Α²⁰⁰, ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸν

195. Pinelli, Wasowicz 1986, 132, 145 ἀριθ. 61, ὅπου καὶ ἄλλα παραδείγματα μὲ βιβλιογραφία.

196. Sparkes, Talcott 1970, 176-177, 328 ἀριθ. 1303 εἰκ. 11 πίν. 43 (425-400 π.Χ.).

197. Pinelli, Wasowicz 1986, 130, 133, 146-147, 149 ἀριθ. 62 καὶ 64, μὲ συγκεντρωμένα τὰ παραδείγματα καὶ βιβλιογραφία.

198. Pinelli, Wasowicz 1986, 133, 146-147 ἀριθ. 62.

199. Rieth 1955, 11 εἰκ. 2c (ἡ πυξίδα μὲ τοὺς πολὺ λεπτοὺς δακτύλιους), h (ἡ πυξίδα μὲ τοὺς παχύτερους δακτύλιους).

200. Γιὰ τὶς πήλινες πυξίδες τοῦ τύπου Α βλ. Sparkes, Talcott 1970, 174-175, πρβ. ἰδιαίτ. 326 ἀριθ. 1286 πίν. 43 εἰκ. 11 (γύρω στὸ 525 π.Χ.).

ὔστερο 6ο ἢ τὸν πρῶμο 5ο αἰ. π.Χ. Ἡ διακόσμηση τῆσ πυξίδασ ἀριθ. 5 μὲ τῖσ ὀριζόντιεσ λεπτεσ ἐγγαράξεισ, στίσ ὀποῖεσ ἔχει προστεθεῖ ἐρυθρὰ χρωστικὴ ὕλη, ἀνακαλεῖ τῖσ διατηρημένεσ στὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ γραμμὲσ σὲ πῆλινεσ μελαμβαφεῖσ πυξίδεσ αὐτοῦ τοῦ τύπου²⁰¹ καὶ δείχνει τὴν ἐπίδραση τῆσ κεραμικῆσ στὰ ξύλινα ἀγγεῖα. Οἱ πλατιὲσ καὶ χωρὶσ ὄγκο ὀριζόντιεσ ταινίεσ στὸ ἄνω καὶ στὸ κάτω τμῆμα τοῦ σώματοσ μὲ τὸ εὐρὺ ἐνδιάμεσο διάστημα στὴν πυξίδα ἀριθ. 5 προαναγγέλλουν ἀνάλογη διακόσμηση σὲ ξύλινεσ κυλινδρικὲσ πυξίδεσ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.²⁰²

Οἱ πυξίδεσ ἀριθ. 6 (εἰκ. 27α-β) καὶ ἀριθ. 7 (εἰκ. 28α-β), ἂν καὶ δὲν σώζονται πλήρωσ, εἶναι ἀπὸ τῖσ καλύτερα διατηρημένεσ στὸ ὕλικὸ ἀπὸ τὴ Βραυρώνα. Ἡ δευτέρη ἀπὸ αὐτεσ εἶναι ἡ μόνη πυξίδα, στὴν ὀποῖα ἀποδίδεται μὲ βεβαιότητα καὶ τὸ κάλυμμα (εἰκ. 28β), τὸ ὀποῖο εἶναι ἀκόσμητο καὶ ἐπίπεδο ἄνω καὶ φέρει κάθετη προεξοχὴ στὴν κάτω ἐπιφάνεια γιὰ τὴν προσαρμολογίαν στὴν ἀντίστοιχη ὑποδοχὴ ποῦ σχηματίζεται στὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου. Καὶ οἱ δύο πυξίδεσ εἶναι ἀπλεσ καὶ κομπεσ στὴν ἐμφάνιση, μὲ σχεδὸν κάθετο ἢ ἐλαφρότατα καμπύλο περίγραμμα στὸ σῶμα καὶ κύριο μορφικὸ στοιχεῖο τοῦσ πλαστικὸυσ δακτύλιουσ στὴ βάση. Μὲ τὸ πνεῦμα τῆσ ἀπέριττεσ διακόσμησησ συνάδουν οἱ δύο ὀριζόντιεσ ἐγγάρακεσ γραμμὲσ στὸ κάτω μέρος τοῦ σώματοσ τῆσ πυξίδασ ἀριθ. 6. Ἡ πυξίδα αὐτὴ εἶναι ἡ μόνη γιὰ τὴν ὀποῖα εἶναι γνωστὴ μὲ βεβαιότητα ἡ θέση εὐρεσίησ τῆσ στὸ ἱερό, δηλαδὴ στὴ λεγόμενη ἱερὴ πηγὴ, στὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ ναοῦ τῆσ Ἀρτέμιδοσ. Ἔτσι, τὸ 480 π.Χ. ἀποτελεῖ τὸ κατώτερο ὄριο γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν ἴδιου τύπου πυξίδων ἀριθ. 6 καὶ 7. Καὶ οἱ δύο αὐτεσ πυξίδεσ ἀνήκουσ στὸν τύπο D τῶν πῆλινων μελαμβαφῶν πυξίδων, οἱ ὀποῖεσ παρήγοντο ἀπὸ τὸν πρῶμο 5ο αἰ. π.Χ., ἀλλὰ ἦταν ἰδιαίτερα δημοφιλεῖσ κατὰ τὸν ὔστερο 5ο καὶ τὸν 4ο αἰ. π.Χ.²⁰³ Οἱ πυξίδεσ ἀριθ. 6 καὶ 7 φαίνονται σύγχρονεσ μὲ τὰ παλαιότερα κεραμικὰ παραδείγματα τῶν πυξίδων τοῦ τύπου D ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ²⁰⁴.

Σὲ γενικὲσ γραμμὲσ στὸν παραπάνω τύπο ἀνήκουσ καὶ οἱ πυξίδεσ ἀριθ. 9-22 (εἰκ. 30-42α-β), οἱ ὀποῖεσ εἶναι ὕστερότερεσ ἀπὸ τῖσ πυξίδεσ ἀριθ. 6 (εἰκ. 27α-β) καὶ 7 (εἰκ. 28α), ἀλλὰ μὲ βάση πάντα τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα τὸ κατώτερο ὄριο γιὰ τὴ χρονολόγησή τουσ δὲν μπορεῖ νὰ ὑπερβαίνει τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Οἱ πυξίδεσ αὐτεσ δὲν εἶναι πανομοιότυπεσ, ἀλλὰ παρουσιάζουσ ἀρκετὴ ποικιλία στὰ ἐπὶ μέρουσ στοιχεῖα. Τὰ τεμάχια ἀπὸ κυλινδρικὲσ πυξίδεσ ἀριθ. 12, κάποια ἀπὸ τὰ ὀποῖα συνανήκουσ, καὶ οἱ μικκύλεσ πυξίδεσ ἀριθ. 17 (εἰκ. 37), 21 (εἰκ. 41) καὶ 22 (εἰκ. 42α-β) εἶναι πολὺ ἀπλεσ καὶ ἀκόσμητεσ, μὲ δακτυλιοειδῆ βάση²⁰⁵, ὅπου αὐτὴ σώζεται. Ἀντιθέτωσ, ἡ ἐλλειπὴσ καὶ ἀρκετὰ

201. Sparkes, Talcott 1970, 326 ἀριθ. 1286 πίν. 43.

202. Πρβ. Rieth 1955, εἰκ. 2e, 7b. Pinelli, Wasowicz 1986, 133, 148 ἀριθ. 63.

203. Sparkes, Talcott 1970, 177-178, πρβ. ἰδιαίτερα 328 ἀριθ. 1308 πίν. 43 (γύρω στὰ 430 π.Χ.), ἀριθ. 1309 πίν. 43 εἰκ. 11 (ἴσωσ τοῦ πρῶμου 5ου αἰ. π.Χ.).

204. Πρβ. ὡσ πρὸσ τὸ σχῆμα καὶ τὴ μελαμβαφὴ πυξίδα ἀπὸ ταφὴ σὲ ἀμφορέα στὸν Κεραμικὸ, γύρω

στὰ 500 π.Χ. Knigge 1976, 193, Pr 2, ἀριθ. 2, πίν. 99.

205. Πρβ. Παρλαμᾶ, Σταμπολίδη 2000, 231 ἀριθ. 206 (πῆλινη μελαμβαφῆσ πυξίδα, 500-475 π.Χ.) (Ε. Χατζηπούλιου). Χαριτωνίδησ 1958, 17, 143 τάφοσ LXXXVIII ἀριθ. 5 πίν. 21β, δεξιὰ (ἰδιαίτερα ὡσ πρὸσ τὴ διαμόρφωση τῆσ βάσησ, πῆλινη ἄβαφη πυξίδα, γιὰ τὴν ὀποῖα ἔχει ὑποστηριχθεῖ ἢ μὴ ἀττικὴ προέλευση, ἀπὸ ταφὴ σὲ λάρνακα στὴν Ἀθῆνα τῶν τελευταίων

στρεβλωμένη πυξίδα ἀριθ. **18** (εἰκ. 38) καὶ οἱ μικκύλες πυξίδες ἀριθ. **19** (εἰκ. 39α-β) καὶ **20** (εἰκ. 40α-γ) εἶναι διακοσμημένες στὸ σῶμα μὲ ταινίες ποικίλου πλάτους, σὲ κάποιες ἀπὸ τὶς ὁποῖες διατηρεῖται καὶ ἐπίθετη ἐρυθρὰ ἢ μελανὴ χρωστικὴ ὕλη (ἀριθ. **18** καὶ **19**). Τὴ διακόσμηση στὴν πυξίδα ἀριθ. **18** (εἰκ. 38) συμπληρῶνουν καὶ πυκνὰ ἐγγάρακτα γραμμίδια σὲ τρεῖς ταινίες. Ἡ ἐρυθρὰ ὕλη ποὺ προαναφέρθηκε προέρχεται ἀπὸ τὸ κιννάβαρι (τὸ ὄρυκτὸ θειοῦχος ὑδράργυρος)²⁰⁶. Ἡ χρῆση χρωμάτων, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ διακόσμηση μὲ ἐγγάραξη, ἔχει διαπιστωθεῖ καὶ σὲ ξύλινες πυξίδες τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. – πρὸ σπάνια καὶ σὲ μεγαλύτερα ἀγγεῖα –, ἀπὸ τὶς νεκροπόλεις στὰ παράλια τοῦ Εὐξείνου Πόντου, στὶς ὁποῖες ἔχουν ζωγραφιστεῖ ἀπλὰ γεωμετρικὰ κοσμήματα μὲ μελανό, ἐρυθρό, κίτρινο καὶ λευκὸ χρῶμα²⁰⁷.

Ἡ σωζόμενη σὲ τεμάχια πυξίδα ἀριθ. **9** (εἰκ. 30), μὲ τοὺς πλαστικοὺς δακτύλιους στὸ ἄνω καὶ κάτω τμήμα τοῦ σώματος καὶ ἐπιπροσθέτως μὲ τὶς δύο σειρὲς τῶν ἐγγάρακτων κρεμάμενων ἡμικυκλίων ποὺ δημιουργήθηκαν μὲ διαβήτη, βρῖσκει κοντινὰ παράλληλα ὡς πρὸς τὴ διακόσμηση σὲ κάποιες μεταγενέστερες ξύλινες πυξίδες, τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἀπὸ τὸ Παντικάπαιον καὶ ἀπὸ τὴ χερσόνησο τοῦ Ταμάν²⁰⁸. Ἡ πυξίδα ἀπὸ τὸ ἱερὸ στὴ Βραυρῶνα δὲν ἀποκλείεται νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ ἴδιο ἐργαστήριο μὲ τὶς παραπάνω πυξίδες. Τὸ τεμάχιο ἀπὸ βάση ἀριθ. **11** (εἰκ. 32) εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ ἀνήκει σὲ πυξίδα ἴδιου τύπου, ἴσως καὶ τὸ τεμάχιο ἀπὸ βάση ἀριθ. **14** (εἰκ. 34).

Τὸ τεμάχιο ἀπὸ τὸ σῶμα πυξίδας ἀριθ. **10** (εἰκ. 31) δὲν διασώζει τὴ βάση καὶ διακοσμεῖται μὲ πλαστικοὺς δακτύλιους, αὐλακώσεις καὶ πλατιὲς ταινίες. Τὸ τεμάχιο ἀριθ. **13** (εἰκ. 33) εἶναι πολὺ ἀπλούστερο μὲ ἐπίπεδη βάση. Στὸ ὑλικὸ περιλαμβάνονται ἀκόμα ἀρκετὰ θραύσματα ἀπὸ τὴν βάση πυξίδων (ἀριθ. **15**, εἰκ. 35, ἀριθ. **16**, εἰκ. 36), τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι πολὺ μικρὰ καὶ δὲν διασώζουν στοιχεῖα ἐπαρκῆ γιὰ ἰδιαίτερες παρατηρήσεις.

Ἀρκετὰ εἶναι καὶ τὰ καλύμματα πυξίδων, ἃν καὶ πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ σώζονται ἀποσπασματικά. Μόνο στὴν πυξίδα ἀριθ. **7** (εἰκ. 28α) ἀποδίδεται μὲ βεβαιότητα τὸ πολὺ ἀπλὸ κάλυμμα τῆς εἰκ. 28β. Ἰδία διαμόρφωση μὲ ἐπίπεδη καὶ ἀκόσμητη τὴν ἄνω ἐπιφάνεια καὶ τὸν σχηματισμὸ κάθετης προεξοχῆς στὴν κάτω ἐπιφάνεια καὶ πλησίον τοῦ χεῖλους γιὰ τὴν προσαρμογὴ στὸ στόμιο τῆς πυξίδας ἔχει καὶ τὸ κάλυμμα ἀριθ. **35** (εἰκ. 49). Ἀνάλογα εἶναι καὶ τὰ καλύμματα ἀριθ. **36** (εἰκ. 50α-β) καὶ **37** (εἰκ. 51), μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι τὸ χεῖλος προεξέχει ἐλάχιστα ἢ καὶ καθόλου τοῦ κάθετου περιχειλώματος, τὸ ὁποῖο εἶναι ἀρκετὰ ψηλότερο σὲ σύγκριση μὲ τὰ δύο πρῶτα παραδείγματα. Ὡς πρὸς τὸ σχῆμα τους, τὰ καλύμ-

χρόνων τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.). Sparkes, Talcott 1970, 178, 328 ἀριθ. 1311-1312 πίν. 43 εἰκ. 11 (πήλινες μελαμβοφεῖς πυξίδες τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.). Roberts 1978, 135-136 ἀρ. 2 πίν. 82,1 εἰκ. 15b (ἀττική ἐρυθρόμορφη πυξίδα μὲ χαρακτηριστικὰ τῶν πυξίδων τοῦ τύπου A καὶ D).

206. Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ κατέληξε ἡ ἐξέταση δειγμάτων μὲ ἐφαρμογὴ τῆς τεχνικῆς XRF ἀπὸ τὴν Βασιλικὴ Κανταρέλου, ἐρευνητρία στὸ Ἐθνικὸ Κέν-

τρο Ἑρευνας Φυσικῶν Ἐπιστημῶν «Δημόκριτος», σὲ συνεργασία μὲ τὴ συντηγήτρια Εὐαγγελία Παπαθωμά, στὴν ὁποία ὀφείλω τὴ σχετικὴ πληροφορία.

207. Π.χ. Rieth 1955, 18 εἰκ. 12, 13. Pinelli, Wasowicz 1986, 129, 139-144 ἀριθ. 56-60, 150 ἀριθ. 65.

208. Pinelli, Wasowicz 1986, 130, 133, 142-144 ἀριθ. 58-60, ὅπου καὶ ἄλλα παραδείγματα μὲ βιβλιογραφία.

ματα ἀριθ. **36** καὶ **37** ἔχουν ὡς κοντινὸ παράλληλο ἓνα ξύλινο κάλυμμα πυξίδας ἀπὸ τὸ Παντικάπαιον, τὸ ὁποῖο ἔχει χρονολογηθεῖ στὸν 4ο ἢ ἀκόμα καὶ στὸν 5ο αἰ. π.Χ.²⁰⁹

Τὰ δισκοειδῆ καλύμματα ἀριθ. **24-30** (εἰκ. 44-45) καὶ ἀριθ. **32-33** (εἰκ. 47α-β) διακρίνονται σαφῶς ἀπὸ τὰ προηγούμενα, καθὼς ἡ ἄνω ἐπιφάνεια διακοσμεῖται μὲ ὁμόκεντρος πλαστικούς δακτύλιους καὶ ταινίες, οἱ ὁποῖες εἶναι ἐπίπεδες ἢ λοξότιμες ἢ κυρτὲς ἢ ἐλαφρὰ κοῖλες. Ἴδια διακόσμηση φέρουν καὶ τὰ δύο τεμάχια τοῦ καλύμματος ἀριθ. **31** (εἰκ. 46α-β), μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι τὸ κάλυμμα αὐτὸ εἶναι ἐλαφρὰ θολωτό. Ἡ διακόσμηση αὐτὴ εἶναι πιθανὸ νὰ εἶχε ἐπίδραση σὲ καλύμματα πῆλινων μελαμβαφῶν πυξίδων τοῦ τύπου D, τὰ ὁποῖα φέρουν στὴν ἄνω ἐπιφάνεια μελανοῦς κύκλους καὶ στιγμὴ στὸ κέντρο²¹⁰. Καλύμματα ξύλινων πυξίδων τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., π.χ. ἀπὸ τὸ Παντικάπαιον, δείχνουν παρεμφερῆ ἀλλὰ ὁπωσδήποτε πιὸ ἐξελιγμένη διαμόρφωση τῆς ἄνω ἐπιφάνειας²¹¹.

Ὡς πρὸς τὸ τεμάχιο ἀριθ. **34** (εἰκ. 48) ἀπὸ θολωτὸ κάλυμμα μικκύλης πυξίδας, δὲν μπορεῖ νὰ ἐξακριβωθεῖ ἐὰν ἔφερε κομβίον στὸ κέντρο, ὅπως κάποια καλύμματα πῆλινων πυξίδων²¹². Πάντως θολωτὰ καλύμματα ἐπανευρίσκονται σὲ ξύλινες πυξίδες τοῦ 4ου καὶ τοῦ 4ου-3ου αἰ. π.Χ.²¹³

Τὴν ὑπαρξὴ κομβίου, τὸ ὁποῖο λειτουργεῖ ὡς λαβή, ὑποδηλώνουν τὰ σωζόμενα κατάλοιπα στὴν ἐπίπεδη ἢ ἐλαφρὰ κυρτὴ ἐπιφάνεια τῶν καλυμμάτων ἀπὸ μικκύλες πυξίδες ἀριθ. **38** (εἰκ. 52), **39** (εἰκ. 52), **40** (εἰκ. 52), **42** (εἰκ. 54α-β) καὶ **44**. Τὸ ἴδιο εἶναι πιθανὸ καὶ γιὰ τὰ καλύμματα, ὁμοίως μικκύλων πυξίδων, ἀριθ. **41** (εἰκ. 53α-β), στὸ ὁποῖο διασώζεται μόνον ἡ ὀπὴ στὸ κέντρο, καὶ ἀριθ. **43** (εἰκ. 55) λόγω τῆς στενῆς ὁμοιότητάς του μὲ τὸ κάλυμμα ἀριθ. **42** (εἰκ. 54α-β). Ἐνα ἐπὶ πλέον κοινὸ στοιχεῖο ὄλων αὐτῶν τῶν καλυμμάτων εἶναι τὸ ἀρκετὰ ψηλὸ περιχεῖλωμα, τὸ ὁποῖο διακοσμεῖται στὸ ἄνω καὶ στὸ κάτω μέρος μὲ ἓναν λεπτὸ πλαστικὸ δακτύλιο, κάποτε καὶ μὲ μία ταινία μελανοῦ χρώματος. Ὡς ἐκ τούτου ἡ παραγωγή τους στὸ ἴδιο ἐργαστήριον εἶναι πολὺ πιθανή. Λόγω τοῦ πολὺ μικροῦ μεγέθους τῶν καλυμμάτων αὐτῶν δὲν ἀποκλείεται στὴ δημιουργία τους νὰ ἐπέδρασαν κεραμικὰ πρότυπα²¹⁴ καὶ ὄχι τὸ ἀντίστροφο.

Μία παραλλαγὴ ἀποτελεῖ τὸ ἐλλιπὲς καὶ ἀρκετὰ στρεβλωμένο σήμερον κάλυμμα μικκύλης πυξίδας ἀριθ. **46** (εἰκ. 55β), πιθανῶς χωρὶς κομβίον καὶ μὲ πλατιῆς ταινίες στὸ ψηλὸ περιχεῖλωμα. Τέλος, τὸ πῶμα μικκύλης πυξίδας ἀριθ. **45** εἶναι συμπαγὲς καὶ διακοσμεῖται μόνον μὲ ἓναν λεπτὸ πλαστικὸ δακτύλιο.

Ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα ἀγγεῖα ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ πιθανὸ ἐξάλειπτρο ἀριθ. **4** (εἰκ. 23-25), ἂν καὶ σώζεται ἐλλιπῶς καὶ σὲ τεμάχια. Τὸ ἐξάλειπτρο (γνωστὸ καὶ

209. Pinelli, Wasowicz 1986, 132, 150 ἀριθ. 65 (4ος αἰ. π.Χ.), μὲ ἀναφορὰ καὶ στὴ μελέτη τοῦ N. Sokol'skij, ὁ ὁποῖος χρονολογεῖ τὸ κάλυμμα στὸν 5ο αἰ. π.Χ. Τὴ μελέτη αὐτή, ἢ ὁποῖα εἶναι γραμμένη στὰ ρωσικά, δὲν βρῆκα στὶς ἀθηναϊκὲς βιβλιοθηκὲς.

210. Πρβ. ἰδιαίτερα Sparkes, Talcott 1970, 177, 328 ἀριθ. 1306 πίν. 43 εἰκ. 11 (500-480 π.Χ.).

211. Πρβ. Pinelli, Wasowicz 1986, 132-133, 139-142

ἀριθ. 56-58.

212. Sparkes, Talcott 1970, 178, 329 ἀριθ. 1318 (500-480 π.Χ.), 1319-1320 (425-400 π.Χ.) πίν. 43.

213. Pinelli, Wasowicz 1986, 133, 146-149 ἀριθ. 62-64 καὶ 152-153 ἀριθ. 67-68.

214. Πρβ. π.χ. τὶς ἐρυθρόμορφες πυξίδες Roberts 1978, 135-137 ἀριθ. 2 καὶ 3 πίν. 80,2 καὶ 82,1 εἰκ. 15a-b.

μὲ τὶς ὀνομασίες κώθων καὶ πλημοχόη) χρησίμευε ὡς δοχεῖο γιὰ ἀκριβῆς ἀλοιφῆς καὶ ἀρωματικὰ ὑγρὰ καὶ τὸ χρησιμοποιοῦσαν οἱ γυναῖκες γιὰ τὴν περιποίηση καὶ τὸν καλλωπισμό τους, κατὰ τὴν ἐπίσκεψη στὸν τάφο ὅπως καὶ ἄλλα μυροδόχα ἀγγεῖα, ἀλλὰ καὶ σὲ θρησκευτικὲς τελετές²¹⁵. Μολονότι δὲν ὑπάρχει βάση ἢ πόδι στὸ ἀγγεῖο ἀπὸ τὴ Βραυρώννα, ὡς πρὸς τὸ κυρτὸ περιγράμμα τοῦ σώματός του καὶ κυρίως ὡς πρὸς τὴν ἔντονη κλίση τοῦ χεῖλους πρὸς τὰ ἔσω μποροῦν νὰ διαγνωστοῦν ὁμοιότητες μὲ τὸ ἐξάλειπτρο, ἰδιαίτερα μὲ ἓνα μελαμβαφῆς ἀγγεῖο ἀπὸ τὴν ἀθηναϊκὴ Ἀγορὰ ποῦ χρονολογεῖται στὰ 600-550 π.Χ.²¹⁶ Ἡ χρονολόγησις στὸ α' μισθὸ τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. εἶναι πολὺ πιθανὴ καὶ γιὰ τὸ ἀγγεῖο ἀπὸ τὸ ἱερὸ στὴ Βραυρώννα. Ἄλλα ἐξάλειπτρα ἀπὸ ξύλο δὲν ἔχουν διασωθεῖ. Ὡστόσο ἡ ἀναφορὰ ἐνὸς ξύλινου ἐξάλειπτρου σὲ κατάλογο ἀναθημάτων στὸν ναὸ τῆς Ἀφαίας στὴν Αἴγινα ἀποτελεῖ ἀδιαμφισβήτητη μαρτυρία γιὰ τὴν ὑπαρξή τους²¹⁷. Τὸ πιθανὸ ἐξάλειπτρο ἀπὸ τὴ Βραυρώννα μπορεῖ νὰ ἐπιβεβαιώσῃ καὶ τὴν περίπτωση αὐτὴ τὴ σχέση μεταξὺ πήλινων καὶ ξύλινων ἀγγείων.

Ἐνα ξύλινο μόνωτο ἡμισφαιρικὸ ἀγγεῖο ἀπὸ τὸ Ἱεραῖον τῆς Σάμου μὲ ἀνάγλυφον διακόσμηση ἐξωτερικὰ, τῆς δεκαετίας γύρω στὸ 600 π.Χ., φέρει στὸ μέσον μία ζώνη μὲ ραβδωτὸ κόσμημα²¹⁸, παρεμφερὲς μὲ τὸ μοτίβο ποῦ κοσμεῖ τὸ ἀγγεῖο ἀπὸ τὴ Βραυρώννα. Ἐντούτοις, μεταξὺ τῶν δύο ἀγγείων δὲν ὑπάρχουν ἄλλα κοινὰ στοιχεῖα, οὔτε ὡς πρὸς τὸ σχῆμα οὔτε ὡς πρὸς τὴ συνολικὴ διακόσμηση.

Ἄν καὶ ἡ ἀκριβὴς θέσις εὑρέσεως στὸ ἱερὸ τοῦ ἀγγείου ἀριθ. 4 παραμένει ἄγνωστη, μὲ βάσι τὴ χρονολόγησί του στὸν 6ο αἰ. π.Χ. εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴ λεγόμενη ἱερὴ πηγὴ ἢ νὰ συγκαταλέγεται στὰ ἀντικείμενα ποῦ παρασύρθηκαν ἀπὸ αὐτὴν ἀπὸ τὰ ὕδατα καὶ διασκορπίστηκαν στὴ γύρω περιοχὴ.

Ἡ βάσι ἀριθ. 47 (εἰκ. 56), ὡς πρὸς τὴ βαθμιδωτὴ τῆς διαμόρφωσις καὶ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ μικρὸ τεμάχιον ποῦ σώζεται ἀπὸ τὸ σῶμα, ἀνακαλεῖ βάσεις κανθάρων²¹⁹. Τὸ ληκύθιον ἀριθ. 48 (εἰκ. 57), ἂν καὶ σώζεται μόνον τὸ κάτω τμήμα του, ὡς πρὸς τὸ σχῆμα θυμίζει τὶς μελανόχρωμες καὶ μελανόμορφες ληκύθους τοῦ δευτερεύοντος τύπου καὶ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.²²⁰ Ὁμοίως, τὸ ληκύθιον ἀριθ. 49 (εἰκ. 58), ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώζεται μόνον τὸ ἄνω τμήμα, ὡς πρὸς τὸ σχῆμα θυμίζει τὶς μελανόχρωμες ληκύθους τοῦ δευτερεύοντος τύπου μὲ τὸ καλυκόςχημο στόμιον καὶ τὸ κυλινδρικὸ σῶμα²²¹. Τὸ ληκύθιον ἀριθ. 50 (εἰκ. 59) ὡς πρὸς τὸ σχῆμα τοῦ σώματος καὶ τὴ διακόσμηση παρουσιάζει ὁμοιότητες μὲ δύο πήλινους ἀτρακτόσχημους ἀμφορίσκους, διακοσμημένους στὸν ὄμο καὶ

215. Γιὰ τὸ ἐξάλειπτρο βλ. Sparkes, Talcott 1970, 180-181 (kothon). Froning 1982, 163-166, μὲ συγκεντρωμένη βιβλιογραφία. Μαραγκοῦ 1996, 77.

216. Sparkes, Talcott 1970, 330 ἀριθ. 1338 πίν. 44.

217. IG IV 39 στ. 3-4. Sparkes, Talcott 1970, 181 σημ. 7.

218. Korpeke 1967, 116-117 ἀριθ. 7 εἰκ. 4 παρένθ. πίν. 59.

219. Πρβ. Sparkes, Talcott 1970, πίν. 28-29.

220. Πρβ. αὐτόθι 314 ἀριθ. 1114-1116 πίν. 38 (γύρω στὸ 500 π.Χ.). Knigge 1976, 88-89 ταφὴ σὲ ἀμφορέα ἀριθ. 17, ἀριθ. ληκύθων 1-6 πίν. 45 (500-490 π.Χ.). Παρλαμᾶ, Σταμπολίδης 2000, 295 ἀριθ. 285-286 (500-475 π.Χ.) (Γ. Καββαδίας).

221. Πρβ. π.χ. Παρλαμᾶ, Σταμπολίδης 2000, 334 ἀριθ. 353 (480-470 π.Χ.) (Ἐ. Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη).

στὸ σῶμα μὲ λεπτὲς καστανέρυθρες γραμμὲς καὶ θεωρούμενους ὡς προερχόμενους ἀπὸ ἐργαστήριο τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος, τοῦ τέλους τοῦ βου-ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., ἀπὸ τάφο στὴ Μερέντα²²². Ἡ βάση μὲ τὸ πόδι ἀριθ. 51 (εἰκ. 60) εἶναι πιθανὸν νὰ ἀνήκει σὲ πινάκιο μὲ ψηλὸ στέλεχος²²³. Συμπερασματικά, ὡς πρὸς τὰ ξύλινα ἀγγεῖα ἀριθ. 47-51 (εἰκ. 56-60) μπορεῖ νὰ διαγνωστεῖ ἡ ἐπίδραση κεραμικῶν προτύπων.

Γ. ΑΝΑΘΗΜΑΤΙΚΟΙ ΠΙΝΑΚΕΣ²²⁴

52. (Ξ60). Πίνακας. Εἰκ. 61α.

Συν. ὕψ. 0.407 μ., πλάτ. 0.255 μ. (κάτω) – 0.24 μ. (ἄνω), πάχ. 0.017 μ. Ὑψ. ἐμβόλου 0.06 μ.

Εἶναι ἀκέραιος, μὲ ἐλαφρὲς ἀποκρούσεις κατὰ τόπους, μελανοῦ χρώματος. Ἔχει ὀρθογώνιο σχῆμα, μὲ μεγαλύτερη τὴ διάσταση τοῦ ὕψους καὶ φέρει ἔμβολο γιὰ τὴ στερέωση σὲ βάση. Διακρίνονται οἱ φυσικὲς ραβδώσεις τοῦ ξύλου καὶ ἀποτύπωμα ἀπὸ ὄζον ποὺ ἀφαιρέθηκε κατὰ τὴν κατεργασία του.

Βρέθηκε τὸ 1963 κατὰ τὸν καθαρισμὸ τῶν οἰκοδομικῶν λίθων τῶν προερχόμενων ἀπὸ τὸν ἀρχαῖκὸ ναὸ τῆς Ἀρτέμιδος, οἱ ὁποῖοι εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ μεγάλου δυτικῶν κρηπιδώματος («ἀναλήμματος»)²²⁵.

53. (Ξ61). Πίνακας. Εἰκ. 61β.

Συν. ὕψ. 0.38 μ., πλάτ. 0.21 μ. (κάτω) – 0.216 μ. (ἄνω), πάχ. 0.022 μ. Ὑψ. ἐμβόλου 0.054 μ.

Εἶναι ἀκέραιος, μὲ ἐλαφρὲς ἀποκρούσεις κατὰ τόπους, μελανοῦ χρώματος. Ἔχει ὀρθογώνιο σχῆμα, μὲ μεγαλύτερη διάσταση αὐτὴν τοῦ ὕψους, καὶ φέρει ἔμβολο γιὰ τὴ στερέωση σὲ

βάση. Διακρίνονται οἱ φυσικὲς ραβδώσεις τοῦ ξύλου.

Ἴδιες συνθηκὲς εὗρεσης μὲ τὸν προηγούμενο πίνακα²²⁶.

54. (χ.ά.). Πίνακας. Εἰκ. 62.

Συν. σωζ. ὕψ. 0.34 μ., ὕψ. ἐμβόλου 0.045 μ.²²⁷

Σώζεται ἐλλιπῶς καὶ σὲ πολὺ κακὴ κατάσταση, καστανόφαιου χρώματος. Λεπτὲς μεταλλικὲς ράβδοι χρησιμοποιήθηκαν κατὰ τὴ συντήρησή του γιὰ τὴ συγκράτηση τῶν τεμαχίων. Ἔχει ὀρθογώνιο σχῆμα, μὲ μεγαλύτερη τὴ διάσταση τοῦ ὕψους καὶ φέρει ἔμβολο γιὰ τὴ στερέωση σὲ βάση. Διακρίνονται οἱ φυσικὲς ραβδώσεις τοῦ ξύλου.

Ἄν καὶ δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις γιὰ τὴν προέλευσή του, λόγῳ τῆς ὁμοιότητος τοῦ σχήματος μὲ τοὺς δύο προηγούμενους πίνακες δὲν ἀποκλείεται νὰ βρέθηκε στὴν ἴδια θέση μὲ αὐτούς. Μία ἄλλη πιθανότητα εἶναι νὰ βρέθηκε τὸ 1961 στὴ λεγόμενη ἱερὴ πηγὴ, στὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος, καθὼς ὁ ἀνασκαφὴς ἔχει υποθέσει τὴν ὑπαρξὴ πινάκων μεταξὺ τῶν ξύλινων εὐρημάτων²²⁸.

222. Βιβλιοδέτης 2007, 84, 127 ἀριθ. 5 εἰκ. 6, ὅπου καὶ ἄλλα παράλληλα.

223. Γιὰ τὴν παραγωγή τέτοιων πήλινων ἀγγείων ἀπὸ τὸν ὕστερο 6ο ἕως τὸν πρῶμο 5ο αἰ. π.Χ. βλ. Sparkes, Talcott 1970, 142, ἰδιαίτερα πίν. 25, κάτω (τὸ παράδειγμα στὴ Βερόνα).

224. Γιὰ τοὺς διάφορους ἀρχαίους ὄρους ποὺ συνοδεύουν τοὺς πίνακες σὲ καταλόγους ἀφιερωμάτων σὲ ἱερὰ καὶ τὴν ἐρμηνεία τους βλ. Andrianou 2006,

579-581.

225. Ἡμερολόγιο ἀνασκαφῶν Βραυρῶνος 1963, σ. 72-73, 1-23 Μαρτ.

226. Αὐτόθι.

227. Πλήρεις διαστάσεις δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ληφθοῦν ἐξ αἰτίας τῆς πολὺ κακῆς κατάστασης διατήρησης τοῦ πίνακα καὶ τοῦ εὐθροπτου πλέον ξύλου.

228. Ἡμερολόγιο ἀνασκαφῶν Βραυρῶνος 1961, σ. 35, Δευτ.-Τρ., 7-8 Αὐγ.

Εἰκ. 61α-β. Πίνακες (Ξ60, Ξ61).

55. (Ξ58). Μικρὸ τεμάχιο, ἴσως ἀπὸ πίνακα.

Σωζ. ὕψ. 0.052 μ., σωζ. πλάτ. 0.061 μ., πάχ. 0.015 μ.
Εἶναι συγκολλημένο ἀπὸ τρία κομμάτια, μελανοῦ χρώματος. Διακρίνονται οἱ φυσικὲς ραβδώσεις τοῦ ξύλου. Ἡ ἀριστερὴ στενὴ πλευρὰ εἶναι λειασμένη.
Ἐνδέχεται νὰ προέρχεται ἀπὸ πίνακα λόγῳ τοῦ πάχους του.

56. (Ξ55). Τεμάχιο, ἴσως ἀπὸ πίνακα. Εἰκ. 63.

Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.094 μ., πλάτ. 0.083 μ., πάχ. 0.0035 μ.
Εἶναι ἔλλιπες πανταχόθεν, λειασμένο, μελανοῦ χρώματος.

Ἄν καὶ τὸ πάχος του εἶναι μικρότερο τῶν προηγούμενων πινάκων καὶ ἐπὶ πλέον δὲν ἔχουν διατηρηθεῖ οἱ φυσικὲς ραβδώσεις τοῦ ξύλου, τὸ τεμάχιο αὐτὸ ἐνδέχεται νὰ προέρχεται ἀπὸ πίνακα λόγῳ τοῦ σχηματισμοῦ τοῦ ἐμβόλου στὸ κάτω μέρος, ἐκτὸς ἐὰν ἡ διαμόρφωση αὐτὴ εἶναι ἀποτέλεσμα θραύσης.

57. (Ξ54). Τεμάχιο μελανοῦ χρώματος ἀπὸ πίνακα. Εἰκ. 64.

Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.133 μ., μέγ. πλάτ. 0.089 μ., πάχ. 0.006 μ.
Εἶναι ἔλλιπες σὲ ὅλες τὶς πλευρὲς, πλὴν τῆς ἄνω, στὴν ὁποία σώζεται ἐν μέρει ἡ παρυφή. Διατη-

Εἰκ. 62. Πίνακας (χ.ά.).

Εἰκ. 63. Τεμάχιο, ἴσως ἀπὸ πίνακα (Ξ55).

Εἰκ. 64. Τεμάχιο ἀπὸ πίνακα (Ξ54).

ροῦνται οἱ φυσικὲς ραβδώσεις τοῦ ξύλου. Στὴν παρυφὴ διαπιστώνονται λείανση καὶ πυκνὲς

διακοσμητικὲς ἐγχαράξεις. Ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὴν παρυφὴ ἔχει διανοιχθεῖ ὀπή ἀνάρτησης.

Οἱ ξύλινοι ἀναθηματικοὶ πίνακες ἀπὸ τὴ Βραυρώνα, οἱ ὁποῖοι θὰ προορίζονταν γιὰ ἔκθεση στὸ ἱερό, πιθανότατα στὸν ναὸ τῆς Ἀρτέμιδος, ἐντάσσονται σὲ δύο ἀπλοὺς τύπους: α) Στοὺς ὀρθογώνιους πίνακες μὲ ἔμβολο στὸ κάτω μέρος γιὰ τὴ στερέωση σὲ βάση, οἱ ὁποῖοι ἐκπροσωποῦνται μὲ τρία βέβαια παραδείγματα (ἀριθ. 52, 53, 54), ἓνα μικρὸ θραῦσμα ἴσως ἀπὸ πίνακα (ἀριθ. 55) καὶ ἓνα ἀμφίβολο τεμάχιο (ἀριθ. 56). β) Σὲ ὀρθογώνιο πίνακα μὲ ὀπή ἀνάρτησης στὸ ἄνω μέρος (ἀριθ. 57).

Πιθανῶς οἱ ξύλινοι αὐτοὶ πίνακες νὰ ἔφεραν ἄλλοτε γραπτὲς παραστάσεις μὲ θέματα ἀνάλογα μὲ αὐτὰ τῶν ἀρχαϊκῶν πήλινων ἀνάγλυφων πινάκων μὲ ὁπὲς γιὰ ἀνάρτηση ἀπὸ τὸ ἱερό τῆς Βραυρώνας, οἱ ὁποῖοι ἀπεικονίζουν τὴν Ἄρτεμιν μὲ τὶς διάφορες ὑποστάσεις

της, τῆς Κυνηγέτιδος, τῆς Ταυροπόλου, τῆς Κιθαρωδοῦ, ἢ ὡς ἔνθρονη θεὰ ποῦ κρατεῖ τὴ σπονδικὴ φιάλη, κ.ἄ.²²⁹

Οἱ παραστάσεις ἴσως εἶχαν ἀποδοθεῖ μὲ τὴν τεχνικὴ τῆς τέμπερα, μὲ τὴν ὁποία ἔχουν ζωγραφιστεῖ καὶ οἱ ἀρχαῖκοι ξύλινοι πίνακες ἀπὸ τὸ ἀφιερωμένο στὶς Νύμφες σπήλαιο τοῦ Πιτσᾶ Κορινθίας²³⁰. Συνεπῶς θὰ ἦταν γεγραμμένοι πίνακες²³¹. Ἡ Σ. Καρούζου, ἀναφερόμενη προφανῶς στοὺς δύο καλύτερα σωζόμενους πίνακες μὲ ἔμβολο ἀπὸ τὴ Βραυρώννα (ἀριθ. 52, 53), ὅταν εἶχαν μεταφερθεῖ γιὰ συντήρηση στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, γράφει «δύο πίνακες, ὅπου ὁμως δὲν ἐσώθησαν – τί κρίμα! – οἱ πολύτιμες ζωγραφιές, ἀλλὰ μόνο τὸ λευκὸ ὑπόστρωμά τους»²³². Ἄν καὶ κατάλοιπα αὐτοῦ τοῦ ὑποστρώματος δὲν μποροῦν νὰ διαπιστωθοῦν σήμερα, ἡ χρῆση του θὰ ἦταν ἐπιβεβλημένη γιὰ τὴν κάλυψη τῶν φυσικῶν ἀτελειῶν τοῦ ξύλου καὶ τὴ βέλτιστη ἀπόδοση τῆς παράστασης μὲ τὰ χρώματα, καθὼς καὶ οἱ δύο ὄψεις τῶν πινάκων δὲν φέρουν ἴχνη λείανσης, μὲ ἐξαίρεση τὸ ἀμφίβολο τεμάχιο ἀριθ. 56.

Ξύλινος ἀναθηματικὸς πίνακας τῆς πρώιμης ἀρχαϊκῆς περιόδου ἀπὸ τὸ Ἡραῖον τῆς Σάμου, ὕψους 0.35 μ. καὶ πλάτους 0.103 μ., ἔχει ἐντελῶς διαφορετικὴ μορφή (ἀετωματικὴ ἐπίστεψη μὲ στρογγυλὸ κομβίο στὴν κορυφή, στενὴ ὀρθογώνια πλαισίωση τῆς κύριας ὄψης, χωρὶς ἔμβολο ἢ ὅ,τι ἄλλο θὰ μπορούσε νὰ χρησιμεύσει γιὰ τὴ στερέωσή του), ἡ ὁποία παραπέμπει σὲ ἓναν τύπο ἀναθηματικῶν ἀναγλύφων μὲ πολλὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴ Μίλητο²³³. Ὁ πίνακας αὐτὸς ἔχει θεωρηθεῖ κατάλληλος γιὰ τὴ γραπτὴ παράσταση μιᾶς Κόρης κατὰ τὴν ἀνατολικο-ἰωνικὴ παράδοση²³⁴. Οἱ ξύλινοι πίνακες ἀπὸ τὸ σπήλαιο τοῦ Πιτσᾶ δὲν διαθέτουν ἔμβολο γιὰ στερέωση σὲ βάση καὶ ἔχουν στενόμακρο ὀρθογώνιο σχῆμα, τὸ ὁποῖο προσφερόταν γιὰ τὶς πολυπρόσωπες σκηνὲς θυσίας ποῦ φέρουν.

Οἱ ξύλινοι πίνακες ἀπὸ τὸ Ἱερό στὴ Βραυρώννα ἀνήκουν στὸν 6ο ἢ στὸν πρώιμο 5ο αἰ. π.Χ., μὲ βάση τὰ ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα ποῦ ἀφοροῦν στὴν εὕρεσή τους. Τὸ σχῆμα τῶν πινάκων μὲ ἔμβολο ἀνευρίσκεται καὶ πάλι σὲ κάποια ὑστερότερα μαρμάρινα ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα, κυρίως τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Ἐνα παραπλήσιο παράδειγμα προσφέρει μαρμάρινο ὀρθογώνιο ἀνάγλυφο μικρῶν διαστάσεων (ὕψ. 0.15 μ., μαζὶ μὲ τὸ ἔμβολο 0.18 μ., πλ. 0.12 μ., πᾶχ. περ. 0.035 μ.), τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Βραυρώννας, τὸ ὁποῖο προέρχεται ἀπὸ τὸ Ἱερό τῆς Ἀρτέμιδος καὶ γι' αὐτὸ παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον²³⁵. Τὸ ἀνάγλυφο φέρει ἄνω μικρὸ ἄβακα καὶ κυμάτιο καὶ στὸν κορμὸ ἔλικες χιαστὶ μὲ ἡμισελήνια στὰ ἄκρα. Τρία τέτοια ἀνάγλυφα βρέθηκαν καὶ στὸ φρούριο τοῦ Ραμνοῦντος καὶ δύο ἄλλα, πολὺ παλαιότερα ἀλλὰ καὶ ἐνεπίγραφα εὐρήματα, θεωροῦνται ἀναθήματα στὴ Δῆμητρα καὶ τὴν Κόρη, στὴν Ἀθήνα καὶ στὸν δῆμο Τεῖθραντα (σημερινὸ Πιζέρι)²³⁶.

229. Mitsopoulos Leon 2009, 239-252 πίν. 97-101.

230. Orlandos 1965, 201-206 λ. *Pitsa*. Τελευταῖα Καλτσᾶς, Shapiro 2009, 225 ἀριθ. 101, μὲ βιβλιογραφία (Ε. Στασινοπούλου-Κακαρούγκα). Στασινοπούλου-Κακαρούγκα 2014, 59-61 εἰκ. 8-9.

231. Γιὰ γεγραμμένους πίνακες, πιθανῶς ζωγραφισμένους μὲ τὴν τεχνικὴ τῆς τέμπερα, καὶ γιὰ ποικίλους

πίνακες μὲ ἐφαρμογὴ τῆς μεθόδου τῆς ἐγκαυστικῆς, βλ. Pritchett 1956, 252.

232. Καρούζου 1963, 208, ἀριθ. ἐπιφ. 128.

233. Korcke 1967, 141 ἀριθ. 31 παρένθ. πίν. 79,1-2.

234. Αὐτόθι 141 ἀριθ. 31.

235. Πετράκος 1999, 25 πίν. 13β.

236. Αὐτόθι 23-25 πίν. 11α-β, 12α-β, 13α.

Τὴν ἀπλούστατη μορφή τῆς ὀρθογώνιας ἢ σχεδὸν τετράγωνης πλάκασ χωρὶσ κάποιοι εἶδουσ ἐπίστεψη καὶ χωρὶσ πλαισίωση, μὲ ἔμβολο γιὰ τὴ στερῶση σὲ βάση, ἔχουσ κάποια ἀπὸ τὰ μαρμάρινα ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα μὲ πλαστικὲσ ἀπεικονίσεισ μελῶν τοῦ σώματοσ²³⁷. Τὰ ἀνάγλυφα αὐτῆσ τῆσ κατηγορίασ συνήθωσ χαρακτηρίζουσαι στὸ σύνολό τουσ ὡσ εὐχαριστήρια ἢ ἱκετήρια ἀναθήματα γιὰ θεραπειῆσ, ἂν καὶ δὲν προέρχουσαι μόνου ἀπὸ ἱερὰ ἱαματικῶν θεῶν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἱερὰ θεοτήτων ποὺ δὲν ἔχουσ προφανῆ σχέση μὲ ἰάσεισ, ὅπωσ π.χ. τῆσ Εἰλειθυίασ, τῆσ Ἀρτεμίδοσ καὶ τῆσ Ἀφροδίτησ²³⁸. Ὡσ ἐκ τοῦτου, σχετικὰ μὲ τὰ ἀνάγλυφα ποὺ παριστάνουσ γυναικείουσ μαστοὺσ καὶ γυναικεῖο ὑπογάστροιο μὲ τὸ αἰδοῖο ἔχει ὑποστηρικθῆ ἀπὸ τοὺσ μελετητὲσ ὅτι ἦταν σύμβολα γονιμότητασ ἢ ὅτι προσφέρθηκαὶ στίσ θεότητες αὐτῆσ ἀπὸ γυναῖκεσ σὲ σχέση μὲ τὴ γέννηση²³⁹. Σὲ θεότητες ποὺ προστάτευαν τὴ γέννηση ἢ τὴ γονιμότητα μποροῦσαι νὰ ἀποδίδουσαι καὶ θεραπευτικὲσ ιδιότητες²⁴⁰. Ἡ Ἀρτεμισ Βραυρωνία, παράλληλα μὲ ἄλλεσ ιδιότητεσ τῆσ, ἦταν θεὰ τῆσ γονιμότητασ καὶ Κουροτρόφοσ θεότητα, προστάτευε τὴ γέννηση, τὴν τεκνοποιία, τὰ νήπια, τίσ νεαρεῆσ παρθένουσ ἕωσ τὴν κατάλληλη γιὰ γάμο ἡλικία, τὰ ἀγόρια καὶ τίσ γυναῖκεσ στὴν οἰκογενειακὴ ζωὴ τουσ, ὅπωσ συνάγεται ἀπὸ τὰ ποικίλα ἀναθήματα, καθὼσ καὶ ἀπὸ τὴν ἐρμηνεία ἀναφορῶν σὲ γραπτῆσ πηγέσ²⁴¹. Ὡστόσο, μαρμάρινα ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα τῆσ παραπάνω κατηγορίασ μὲ γυναικείουσ μαστοὺσ ἢ ὑπογάστροιο μὲ αἰδοῖο

237. Forsén 1996, 58 ἀριθ. 5.2 εἰκ. 48 (ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, ἱερὸ Ἀρτέμιδοσ Ἀρίστησ καὶ Καλλίστησ), ἀριθ. 5.3 εἰκ. 49 (ἀπὸ τὸ ἴδιο ἱερὸ), 73 ἀριθ. 9.5 εἰκ. 70a (ἀπὸ τὴν Ἀθήνα ἢ τὴν Ἀττικὴ), 78 ἀριθ. 11.1 εἰκ. 78 (ἀπὸ τὸ Δαφνί, ἱερὸ Ἀφροδίτησ καὶ Ἔρωτοσ, 4ου αἰ. π.Χ.), 79 ἀριθ. 11.2 εἰκ. 79 (ἀπὸ τὸ ἴδιο ἱερὸ στὸ Δαφνί, 4ου αἰ. π.Χ.).

238. Forsén 1996, 134-135.

239. Αὐτόθι 135, μὲ βιβλιογραφία.

240. Αὐτόθι 135-159, ἰδιαίτερα γιὰ τὴν Ἀρτεμιν ὡσ θεὰ τῆσ γέννησησ 135-137.

241. Papadimitriou 1963, 113, 120. Κοντῆσ 1967, 161-162, 190. Kahil 1979, 74, 79, 80, 83 γιὰ τὴν Ἀρτεμιν ὡσ θεὰ τῆσ ἀγνότητασ, τῆσ γονιμότητασ καὶ τῆσ γέννησησ, προστάτιδοσ τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν παιδιῶν τουσ, ὡσ Κουροτρόφοσ θεότητασ. Kahil 1983, 233 εἰκ. 15.3 (Ἀρτεμισ ὡσ Κουροτρόφοσ). Kahil 1988, 802, εἰκ. 2. Forsén 135 σημ. 12, μὲ βιβλιογραφία. Mitsopoulos-Leon 1997, 364 ἀριθ. 1 (τύποι εἰδωλῶν ποὺ ἀπαντοῦν σὲ ἱερὰ γυναικείων θεοτήτων ποὺ σχετίζουσαι μὲ τὴ γονιμότητα) ἀριθ. 5 εἰκ. 3 (εἰδῶλια Ἀρτέμιδοσ ὡσ Κουροτρόφοσ). Mitsopoulos Leon, 2009, 179-180, 181-182 (ἢ Κουροτρόφοσ ὡσ προστάτισ παιδιῶν καὶ ἐφήβων), 183-185 ἀριθ. 487-492 πίν. 70-71, 204-205 ἀριθ. 535 πίν. 82 (ἀνακαθισμένο ἀγόρι,

ἀνάθημα στὴν Ἀρτεμιν ὡσ θεότητα τῆσ γέννησησ). Γιὰ τὴν Ἀρτεμιν ὡσ Κουροτρόφοσ καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τὴν Ἀρτεμιν Βραυρωνία προωτίστωσ ὡσ θεὰ τῆσ γέννησησ καὶ ἀκολούθωσ ὡσ ἀναλαμβάνουσα τὴν προστασία τῶν παιδιῶν βλ. Vorster 1983, 59-60. Γιὰ τὰ ἀναθήματα ποὺ ἀπεικονίζουσαι ἀγόρια βλ. καὶ Lundgreen 2009, 117-126. Γιὰ τὴν Ἀρτεμιν ὡσ προστάτιδα τῶν ἀγοριῶν βλ. Βιζέλα 2009, 87. Τὴ σχέση τῆσ θεᾶσ μὲ τὰ κορίτσια πρὶν ἀπὸ τὸν γάμο τουσ μαρτυροῦν καὶ οἱ ἀναθέσεισ στὸ ἱερὸ μαρμάρινουσ πλαγγόνων. Δεσπίνησ 2006, 219-225 εἰκ. 1α-γ, 3α-δ, 4α-δ = Δεσπίνησ 2010, 115-122 πίν. 27, 1-3, 28, 1-8. Ὡσ θεὰ τοῦ τοκετοῦ καὶ ἀργότερα στὴ ζωὴ ὡσ Κουροτρόφοσ ἐρμηνεύεται ἢ Ἀρτεμισ καὶ στὸ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὸν Ἀχινὸ στὴ Θεσσαλία, σήμερα στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆσ Λαμίας. Neils, Oakley 2003, 145 εἰκ. 6 (J. Neils). Γιὰ τὴ διάκριση ἀνάμεσα στὴν Ἀρτεμιν ὡσ ἀγαθὴ θεὰ τῆσ γέννησησ κατὰ τοὺσ ιστορικοὺσ χρόνουσ καὶ τὴν πρωταρχικὴ ἀγρία φύση τῆσ θεᾶσ ποὺ μποροῦσε νὰ σπείρει τὸν θάνατο καὶ ἔπρεπε νὰ ἐξευμενιστεῖ βλ. Lloyd, Jones 1983, 95-96. Γιὰ τὴν καταγωγή τῆσ Ἀρτέμιδοσ ὡσ θεᾶσ τῆσ γονιμότητασ ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ Πότνια θηρῶν βλ. Kahil 1979, 82-83.

δὲν ἔχουν βρεθεῖ στὸ ἱερό της, ὅπως ἀπουσιάζουν καὶ ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος Μουνιχίας, ἐνῶ εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος Ἀρίστης καὶ Καλλίστης στὴν Ἀθήνα²⁴². Ὅπως δὴποτε, τὸ μόνον κοινὸ στοιχεῖο ἀνάμεσα στοὺς ξύλινους ἀναθηματικούς πίνακες μὲ ἔμβολο ἀπὸ τὴ Βραυρώνα καὶ σὲ μεταγενέστερα μαρμάρινα ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα μὲ μέλη τοῦ σώματος καὶ ἰδιαίτερα τοῦ γυναικείου εἶναι ἡ ἀπλότητα τοῦ σχήματος.

Δ. ΕΡΓΑΛΕΙΑ

58. (Ε38). Σφονδύλι (σφόνδυλος ἀτράκτου). Εἰκ. 65.

Ῥψ. 0.029 μ., διάμ. βάσης 0.041 μ., διάμ. ὀπῆς 0.005 μ.

Εἶναι ἀκέραιο, μὲ μικρὲς ἀποκρούσεις κατὰ τόπους, μελανοῦ χρώματος. Ἔχει ἀμφικωνικὸ σχῆμα καὶ ἐπίπεδη τὴν κάτω ἐπιφάνεια. Μὲ στρογγυλευμένη καὶ πολὺ λεπτὴ ἀκμὴ διακρίνεται σαφῶς τὸ βραχύτερο κάτω τμήμα τοῦ σφονδυλιοῦ ἀπὸ τὸ ἀνώτερο, τὸ ὁποῖο ἔχει ἐλαφρὰ

Εἰκ. 65. Σφονδύλι (Ε38).

καμπύλο περίγραμμα. Φέρει διαμπερῆ ὀπὴ κατὰ τὸν κατακόρυφον ἄξονα γιὰ τὴν προσαρμογὴ του στὸ κάτω ἄκρο τῆς ράβδου τῆς ἀτράκτου (ἀδραχτιοῦ).

Τὸ ἀμφικωνικὸ του σχῆμα παρουσιάζεται πιὸ ἐξελιγμένο ἀπὸ πῆλινα σφονδύλια αὐτῆς τῆς μορφῆς τῶν Ὑποπροτογεωμετρικῶν χρόνων²⁴³ καὶ τοῦ 8ου αἰ. π.Χ.²⁴⁴, καὶ προσεγγίζει περισσότερο κάποια πῆλινα σφονδύλια π.χ. ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη τῆς Λίνδου, τὰ ὁποῖα ἐντάσσονται γενικὰ στὴν περίοδο τῶν ἀρχαιότερων ἀναθημάτων (8ος-6ος αἰ. π.Χ.)²⁴⁵, ἀπὸ τὸ Ἐμπορεῖο τῆς Χίου, κυρίως ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ λιμένος, τοῦ 7ου καὶ τοῦ 6ου αἰ. π.Χ.²⁴⁶, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, ἀπὸ στρῶμα τῆς περιόδου 425-325 π.Χ.²⁴⁷, χωρὶς ὅμως νὰ ὑπάρχει ἀπόλυτη ταύτιση. Λαμβάνοντας ὑπόψη τὶς θέσεις στὶς ὁποῖες ἀποκαλύφθηκαν ξύλινα ἀντικείμενα στὸ ἱερὸ τῆς Βραυρωνίας, τὸ ξύλινο σφονδύλι μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸν 6ο ἢ καὶ τὸν 5ο αἰ. π.Χ.

Σὲ θεότητες ποὺ προστάτευαν τὰ ἔργα τῶν γυναικῶν, ὅπως π.χ. στὴν Ἀθηνᾶ ποὺ εἶχε καὶ τὴν εὐγλωττὴ ἐπωνυμία Ἐργάνη, ἦταν σύνηθες νὰ ἀφιερώνονται σχετικὰ ἐργαλεῖα καὶ πολὺ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀποτελοῦν οἱ ἡλακάτες καὶ ὁ πολὺ μεγάλος ἀριθμὸς σφονδυλιῶν ποικίλων σχημάτων καὶ ἀπὸ διάφορα ὕλικά, τὰ ὁποῖα ἀποκαλύφθηκαν στὴν ἀκρόπολη τῆς Λίνδου²⁴⁸. Ἡ Ἄρτεμις μὲ τὴν ιδιότητα τῆς θεᾶς τῆς γονιμότητος προστάτευε τὶς γυναῖκες καὶ τὶς δραστηριότητές τους, ὅπως τὴν ὑφαντουργία καὶ τὴ χειροτεχνία, οἱ ὁποῖες σχετίζονται μὲ τὴν οἰκογενειακὴ ζωὴ²⁴⁹. Στὸ ἱερὸ τῆς θεᾶς στὴ

242. Βλ. σημ. 237.

243. Βλ. π.χ. Μαργακοῦ 1997, 188 πίν. 108γ. Μαργακοῦ 2002, 214 εἰκ. 204,5.

244. Π.χ. Μαργακοῦ 1996, 193 ἀριθ. 302-306 (Γ. Γαβαλᾶς).

245. Blinkenberg 1931, 134, 140 ἀριθ. 377b πίν. 13.

246. Boardman 1967, 234 ἀριθ. 509 εἰκ. 155.

247. Davidson, Burr Thompson 96 ἀριθ. 7 εἰκ. 43.

248. Blinkenberg 1931, 130, 133, 135-143.

249. Κοντῆς 1967, 189-190. Kahil, 1979, 85, γιὰ τὴν

Βραυρώνα δὲν σπανίζουσι τὰ ἀναθήματα ποὺ ἀφοροῦν στὶς κύριες οἰκιακὲς ἀσχολίες τῶν γυναικῶν κατὰ τὸν ἔγγαμο βίον τους. Σὲ αὐτὲς ἀνήκει πρωτίστως ἡ ἐπεξεργασία τῶν ἐρίων, ἢ ταλασσία ἢ ταλασιουργία²⁵⁰.

Γιὰ τὴ δημιουργία ἀπὸ τὴν πρώτη ὕλη τοῦ νήματος ποὺ θὰ χρησίμευε γιὰ τὴν ὕφανση στὸν ἰστόν (ἀργαλειὸ) ἀπαιτοῦντο διάφορα στάδια κατεργασίας. Μετὰ τὸ πλύσιμο καὶ τὸ ξεμπέρδεμα μὲ γυμνὰ δάκτυλα τοῦ μαλλιῦ ποὺ προερχόταν ἀπὸ τὴν κουρὰ τῶν ζώων (πλύνειν, ἐκπλύνειν, ἔριον ἔλκειν, τείνειν κ.ἄ.) ἀκολουθοῦσε τὸ λανάρισμά του (τὸ διαξάινειν) μὲ ἓνα σιδερένιο κτενωτὸ ἐργαλεῖο, τὴν κτένα²⁵¹. Στὴ συνέχεια καὶ συχνὰ μὲ τὴ βοήθεια εἰδικοῦ σκεύους, τοῦ ἐπινήτρου ἢ ὄνου²⁵², τὸ ὁποῖο οἱ γυναῖκες τοποθετοῦσαν πάνω στὸ γόνατό τους, γινόταν τὸ νήθειν, δηλαδὴ τὸ τρίψιμο μὲ τὰ χέρια τοῦ ἀκόμα ἀκατέργαστου μαλλιῦ (τὴν κρόκην τρίβουσιν, τὴν κρόκην νήθουσι) γιὰ τὴν παραγωγή ἐνὸς χονδροῦ νήματος²⁵³. Ἡ ἴδια ἐργασία μποροῦσε νὰ γίνῃ καὶ πάνω στὸ γυμνὸ σκέλος τῶν γυναικῶν, ὅπως δείχνουν διάφορες ἀγγειογραφίες²⁵⁴. Στὸ τελικὸ στάδιο τὰ ἀπαραίτητα σύνεργα τῶν γυναικῶν γιὰ τὸ κλώσιμο τοῦ νήματος (τὸ κλώθειν) ἦταν ἡ ἡλακάτη (ροκά), στὴν ὁποία τυλιγόταν μία μάζα μαλλιῦ (ἢ τολύπη), καὶ ἡ ἄτρακτος (ἀδράχτι)²⁵⁵. Τὴν ἡλακάτην κρατοῦσε ἡ κλώθουσα μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι καὶ τὴν ἄτρακτον μὲ τὸ δεξιό²⁵⁶. Ὅπως δείχνουν διάφορες ἀπεικονίσεις, ἡ κλώθουσα μποροῦσε νὰ ἐργάζεται καθιστή, ὄρθια ἢ ἀκόμα καὶ βαδίζουσα²⁵⁷. Ἀπὸ τὸ Ἡραῖον τῆς Σάμου προέρχεται μία ἐνδιαφέρουσα ξύλινη συσκευή, σωζόμενη ἐλλιπῶς, πιθανῶς ἓνα εἶδος ροδανιοῦ (ἀνέμης), ποὺ χρησίμευε γιὰ τὸ τύλιγμα τοῦ μάλλινου νήματος²⁵⁸.

Ἡ ἄτρακτος, συνήθως κατασκευασμένη ἀπὸ τὸ φυτὸ ἀτρακτυλῖς, ἦταν μία ράβδος ποὺ ἔφερε ἄνω ἓνα ἄγκιστρον γιὰ τὴ στερέωση τοῦ μαλλιῦ καὶ κάτω τὸν σφόνδυλον, ὁ ὁποῖος προσέδιδε βάρους καὶ συγχρόνως ἔνταση στὴν ἀπαιτούμενη γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ νήματος περιστροφικὴ κίνηση τοῦ ἐργαλείου²⁵⁹. Ὁ σφόνδυλος, κάθετα διάτρητος γιὰ νὰ προσαρμῶζεται στὴν ἄτρακτον, μποροῦσε νὰ ἔχει διάφορα σχήματα (δακτυλιοειδῆς, δισκοειδῆς, σφαιρικός, κωνικός, ἀμφικωνικός) καὶ νὰ εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ διάφορα ὕλικά (ξύλο, λίθος, πηλὸ, ὄστον, μέταλλο, ὕαλο)²⁶⁰. Θεωρεῖται ὅτι σφόνδυλοι ἀπὸ ἐλαφρὰ ὕλικά, ὅπως εἶναι τὸ ξύλο, χρησίμευαν γιὰ τὸ κλώσιμο τοῦ μαλλιῦ, ἐνῶ αὐτοὶ ἀπὸ βαρύτερα, ὅπως εἶναι ὁ λίθος, ἦταν περισσότερο κατάλληλοι γιὰ τὸ κλώσιμο τοῦ λιναριοῦ²⁶¹. Ἐχουν βρεθεῖ ἄτρακτοι ἀπὸ χαλκὸ, ἄργυρο, ἐλεφαντόδοντο, ὄστον καὶ στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ φιλολογία ἀναφέρεται καὶ ἄτρακτος πύξινος μετὰ σφονδύλου²⁶². Στὴ

Ἄρτεμιν ὡς προστάτιδα τῆς οἰκογένειας καὶ τῆς εὐγονίας. Kahil 1983, 240. Linders 1972, 19.

250. Blümner 1912, 103-104.

251. Αὐτόθι 108-111.

252. Γιὰ τὴ συζήτηση καὶ τοὺς προβληματισμοὺς στὴν ἔρευνα σχετικὰ μὲ τὸ ἐπινήτρον ἢ ὄνον (ἢ καὶ τὸν ὄνον) βλ. Pekridou-Gorecki 1989, 19-20.

253. Blümner 1912, 115-120.

254. Pekridou-Gorecki 1989, 16-17 εἰκ. 3-4.

255. Blümner 1912, 121-134. Γιὰ τὸ κλώσιμο στὴν

ἀρχαιότητα βλ. καὶ Forbes 1965, 149-171, ἰδιαίτ. 152-153 γιὰ τὸ κλώσιμο μὲ ἐργαλεῖα.

256. Blümner 1912, 126.

257. Αὐτόθι 131 εἰκ. 47-53.

258. Ohly 1953, 106-107, ἀριθ. 18-20 εἰκ. 19-21.

259. Blümner 1912, 123-124. Forbes 1965, 152.

260. Forbes 1965, 152.

261. Αὐτόθι 152.

262. Blümner 1912, 124-125 μὲ σημ. 2.

Συλλογὴ μὲ τις ἑλληνικὲς ἀρχαιότητες τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου περιλαμβάνεται καὶ μία ξύλινη ἄτρακτος μὲ δισκοειδὲς σφονδύλι, ὁμοίως ἀπὸ ξύλο, τοῦ 5ου-4ου αἰ. π.Χ. ποὺ βρέθηκε στὴν Ἰταλία²⁶³. Ξύλινες ἄτρακτοι, δισκοειδεῖς σφόνδυλοι καὶ τεμάχιο ξύλινης ἡλακάτης, τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, προέρχονται ἀπὸ τάφους στὸ Παντικάπαιον²⁶⁴.

Ἐδῶ μποροῦμε νὰ περιοριστοῦμε σὲ λίγα χαρακτηριστικὰ παραδείγματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν ἐπεξεργασία τοῦ μαλλινοῦ. Ἐγχάρακτη ἀπεικόνιση κλώθουσας ποὺ κρατεῖ ἡλακάτην καὶ ἄτρακτον ἢ μόνον ἄτρακτον ἐμφανίζεται ἤδη τὸν 7ο αἰ. π.Χ. σὲ ἐπιτύμβιες στήλες ἀπὸ τὸν Πριναὶ στὴν Κρήτη²⁶⁵. Σὲ ἀποσπασματικὰ σωζόμενο πῆλινο ἀνάγλυφο ἀναθηματικὸ πίνακα ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη, γύρω στὰ 490-480 π.Χ., μὲ ἀπεικόνιση γυναικείας μορφῆς ποὺ κλώθει καθισμένη σὲ κλίνη, μία παραπομπὴ στὸν γυναικωνίτη, ἡ ὁποία ταυτίζεται μὲ τὴν Ἀθηνᾶ Ἐργάνη ἢ ἄλλη μυθολογικὴ μορφή, διατηροῦνται τὸ δεξιὸ ἄκρο χεῖρ της καὶ ἡ ἄτρακτος μὲ κωνικὸ σφονδύλι²⁶⁶. Μία ἀνάγλυφη ἀπεικόνιση τῆς ἀτράκτου προσφέρει καὶ ἡ ἀττική ἐπιτύμβια στήλη τῆς Μυρνοῦς, τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.²⁶⁷ Ἡ καθιστὴ Μυρνώ κρατεῖ τὴν ἄτρακτον μὲ τὸ δεξιὸ χεῖρ στὸ πλάι τοῦ μηροῦ καὶ μὲ τὸ ὑψωμένο ἀριστερὸ χεῖρ θὰ κρατοῦσε τὴν ἡλακάτην, ἀποδοσμένη ἄλλοτε μὲ χρῶμα. Ἀνάμεσα στὰ πόδια τοῦ κλισμοῦ ἀπεικονίζεται ὁ κάλαθος γιὰ τὰ ἔρια. Στὸ σῶμα μελανόμορφης ληκύθου ποὺ ἀποδίδεται στὸν Ζωγράφου τοῦ Ἄμασι, γύρω στὰ 560 π.Χ., ἀπεικονίζονται πολὺν παραστατικὰ ὅλα τὰ στάδια τῆς ἐπεξεργασίας τῶν ἐρίων ἀπὸ τις γυναῖκες, ἀπὸ τὴ ζύγιση τῶν τολυπῶν καὶ τὴν τοποθέτησή τους σὲ κάλαθο ἕως τὴν ὕφανση στὸν ἀργαλειὸ καὶ τὸ δίπλωμα τῶν ἔτοιμων ὕφασμάτων, καὶ μεταξὺ αὐτῶν ἀποδίδεται καὶ ἡ παραγωγὴ λεπτοῦ νήματος μὲ τὴν ἡλακάτη, τὴν ἄτρακτο καὶ τὸν σφόνδυλον²⁶⁸. Μὲ τὰ ἴδια ἐργαλεῖα κλώθει καὶ μία γυναικεία μορφή σὲ οἰνοχόη μὲ λευκὸ βάθος τοῦ Ζωγράφου τοῦ Βρυῦγου, περὶ τὸ 490 π.Χ.²⁶⁹

Ἐργαλεῖα ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν ἐπεξεργασία τῶν ἐρίων ἀποτελοῦσαν κατὰ τὴν ἀρχαιότητα συχνὰ ἀναθήματα τῶν γυναικῶν²⁷⁰. Στὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Βραυρωνίας περιλαμβάνονται ἀκόμα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ξύλινο, πῆλινα καὶ λίθινα σφονδύλια ἀτράκτου, ἀγνύθες (ἢ ἄγνυθες, λαῖαι), οἱ ὁποῖες συνδέονται μὲ τὸν ἀργαλειό, καὶ θραύσματα ἀπὸ ἀναθηματικὰ πῆλινα ἐπίνητρα μὲ μελανόμορφες καὶ ἐρυθρόμορφες παραστάσεις²⁷¹. Ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ ἐδῶ καὶ ἡ ἐρυθρόμορφη παράσταση μὲ σκηνὲς ἀπὸ τὸν γυναικωνίτη στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ κύλικας τοῦ Ζωγράφου τοῦ Stieglitz, περὶ τὸ 470 π.Χ., προερχομένη ἀπὸ τὸ λεγόμενο Μικρὸ Ἱερὸ τῆς Ἰφιγένειας, στὴν ὁποία καθιστὴ γυναικεία μορφή

263. Jenkins 1986, 20 εἰκ. 19. Hughes, Forrest 1984, 15.

264. Pinelli, Wasowicz 1986, 178-181 ἀριθ. 93-97.

265. Λεμπέση 1976, 21-23, 32-33, 34-35, 86-90 καὶ ἰδιαίτερα 87-88 γιὰ τις παλαιότερες παραστάσεις ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν Κρήτη καὶ τὴν Ἰωνία, ἀριθ. Α1-Α3, Β10, Β12 πίν. 2-4, 30-31, 34-35.

266. Βλασσοπούλου 2003, 38, 51-52, 72-73, 119 ἀριθ. 107 πίν. 5α καὶ 35.

267. Blümel 1966, 24 ἀριθ. 16 (Κ 23) εἰκ. 24. Clair-

mont 1993, ἀριθ. 1.176.

268. von Bothmer 1985, 185-187 ἀριθ. κατ. 48. Pekridou-Gorecki 1989, 16 εἰκ. 2.

269. Robertson 1992, 98 εἰκ. 93.

270. Βλ. καὶ Goff 2004, 69 μὲ σημ. 143.

271. Ὁρλάνδος 1959, 16 εἰκ. 12 (τεμάχια ἐρυθρόμορφου ἐπινήτρου). Κοντῆς 1967, 189. Kahil 1963, 12-13 ἀριθ. 21-24 πίν. 5,1-4 (ἐπίνητρα). Linders 1972, 19 μὲ σημ. 10.

ἐπεξεργάζεται τὸ μαλλὶ ἴσως μὲ ἓνα ἐπίνητρον πάνω στὸ δεξιὸ γόνατό της²⁷² ἢ τὸ πιθανότερο πάνω στὸ γυμνὸ της σκέλος.

Σὲ μαρμαρίνο ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸ ἱερό, τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., ἡ Ἄρτεμις ἀπεικονίζεται ὡς νήθουσα, καθιστὴ σὲ βράχο καὶ στραμμένη πρὸς τὰ ἀριστερά, ἐνδεχομένως μὲ ἐπίνητρον ἢ καλύτερα μὲ ἓνα τεμάχιο ὑφάσματος ἢ δέριματος πάνω στὸ δεξιὸ της γόνατο²⁷³. Μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι ἢ θεὰ κρατεῖ ἓνα ἀρκετὰ μακρὸν καὶ ἰδιαίτερα παχὺ νήμα, ἐνδειξὴ κατὰ τὴ γνώμη μου ὅτι ἡ ἐπεξεργασία τοῦ μαλλιῶν βρῖσκειται ἀκόμα στὸ στάδιο ποὺ προηγεῖται ἀπὸ αὐτὸ τῆς κλώσης. Ὁμολογουμένως, ὅτι καλύπτει τὸ γόνατο τῆς Ἀρτέμιδος προσομοιάζει περισσότερο μὲ τεμάχιο ὑφάσματος ἢ δέριματος²⁷⁴, τὸ ὁποῖο στὴ συγκεκριμένη περίπτωση ἴσως ἔχει τὴν ἔννοια τῆς προστασίας τοῦ ἐνδύματος τῆς θεᾶς κατὰ τὴν ἐργασία της. Χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴ διευκόλυνση τῆς ἐργασίας τοῦ νήθου εἶναι καὶ ἡ στήριξη τοῦ δεξιῶν ποδιοῦ τῆς θεᾶς σὲ ἐπίπεδο ὑψηλότερο ἀπὸ αὐτὸ τοῦ ἀριστεροῦ.

Ὁ ἀνασκαφέας τοῦ ἱεροῦ στὴ Βραυρῶνα ἀναφέρει ἀκόμα ὅτι τὸ 1961 βρέθηκε βόρεια τοῦ μεγάλου δυτικοῦ κρηπιδώματος (ἀναλήμματος), στὴν ἱερὴ λίμνη, χτένι ἀπὸ ἀργαλεῖο καὶ πλεκτὸ πιθανῶς ἀπὸ ψάθα²⁷⁵. Ὡστόσο, τὸ ἀναφερόμενο ὡς χτένι ἀπὸ ἀργαλεῖο ἴσως ταυτίζεται μὲ κτένι γιὰ τὴν περιποίηση τῆς κόμης (βλ. παρακάτω ἀριθ. 61). Τὸ τεμάχιο τοῦ πλεκτοῦ θὰ δημοσιευθεῖ μαζί μὲ τὰ ὑπόλοιπα μικρὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸ ἱερό.

Σὲ κατάλογο ἀφιερωμάτων στὴν Ἄρτεμιν Βραυρωνίαν περιλαμβάνεται καὶ ἡλακάτη²⁷⁶. Ἐπὶ πλέον, δὲν ἔχει ἀποκλειστεῖ τὸ ἐνδεχόμενον οἱ ἀναφερόμενες σὲ καταλόγους ἀναθη-

272. Παπαδημητρίου 1949, 90 εἰκ. 16β. Παπαδημητρίου 1956, 76 πίν. 20β. Ὁρλάνδος 1956, 27 εἰκ. 26. Beazley, ARV² 827,1. Kahil 1963, 18-19 ἀριθ. 37 (A 37) πίν. 9.

273. Ὁρλάνδος 1961, 27 εἰκ. 23. Daux 1962, 674 εἰκ. 7 (πρὶν ἀπὸ τὴ συμπλήρωσή του μὲ ἓνα ἀκόμα θραῦσμα κάτω ἀριστερά, στὸ ὁποῖο ἀπεικονίζεται σὲ μικρὴ κλίμακα μᾶλλον γυναικεῖα ἢ παιδικὴ μορφή ποὺ προσέροχεται μὲ ἔντονη κίνηση πρὸς τὴ θεά). Τὸ θραῦσμα ἀπὸ τὸ κάτω ἀριστερὸν τμήμα τοῦ ἀναγλύφου βρέθηκε τὸ 1963 κατὰ τὸν καθαρισμὸ τῶν λίθων τοῦ μεγάλου δυτικοῦ κρηπιδώματος («ἀναλήμματος»), σύμφωνα μὲ τὸ Ἡμερολόγιον ἀνασκαφῶν Βραυρῶνος 1963, σ. 72, 1-23 Μαρτ. «*τμήμα τοῦ ὠραίου μαρμαρίνου ἀναγλύφου τῆς καθημένης νηθούσης θεᾶς ἢ ἠρωίδος πιθανῶς χρυσηλακάτου Ἀρτέμιδος*». Κοντῆς 1967, 189 μὲ σημ. 114 καὶ σ. 200. Ἡ Kahil 1979, 83 μὲ σημ. 45 θεωρεῖ ὅτι ἡ Ἄρτεμις ὡς θεὰ τῆς γονιμότητος δέχεται ὡς προσφορὰ ἔνδυμα σχετικὸ μὲ τὴ γέννα. Ἡ Kahil 1983, 240, εἶναι σκεπτικὴ ὡς πρὸς τὸ τί κάνει ἡ θεὰ καὶ πιστεύει ὅτι κρατεῖ ἓνα κομμάτι ὑφάσματος. Βλ. πιδ ἀναλυτικὰ Kahil 1984, 677 ἀριθ.

724*, ὅπου δὲν εἶναι βέβαιη γιὰ τὸ ὑφασμα πάνω στὸ δεξιὸ γόνατο τῆς θεᾶς καὶ γιὰ τὸ τί κρατεῖ μὲ τὸ ἀριστερὸ της χέρι (λωρίδα, ταινία ἢ ζώνη). Ἡ Linders 1972, 19 μὲ σημ. 10 δέχεται τὴν ἐρμηνεῖα τῆς ἐπεξεργασίας μὲ τὸ ἐπίνητρον. Κατὰ τὴν Vikela 1997, 227 πίν. 29,3 πάνω στὸ δεξιὸ γόνατο τῆς θεᾶς ἀποδίδεται ὑφασμα, προσφορὰ τῆς γυναικεῖας μορφῆς κάτω ἀριστερά, πιθανῶς τῆς ἀναθέτριας, μετὰ ἀπὸ ἐπιτυγῆ γέννα. Ἐντούτοις, ἡ μικρὴ μορφή στὸ κάτω ἀριστερὸν τμήμα τοῦ ἀναγλύφου φαίνεται παιδική, κοριτσίστικη.

274. Ὁ Ἰ. Παπαδημητρίου στὸ ἰδιόχειρο Ἡμερολόγιον ἀνασκαφῶν Βραυρῶνος 1961, σ. 18 κέ., Ἄπρ., κατὰ τὴν περιγραφὴ τῆς παράστασης στὸ ἀνάγλυφο σημειώνει ὅτι πάνω στὸ γόνατο τῆς καθημένης «*διακρίνεται ἐπίνητρον ἢ ἄλλο ἀντικείμενον ἐκ δέριματος*».

275. Ἡμερολόγιον ἀνασκαφῶν Βραυρῶνος 1961, σ. 35, 7-8 Αὐγ.

276. IG II² 1517 B I, στ. 209. Κοντῆς 1967, 189. Linders 1972, 19. Brulé 1987, 226.

μάτων σπάθαι νὰ ἦταν ἐργαλεῖα ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν ὑφαντική²⁷⁷. Συχνὲς ἦταν καὶ οἱ προσφορὲς στὸ ἱερὸ κρόκης (ὑφαδιοῦ, κλωστής) καὶ ἐρίων, γλαυκέων, κατειργασμένων, μαλακῶν, κάποτε ἐν ὀθονίῳ ἢ ἐν καλαθίσκῳ²⁷⁸, καθὼς καὶ ἡμιυφῶν ἐνδυμάτων καὶ ἱστῶν²⁷⁹. Μὲ τὴ συγκεκριμένη ιδιότητα τῆς Ἀρτέμιδος ὡς προστάτιδος τῶν γυναικῶν καὶ τῶν οἰκιακῶν δραστηριοτήτων τους συνδέεται καὶ τὸ ὀμηρικὸ ἐπίθετο χρυσηλάκατος, τὸ ὁποῖο τῆς ἀποδίδεται²⁸⁰. Ὅστρακα ἀπὸ ἐπίνητρα, πῆλινες ἀγνύθες διαφόρων τύπων, σφονδύλια καὶ πηνία προέρχονται καὶ ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος Μουνιχίας²⁸¹. Ἐνα διακοσμημένο πῆλινο κωνοειδὲς σφονδύλι, τοῦ 7ου αἰ. π.Χ., βρέθηκε στὶς ἐπιχώσεις τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος Ταυροπόλου στὶς Ἄλεις Ἀραφηνίδες καὶ θεωρεῖται στὴν ἔρευνα ὅτι συμβολίζει ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ σημαντικὰ καθήκοντα στὴ ζωὴ τῶν γυναικῶν²⁸². Ἀπὸ τὶς ἐπιχώσεις τοῦ ἴδιου ναοῦ προέρχεται καὶ θραῦσμα ἀπὸ πῆλινο ἐπίνητρο²⁸³. Πῆλινα ἐπίνητρα μὲ μελανόμορφες παραστάσεις, ἀγνύθες καὶ σφονδύλια εἶναι γνωστὰ καὶ ἀπὸ ἄλλα ἱερὰ τῆς Ἀρτέμιδος, ὅπως ἀπὸ ἀποθέτη ἱεροῦ τῆς Ἀρτέμιδος Ἀμαρυσίας στὴν Εὐβοία²⁸⁴. Στὰ ἀναθήματα στὸ Ἀρτεμίσιον τῆς Δήλου περιλαμβάνονται μεγάλες καὶ μικρὲς ἡλακάτες καὶ ἄτρακτοι ἀπὸ ἄργυρο²⁸⁵ καὶ πολλὰ σφονδύλια ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ καὶ στὸ Ἀρτεμίσιον τῆς Ἐφέσου²⁸⁶.

59. (χ.ἀ.). Λαβὴ μαχαιριοῦ ἢ ἄλλου ἐργαλείου. Εἰκ. 66α.

Μέγ. σωζ. μῆκ. 0.12 μ., πᾶχ. 0.015 μ.

Εἶναι συγκολλημένη ἀπὸ δύο κομμάτια, ἐλλειπὴς στὸ ἄκρο μὲ τὴν ἐγκοπὴ, μελανοῦ χρώματος, συμπαγῆς καὶ ἐλλειπτικῆς διατομῆς. Στὸ ἓνα ἄκρο εἶναι κομμένη κάθετα, ὥστε νὰ δημιουργεῖται ἐπίπεδη ἐπιφάνεια. Στὸ ἄλλο ἄκρο ὑπάρχει τεχνητὴ, βαθιὰ καὶ στενὴ ἐγκοπὴ, πιθανότατα γιὰ τὴν ἔνθεση μεταλλικῆς λεπίδας, γιὰ τὴ στερέωση τῆς ὁποίας χρησίμευε καὶ μι-

Εἰκ. 66. Δύο λαβὲς μαχαιριῶν ἢ ἄλλων ἐργαλείων (χ.ἀ., ἐδῶ ἀρ. 59-60).

277. Linders 1972, 19 μὲ σημ. 6. Γιὰ τὴ σπάθην, συνήθως ἀπὸ ξύλο, ὡς ἐργαλεῖο ποὺ χρησίμευε γιὰ τὴν ὑφανση στὸν ἱστὸν βλ. καὶ Crowfoot 1936-37, 46 μὲ σημ. 14, ὅπου ἀναφορὲς σὲ ἀρχαῖες πηγές.

278. IG II² 1514, στ. 54, 57-58. 1516, στ. 31, 34. 1517 B II, στ. 161-162. 1518 B II, στ. 54, 57, 59, 71-72. 1524 A I, στ. 163, 166-167, 168-169. 1528 II, στ. 17.

279. Κοντῆς 1967, 189 μὲ σημ. 117-119.

280. Αὐτόθι 189 μὲ σημ. 115. Brulé 1987, 229. Καλογερόπουλος 2013, 432 μὲ σημ. 1497.

281. Παλαιοκρασσά 1991, 66, 70, 73, 94, 132 ἀριθ. Κα 20 πίν. 28β, 142-143 ἀριθ. Κα 57-Κα 61 πίν. 28α, 35β καὶ 36 (ἐπίνητρα), 87, 175 ἀριθ. MA 5 - MA 8 εἰκ. 17.

282. Καλογερόπουλος 2013, 431, 485 ἀριθ. M 61

πίν. 99, 161.

283. Αὐτόθι 438, ἀριθ. M 68 πίν. 101, 163.

284. Σαπουνᾶ-Σακελλαράκη 1987, 213. Sarpouna-Sakellarakí 1992, 242-243 σχῆδ. 5, φωτ. 2. Μεγάλος ἀριθμὸς ἀπὸ πῆλινα σφονδύλια τοῦ 6ου καὶ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. βρέθηκε καὶ στὸ ἱερὸ τῆς Νύμφης, νότια τοῦ Ἡρωδείου, ὅπου ἀφιερωνόταν ἢ λουτροφόρος ποὺ χρησίμευε γιὰ τὸ γαμήλιο λουτρὸ τῶν μελλονύμφων. Μηλιάδης 1957, 25. Γιὰ τὴν εὕρεση σφονδυλιῶν καὶ ἄλλων ἐργαλείων ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν ἐπεξεργασία τῶν ἐρίων καὶ σὲ ἱερὰ ἄλλων θεοτήτων βλ. Βλασσοπούλου 2003, 73 σημ. 316.

285. Deonna 1938, 267. Brulé 1987, 229 μὲ σημ. 264.

286. Brulé 1987, 229 μὲ σημ. 265.

κρῆ διαμπερῆσ ὀπῆ στὸ τμήμα ποὺ σὼζεται σὲ μεγαλύτερο μήκος.

Ἐντοπίστηκε μαζί μὲ τὴν λαβὴ ἀρ. 60 σὲ κιβώτιο ποὺ περιείχε ἀκόμα κλαδάκια, πέντε ἄμορφα τεμάχια ξύλου καὶ δύο τεμάχια ἀπὸ παρακολλήματα (ἐπενδύσεις) κιβωτίων κ.ἄ.

60. (χ.ἄ.). Λαβὴ μαχαιριοῦ ἢ ἄλλου ἐργαλείου. Εἰκ. 66β.

Μέγ. σωζ. μήκ. 0.08 μ., πάχ. 0.016 μ.

Εἶναι ἐλλειπῆσ καὶ στὰ δύο ἄκρα, μελανοῦ χρώματος, συμπαγῆσ καὶ ἐλλειπτικῆσ διατομῆσ. Ἡ ἀφαίρεση ἐνὸσ ὄζου κατὰ τὴν κατεργασία τοῦ κλαδιοῦ δημιούργησε μικρὴ κοιλότητα. Ἡ τεχνική, βαθιὰ ἐγκοπὴ στὸ ἓνα ἄκρο πιθανότατα χρησίμευε γιὰ τὴν προσαρμογὴ μεταλλικῆσ λεπίδας.

Σὲ σιδερένιο δρεπανόσχημο μαχαίρι ἀπὸ τάφο στὴ Σίνδο, χρονολογημένο γύρω στὸ 500 π.Χ., ἔχουν διατηρηθεῖ κατάλοιπα, ἐκτὸσ ἀπὸ τὴν δερμάτινη θήκη του, καὶ ἀπὸ τὴν ξύλινη λαβὴ του²⁸⁷.

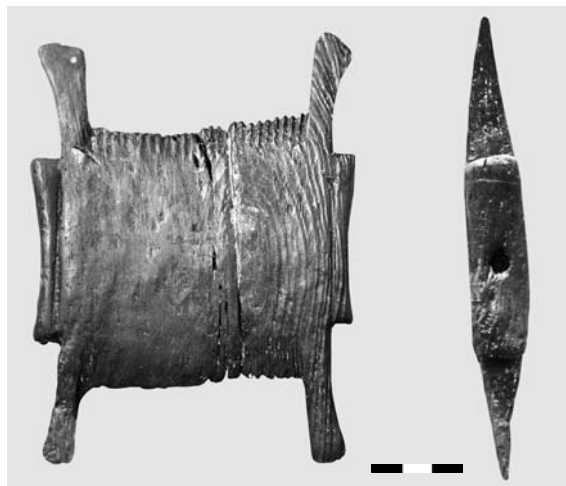
Σὲ στήλη μὲ κατάλογο ἀφιερωμάτων στὸ ἱερὸ τῆσ Ἀρτέμιδοσ Βραυρωνίας, ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη τῆσ Ἀθήνας, ἀναγράφονται καὶ ἐργαλεῖα, ὅπως δρέπανα θεριστικά, δρέπανα ἀμπελουργικά, μάχαιρα κουρικαῖ²⁸⁸, ἀναθήματα ποὺ ταιριάζουν νὰ προσφέρθηκαν ἀπὸ καλλιεργητῆσ τῆσ γῆσ καὶ κτηνοτρόφουσ σὲ ἀγροτικό ἱερὸ καὶ ἐν προκειμένῳ στὴν Ἀρτεμιν Βραυρωνίαν ὡσ προστάτιδα τῶν ἀγροτικῶν δραστηριοτήτων²⁸⁹.

Ε. ΣΥΝΕΡΓΑ ΓΥΝΑΙΚΕΙΟΥ ΚΑΛΩΠΙΣΜΟΥ

61. (Ξ53). Διπλὸ κτένι. Εἰκ. 67α-β.

Συν. σωζ. ὕψ. 0.145 μ., ὕψ. κεντρικοῦ τμήματος 0.085 μ., πλάτ. 0.10 μ., πάχ. 0.016 μ.

Λείπουν τὰ δόντια ἄνω καὶ κάτω. Τὸ κτένι εἶναι συγκολλημένο κάθετα στὸ κεντρικὸ τμήμα του ἀπὸ δύο κομμάτια καὶ ἔχει περισσότερο φθαρμένη καὶ διαβρωμένη τὴν πίσω πλευρά. Εἶναι μελανοῦ χρώματος. Τὸ κεντρικὸ τμήμα εἶναι συμπαγῆσ καὶ βαρὺ, ὀρθογώνιο, ἀρκετὰ εὐρὸ καὶ κυρτὸ στὴν κύρια ὄψη (εἰκ. 67α). Τὰ πεπλατυσμένα καμπυλωτὰ ἄκρα ποὺ πλαισίωσαν τὰ δόντια στὴν ἄνω καὶ κάτω ἐπιφάνεια τοῦ κεντρικοῦ τμήματος λεπτύνονται ὡσ πρὸσ τὸ πάχος σταδιακὰ ἀπὸ τὴν ἔκφυση πρὸσ τὸ ἐλεύθερο πέρασ τους, μὲ ἀποτέλεσμα οἱ δύο πλαϊνῆσ στενῆσ πλευρῆσ τοῦ κτενιοῦ νὰ παρουσιάζουν ἀτρακτοειδῆσ σχῆμα (εἰκ. 67β). Συμ-

Εἰκ. 67α-β. Διπλὸ κτένι (Ξ53). β. Δεξιὰ πλάγια ὄψη.

287. Δεσποίνη 1985, 47 ἀριθ. 66 (Αἰκ. Δεσποίνη).

288. IG II² 1526 I, στ. 2-4, 8-9.

289. Γιὰ τὴν ιδιότητα αὐτῆ τῆσ Ἀρτέμιδοσ βλ. Brulé 1987, 238.

φυῆς μὲ τὴν ἀριστερὴ καὶ τὴ δεξιὰ στενὴ πλευρὰ τοῦ κεντρικοῦ τμήματος εἶναι ἀπὸ μία ἀπόφυση, ἐλαφρὰ τοξοειδής. Περὶ τὸ μέσον τῆς δεξιᾶς στενῆς πλευρᾶς ὑπάρχει κυκλικὸς τόρμος γόμφωσης (εἰκ. 67β), πιθανῶς γιὰ τὴν προσαρμογὴ στελέχους πὸν χρησίμευε ὡς λαβή²⁹⁰. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ κεντρικοῦ τμήματος σῶζονται οἱ ἐκφύσεις εἴκοσι πέντε δοντιῶν. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια εἶναι πολὺ φθαρμένη, ὥστόσο κάποια ἀμυδρὰ ἀναγλυφικὰ ἐξάρματα στὸ δεξιὸ μέρος (εἰκ. 67α) πιθανότατα σχετίζονται μὲ τὴν ἔκφυση ἴσως λεπτότερων δοντιῶν.

Πιθανῶς βρέθηκε τὸ 1961 στὴ λεγόμενη ἱερὴ πηγὴ στὴ ΒΔ. γωνία τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος καὶ βόρεια τοῦ μεγάλου δυτικοῦ κρηπιδώματος (ἀναλήμματος), ἐφόσον πρόκειται γιὰ τὸ ἀναφερόμενο ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα κατὰ τὴν εὕρεσή του ὡς «χτένι ἀπὸ ἀργαλειό»²⁹¹. Ἡ κτεὶς τοῦ ἀργαλειοῦ (ἴστοῦ) εἶναι ἓνα ὀρθογώνιο ὀδοντωτὸ ἐξάρτημα, μὲ τὸ ὁποῖο διατηροῦνται χωρισμένοι οἱ μίτοι τοῦ στημονιοῦ²⁹² καὶ ὑπαρξὴ ἀνάλογου ἀντικειμένου δὲν ἐξακριβώνεται στὸ ὑλικὸ ἀπὸ τὸ ἱερό τῆς Βραυρωνίας.

Δύο ὁμοίου σχήματος διπλὰ κτένια ἀπὸ ξύλο ἐλαίας, ἀλλὰ χωρὶς τὶς ἀποφύσεις στὶς δύο στενὲς πλευρὲς, μὲ συννευρήματα τοῦ β' τετάρτου τοῦ βου αἰ. π.Χ. προέρχονται ἀπὸ φρεάρ ἐξω ἀπὸ τὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τῆς Στοᾶς Ἀττάλου²⁹³. Σὲ γενικὲς γραμμὲς ὁ τύπος αὐτὸς τοῦ διπλοῦ κτενιοῦ συναντᾶται καὶ σὲ πολὺ μεταγενέστερη ἐποχῇ²⁹⁴.

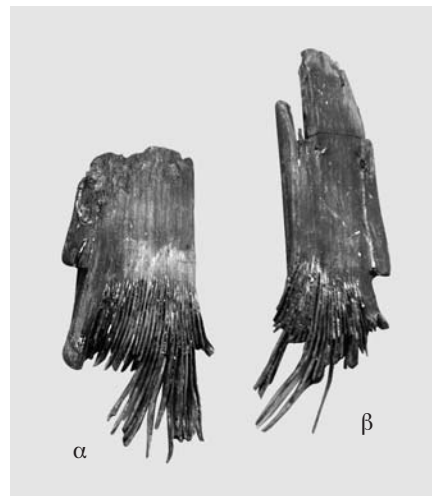
62. (Ξ34). Δύο συνανήκοντα ἀλλὰ μὴ συγκολλημένα τεμάχια πιθανῶς διπλοῦ κτενιοῦ. Εἰκ. 68α-β.

α) Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.07 μ., σωζ. πλάτ. 0.02 μ., πάχ. 0.004 μ. β) Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.053 μ., σωζ. πλάτ. 0.024 μ.

Ἄνυδρο ξύλο.

Σῶζεται ἑλλιπῶς καὶ σὲ κακὴ κατάσταση διατήρησης. Ἔχει μελανὸ χρῶμα. Τὸ κεντρικὸ τμήμα εἶναι ἀρκετὰ εὐρὸ μὲ συμφυεῖς ἀποφύσεις στὶς δύο στενὲς πλαϊνὲς πλευρὲς, ὅπως καὶ στὸ προηγούμενο (ἀριθ. 61). Στὴν κάτω ἐπιφάνεια διατηροῦνται σὲ πολὺ πυκνὴ διάταξη ἓν μέρος σωζόμενα μακριὰ, λεπτὰ δόντια. Τὸ πέρασ τῆς ἄνω ἐπιφάνειας, ἀπὸ ὅπου θὰ ἐκφύονταν τὰ παχύτερα δόντια, δὲν σῶζεται.

Πιθανότατα πρόκειται γιὰ τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο κτένια, ἢ εὕρεση τῶν ὁποίων ἀναφέρεται τὸ

Εἰκ. 68α-β. Δύο συνανήκοντα τμήματα κτενιοῦ (Ξ34).

290. Χωριστὰ κατασκευασμένη λαβή, προσαρμοσμένη σὲ τόρμο γόμφωσης στὴ ράχη κτενιῶν μὲ δόντια στὴ μία ὀψη, ἢ σπανιότερα δύο χωριστὲς λαβὲς ἀπαντοῦν ἤδη σὲ ἐλεφάντινα μυκηναϊκὰ κτένια, καὶ ἀνήκουν σὲ ἓναν τύπο μὲ πιθανὴ κρητικὴ προέλευση, καθὼς ἀπὸ τὴν Κρήτη εἶναι γνωστὰ ἀκόμα προσιμότερα παραδείγματα. Σακελλαράκης, Κωνσταντινίδη-Συβρίδη 2010, 168-171, 178-179, τύπος Β καὶ παραλλαγὴ Β1, ἀριθ. 69-76 εἰκ. 23-28.

291. Ἡμερολόγιο ἀνασκαφῶν Βραυρωνίας 1961, σ. 35, Δευτ.-Τρ., 7-8 Αὐγ.

292. Liddell, Scott 1968, λ. κτεὶς. Ἀπεικόνιση χτενιοῦ ἀργαλειοῦ βλ. στὴν Crowfoot 1936-37, 37 εἰκ. 1b, κάτω ἀπὸ τὸν ἀργαλειὸ μαζὶ μὲ τὸ πηνίον.

293. Thompson 1955, 270 εἰκ. 5. Burr Thompson 1971, εἰκ. 34.

294. Π.χ. Vandier d'Abbadie 1972, 147 ἀριθ. 628 εἰκ. στὴ σ. 146 (ξύλινο κτένι ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, ἴσως

1963 κατά τὸν καθαρισμὸ τοῦ χώρου γύρω ἀπὸ τὴ λεγόμενη ἱερὴ πηγή²⁹⁵.

63. (Ξ14). Τμήμα διπλοῦ κτενιοῦ. Εἰκ. 69.

Σωζ. ὕψ. 0.074 μ., σωζ. πλάτ. 0.048 μ.

Ἄνυδρο ξύλο.

Σώζεται τεμάχιο ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ τμήμα του, ἀρκετὰ στρεβλωμένο καὶ παραμορφωμένο, καστανομέλανου χρώματος. Ἀπὸ τὴν ἀκόσμητη στενὴ ράχη ἐκφύονται τὰ δόντια, ἐν μέρει σωζόμενα, παχύτερα καὶ ἀραιότερα κάτω, λεπτότερα καὶ πυκνότερα ἄνω. Τὸ κτένι αὐτὸ ἀνήκει σὲ τύπο κάπως ἀπλούστερο ἀπὸ αὐτὸν τῶν κτενίων ἀριθ. **61** καὶ **62**, καθὼς ἡ ράχη εἶναι αἰσθητὰ στενότερη καὶ παραλείπονται οἱ ἀποφύσεις στὶς δύο στενὲς πλευρὲς.

Πιθανότατα πρόκειται γιὰ τὸ δεύτερο ἀπὸ τὰ δύο κτένια, ἡ εὕρεση τῶν ὁποίων ἀναφέρεται τὸ 1963 κατά τὸν καθαρισμὸ τοῦ χώρου γύρω ἀπὸ τὴ λεγόμενη ἱερὴ πηγή²⁹⁶.

Εἰκ. 69. Τμήμα διπλοῦ κτενιοῦ (Ξ14).

Με βάση καὶ τὴ θέση εὕρεσής τους τὰ τρία ξύλινα κτένια ἀνήκουν στὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ μὲ κατώτερο χρονολογικὸ ὄριο τὸ 480 π.Χ. Ὅπως τὰ κοσμήματα καὶ τὰ κάτοπτρα, ἔτσι καὶ τὰ κτένια ὡς σύνεργα καλλωπισμοῦ προσιδιάζουν στὶς γυναῖκες καὶ ὡς ἐκ τούτου εἶναι κατάλληλα γιὰ ἀναθήματα σὲ γυναικεία θεότητα, προστάτιδα τῶν γυναικῶν καὶ τῶν κοριτσιῶν. Ὅστεῖνα κτένια διαφόρων τύπων περιλαμβάνονται στὰ εὐρήματα ποὺ προέρχονται τόσο ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος στὴ Βραυρώνα ὅσο καὶ ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος Μουνιχίας²⁹⁷. Τὰ ξύλινα κτένια ἀπὸ τὴ Βραυρώνα πιθανότατα εἶχαν κατασκευαστεῖ γιὰ πραγματικὴ χρήση, δηλαδὴ γιὰ τὴν περιποίηση τῆς κόμης. Καθὼς τὰ κτένια αὐτὰ δὲν φέρουν ὁπὴ ἀνάρτησης καὶ εἶναι ἀκόσμητα, δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι δημιουργήθηκαν εὐθύς ἐξαρχῆς γιὰ νὰ χρησιμεύσουν ὡς ἀναθήματα ἢ ὅτι ἦταν ξάνια, κοσμήματα τῆς κόμης²⁹⁸.

τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων). Ἐντεκα διπλὰ κτένια ἀπὸ ξύλο, ὅλα τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ τάφους στὸ Παντικάπαιον, τὴν Ὀλβία καὶ τὴ Χερσόνησο, βρίσκονται στὸ Ἑρμιτάζ. Vaulina, Wasowicz 1974, 155-161 ἀριθ. 81-91 πίν. 130.

295. Ἡμερολόγιο ἀνασκαφῶν Βραυρώνος 1963,

σ. 75, 7-13 Ἀπρ.

296. Αὐτόθι.

297. Ἱερὸ Ἀρτέμιδος Μουνιχίας: Παλαιοκρασσᾶ 1991, 178-179 ἀριθ. MA 20 πίν. 48.

298. Γιὰ τὴ χρήση τῶν κτενίων βλ. Marangou 1969, 111.

Εἰκ. 70α-β. Κύρια καὶ πίσω ὄψη χάλκινου κατόπτρου με ξύλινη λαβή (BE 121).

64. (Μουσείο Βραυρώνας ἀριθ. BE 121). Χάλκινο κάτοπτρο με ξύλινη λαβή²⁹⁹. Εἰκ. 70α-β. Διάμ. χάλκινου δίσκου 0.167 μ., πάχ. 0.005 μ., πάχ. κρίκου ἀνάρτησης 0.003 μ. Ὑψ. ξύλινης

λαβῆς 0.15 μ., μέγ. πάχ. (στὸ κεντρικὸ τμήμα) 0.0023 μ. Συν. ὕψ. κατόπτρου μαζί με τὴ λαβή (χωρὶς τὸν κρίκο ἀνάρτησης) 0.328 μ. Ὁ ἀκόσμητος χάλκινος δίσκος ἔχει χρυσαφένιο

299. Στὸ Εὐρετήριο τοῦ Μουσείου Βραυρώνας ἡ λαβὴ τοῦ κατόπτρου ἀναφέρεται ὡς ὀστέινη, πιθανῶς ἐξ αἰτίας τοῦ χρώματός της, τὸ ὁποῖο προσομοιάζει με

αὐτὸ τοῦ ὀστοῦ καὶ διαφέρει καταφανῶς ἀπὸ τὸ χρῶμα τοῦ ξύλου τῶν ἄλλων ἀντικειμένων. Λεπτομερῆς καὶ τεκμηριωμένη μικροσκοπικὴ ἐξέταση τῆς

χρῶμα καὶ στὴν κύρια ὄψη του ὑπάρχουν μεγάλες μελανὲς κηλίδες ἀπὸ τὴν ὀξειδωσι³⁰⁰. Στὸ κάτω μέρος ἀπολήγει σὲ μικρὸ συμφυῆς στέλεχος γιὰ τὴ στερέωση στὴ λαβή. Ἡ πίσω πλευρὰ τοῦ δίσκου εἶναι ἐλαφρότατα κοίλη μὲ ὑποτυπῶδες περιχέλωμα. Στὴν πλευρὰ αὐτὴ εἶναι στερεωμένος ὁ κρίκος ἀνάρτησης τοῦ κατόπτρου μὲ τὴ βοήθεια προσκολλημένου ἀπλοῦ φυλλόσχημου ἐλάσματος, τὸ ὁποῖο σχηματίζει ἄνω ταινιωτὴ θηλιά. Ὁ κρίκος ἔχει κυκλικὴ διατομὴ καὶ φέρει μικρὸ ἄνοιγμα γιὰ νὰ διευκολυνθεῖ τὸ πέρασμά του στὴ θηλιά.

Ἡ ξύλινη λαβὴ ἔχει ὠχροφαιο χρῶμα καὶ εἶναι ἐπικαλυμμένη σήμερα μὲ ὕλικὸ συντήρησης. Εἶναι συγκολλημένη στὴν ἔνωση τοῦ ἄνω καὶ τοῦ κάτω τμήματος μὲ τὸ κεντρικὸ στέλεχος, ἀρκετὲς ρωγμὲς κατὰ τόπους ἔχουν πληρωθεῖ μὲ κερί, ὑπάρχουν μικρὲς ἀποκρούσεις καὶ περισσότερο φθαρμένη εἶναι ἡ ἐπιφάνεια στὴν πίσω πλευρὰ τοῦ κεντρικοῦ τμήματος.

Ἡ λαβὴ παρουσιάζει τριμερῆ διαμόρφωση. Τὸ ἄνω μέρος εἶναι κυλινδρικό μὲ ἐλαφρὰ καμπύλες πλευρὲς καὶ φέρει ἀπὸ ἕναν λεπτὸ δακτύλιο στὰ δύο ἄκρα, τὸ κεντρικὸ εἶναι ἀτρακτοειδὲς καὶ τὸ κάτω ἀπίοσχημο μὲ πλαστικὸ δακτύλιο στὸ ἀνώτερο τμήμα καὶ πολὺ στενὴ κυλινδρική

ἀπόληξη. Τέσσερα συστήματα ἀπὸ λεπτὲς ὀριζόντιες ἐγγαράξεις διακομοῦν τὸ κεντρικὸ τμήμα, δημιουργώντας τὴν ἐντύπωση δακτυλίων. Μία ὀριζόντια ἐγγάραξη περιθέει καὶ τὸ ἄνω τμήμα στὸ μέσον τοῦ ὕψους του.

Βρέθηκε τὸ 1961 μέσα στὴν ἰλὺν πλησίον τῆς ἱερῆς πηγῆς. Πιθανότατα ἡ λαβὴ τοῦ κατόπτρου εἶναι ἡ μία ἀπὸ τὶς δύο ξύλινες λαβὲς ποὺ ἀναφέρονται στὸ ἰδιόχειρο Ἡμερολόγιο τοῦ ἀνασκαφέως μεταξὺ τῶν εὐρημάτων στὸν μεγάλο λάκκο ποὺ διανοίχθηκε κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ γιὰ τὴν περισυλλογὴ τῶν ἀναβλυζόντων ὑδάτων βορειότερα τῆς πηγῆς καὶ συγκαταλέγονται στὰ πρῶτα εὐρήματα ἀπὸ ξύλο ποὺ ἤλθαν στὸ φῶς³⁰¹.

Τὸ κάτοπτρο μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὰ τέλη τοῦ βου-ἀρχῆς τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Μὲ βάση τὴ θέση εὐρεσίης του στὸ ἱερό, τὸν *terminus ante quem* γιὰ τὴν κατασκευὴ του ἀποτελεῖ τὸ 480 π.Χ.

Βιβλιογραφία: Papadimitriou 1963, 115 μὲ εἰκόνα συνοδευόμενη ἀπὸ ἐκτενὴ ὑπότιτλο (500-480 π.Χ.). Oberländer 1967, 134 ἀριθ. 200. 147, 234 (μὲ παραπομπὴ στὸ *The Illustrated London News* 238/39, 1961, 907 εἰκ. 5). Linders 1972, 46 σμμ. 78.

Τὸ κάτοπτρο αὐτὸ ἔχει πολὺ ἀπλὴ μορφή καὶ ὅλη ἡ διακόσμηση περιορίζεται στὴν ξύλινη, τορνευτὴ λαβὴ του. Ἀνήκει σὲ ἕναν τύπο κατόπτρων μὲ χωριστὰ κατασκευασμένη λαβὴ ἀπὸ ὁστοῦν, ἐλεφαντόδοντο ἢ ξύλο καὶ μὲ στέλεχος εἴτε σὲ ἐνιαῖο κομμάτι μὲ τὸν δίσκο εἴτε κατασκευασμένο χωριστά, κάποτε μὲ ἐγγάρακτη ἢ ἀνάγλυφη διακόσμηση στὴν προσαρμογὴ του³⁰². Ὁ τύπος αὐτὸς κυριαρχεῖ κυρίως ἀπὸ τὸν 6ο ἕως τὸν 5ο αἰ. π.Χ. παράλληλα μὲ τὸν τύπο τῶν κατόπτρων στὰ ὁποῖα δίσκος καὶ λαβὴ ἀπὸ χαλκὸ εἶναι χυτὰ σὲ ἐνιαῖο κομμάτι καὶ ἡ λαβὴ εἶναι ἐντελῶς ἀκόσμητη ἢ φέρει κάποια ἐγγάρακτη διακόσμηση³⁰³.

λαβῆς σὲ συνεργασία μὲ τὴ συντηρήτρια Εὐαγγελία Παπαθωμᾶ ἐπιβεβαίωσε τὴν ἐκτίμηση τοῦ ἀνασκαφέως Ἰ. Παπαδημητρίου ὅτι ἡ λαβὴ εἶναι ξύλινη. Χαρακτηριστικὰ εὐρήματα τῆς ἐξέτασης ἦταν πιθανὸν κατάλοιπο ὄζου καὶ τὸ φυσικὸ καστανὸ χρῶμα τοῦ ξύλου στὸ χεῖλος ρωγμῆς, τὸ ὁποῖο δὲν ἔχει καλυφθεῖ ἀπὸ τὸ παλαιὸ ὕλικὸ συντήρησης.

300. Τὸ χρυσαφένιο χρῶμα τοῦ χαλκοῦ ἀνακαλεῖ τὴν ποιητικὴ παρομοίωση τοῦ Εὐρ. *Τρ.* 1096: χρύσεα

ἔνοπτρα παρθένων.

301. Ἡμερολόγιο ἀνασκαφῶν Βραυρῶνος 1961, σ. 34-35, Παρ.-Σάβ., 4-5 Αὐγ. («δύο ξύλινα λαβαὶ ἐκ κατόπτρων»).

302. Richter 1915, 253. Τμήμα ξύλινης λαβῆς διασώζεται καὶ σὲ κάτοπτρο τοῦ Ἑθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου ἀρ. X16767. Τουλούπα 1971, 51, εἰκ. 2.

303. Richter 1915, 253.

Τὸ κάτοπτρο ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος σὲ γενικὲς γραμμὲς ἀνακαλεῖ εἰκονιστικὲς παραστάσεις κατόπτρων μὲ λαβή³⁰⁴. Ἀπεικονίσεις τέτοιων κατόπτρων εἶναι συνήθεις ἀπὸ τὰ τέλη τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς μὲ τὴν ἐμφάνιση τῆς ἐρυθρόμορφης ἀγγειογραφίας³⁰⁵. Πάντως, κάποια παραδείγματα γυναικείων μορφῶν ποὺ κρατοῦν κάτοπτρο μὲ λαβὴ ἀπαντοῦν καὶ στὴν ὕστερη περίοδο τῆς ἀττικῆς μελανόμορφης ἀγγειογραφίας³⁰⁶.

Ὁ κρίκος τοῦ κατόπτρου ἀριθ. 64 ὑποδηλώνει τὴ δυνατότητα ἀνάρτησής του καὶ σὲ αὐτὴν τὴ συνάφεια ἔχει ἐνδιαφέρον ὅτι σὲ καταλόγους ἀναθημάτων ἀναφέρονται κάτοπτρα μὲ ἐλεφάντινη λαβή, τὰ ὁποῖα ἦταν ἐπὶ τοῦ τοίχου (πρὸς τῶι τοίχῳ)³⁰⁷.

65. (Ξ5). Λαβὴ κατόπτρου. Εἰκ. 71.

ῤψ. 0.173 μ., πλάτ. (στὸ κυλινδρικό ἄκρο) 0.023 μ., μέγ. πᾶχ. 0.017 μ.

ῤνυδρο ξύλο.

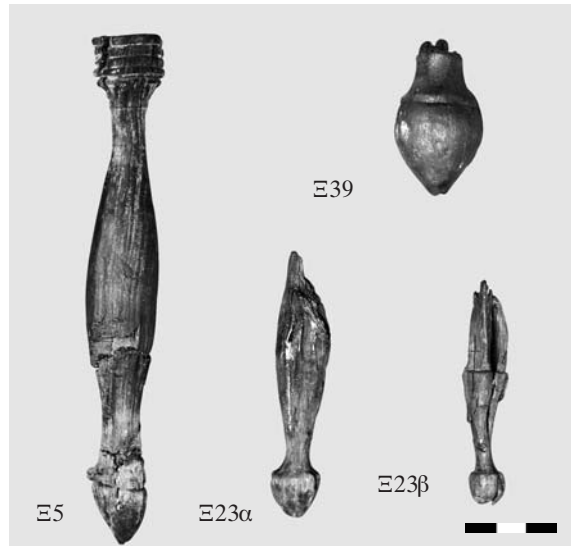
Εἶναι συγκολλημένη, ἐλαφρὰ στρεβλωμένη, μελανοῦ χρώματος. Τὸ κάτω ἄκρο τῆς ἔχει τὸ σχῆμα κάλυκα κλειστοῦ ἄνθους μὲ ἓνα πλαστικὸ δακτύλιο στὴ βάση του, τὸ κεντρικὸ τμήμα εἶναι ἀτρακτοειδές, τὸ ἄνω ἄκρο εἶναι κυλινδρικό, διακοσμημένο μὲ πέντε πλαστικοὺς δακτύλιους, καὶ φέρει στὴν ἐπίπεδη ἄνω ἐπιφάνεια ὀπή, διαμ. 0.005 μ., γιὰ νὰ στερεωθεῖ τὸ στέλεχος τοῦ δίσκου χάλκινου κατόπτρου.

Πιθανῶς πρόκειται εἴτε γιὰ τὴ δεύτηρη ἀπὸ τὶς δύο ξύλινες λαβὲς κατόπτρων ποὺ βρέθηκαν τὸ 1961 στὸν μεγάλο λάκκο ποὺ διανοίχθηκε γιὰ τὴν περισυλλογὴ τῶν ἀναβλυζόντων ὑδάτων βορειότερα τῆς πηγῆς³⁰⁸, εἴτε γιὰ τὴ «λαβὴ κατόπτρου ἀρίστης διατηρήσεως» ποὺ βρέθηκε τὸ 1962 σὲ στρώμα ἄμμου στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς γέφυρας³⁰⁹.

66. (Ξ39). Ἄκρο λαβῆς κατόπτρου. Εἰκ. 71.

Μέγ. σωζ. ῤψ. 0.051 μ., μέγ. πᾶχ. 0.028 μ.

Εἶναι συγκολλημένο, μελανοῦ χρώματος. Σώζονται τὸ κάτω ἄκρο τῆς λαβῆς στὸ σχῆμα κάλυκα κλειστοῦ ἄνθους μὲ πλαστικὸ δακτύλιο στὴ βάση του καὶ ἡ γένεση τοῦ κεντρικοῦ τμήματος, τὸ ὁποῖο, κρίνοντας ἀπὸ τὴ σχηματιζόμενη καμπύλη καὶ τὰ προηγούμενα εὐρήματα, θὰ ἦταν ἀτρακτοειδές.

Εἰκ. 71. Λαβὲς κατόπτρων (Ξ5, Ξ39, Ξ23α, Ξ23β).

67. (Ξ23α). Λαβὴ κατόπτρου. Εἰκ. 71.

Σωζ. ῤψ. 0.092 μ.

ῤνυδρο ξύλο.

Εἶναι ἐλλιπὴς ὡς πρὸς τὸ ἀνώτερο τμήμα, σὲ κακὴ κατάσταση διατήρησης, καστανομέλανο χρώματος. Τὸ ἄκρο τῆς λαβῆς ἔχει τὸ σχῆμα κάλυκα κλειστοῦ ἄνθους καὶ τὸ κεντρικὸ τμήμα εἶναι ἀτρακτοειδές.

304. Oberländer 1967, 234, 249 ἀριθ. D 10 - D 24.

305. Αὐτόθι 249.

306. Balensiefen 1990, 20, 219 ἀριθ. K 1 (γύρω στὸ 500 π.Χ.). Ἡ πρωιμότερη ἀπεικόνιση κατόπτρου μὲ λαβὴ ἀπαντᾷ σὲ πλήλινη πλάκα ζωγραφισμένη μὲ τὴ μελανόμορφη τεχνικὴ, ἀπὸ τὸ στρώμα τῆς περσικῆς

καταστροφῆς τῆς Ἀκρόπολης, καὶ χρονολογεῖται στὸ 520-510 π.Χ. Zimmer 1991, 6-7, εἰκ. 3.

307. IG II² 1515, στ. 15-16. 1516, στ. 3. Linders 1972, 12. Γενικά, γιὰ τὴ δυνατότητα ἀνάρτησης τῶν κατόπτρων ὡς ἀναθημάτων μὲ γάντζους ἢ μὲ τὴ βοήθεια ὀπῶν βλ. στὸν Καλογερόπουλο 2013, 436.

68. (Ξ23β). Λαβή κατόπτρου. Είκ. 71.

Σωζ. ύψ. 0.078 μ.

Άνυδρο ξύλο.

Είναι συγκολλημένη από δύο κομμάτια, έλλι-
πής ως προς τὸ ἀνώτερο τμήμα, σὲ κακὴ κατά-

σταση διατήρησης καὶ μὲ βαθιὲς ρωγμὲς, κα-
στανομέλανου χρώματος. Τὸ ἄκρο τῆς λαβῆς
ἔχει τὸ σχῆμα κάλυκα κλειστοῦ ἄνθους καὶ τὸ
κεντρικὸ τμήμα εἶναι ἀτρακτοειδές.

Οἱ ξύλινες λαβὲς ἀριθ. 65, 66, 67, 68 ἀνήκουν στὸν ἴδιο χρονικὸ ὀρίζοντα μὲ αὐτὸν τοῦ κατόπτρου ἀριθ. 64. Κάτοπτρα ποὺ διασώζουν τὴν ξύλινη λαβὴ τους σπανίζουν, προφανῶς ἐπειδὴ γιὰ τὴ διατήρηση τοῦ ξύλου ἀπαιτοῦνται ιδιαίτερες ἐδαφολογικὲς συνθῆκες. Στους καταλόγους τῶν ἀναθημάτων στὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος ἀναφέρονται συχνὰ κάτοπτρα μὲ ἐλεφάντινη λαβὴ³¹⁰, τὰ ὁποῖα θὰ ἦταν καὶ πολυτιμότερα. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ἱεροῦ στὴ Βραυρώνια ἦλθε στὸ φῶς μεγάλος ἀριθμὸς χάλκινων κατόπτρων, κάποια ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι καὶ θαυμάσια ἔργα τέχνης. Πόσο κοινὰ ἀναθήματα στὴν Ἀρτεμιν Βραυρωνίαν ἦταν τὰ κάτοπτρα μαρτυρεῖ καὶ ἡ συχνὴ ἀναφορὰ τους σὲ καταλόγους ἀφιερωμάτων καὶ ιδιαίτερα ἡ καταγραφή μιᾶς ὁμάδας 119 χάλκινων κατόπτρων, πιθανῶς καὶ μιᾶς δεύτερης ἀπὸ 22 κάτοπτρα³¹¹. Τὰ κάτοπτρα ἀποτελοῦσαν συνήθῃ ἀναθήματα στὴν Ἀφροδίτη καὶ ἀπὸ τὶς φιλολογικὲς πηγές, ιδιαίτερα ἀπὸ τὴν ποίηση, εἶναι γνωστὴ ἡ σύνδεσή τους μὲ τὶς ἑταῖρες· ὡστόσο, ὁ μεγάλος ἀριθμὸς κατόπτρων-ἀναθημάτων ποὺ σχετίζεται μὲ τὴν Ἀρτεμιν Βραυρωνίαν θεωρεῖται ὅτι μαρτυρεῖ τὴν ἐπέκταση τῆς ἐπιρροῆς καὶ τοῦ ἐνδιαφέροντος τῆς θεᾶς αὐτῆς γιὰ τὰ κορίτσια ποὺ ἔφθναν στὴν ἐφηβικὴ ἡλικία καὶ γιὰ τὶς μητέρες τους³¹². Ὅπωςδήποτε, τὰ κάτοπτρα, εἴτε ὡς ἀναθήματα σὲ ἱερὰ διαφόρων θεοτήτων εἴτε ὡς κτερίσματα σὲ τάφους, συνδέονται μὲ τὸ γυναικεῖο φύλο³¹³.

ΣΤ. ΠΛΗΚΤΡΑ (;) ΕΓΧΟΡΔΩΝ ΜΟΥΣΙΚΩΝ ΟΡΓΑΝΩΝ³¹⁴

69. (Ξ23γ). Τμήμα πλήκτρου. Είκ. 72α.

Μέγ. σωζ. μήκ. 0.105 μ., μέγ. πάχ. 0.012 μ.

Λείπει τὸ ἓνα ἄκρο καὶ φέρει βαθιὲς ρωγμὲς κα-
τὰ τόπους, καστανόφαιου χρώματος. Ἡ λαβὴ
εἶναι ἀτρακτοειδῆς μὲ πηνιόσχημο τὸ σωζόμενο
ἄκρο καὶ διακοσμεῖται μὲ ἕξι μελανὲς ταινίες.

70. (Ξ40 καὶ Ξ41). Δύο τεμάχια ἀπὸ πλήκτρο. Είκ.
72β-γ.

α) Μέγ. σωζ. μήκ. 0.047 μ., μέγ. σωζ. πάχ. 0.021 μ.
Σώζεται μικρὸ τμήμα ἀπὸ τὴ λαβὴ μὲ τὸ κυλιν-
δρικὸ ἄκρο τῆς, μελανοῦ χρώματος.

β) Μέγ. σωζ. μήκ. 0.054 μ., μέγ. σωζ. πάχ. 0.019 μ.

308. Ἡμερολόγιο ἀνασκαφῶν Βραυρώνος 1961, σ. 34-35, Παρ.-Σάβ., 4-5 Αὐγ.

309. Ἡμερολόγιο ἀνασκαφῶν Βραυρώνος 1962, σ. 55, 1-14 Ἀπρ.

310. *IG II² 1514*, στ. 23. 1515, στ. 15. 1516, στ. 3. *Oberländer* 1967, 234.

311. *IG II² 1522*, στ. 30, 35. *Tod* 1930, 34. *Linders*

1972, 27-28. *Brulé* 1987, 239.

312. *Brulé* 1987, 240.

313. *Τελευταῖα*, Καλογερόπουλος 2013, 435-436.

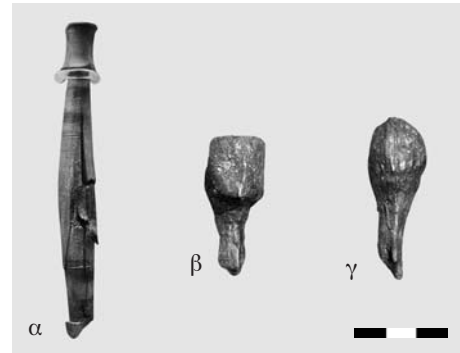
314. Τὴν ἀποψη τῆς πιθανῆς ὑπαρξῆς ξύλινων πλήκτρων μεταξὺ τῶν εὐρημάτων ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Βραυρώνας διατύπωσε ὁ καθηγητὴς Γιώργος Δεσπίνης (προφορικὴ πληροφόρηση).

Σώζεται τὸ ἄκρο τοῦ πλήκτρον, στὸ σχῆμα κάλυκα κλειστοῦ ἄνθους, μὲ ἀποκρούσεις στὴν ἐπιφάνεια, καὶ τμήμα τῆς ἀτρακτοειδοῦς λαβῆς, μελανοῦ χρώματος.

Τὰ δύο τεμάχια ἂν καὶ δὲν μποροῦν νὰ συγκολληθοῦν, εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι συνανήκουν.

71. (χ.ἀ.). Δύο τεμάχια ἀπὸ πλήκτρο.

Δύο τεμάχια μελανοῦ χρώματος, τὸ ἓνα ἀπὸ τὴν κυλινδρική ἀπόληξη τῆς λαβῆς, μήκ. 0.024 μ., ἔλλειπῶς σωζόμενο, καὶ τὸ ἄλλο ἀπὸ τὸ ἄκρο πλήκτρον, κωνικοῦ σχήματος, μήκ. 0.02 μ. καὶ διαμ. στὴ βάση 0.018 μ. Δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι συνανήκουν.

Εἰκ. 72α-γ. Τμήματα πλήκτρον (Ξ23γ, Ξ40, Ξ41).

Τὰ εὐρήματα ἀριθ. **69**, **70**, **71** διαχωρίστηκαν ἀπὸ τὶς λαβὲς κατόπτρων, ἂν καὶ ὁμοιάζουν μὲ αὐτές, γιὰ τὴν ἄνω ἐπίπεδη ἐπιφάνεια τοῦ κυλινδρικοῦ ἢ πηνιόσχημου ἄκρου δὲν φέρουν ὅπῃ ἢ τόρμο ποὺ θὰ χρησίμευε γιὰ τὴν εἰσδοχὴ καὶ στερέωση τοῦ στελέχους στὸ κάτω μέρος τοῦ δίσκου τοῦ κατόπτρου.

Τὸ πλήκτρο χρησίμευε γιὰ τὴν κρούση τῶν χορδῶν μουσικῶν ὀργάνων, ὅπως τῆς λύρας, τῆς (ἢ τοῦ) βαρβίτου καὶ τῆς κιθάρας. Στὶς ἀρχαῖες φιλολογικὲς πηγές τὸ πλήκτρο ἀπαντᾷ ἤδη στὸν Ὅμηρικὸ ὕμνο στὸν Ἀπόλλωνα σὲ σχέση μὲ τὴ φόρμιγγα³¹⁵ καὶ στὸν ὕμνο στὸν Ἑρμῆ σὲ σχέση μὲ τὴ λύρα ἢ χέλυον³¹⁶. Ὡς πρὸς τὸ ὑλικὸ κατασκευῆς τοῦ πλήκτρο μποροῦσε νὰ εἶναι ἀπὸ μέταλλο, ἔλεφαντόδοντο, κέρατο, σκληρὸ ξύλο³¹⁷. Ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος Ὀρθίας στὴ Σπάρτη προέρχονται τουλάχιστον τρία ἔλεφάντινα ἢ ὀστρίνα πλήκτρα μήκους περίπου 0.09 μ., χρονολογούμενα ἀπὸ τὸν 8ο ἕως τὸν 6ο αἰ. π.Χ., τὰ ὁποῖα ὁμοιάζουν ὡς πρὸς τὸ σχῆμα μὲ μαχαιρίδια μὲ πλατιὰ λεπίδα καὶ φέρουν σειρὰ μικρῶν ὀπῶν στὸ στενὸ ἄκρο τους, ποὺ ἔχει ἐπὶ πλέον καὶ μικρὲς ἀγκιστροειδεῖς προεξοχές, γιὰ τὴν προσαρμογὴ λαβῆς, πιθανῶς ἀπὸ δέρμα³¹⁸. Διαφορετικῆς μορφῆς εἶναι τὰ πλήκτρα στὴν Ἀττικὴ, ὅπως τὰ γνωρίζουμε πολὺ καλὰ ἀπὸ τὸν 6ο αἰ. π.Χ. καὶ ἐξῆς ἀπὸ πολυάριθμες ἀγγειογραφίες καὶ ἀνάγλυφες παραστάσεις³¹⁹.

315. *Homeri Opera* V (ἐκδ. Th. W. Allen, Oxford 1978) III. Εἰς Ἀπόλλωνα στ. 184-185: τοῖο δὲ φόρμιγγε χρυσοῦ ὑπὸ πλήκτρον καναχὴν ἔχει ἱμερόεσσαν.

316. Αὐτόθι IV. Εἰς Ἑρμῆν, στ. 53: πλήκτρον ἔπειρήτιζε κατὰ μέλος.

317. Wegner 1949, 38. Φάκλαρης 1977, 230. Γιὰ ἀναφορὲς σὲ ἀρχαῖες πηγὲς βλ. Liddell, Scott 1968, λ. πλήκτρον.

318. Maas, McIntosh Snyder 1989, 37 μὲ σημ. 70 εἰκ. 13d.

319. Π.χ. μελανόμορφος ἀμφορέας μὲ λαμὸ τοῦ Ζωγράφου τοῦ Princeton. Beazley, *ABV* 297, 1.

Boardman 1980, εἰκ. 140. 540-530 π.Χ. Ἑρυθρόμορφη ὕδρια τοῦ Φιντία. Beazley, *ARV*² 23, 7. Boardman 1975, εἰκ. 38,2. Γύρω στὸ 515 π.Χ. Ἑρυθρόμορφο καλαθοειδὲς ἀγγεῖο τοῦ Ζωγράφου τοῦ Βρύγου. Beazley, *ARV*² 385, 228. Boardman 1975, εἰκ. 261. Γύρω στὸ 470 π.Χ. Ἑρυθρόμορφη στάμνος τοῦ Ζωγράφου τῆς Οἰνοχόης τοῦ Yale. Beazley, *ARV*² 502, 8. *CVA Frankfurt* 2, 29 πίν. 73, 1 καὶ 75, 3 (K. Deppert). Καλτσᾶς 2004, 272-273 (D. Stutzinger). Γύρω στὸ 470 π.Χ. Ἑρυθρόμορφη πελίκη τοῦ Ζωγράφου τῶν Ἀθηνῶν 1183. Beazley, *ARV*² 1123, 1. Καλτσᾶς 2004, 276 (Ἐ. Κακαρούγκα-Στασινοπούλου). Τέλη τοῦ 5ου αἰ.

Ὁ μουσικὸς κρατοῦσε τὸ πλήκτρο μὲ τὸ δεξιὸ χέρι καὶ κάποτε τὸ βλέπουμε δεμένο στὸ χορδοτόνιο τοῦ ὄργανου μὲ ἓναν λεπτὸ καὶ μακρὸν ἱμάντα³²⁰. Εἶναι πολὺ πιθανὸ σὲ κάποιες περιπτώσεις ἢ λαβὴ τοῦ πλήκτρου νὰ καλυπτόταν μὲ ἓνα εἶδος ὑφασμάτινης θήκης γιὰ νὰ συγκρατεῖται καλύτερα, ὅταν τὸ χέρι τοῦ μουσικοῦ ἴδρωνε³²¹. Σὲ κάποιες ἀγγειογραφίες εἶναι εὐδιάκριτος στὸ ἄκρο τῆς λαβῆς ἓνας μικρὸς θύσανος νημάτων, ὁ ὁποῖος φαίνεται νὰ σχετίζεται μὲ αὐτὴν τὴν ὑφασμάτινη θήκη³²². Ὁ θύσανος τῆς θήκης, ἢ ὁποῖα ἀποδίδεται καὶ μὲ ἓνα δικτυωτὸ πλέγμα, συνδυάζεται κάποτε καὶ μὲ τὸν μακρὸν ἱμάντα γιὰ τὸ δέσιμο τοῦ πλήκτρου στὸ μουσικὸ ὄργανο³²³. Σὲ κάποιες ἀγγειογραφίες μὲ σκηνὲς μουσικῆς ἓνα μακρόστενο λογοχειδὲς σακουλάκι ποὺ προτείνει ἓνας ἄνδρας ἔχει ἐρμηνευθεῖ καὶ ὡς θήκη γιὰ τὴ μεταφορὰ τοῦ πλήκτρου, ἀλλὰ εἶναι πιὸ πιθανὸ ὅτι πρόκειται γιὰ φορμίσκον μὲ ἀστραγάλους³²⁴.

Τὰ ξύλινα πιθανὰ πλήκτρα ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Βραυρωνίας Ἀρτέμιδος παρουσιάζουν ὡς πρὸς τὸ σχῆμα κάποια ὁμοιότητα, ὄχι στενὴ, μὲ τὸ πλήκτρο λύρας ποὺ ἀπεικονίζεται σὲ ἐρυθρόμορφη κύλικα τοῦ Ζωγράφου τοῦ Σπλαγχνόπτη, γύρω στὸ 470 π.Χ.³²⁵ Τὸ πλήκτρο αὐτὸ, ὅπως περιγράφεται ἀπὸ τὸν D. Paquette, εἶναι παχὺ, μήκους περίπου 0.20 μ., ἔχει τὸ ἓνα ἄκρο διαμορφωμένο ὡσὰν μυτερὸ ράμφος, τὸ κεντρικὸ τμήμα ἐλαφρὰ καμπύλο καὶ τὸ ἄλλο ἄκρο στρογγυλεμένο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο κρέμεται ὁ ἱμάντας. Τὸ μυτερὸ ἄκρο φαίνεται ὡς τὸ πιὸ διαδεδομένο³²⁶.

Σὲ γενικοὺς καταλόγους ἀναθημάτων ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη, στοὺς ὁποίους καταγράφονται καὶ ἀφιερῶματα στὴν Ἀρτεμιν Βραυρωνίαν, ἀναφέρονται ἀναθέσεις μικρῆς λύρας (λυρίου), συνήθως ἐλεφάντινης, καὶ πλήκτρου³²⁷. Ἀνάθεση λύρας ἀναγράφεται καὶ σὲ

π.Χ. Ἐρυθρόμορφος κρατήρας τοῦ Πολίωνος. Μητροπολιτικὸ Μουσεῖο τῆς Νέας Ὑόρκης. Beazley, ARV² 1172, 8. Φάκλαρης 1977, 230 σχέδ. 11 πίν. 80α. Paquette 1984, 84. Γύρω στὸ 420 π.Χ. Ἰδιαίτερα γιὰ ἀπεικονίσεις πλήκτρου σὲ σχέση μὲ τὴν κιθάρα καὶ μὲ τὴ λύρα βλ. Paquette 1984, 98, 148. Γιὰ παραστάσεις σὲ ἀνάγλυφους ἀναθηματικοὺς πίνακες βλ. παρακάτω.

320. Π.χ. ἐρυθρόμορφος ἀμφορέας τοῦ Ζωγράφου τοῦ Ἄνδοκίδη. Beazley, ARV² 3, 2. CVA Paris, Louvre 5, III Ic, 17 πίν. 25,3. Καλτσᾶς 2004, 274-275 (Στ. Φοιτζίλας), 530-520 π.Χ. Μετάλλιο ἐρυθρόμορφης κύλικας τοῦ Σκύθη. Beazley, ARV² 83, 14. Boardman 1975, εἰκ. 90,2, 520-510 π.Χ. Ἐρυθρόμορφος ἀμφορέας τοῦ Ζωγράφου τοῦ Βερολίνου. ARV² 198, 21. Beazley 1911, 281 εἰκ. 4 καὶ πίν. 11. Williams 1985, 41 εἰκ. 46. Γύρω στὸ 490 π.Χ.

321. Φάκλαρης 1977, 230 μὲ σημ. 37 σχέδ. 11 πίν. 80α.

322. Π.χ. ἐρυθρόμορφη ὑδρία τοῦ Ζωγράφου τοῦ Πηλέα. Beazley, ARV² 1040, 9. Καλτσᾶς 2004, 267 (Ἐ. Κακαρούγκα-Στασινοπούλου). Γύρω στὸ 430 π.Χ.

Ἐρυθρόμορφη πελίκη τοῦ Ζωγράφου τοῦ Συλέα. ARV² 250, 18. Boardman 1975, εἰκ. 197. Μαργακοῦ 1995, 148-153 ἀριθ. 22. Γύρω στὸ 475 π.Χ.

323. Π.χ. ἐρυθρόμορφος ἀμφορέας τοῦ Ζωγράφου τοῦ Βερολίνου. Beazley, ARV² 197, 3. Boardman 1975, εἰκ. 152,2. Γύρω στὸ 490 π.Χ. Ἐρυθρόμορφος ἀμφορέας τοῦ Ζωγράφου τοῦ Βερολίνου. Beazley, ARV² 196,1. Boardman 1975, εἰκ. 144. Γύρω στὸ 490 π.Χ. Ἐρυθρόμορφη στάμνος τοῦ Ζωγράφου τοῦ Μενελάου. Beazley, ARV² 1077, 1, 1682. Καλτσᾶς, Shapiro 2009, 282-283 ἀριθ. 129 (εὐκρινὲς τὸ πλήκτρο μὲ τὸ δικτυωτὸ πλέγμα στὴ λαβὴ του στὴ λεπτομέρεια τῆς σ. 266) (B. Σαριπανίδη). Γύρω στὸ 450 π.Χ.

324. Wegner 1949, 38 πίν. 16a, 28b.

325. Beazley, ARV² 892, 7. Paquette 1984, 42 ἀριθ. A 14.

326. Paquette 1984, 42 ἀριθ. A 14 πίν. IVb ἀριθ. C 18, C 19, C 38, C 39.

327. IG II² 1388 B, στ. 80-81. 1447, στ. 14-15. 1451, στ. 14-15.

στήλη ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη, ἀντίγραφο καταλόγου ἀφιερωμάτων στὸ ἱερὸ τῆς Βραυρώνας³²⁸. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι μικρογραφικὲς λύρες ἀπὸ μόλυβδο περιλαμβάνονται καὶ στὰ ἀναθήματα στὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος Ὀρθίας στὴ Σπάρτη³²⁹.

Ἡ μουσική, ὅπως καὶ ὁ χορὸς³³⁰, ἔπαιζαν σημαντικὸ ρόλο στὶς ἐορτὲς καὶ τὶς τελετὲς γιὰ τὴν Ἄρτεμιν στὸ ἱερὸ τῆς στὴ Βραυρώνα. Ὁ Ἡσύχιος παρέχει τὴν πληροφορία ὅτι στὴν ἐορτὴ τῶν Βραυρωνίων οἱ ραψωδοὶ ἀπήγγειλαν τὴν Ἰλιάδα³³¹. Σὲ μελανόμορφο ὄστρακο ἀπὸ πυξίδα ἢ σκύφο, γύρω στὸ 560 π.Χ., ἀπεικονίζεται τελετουργικὸς χορὸς γυναικῶν μὲ τὴ συνοδεία αὐλητῶν ποὺ παίζουν τὸν διπλὸ αὐλό³³². Μουσικοὶ ἀπεικονίζονται καὶ σὲ ἄλλα ὄστρακα ἀπὸ τὸ ἱερὸ³³³. Τμῆμα ὀστίνου διπλοῦ αὐλοῦ, ἀπὸ τοὺς παλαιότερους ποὺ ἔχουν διασωθεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, ἀποκαλύφθηκε καὶ στὴ λεγόμενη ἱερὴ πηγὴ³³⁴.

Στὸ πόδι ἐνὸς ἐξαιρετικὰ μεγάλου μεγέθους γαμικοῦ λέβητα ἀπὸ τὸ ἱερὸ, δυστυχῶς ἀποσπασματικὰ σωζόμενου, πρὸς τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἀποδίδονται μὲ ἐπίθετο πηλὸ σκηνὲς ποὺ σχετίζονται μὲ τὴ μουσική καὶ τὸν χορὸ σὲ μίαν ἰδιαίτερη ἐορτὴ τῶν ἄρκτων³³⁵, τῶν νεαρῶν παρθένων, γιὰ τὶς ὁποῖες εἶχε καθιερωθεῖ πρὶν ἀπὸ τὸν γάμο τῆ Ἀρτέμιδι καὶ τῆ ἄρκτω ἀφοσιώσασθαι καὶ θῦσαι³³⁶. Σὲ ἓνα ὄστρακο ἀπὸ τὸν γαμικὸ λέβητα ἀπεικονίζονται ὄρθια γυναικεία μορφή ποὺ παίζει λύρα καὶ ἴσως μὲ τὸ δεξιὸ χέρι κρατεῖ τὸ πλῆκτρο καὶ ἐνώπιόν της ἓνα κορίτσι ποὺ στροβιλίζεται στὸν ἦχο τῆς μουσικῆς, στὸν τύπο τῶν ὄρχηστρίδων τοῦ καλαθίσκου³³⁷. Σὲ δύο ἄλλα συγκολλημένα ὄστρακα δύο κορίτσια στροβιλίζονται γύρω ἀπὸ ἓνα τρίποδα. Στὸ μεγαλύτερο ἀπὸ τὰ θραύσματα αὐτὰ διασώζεται καὶ μέρος ἀπὸ τὸ κατώτερο τμῆμα τοῦ ποδιοῦ τοῦ γαμικοῦ λέβητα, στὸ

328. IG II² 1517 B I, στ. 204.

329. Dawkins 1929, 258 πίν. 180 ἀριθ. 19.

330. Kahil 1965, 28. Zschätzsch 2002, 63, 72. Mitsopoulos Leon 2009, 237 μὲ σημ. 901-902.

331. Ἡσύχιος, λ. Βραυρωνίους: τὴν Ἰλιάδα ἦδον ῥαψωδοὶ ἐν Βραυρώνι τῆς Ἀττικῆς. καὶ Βραυρώνια ἐορτὴ Ἀρτέμιδι Βραυρωνίᾳ ἄγεται καὶ θύεται αἶξ. Ἀντωνίου 1990, 177. Mylonopoulos, Bubenheimer 1996, 19, ὅπου διατυπώνεται ἡ ἄποψη ὅτι αὐτοὶ οἱ μουσικοὶ ἀγῶνες εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ γίνονταν στὸ μαρτυρημένο ἐπιγραφικὰ (SEG XXXVII 1087, 89) ἄλλα μὴ ἀνασκαφῆν ἀκόμα Γυμνάσιο. Zschätzsch 2002, 71. Βιλέα 2009, 85.

332. Kahil 1963, 6-7 ἀριθ. 3 (A 3) πίν. 1,4. Kahil 1983, 238 εἰκ. 15,11.

333. α) MB 187. Κάλυμμα μελανόμορφης πυξίδας (525-500 π.Χ.) μὲ παράσταση χοροῦ. Ὀρθια γυναικεία μορφή παίζει λύρα. β) MB 571. Ὀστρακο ἀπὸ μελανόμορφο κρατηρίσκο (450-400 π.Χ.) μὲ παράσταση αὐλητῆ. γ) MB 728. Ὀστρακο ἀπὸ μελανό-

μορφο ἀναθηματικὸ δίσκο μὲ παράσταση αὐλητῆ ποὺ παίζει τὸν διπλὸ αὐλό. Kahil 1963, 9 ἀριθ. 13 (A 13) πίν. 3,1 (γ' τέταρτο τοῦ 6ου αἰ. π.Χ.). δ) MB 403. Ὀστρακο ἀπὸ ἐρυθρόμορφη κύλικα (520-490 π.Χ.) μὲ παράσταση αὐλητῆ. Τὰ ὄστρακα εἶναι καταγεγραμμένα στὸ «Πρόχειρον εὐρετήριο ἀγγείων Βραυρώνος, ἐκθέσεως 1966-1967». ε) Ὀστρακο ἀπὸ τὸ κάλυμμα ἐρυθρόμορφης πυξίδας μὲ παράσταση χοροῦ γυναικῶν ὑπὸ τοὺς ἦχους τοῦ διπλοῦ αὐλοῦ, τὸν ὁποῖο παίζει καθιστὴ γυναικεία μορφή. Kahil 1963, 24 ἀριθ. 50 (A 50) πίν. 13,6 (γ' τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.).

334. Ὀρλάνδος 1961, 32 εἰκ. 35. Landels 1963, 116-119.

335. Kahil 1997, 390-404 εἰκ. 20-41, ἰδιαίτερα 391-398 ἀριθ. θραυσμάτων 502α, 502β, 502β bis εἰκ. 20, 21, 28, 29, 30-32.

336. Bekker 1814, 206, λ. Ἀρκεῦσαι.

337. Kahil 1983, 238 εἰκ. 15,12.

όποιο απεικονίζεται καθιστή γυναικεία μορφή που κρατεί με τὸ ἀριστερὸ χέρι ἓνα ἄλλο ἔγχορδο μουσικὸ ὄργανο, μίαν ἄρπα (τρίγωνον)³³⁸. Σύμφωνα με τὴν ἐριμνεΐα τῆς L. Kahil³³⁹ στὸν γαμικὸ λέβητα ἔχει παρασταθεῖ ἓνα στάδιο ἀπὸ τὰ δρώμενα κατὰ τὶς τελετὲς στὸ ἱερὸ ἀπὸ τὶς ἄρκτους, πὺδ προχωρημένο ἀπὸ τὰ απεικονιζόμενα στοὺς μελανόμορφους τελετουργικοὺς κρατηρίσκους τοῦ βου καὶ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., στοὺς ὁποίους νεαρὰ κορίτσια τρέχουν πρὸς ἢ γύρω ἀπὸ ἓναν βωμὸ με ἀναμμένη φωτιά³⁴⁰. Τὸ στάδιο αὐτὸ ἀφορᾷ σὲ μία μεγαλοπρεπὴ ἑορτὴ πρὸς τιμὴν τῆς Ἀρτέμιδος ἀπὸ τὶς νεαρὲς παρθένους πρὶν ἐγκαταλείψουν ὀριστικὰ τὸ ἱερὸ, καθὼς ἦταν ἔτοιμες πλέον νὰ περάσουν σὲ μία ἄλλη διαβατήρια τελετουργία, αὐτὴν τοῦ γάμου.

Ἄν καὶ στίς ἀρχαῖες φιλολογικὲς πηγὲς δὲν ὑπάρχει κάποια ἀναφορὰ, ἢ ὁποία νὰ συσχετίζει τὴν Ἀρτεμιν με τὸ παίξιμο ἔγχορδου μουσικοῦ ὄργανου, ὡστόσο ἀπὸ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ βου αἰ. π.Χ. ἕως τὰ τέλη τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ἀπαντοῦν κάποιες παραστάσεις τῆς Ἀρτέμιδος με κιθάρα ἢ λύρα³⁴¹. Σὲ τρεῖς πῆλινους ἀνάγλυφους ἀναθηματικοὺς πίνακες τῆς ὕστερης ἀρχαϊκῆς περιόδου ἀπὸ τὸ ἱερὸ στὴ Βραυρώννα απεικονίζεται ἡ Ἀρτεμις ὡς κιθαρωδὸς, με τὸ πλῆκτρο στὸ δεξιὸ χέρι³⁴². Στὸν ἀρτιότερα σωζόμενο πίνακα, στὸν ὁποῖο απεικονίζεται καὶ ἡ ἔλαφος, ἐπειδὴ τὸ στήθος τῆς θεϊκῆς μορφῆς δὲν διαγράφεται καθόλου κάτω ἀπὸ τὸν χιτῶνα καὶ τὸ ἱμάτιο, ἀλλὰ εἶναι ἐπίπεδο, θεωρεῖται ὅτι απεικονίζεται ὁ Ἀπόλλων, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται καὶ ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν Ἀρτεμιν³⁴³. Ἐνδεχομένως ἡ παράσταση ἀποτελεῖ ἔνδειξη γιὰ τὴν τέλεση μουσικῶν ἀγῶνων³⁴⁴. Στὸς δύο ἄλλους, πολὺ ἀποσπασματικὰ σωζόμενους πίνακες, οἱ ὁποῖοι ἔχουν παραχθεῖ στὴν ἴδια μήτρα, τὸ στήθος τῆς μορφῆς τονίζεται³⁴⁵ καὶ ὡς ἐκ τούτου δὲν μπορεῖ νὰ ἀμφισβητηθεῖ ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν Ἀρτεμιν. Γιὰ τὶς παραστάσεις αὐτὲς ἔχει ὑποστηριχθεῖ καὶ ὅτι ὑπαινίσσονται τὴ συμμετοχὴ τῆς Ἀρτέμιδος στοὺς χοροὺς τῶν γυναικῶν καὶ τῶν κοριτσιῶν, οἱ ὁποῖοι τελοῦνταν στὰ ἱερὰ τῆς θεᾶς³⁴⁶.

338. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι γιὰ τὸ παίξιμο με τὴν ἄρπα δὲν ἐχρησιμοποιοῦτο πλῆκτρο. Neubecker 1986, 84 με σημ. 53.

339. Kahil 1997, 403-404.

340. Ἡ Sourvinou-Inwood 1988, 67 με βάση εἰκονογραφικὲς ἀναλύσεις συμπεραίνει ὅτι οἱ πὺδ νεαρὲς ἄρκοι ποὺ απεικονίζονται στοὺς κρατηρίσκους εἶναι ἀπὸ πέντε ἕως ἐπτὰ/ὄκτὼ ἐτῶν καὶ οἱ μεγαλύτερες δέκα ἐτῶν περίπου, μία ἡλικία ποὺ προσδιορίζει τὴ φύση τῆς ἀρκτηίας ὡς μία τελετὴ μετάβασης ἀπὸ τὴν παιδικὴ ἡλικία στὴν περίοδο ὠρίμανσης τῶν κοριτσιῶν με ἀποκορύφωμα τὴν ἐμφάνιση τῶν ἐμμήνων.

341. Zschätzsch 2002, 64, 72.

342. Themelis 1971, 78 εἰκ. 20. Kahil 1984, 675-676 ἀριθ. 716*, 717*, 718*. Mitsopoulos-Leon 1997, 366 ἀριθ. 3 με σημ. 40. Zschätzsch 2002, 64 ἀριθ. 7-9.

Βλασσοπούλου 2003, 39, 55-56, 77, 123 ἀριθ. 132, 133 (Ἀρτεμις με κιθάρα), 40, 57 με σημ. 225, 78, 124 ἀριθ. 137 (Ἀπόλλων κιθαρωδὸς). Mitsopoulos Leon 2009, 242-243, 244-245, 249 ἀριθ. 649-651 πίν. 97, με τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία.

343. Βλασσοπούλου 2003, 40, 57, 124 ἀριθ. 137 (Ἀπόλλων). Mitsopoulos Leon 2009, 242, 244-245 ἀριθ. 649 πίν. 97 (θεϊκὴ μορφή, Ἀρτεμις ἢ Ἀπόλλων). Ἡ Zschätzsch 2002, 64 ἀριθ. 7 θεωρεῖ βέβαιη τὴν ἀπεικόνιση τῆς Ἀρτέμιδος.

344. Βλασσοπούλου 2003, 78. Mitsopoulos Leon 2009, 242-243.

345. Βλασσοπούλου 2003, 39 ἀριθ. 132, 133. Mitsopoulos Leon 2009, 245, 249 ἀριθ. 650-651 πίν. 97.

346. Βλασσοπούλου 2003, 77 με σημ. 347.

Ζ. ΔΙΑΦΟΡΑ ΣΤΕΛΕΧΗ ΚΑΙ ΤΕΜΑΧΙΑ ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΜΑΤΩΝ

72. (Ξ23). Διακοσμητικό (;) στέλεχος. Εἰκ. 73.

Ύψ. 0.166 μ., μέγ. πλάτ. (κάτω) 0.03 μ., μέγ. πάχ. 0.016 μ.

Ἐνυδρο ξύλο.

Εἶναι συγκολλημένο, σὲ κακὴ κατάσταση διατήρησης, μὲ ρωγμὲς καὶ ἰσχυρὲς ἀποκρούσεις κατὰ τόπους, ἐλαφρὰ στρεβλωμένο, καστανόφαιον χρώματος. Ἡ ἄνω ἀπόληξι ἔχει τὸ σχῆμα κλειστοῦ ἄνθους μήκωνος ποὺ ἐκφύεται ἀπὸ λεπτὸ σὰν μίσχο στέλεχος. Τὸ τελευταῖο εὐρύνεται σταδιακὰ πρὸς μίαν κύρτωση λίγο ψηλότερα ἀπὸ τὸ μέσον, στὴ συνέχεια μετατρέπεται σὲ κυλινδρικό μὲ μεγαλύτερο πάχος καὶ ἀπολήγει κάτω σὲ εὐρεία κυλινδρική βάση. Μία ὀρθογώνια ἐγκοπὴ ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὴ βάση, καθὼς καὶ μία μικρότερη στὴν ἀντίθετη πλευρὰ, ἐνδεχομένως λειτουργοῦσαν ὡς τόρμοι γιὰ τὴ σύνδεση μὲ κάποιο ἄλλο στέλεχος ἢ στελέχη.

73. (Ξ5α). Στέλεχος. Εἰκ. 73.

Ύψ. 0.088 μ., μέγ. σωζ. πάχ. 0.016 μ.

Ἐνυδρο ξύλο.

Εἶναι ἐλλειπὲς ὡς πρὸς τὴν πίσω πλευρὰ, λειασμένο, μελανοῦ χρώματος. Ἡ ἄνω καὶ ἡ κάτω ἐπιφάνεια εἶναι ἐπίπεδες. Εὐρύνεται σταδιακὰ πρὸς τὸ ἄνω ἄκρο, ὅπου σχηματίζεται ὑποδοχή, πιθανῶς γιὰ νὰ προσαρμοστεῖ σὲ αὐτὴν ἄλλο τμήμα.

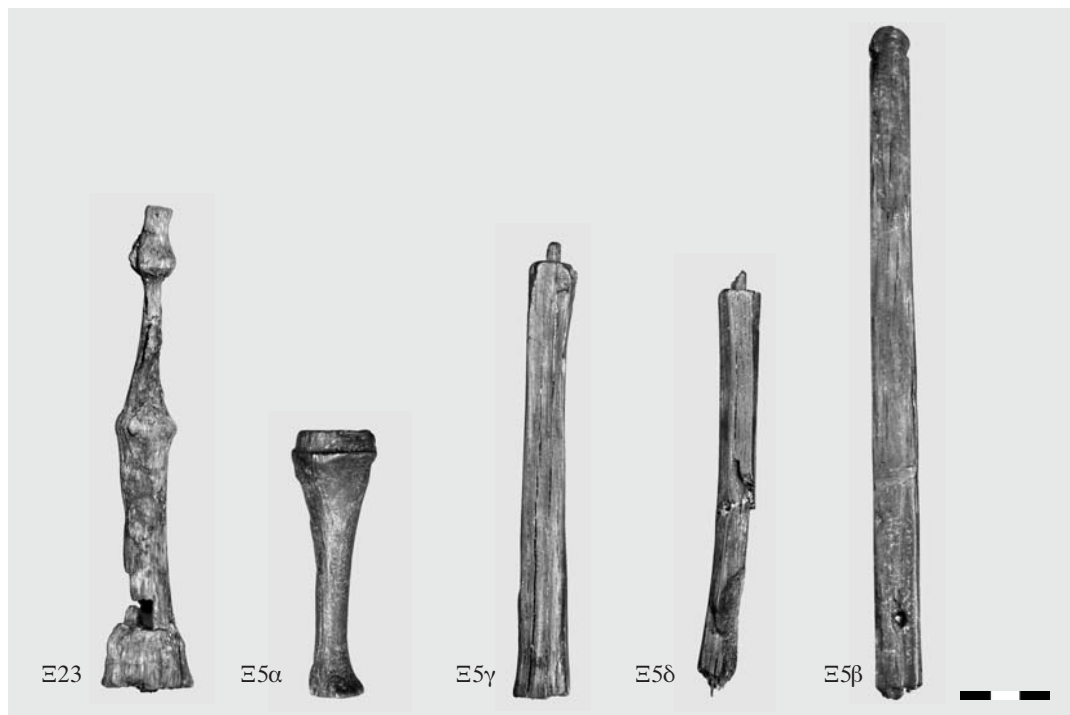
74. (Ξ5β). Στέλεχος. Εἰκ. 73.

Σωζ. ὕψ. 0.248 μ., πλάτ. 0.015 μ., πάχ. 0.01 μ.

Ἐνυδρο ξύλο.

Εἶναι συγκολλημένο ἀπὸ δύο κομμάτια, ἐλλειπὲς κάτω, μὲ ἀποφλοιώσεις στὴν πίσω πλατιὰ πλευρὰ, ὀρθογώνιας διατομῆς, μελανοῦ χρώματος. Οἱ δύο πλατιὲς πλευρὲς εἶναι λειασμένες, ἐνῶ στὶς δύο στενὲς ἔχουν διατηρηθεῖ οἱ φυσικὲς ραβδώσεις τοῦ ξύλου. Στὸ ἄνω μέρος ἀπολήγει σὲ σχεδὸν κυκλικὸ σχῆματος διακοσμητικὸ στοιχεῖο. Στὸ κάτω τμήμα τῆς κύριας ὀψης ὑπάρχει μικρὸς κυκλικὸς τόρμος.

Ἰδία διαμόρφωση στὸ ἄκρο παρουσιάζει καὶ ὁ ζυγὸς μιᾶς λύρας στὸ μετάλλιο ἐρυθρόμορφης

Εἰκ. 73. Στελέχη (Ξ23, Ξ5α, Ξ5γ, Ξ5δ, Ξ5β).

Εἰκ. 74α-δ. Ὄρθογώνιο τεμάχιο ἀπὸ κατασκεύασμα (Ξ57).

κύλικας, 490-480 π.Χ.³⁴⁷ Ἐντούτοις, τὸ στέλεχος ἀριθ. 74 δὲν μπορεῖ νὰ ἀνήκει σὲ ζυγὸ γιατί δὲν φέρει ὁπὲς γιὰ τοὺς κόλλοπες.

75. (Ξ5γ). Στέλεχος. Εἰκ. 73.

Σωζ. ὕψ. 0.158 μ., πλάτ. 0.015 μ., πάχ. 0.014 μ.
Ἐνυδρο ξύλο.

Εἶναι ἐλλιπέσ στοὺς κάτω ἄκρο, μὲ ἀποκρούσεις καὶ μικρὲς ρωγμὲς κατὰ τόπους, σχεδὸν τετράγωνης διατομῆς, μελανοῦ χρώματος. Στὸ ἐπάνω ἄκρο φέρει συμφυῆ κυλινδρικό γόμφο γιὰ τὴ σύνδεση μὲ ἄλλο τμήμα ἢ τὴν προσαρμογὴ διακοσμητικοῦ στοιχείου, ὁμοίως ἀπὸ ξύλο.

76. (Ξ5δ). Στέλεχος. Εἰκ. 73.

Σωζ. ὕψ. 0.147 μ., πάχ. 0.13 μ.
Ἐνυδρο ξύλο.

Εἶναι συγκολλημένο ἀπὸ δύο κομμάτια, ἐλλιπέσ

στοὺς κάτω ἄκρο, ἐλαφρὰ σκεβρωμένο καὶ μὲ ἀποφλοιώσεις ἰδιαίτερα στοὺς κάτω κομμάτι, σχεδὸν τετράγωνης διατομῆς, μελανοῦ χρώματος. Στὸ ἐπάνω ἄκρο σώζεται τμήμα συμφοῦς κυλινδρικό γόμφο γιὰ τὴ σύνδεση μὲ ἄλλο τμήμα ἢ τὴν προσαρμογὴ διακοσμητικοῦ στοιχείου, ὁμοίως ἀπὸ ξύλο. Εἶναι ὅμοιο μὲ τὸ ἀριθ. 75 καὶ πιθανῶς προέρχεται ἀπὸ τὸ ἴδιο κατασκεύασμα.

Τὴν ἴδια τεχνικὴ τῆς σύνδεσης μὲ συμφυῆ γόμφο δείχνουν καὶ δύο κυλινδρικά στελέχη πολὺ μεγαλύτερων διαστάσεων, πιθανῶς πόδια μικρῆς τράπεζας, ἀπὸ τὴ Σάμο³⁴⁸.

77. (Ξ5ε). Τεμάχια.

Τέσσερα μικρὰ καὶ λεπτὰ τεμάχια, ἐλλιπέστατα σωζόμενα, μὲ τὶς φυσικὲς ραβδώσεις τοῦ ξύλου, μελανοῦ χρώματος, μήκ. ἀπὸ 0.056 μ. ἕως 0.114 μ.
Ἐνυδρο ξύλο.

347. ARV 248, 29. Copenhagen, National Museum 3880. Sparkes, Talcott 1977, εἰκ. 21.

348. Ohly 1953, 98 ἀριθ. 11-12 εἰκ. 8-9 παρ. 29.

78. (Ξ57). Ὅρθογώνιο τεμάχιο. Εἰκ. 74α-δ.

Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.18 μ., πλάτ. 0.091 μ., πάχ. 0.019 μ. Συγκολλημένο ἀπὸ τέσσερα κομμάτια, ἐλλιπὲς κάτω καὶ ἐλαφρὰ στρεβλωμένο, μελανοῦ χρώματος. Οἱ δύο πλατιεὶς ἐπιφάνειες εἶναι λίγο ἕως πολὺ διαβρωμένες. Ἡ ἐπάνω ἐπιφάνεια εἶναι ἐπίπεδη. Σὲ κάθε μία ἀπὸ τὶς δύο στενὲς πλαϊνὲς πλευρὲς ὑπάρχουν ἀπὸ δύο μικροὶ κυκλικοὶ τόρμοι (τόρμια) γόμφωσης, διαμ. 0.006 μ., γιὰ τὴ σύνδεση μὲ ἄλλα τεμάχια (εἰκ. 74α, γ). Κατάλοιπο ξύλινου γόμφου (ἢ τύλου, ξύλινου ἥλου) διατηρεῖται στὸν ἀνώτερο τόρμο τῆς ἀρι-

στερῆς στενῆς πλευρᾶς (εἰκ. 74α). Μία ἀβαθῆς, ὄχι ἀκριβῶς κυκλική, βάθυνση στὴν κύρια ὄψη μᾶλλον δὲν εἶναι τεχνητή. Τὸ σωζόμενο κάτω ἥμισυ τοῦ τεμαχίου εἶναι λίγο στενότερο, ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποτελεῖ ἔμβολο γιὰ τὴν ἔνθεση σὲ βάση λόγῳ τῶν τόρμων ποὺ ὑπάρχουν στὶς πλαϊνὲς πλευρὲς του.

Εἶναι δύσκολο νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι οἱ τόρμοι χρησίμευαν γιὰ τὴν προσαρμογὴ κάποιου εἴδους πλαισίου, ὥστε νὰ δημιουργηθεῖ ἕνας μικρὸς πίνακας τεθυρωμένου³⁴⁹.

Στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀκριβῆ θέση ἀποκάλυψης στὸ ἱερὸ τῶν εὐρημάτων ἀριθ. **72-78** δὲν ὑπάρχουν. Μὲ βάση τὶς θέσεις εὗρεσης ξύλινων ἀντικειμένων ἀνήκουν στὸν 6ο ἢ τὸν 5ο αἰ. π.Χ.

Η. ΠΑΡΑΚΟΛΛΗΜΑΤΑ ἢ ΕΠΙΚΟΛΛΗΜΑΤΑ (ΕΠΕΝΔΥΣΕΙΣ) ΚΙΒΩΤΙΩΝ, ΕΠΙΠΛΩΝ ἢ ΑΛΛΩΝ ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΜΑΤΩΝ

79. (Ξ36). Πενήντα πέντε τεμάχια, μελανοῦ χρώματος, διαφόρων μεγεθῶν, μὲ τὶς φυσικὲς πυκνὲς ραβδώσεις τοῦ ξύλου.

Πάχ. 0.007 μ. Τὸ μεγαλύτερο, συγκολλημένο, τεμάχιο, στὸ ὁποῖο διατηρεῖται ἐν μέρει καὶ τὸ τελείωμά του στὸ ἕνα στενὸ ἄκρο, ἔχει σωζ. μῆκ. 0.28 μ. καὶ σωζ. πλάτ. 0.071 μ.

Σὲ κάποια τεμάχια ὑπάρχουν διάσπαρτες μικρὲς ὀπές, οἱ ὁποῖες πιθανῶς δημιουργήθηκαν ἀπὸ μικρὲς ρίζες καὶ δὲν σχετίζονται μὲ τὴ στερέωση τῶν ἐπενδύσεων στὸ ἔπιπλο μὲ ἠλίσκους.

80. (Ξ52). Σαράντα πέντε λεπτὰ τεμάχια, μελανοῦ χρώματος, διαφόρων μεγεθῶν, μὲ τὶς φυσικὲς πυκνὲς ραβδώσεις τοῦ ξύλου.

Πάχ. 0.003-0.004 μ.

Σὲ κάποια τεμάχια διατηρεῖται τὸ τελείωμα σὲ ἕνα ἢ καὶ σὲ δύο ἄκρα. Πιθανῶς ἢ διεΐδουση μικρῶν ριζῶν ἐπέφερε τὴ δημιουργία ὀπῶν, οἱ ὁποῖες διαπιστώνονται σὲ λίγα τεμάχια.

81. (Ξ56). Ἑκατὸν δώδεκα λεπτὰ τεμάχια, μελανοῦ χρώματος, διαφόρων μεγεθῶν, μὲ τὶς φυσικὲς πυκνὲς ραβδώσεις τοῦ ξύλου.

Πάχ. 0.001/0.002-0.004 μ. Τὸ μεγαλύτερο τεμάχιο ἔχει μέγ. σωζ. μῆκ. 0.163 μ. Τὸ πλάτος ἄλλου τεμαχίου φθάνει τὰ 0.07 μ.

Κάποια τεμάχια εἶναι στρεβλωμένα. Σὲ λίγα διατηρεῖται τὸ τελείωμα σὲ ἕνα ἢ καὶ σὲ δύο ἄκρα. Πολὺ μικρὲς ὀπές σὲ κάποια τεμάχια πιθανῶς ὀφείλονται σὲ ρίζες.

82. (Ξ15β). Τέσσερα πολὺ λεπτὰ τεμάχια, καστανομέλανου χρώματος, μὲ τὶς φυσικὲς ραβδώσεις τοῦ ξύλου, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ μεγαλύτερο ἔχει σωζ. μῆκ. 0.13 μ. καὶ πλάτ. 0.018 μ.

Ἄνυδρο ξύλο.

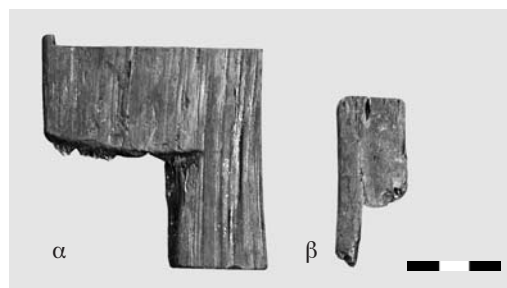
83. (Ξ59). Σαράντα ὀκτὼ τεμάχια, μελανοῦ χρώματος, διαφόρων μεγεθῶν, μὲ τὶς φυσικὲς πυκνὲς ραβδώσεις τοῦ ξύλου στὰ περισσότερα. Εἰκ. 75α-β.

349. Γιὰ τοὺς ὄρους πίνακες τεθυρωμένοι καὶ ἀθύρωτοι βλ. Andrianou 2006, 580 μὲ σημ. 143.

Το μεγαλύτερο τεμάχιο, με ραβδώσεις τόσο στις δύο πλατιές επιφάνειες όσο και σε δύο στενές πλευρές, έχει μέγ. σωζ. μήκ. 0.067 μ., πλάτ. 0.07 μ. και πάχ. 0.005-0.009 μ.

Σε κάποια τεμάχια διατηρείται το τελείωμα σε ένα ή και σε δύο άκρα.

Ένα τεμάχιο (εικ. 75α), συγκολλημένο από δύο κομμάτια και έλλιπες στο κάτω άριστερό τμήμα, ύψ. 0.075 μ., πλάτ. 0.075 μ. και πάχ. 0.004 μ., έχει τελείωμα σε όλες τις πλευρές, λειασμένη την έσωτερική επιφάνεια και μία μικρή όρθογώνια προεξοχή στο επάνω άριστερό άκρο.

Εικ. 75α-β. Τεμάχια επένδυσης (Όμάδα Ε59).

Στην αρχαιότητα για τα παρακολλήματα ή επικολλήματα, δηλαδή τις επικολλημένες επενδύσεις σε έργα της ξυλουργικής, χρησιμοποιεσαν διάφορα είδη ξύλων, όπως το ξύλο της σφενδάμνου, της πύξου, του λωτοῦ, της έβένου, της πρίνου, της τερμίνθου³⁵⁰ και σύμφωνα με αναφορά του Θεοφράστου ιδιαίτερα κατάλληλο για τα κιβώτια, τα υποπόδια και τα παρόμοια ήταν το ξύλο της μίλου³⁵¹. Σε γραπτές πηγές και σε επιγραφές απαντάται ο προσδιορισμός χαμείνη ή χάμευνα παράκολλος, δηλαδή κλίνη με επενδύσεις ή με ένθετες διακοσμήσεις³⁵². Ίσως επικολλημένες επενδύσεις έφεραν και τα κιβώτια περικόλλητα που αναφέρονται σε κατάλογο άφιερωμάτων³⁵³.

Το διαφορετικό πάχος των ξύλινων τεμαχίων επένδυσης από το ίερό στη Βραυρώνα υποδηλώνει ότι δεν μπορεί να προέρχονται όλα από το ίδιο κιβώτιο ή έπιπλο.

Θ. ΑΔΙΑΓΝΩΣΤΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ

84. (Ε4). Κυλινδρικό εξάρτημα. Εικ. 76α-β.

Ύψ. 0.064 μ., διάμ. 0.057 μ., πάχ. τοιχώματος 0.006 μ.

Ένυδρο ξύλο.

Είναι άκέραιο, αλλά με αποκρούσεις και βαθιές ρωγμές κατά τόπους, μελανού χρώματος. Η διατομή τείνει να είναι περισσότερο έλλειψοειδής παρά κυκλική, ακολουθώντας τη διατομή του κλαδιού που χρησιμοποιήθηκε για την κα-

τασκευή του. Έσωτερικά είναι κοίλο και στον επίπεδο πυθμένα υπάρχει διαμετρής όπή, διαμ. 0.025 μ. Στην κάτω επιφάνεια διαπιστώνεται μικρός κυκλικός τόρμος σε έπαφή με την περιφέρεια. Έξωτερικά και στο κάτω μέρος διακοσμεύεται με έγχάρακτη ίχθυάκανθα.

Πιθανώς το εξάρτημα επένδυε κάποιο αντικείμενο που είσχωρούσε στην εύρεία έσωτερική κοιλότητα και ίσως κάποιο άλλο τμήμα προ-

350. Blümner 1879, 248, 253, 256, 259, 264, 290.

351. Θεοφρ. *Περὶ Φυτῶν Ἱστορίαι* IV 4, 4. V 7, 6. Blümner 1879, 260.

352. Πολυδ. Ὀν. X 36. Θεοφρ. *Περὶ Φυτῶν Ἱστορίαι* V 7. 4-5. Σισμανίδης 1997, 139 με σημ. 409. *IG I*³

421, στ. 204. Pritchett 1953, 244, στήλη I, στ. 231. Pritchett 1956, 231. Andrianou 2009, 31 με σημ. 40 στὴ σ. 159.

353. *IG II*² 1517 B I, στ. 205-206.

σαρμοζόταν στή διαμπερῆ ὀπῆ τοῦ πυθμένα. Δὲν φαίνεται πιθανὸ νὰ προέρχεται ἀπὸ διακόσμηση κλίνης, ὅπως, χωρὶς νὰ εἶναι βέβαιο, οἱ ἐλεφάντινοι κύλινδροι ἀπὸ τὸν Κεραμεικὸ, οἱ ὁποῖοι εἶναι μικρότεροι ὡς πρὸς τὶς διαστάσεις καὶ παρουσιάζουν διαφορετικὴ διαμόρφωση³⁵⁴. Χρῆση τοῦ κάπως αἰνιγματικῆ αὐτοῦ ἐξαρτήματος ὡς γιγγλύμου σὲ κιβωτὸ εἶναι ἐξίσου ἀπίθανη.

85. (Ξ13). Τεμάχιο σκεύους ἢ ὄργανου. Εἰκ. 77.

Μέγ. μῆκ. 0.112 μ., πλάτ. 0.017-0.028 μ.

Ἄνυδρο ξύλο.

Εἶναι ἑλλιπῆς σχεδὸν πανταχόθεν, συμπαγές, τεφροκάστανου χρώματος. Στὸ ἐπίμηκες τμήμα, ποῦ δίνει τὴν ἐντύπωση λαβῆς ἢ στελέχους, σώζεται ἐγγάριακη διακόσμηση, στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια μὲ κυματοειδεῖς γραμμὲς καὶ στὴν πλαϊνὴ μὲ λοξὰ γραμμίδια κατὰ διαστήματα. Στὴ συμβολὴ τοῦ τμήματος αὐτοῦ μὲ ἄλλο, ἡμικυκλικὸ σήματος, διασώζεται κυλινδρικός γόμφος (καβίλια), σὲ κάθετη διάταξη, γιὰ τὴ σύνδεση μὲ ἄλλο τμήμα τοῦ σκεύους ἢ τοῦ ὄργανου.

Ἡ ὁμοιότητα ὡς πρὸς τὸ σχῆμα μὲ ἓνα τεμάχιο ἀπὸ τὸ Ἡραϊὸν τῆς Σάμου, γιὰ τὸ ὁποῖο εἰκάζεται ὅτι μπορεῖ νὰ προέρχεται ἀπὸ μαγειρικὸ κουτάλι ἢ κάτι παρεμφερές³⁵⁵, εἶναι ἐντελῶς ἐπιφανειακῆ. Κυλινδρικός πῖρος, σὲ ὀριζόντια διάταξη, διασώζεται καὶ σὲ συμπαγές τοξοειδῆς τεμάχιο ἀπὸ κάποιον ἀπροσδιόριστο σκεῦος, ὁμοίως ἀπὸ τὸ Ἡραϊὸν τῆς Σάμου³⁵⁶, ἄλλη ὁμως ὁμοιότητα δὲν ὑπάρχει.

86. (Ξ35). Τεμάχια.

Σωζ. μῆκ. μεγαλύτερου τεμαχίου 0.04 μ., ὕψ. 0.022 μ., πάχ. 0.01 μ.

I. ΤΕΜΑΧΙΟ ΔΟΚΟΥ ἢ ΣΑΝΙΔΟΣ

88. (χ.ά.). Τεμάχιο δοκοῦ ἢ σανίδος, ὀρθογώνιας διατομῆς. Εἰκ. 78.

Σωζ. μῆκ. 0.375 μ., σωζ. πλ. 0.10 μ., πάχ. 0.045 μ.

Εἰκ. 76α-β. Κυλινδρικό ἐξάρτημα (Ξ4). β. Κάτω ἐπιφάνεια.

Εἰκ. 77. Τεμάχιο σκεύους ἢ ὄργανου (Ξ13).

Ἄνυδρο ξύλο.

Ἐνα τεμάχιο, συγκολλημένο ἀπὸ δύο κομμάτια, καὶ τέσσερα ἀκόμα μικρότερα, τὰ δύο ἀπὸ τὰ ὁποῖα μποροῦν νὰ συγκολληθοῦν, ἀπὸ ἀπροσδιόριστο ἀντικείμενο, κυκλικὸ ἢ ἡμικυκλικὸ σήματος, κυρτὸ ἐξωτερικὰ καὶ κοῖλο ἐσωτερικὰ, ξανθοκάστανου ἕως καστανομέλανου χρώματος. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ μεγαλύτερου τεμαχίου σώζεται πλατιὰ ταινία.

87. (Ξ15α). Τεμάχιο.

Σωζ. ὕψ. 0.10 μ., πλάτ. 0.03 μ., πάχ. 0.006 μ.

Ἄνυδρο ξύλο.

Εἶναι λειασμένο, τοξοειδοῦς σχήματος καὶ μελανοῦ χρώματος.

354. Knigge 1976, 79-80 εἰκ. 36 πίν. 110, 4-7.

355. Kyrieleis 1980, 136-137 ἀριθ. 36 πίν. 38,2.

356. Αὐτόθι 145 ἀριθ. 63 εἰκ. 31 πίν. 40,4.

Εἰκ. 78. Τεμάχιο δοκοῦ ἢ σανίδος (χ.ἀ.).

Ἡ χρήση τῆς δοκοῦ ἢ τῆς σανίδος μποροῦσε νὰ ἀφορᾶ στὴν οἰκοδομικὴ ἢ ἴσως στὴν ἐπιπλοποιία λόγω τοῦ μικροῦ πάχους της. Δὲν ἀποκλείεται νὰ προέρχεται π.χ. ἀπὸ κλίνη ἢ καὶ ἀπὸ ἐπιπλο μὲ ράφια (ρύμους), ὅπως τὸ ἀπεικονιζόμενο στὸ μετάλλιο ἐρυθρόμορφης

Εἰκ. 79. Κλαδάκια καὶ τεμάχια ξύλου, συντηρημένα.

κύλικας τοῦ Ζωγράφου τῆς Βρισηίδος, προφανῶς ἀπὸ ξύλο³⁵⁷. Στὸ μέταλλιο ἐρυθρόμορφης κύλικας τοῦ Ζωγράφου τοῦ Μαραγκοῦ, 515-500 π.Χ., ἀπεικονίζεται ξυλουργὸς νὰ κατεργάζεται δοκό, σύμφωνα μὲ μία ἀπὸ τὶς πιθανολογούμενες ἐρμηνεῖες τῆς παράστασης³⁵⁸.

ΙΑ. ΚΛΑΔΙΑ ΚΑΙ ΑΜΟΡΦΑ ΤΕΜΑΧΙΑ (εἰκ. 79)

Σώζονται πολλὰ κομμάτια ἀπὸ μικρὰ καὶ μεγάλα κλαδιά, μὲ ἐμφανεῖς τοὺς ὄξους σὲ κάποια ἀπὸ αὐτὰ καὶ συνεπῶς χωρὶς ἐπεξεργασία, καθὼς καὶ ἀπὸ ἄμορφα τεμάχια ξύλου. Ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ κλαδιά δὲν εἶναι συντηρημένα καὶ μεταξὺ αὐτῶν κάποια μικρὰ κομμάτια ἐνδεχομένως ἀνήκουν σὲ παρακολλήματα.

Ἴσως τὰ κλαδιά αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ τὸ στρῶμα μὲ κοπροχώματα, σάπια ξύλα καὶ ρίζες, τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται στὸ Ἡμερολόγιο τοῦ ἀνασκαφέως πάνω ἀπὸ τοὺς οἰκοδομικοὺς λίθους τοῦ ἀρχαῖκου ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος, οἱ ὁποῖοι χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ μεγάλου δυτικοῦ κρηπιδώματος (ἀναλήματος)³⁵⁹. Μία ἄλλη πιθανότητα εἶναι νὰ βρέθηκαν μαζί μὲ τὰ διάφορα ξύλινα ἀντικείμενα καὶ νὰ διαχωρίστηκαν ἀπὸ αὐτὰ ὡς ἄνευ σημασίας.

ΜΕΛΠΩ Ι. ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ

357. Beazley, ARV² 407, 18. Richter 1966, 79 εἰκ. 413.

358. Χατζηδημητρίου 2005, 100, 101, 102 μὲ σημ.

476-479, 217 ἀριθ. Ξ1 πίν. 38, μὲ βιβλιογραφία.

359. Ἡμερολόγιο ἀνασκαφῶν Βραυρωνός 1963, σ. 72, 1-23 Μαρτ.

ΑΝΤΙΣΤΟΙΧΙΑ ΤΩΝ ΑΡΙΘΜΩΝ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ

μὲ ἀριθμοὺς καταγραφῆς σὲ κατάλογο τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Βραυρώνας
μὲ προτασσόμενο τὸ γράμμα Ξ καὶ μὲ ἀριθμοὺς πρόσφατης καταγραφῆς
σὲ εὔρετήριο τοῦ Μουσείου μὲ προτασσόμενα τὰ γράμματα ΒΕ

ΑΡ. ΚΑΤ.	ΑΡ. ΚΑΤ. (Ξ)	ΑΡ. ΕΥΡ. (ΒΕ)	ΑΡ. ΚΑΤ.	ΑΡ. ΚΑΤ. (Ξ)	ΑΡ. ΕΥΡ. (ΒΕ)
1	37	7474	33	51γ	7488
2	1	7437	34	-	-
3	2	7438	35	48	7485
4	44α-γ	7481	36	47	7484
5	8	7444	37	-	-
6	10	7446	38	29	7466
7	6	7442	39	19	7455
8	7	7443	40	32	7469
9	9α	7445α	41	20	7456
10	9β	7445β	42	26	7463
11	ΟΜ. 8	-	43	25	7462
12	-	-	44	31	7468
13	43	7480	45	33	7470
14	45	7482	46	28	7465
15	46	7483	47	42	7479
16	-	-	48	17	7453
17	-	-	49	11	7447
18	24	7461	50	22	7458
19	16	7452	51	12	7448
20	30	7467	52	60	7497
21	18	7454	53	61	7498
22	21	7457	54	-	-
23	3	7439	55	58	7495
24	49	7486	56	55	7492
25	50α	7487	57	54	7491
26	50β	8339	58	38	7475
27	50γ	8340	59	-	-
28	50δ	8341	60	-	-
29	50ε	-	61	53	7490
30	50στ	-	62	34	7471
31	51α	7488	63	14	7450
32	51β1	7488	64	-	121

ΑΡ. ΚΑΤ.	ΑΡ. ΚΑΤ. (Ξ)	ΑΡ. ΕΥΡ. (ΒΕ)	ΑΡ. ΚΑΤ.	ΑΡ. ΚΑΤ. (Ξ)	ΑΡ. ΕΥΡ. (ΒΕ)
65	5	-	77	5ε	8335
66	39	7476	78	57	7494
67	23α	7460	79	36	7473
68	23β	8336	80	52	7489
69	23γ	8337	81	56	7493
70	40, 41	7477, 7478	82	15β	7451
71	-	-	83	59	7496
72	23	8338	84	4	7440
73	5α	7441	85	13	7449
74	5β	8332	86	35	7472
75	5γ	8333	87	15α	7451
76	5δ	8334	88	-	-

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ – ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

- Ἀντωνίου 1990 Α. Ι. Ἀντωνίου, *Βραυρών. Συμβολή στην ἱστορία τοῦ ἱεροῦ τῆς Βραυρωνίας Ἀρτέμιδος* (Ἀθήνα).
- Ἀσημενός 1977 Κ. Ἀσημενός, Συντήρηση ἀρχαίου ἔφυδρου ξύλου με πολυαιθυλενογλυκόλη, *ΑΑΑ* 10, 287-293.
- Βιβλιοδέτης 2007 Ε. Π. Βιβλιοδέτης, Ἡ κεραμικὴ ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο τοῦ δήμου Μυρρινοῦντος, *ΑΕ* 2007, 79-129.
- Βικέλα 2009 Ε. Βικέλα, Ἡ λατρεία τῆς Ἀρτεμης στὴν Ἀττικὴ: Ἱεροὶ τόποι, τελετές, εἰκονογραφία, στὸ Ν. Καλτσᾶς, Α. Shapiro (ἐπιμ.), *Γυναικῶν λατρεῖες. Τελετουργίες καὶ καθημερινότητα στὴν κλασικὴ Ἀθήνα*, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο (Ἀθήνα) 78-87.
- Βλασσοπούλου 2003 Χρ. Βλασσοπούλου, *Ἀττικοὶ ἀνάγλυφοι πίνακες τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς* (Ἀθήνα).
- Δεσπίνης 2006 Γ. Ι. Δεσπίνης, Μαρμάρινες πλαγγόνες, στὸ Ν. Χρ. Σταμπολίδης (ἐπιμ.), *Γενέθλιον. Ἀναμνηστικὸς τόμος γιὰ τὴν συμπλήρωση εἴκοσι χρόνων λειτουργίας τοῦ Μουσείου Κυκλαδικῆς Τέχνης* (Ἀθήνα) 219-225.
- Δεσπίνης 2010 Γ. Ι. Δεσπίνης, *Ἀρτεμις Βραυρωνία. Λατρευτικὰ ἀγάλματα καὶ ἀναθήματα ἀπὸ τὰ ἱερὰ τῆς θεᾶς στὴ Βραυρώνα καὶ τὴν Ἀκρόπολη τῆς Ἀθήνας* (Ἀθήνα).
- Δεσποίνη κ.ᾶ. 1985 Αἰκ. Δεσποίνη κ.ᾶ., *Σίνδος. Κατάλογος τῆς ἐκθεσης* (Ἀθήνα).
- Θέμελης 1986 Π. Θέμελης, Βραυρών. Ἡ Στοὰ τῶν Ἄρκτων, στὸ Π. Ι. Φιλίππου-Αγγέλου (ἐπιμ.), *Πρακτικὰ Β' Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης ΝΑ. Ἀττικῆς, Καλύβια Ἀττικῆς, 25-28 Ὀκτώβρη 1985* (Καλύβια) 225-238 εἰκ. 1-4.

- Θέμελης, Τουράτσογλου 1997: Π. Γ. Θέμελης, Γ. Π. Τουράτσογλου, *Οί τάφοι τοῦ Δερβενίου* (Ἀθήνα).
- Καλογερόπουλος 2013 Κ. Καλογερόπουλος, *Τὸ ἱερό τῆς Ἀρτέμιδος Ταυροπόλου στὶς Ἄλες Ἀραφηνίδες (Λούτσα)* (Ἀθήνα).
- Καλτσᾶς 2004 Ν. Καλτσᾶς (ἐπιμ.), *Ἄγών, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 15 Ἰουλίου - 31 Ὀκτωβρίου 2004* (Ἀθήνα).
- Καλτσᾶς, Shapiro 2009 Ν. Καλτσᾶς, Α. Shapiro (ἐπιμ.), *Γυναικῶν λατρεῖες. Τελετουργίες καὶ καθημερινότητα στὴ κλασικὴ Ἀθήνα* (Ἀθήνα).
- Καρούζου 1963 Σ. Καρούζου, Ἀνασκαφὴ τῆς Βραυρωῶνος. Μνημόσυνο καὶ ἀπολογισμὸς, ἐπιφυλλίδα στὴν *Ἐλευθερία*, 20 Ἀπρ. 1963, στὸ Β. Χ. Πετράκος (ἐκδ.), *Σ. Καρούζου, Ἀρχαιολογικὰ θέματα II* (Ἀθήνα 2011) ἀριθ. ἐπιφυλ. 128, 208-212.
- Κοντῆς 1967 Ἴ. Δ. Κοντῆς, Ἄρτεμις Βραυρωνία, *ΑΔ* 22, Α, 156-206.
- Λεμπέση 1976 Ἄ. Κ. Λεμπέση, *Οἱ στῆλες τοῦ Πρινιᾶ* (Ἀθήνα).
- Μαραγκοῦ 1995 Λ. Ι. Μαραγκοῦ, *Ἀρχαία ἐλληνικὴ τέχνη ἀπὸ τὴν Συλλογὴ Σταύρου Σ. Νιάρχου* (Ἀθήνα).
- Μαραγκοῦ 1996 Λ. Ι. Μαραγκοῦ, *Ἀρχαία ἐλληνικὴ τέχνη. Συλλογὴ Ν. Π. Γουλανδρῆ* (Ἀθήνα).
- Μαραγκοῦ 1997 Λ. Ι. Μαραγκοῦ, Ἔργασίες στερέωσης, συντήρησης καὶ μελέτης ἀνασκαφῆς Μινώας Ἀμοργοῦ, *ΠΑΕ*, 183-189.
- Μαραγκοῦ 2002 Λ. Ι. Μαραγκοῦ, Ἀμοργὸς I - Ἡ Μινώα. Ἡ πόλις, ὁ λιμὴν καὶ ἡ μείζων περιφέρεια (Ἀθήνα).
- Μηλιάδης 1957 Ἴ. Μηλιάδης, Ἀνασκαφὴ νοτιῶς Ἀκροπόλεως, *ΠΑΕ*, 23-26.
- Μπούρας 1967 Χ. Μπούρας, *Ἡ ἀναστήλωση τῆς Στοᾶς τῆς Βραυρωῶνος. Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ της προβλήματα* (Ἀθήνα).
- Ὁρλάνδος 1955 Ἄ. Κ. Ὁρλάνδος, *Τὰ ὑλικά δομῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων κατὰ τοὺς συγγραφεῖς, τὰς ἐπιγραφὰς καὶ τὰ μνημεῖα* (Ἀθήνα).
- Ὁρλάνδος 1956 Ἄ. Κ. Ὁρλάνδος, *Ἔργον* 25-31.
- Ὁρλάνδος 1958 Ἄ. Κ. Ὁρλάνδος, *Ἔργον* 30-39.
- Ὁρλάνδος 1959 Ἄ. Κ. Ὁρλάνδος, *Ἔργον* 13-20.
- Ὁρλάνδος 1960 Ἄ. Κ. Ὁρλάνδος, *Ἔργον* 21-30.
- Ὁρλάνδος 1961 Ἄ. Κ. Ὁρλάνδος, *Ἔργον* 20-37.
- Ὁρλάνδος 1962 Ἄ. Κ. Ὁρλάνδος, *Ἔργον* 25-39.
- Ὁρλάνδος, Τραυλὸς 1986 Ἄ. Κ. Ὁρλάνδος, Ἴ. Ν. Τραυλὸς, *Λεξικὸν ἀρχαίων ἀρχιτεκτονικῶν ὄρων* (Ἀθήνα).
- Παλαιοκρασᾶ 1991 Λ. Παλαιοκρασᾶ, *Τὸ ἱερό τῆς Ἀρτέμιδος Μουνιχίας* (Ἀθήνα).
- Παπαδημητρίου 1948 Ἴ. Παπαδημητρίου, Ἀνασκαφὴ Βραυρωῶνος, *ΠΑΕ*, 81-90.
- Παπαδημητρίου 1949 Ἴ. Παπαδημητρίου, Ἀνασκαφὴ Βραυρωῶνος, *ΠΑΕ*, 75-90.
- Παπαδημητρίου 1950 Ἴ. Παπαδημητρίου, Ἀνασκαφὴ Βραυρωῶνος, *ΠΑΕ*, 173-187.
- Παπαδημητρίου 1955 Ἴ. Παπαδημητρίου, Ἀνασκαφὴ Βραυρωῶνος, *ΠΑΕ*, 118-120.
- Παπαδημητρίου 1956 Ἴ. Παπαδημητρίου, Ἀνασκαφὴ Βραυρωῶνος, *ΠΑΕ*, 73-89.
- Παπαδημητρίου 1957 Ἴ. Παπαδημητρίου, Ἀνασκαφὴ Βραυρωῶνος, *ΠΑΕ*, 42-47.
- Παπαδημητρίου 1959 Ἴ. Παπαδημητρίου, Ἀνασκαφὴ Βραυρωῶνος, *ΠΑΕ*, 18-20.
- Παπαδημητρίου 1962 Ἴ. Παπαδημητρίου, λ. Βραυρῶν, στὸ *Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδεῖα, Συμπλήρωμα*, τόμος Β' (Ἀθήνα) 146-150.
- Παπαχριστοδούλου 1973 Ἴ. Παπαχριστοδούλου, Β' Ἐφορεία Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων. Αἰγάλεω, *ΑΔ* 28, Β1, 49.
- Παρλαμᾶ, Σταμπολίδης 2000: Λ. Παρλαμᾶ, Ν. Χρ. Σταμπολίδης (ἐπιμ.), *Ἡ πόλη κάτω ἀπὸ τὴν πόλη. Εὐρήματα ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς τοῦ Μητροπολιτικοῦ Σιδηροδρόμου τῶν*

- Ἀθηνῶν, Ἴδρυμα Ν. Π. Γουλανδρή, *Μουσείο Κυκλαδικῆς Τέχνης, Φεβρουάριος 2000 - Δεκέμβριος 2001* (Ἀθήνα).
- Πετράκος 1999 Β. Χ. Πετράκος, Ἀνασκαφή Ραμνοῦντος, ΠΑΕ, 1-31.
- Πετράκος 2011 Β. Χ. Πετράκος, Σ. Καρούζου, *Ἀρχαιολογικά θέματα II* (Ἀθήνα).
- Ρωμαῖος 1911 Κ. Α. Ρωμαῖος, Ἀρχαδιοὶ ἐρμαῖ, ΑΕ, 149-159.
- Σακελλαράκης, Κωνσταντινίδη-Συβρίδη 2010: Γ. Σακελλαράκης, Ε. Κωνσταντινίδη-Συβρίδη, Ἐλεφάντινα κτένια ἀπὸ τῆ μυκηναϊκῆ συλλογῆ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, ΑΕ, 145-208.
- Σαπουνᾶ-Σακελλαράκη 1987: Ἔ. Σαπουνᾶ-Σακελλαράκη, Ἀμάρυνθος. Θέση Γεράνι ἢ Ἁγία Κυριακή, ΑΔ 42, Β1, 213.
- Σισμανίδης 1997 Κ. Σισμανίδης, *Κλίνες καὶ κλινοειδεῖς κατασκευές τῶν μακεδονικῶν τάφων* (Ἀθήνα).
- Σταμπολίδης, Οἰκονόμου 2014: Ν. Χρ. Σταμπολίδης, Στ. Οἰκονόμου (ἐπιμ.), *Ἐπέκεινα. Ὁ θάνατος καὶ ἡ μεταθανάτια ζωὴ στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα* (Ἀθήνα).
- Στασινοπούλου-Κακαρούγκα 2014: Ἐ. Στασινοπούλου-Κακαρούγκα, Ἡ Ἥως στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, στὸ Ἄγγ. Γιαννικουρῆ (ἐπιμ.), *Κοροπλαστικὴ καὶ μικροτεχνία στὸν αἰγαιακὸ χῶρο ἀπὸ τοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους ἕως καὶ τὴ ρωμαϊκὴ περίοδο, Διεθνὲς συνέδριο στὴ μνήμη τῆς Ἡοῦς Ζεφρουδάκη, Ρόδος 26-29 Νοεμβρίου I* (Ἀθήνα) 55-61.
- Τουλούπα 1971 Ἔ. Τουλούπα, Νέα αἶθουσα ἐκθέσεως χαλκῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, ΑΑΑ 4, 49-53.
- Τσάκος, Βιγλάκη-Σοφριανοῦ 2012: Κ. Τσάκος, Μ. Βιγλάκη-Σοφριανοῦ, Σάμος. *Τὰ ἀρχαιολογικὰ μουσεῖα* (Κοινοφελὲς Ἴδρυμα Ἰωάννη Σ. Λάτση, Ἀθήνα).
- Τσιμπίδου-Αὐλωνίτη 2005 Μ. Τσιμπίδου-Αὐλωνίτη, *Μακεδονικοὶ τάφοι στὸν Φοῖνικα καὶ στὸν Ἅγιο Ἀθανάσιο Θεσσαλονίκης* (Ἀθήνα).
- Φάκλαρης 1977 Π. Φάκλαρης, Χέλυσ, ΑΔ 32, Α, 218-233.
- Φάκλαρης 2006 Π. Φάκλαρης, Τὰ ξύλινα ἀγγεῖα στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, στὸ *Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Τεχνολογία. 2ο Διεθνὲς Συνέδριο, Πρακτικά* (Τεχνικὸ Ἐπιμελητήριον Ἑλλάδας, Ἀθήνα) 296-300.
- Χαριτωνίδης 1958 Σ. Ἰ. Χαριτωνίδης, Ἀνασκαφὴ κλασσικῶν τάφων παρὰ τὴν πλατεῖαν Συντάγματος, ΑΕ, 1-158.
- Χατζηδημητρίου 2005 Α. Χατζηδημητρίου, *Παραστάσεις ἐργαστηρίων καὶ ἐμπορίου στὴν εἰκονογραφία τῶν ἀρχαϊκῶν καὶ κλασσικῶν χρόνων* (Ἀθήνα).
- Amandry 1949 P. Amandry, Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1948. Sanctuaire d'Artémis Brauronia, BCH 73, 527.
- Andrianou 2006 D. Andrianou, Late Classical and Hellenistic Furniture and Furnishings in the Epigraphical Record, Hesperia 75, 561-581.
- Andrianou 2009 D. Andrianou, *The Furniture and Furnishings of Ancient Greek Houses and Tombs* (New York, Cambridge University Press).
- Balensiefen 1990 L. Balensiefen, *Die Bedeutung des Spiegelbildes als ikonographisches Motiv in der antiken Kunst* (Tübingen).
- Beazley 1911 J. D. Beazley, The Master of the Berlin Amphora, JHS 31, 276-295.
- Beazley ABV J. D. Beazley, *Attic Black-Figure Vase-Painters* (Oxford 1956).
- Beazley ARV² J. D. Beazley, *Attic Red-Figure Vase-Painters²* (Oxford 1963).
- Bekker 1814 I. Bekker, *Anecdota Graeca I* (Berlin).
- Bieber, Eckstein 1967 M. Bieber, F. Eckstein, *Entwicklungsgeschichte der griechischen Tracht. Von der vorgriechischen Zeit bis zum Ausgang der Antike²* (Berlin).

- Blinkenberg 1931 Chr. Blinkenberg, *Lindos. Fouilles de l'Acropole 1902-1914*, I, *Les petits objets* (Berlin).
- Blümel 1966 C. Blümel, *Die klassisch griechischen Skulpturen der Staatlichen Museen zu Berlin* (Berlin).
- Blümner 1879 H. Blümner, *Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern* II (Leipzig).
- Blümner 1912 H. Blümner, *Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern* I² (Leipzig und Berlin).
- Boardman 1967 J. Boardman, *Excavations in Chios 1952-1955. Greek Emporio* (Oxford).
- Boardman 1975 J. Boardman, *Athenian Red Figure Vases. The Archaic Period* (London).
- Boardman 1980 J. Boardman, *Athenian Black Figure Vases*² (London).
- Börker 1969 Ch. Börker, X. Μπούρας: Ἡ ἀναστήλωσις τῆς στοᾶς τῆς Βραυρωνός. Τὰ ἀρχιτεκτονικά τῆς προβλήματα, *Gnomon* 41, 802-806.
- Brulé 1987 P. Brulé, *La fille d'Athènes. La religion des filles à Athènes à l'époque classique. Mythes, cultes et société* (Paris).
- Burr Thompson 1971 D. Burr Thompson, *An Ancient Shopping Center. The Athenian Agora. Excavations of the Athenian Agora*, Picture Book No. 12 (Princeton, New Jersey).
- Clairmont 1993 Chr. W. Clairmont, *Classical Attic Tombstones* I (Kilchberg).
- Crowfoot 1936-37 G. M. Crowfoot, Of the Warp-weighted Loom, *BSA* 37, 36-47.
- Congdon 1981 L. O. Keene Congdon, *Caryatid Mirrors of Ancient Greece* (Mainz).
CVA
Corpus Vasorum Antiquorum.
- Davidson, Burr Thompson 1943: G. R. Davidson, D. Burr Thompson, *Small Objects from the Pnyx*: I, *Hesperia*, Suppl. VII (Baltimore).
- Daux 1960 G. Daux, Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1959. Braurôn, *BCH* 84, 666-671.
- Daux 1962 G. Daux, Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1961. Braurôn, *BCH* 86, 664-683.
- Daux 1963 G. Daux, Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1962. Braurôn, *BCH* 87, 704-715.
- Dawkins 1929 R. M. Dawkins, *The Sanctuary of Artemis Orthia at Sparta*, *JHS* Suppl. 5 (London).
- Deonna 1938 W. Deonna, *Le mobilier délien, Exploration archéologique de Délos XVIII* (Paris).
- Despinis 1997 G. I. Despinis, Zum Athener Brauronion, στὸ W. Hoepfner (ἐκδ.), *Kult und Kultbauten auf der Akropolis. Internationales Symposium vom 7. bis 9. Juli 1995 in Berlin* (Berlin) 209-217.
- Despinis 2002 G. Despinis, Il rilievo votivo di Aristonike ad Artemis Brauronia, στὸ B. Gentili, F. Perusino (ἐπιμ.), *Le orse di Brauron. Un rituale di iniziazione femminile nel santuario di Artemide* (Pisa) 153-165.
- Despinis 2004a G. Despinis, Der Dionysos-Altar in Brauron, *JdI* 119, 41-65.
- Despinis 2004b G. I. Despinis, Die Kultstatuen der Artemis in Brauron, *AM* 119, 261-315.
- Despinis 2005 G. I. Despinis, Iphigeneia und Orestes. Vorschläge zur Interpretation zweier Skulpturenfunde aus Brauron, *AM* 120, 241-267.
- Devambez 1968 P. Devambez, Piliers hermaïques et stèles, *RA*, 139-154.
EAA
Enciclopedia dell'Arte Antica.
- Ekroth 2003 G. Ekroth, Inventing Iphigeneia? On Euripides and the Cultic Construction of Brauron, *Kernos* 16, 59-118.
- Floren 1987 F. J. Floren, *Die griechische Plastik*, I, *Die geometrische und archaische Plastik* (München).

- Forbes 1965 R. J. Forbes, *Studies in Ancient Technology* IV (Leiden).
- Forsén 1996 B. Forsén, *Griechische Gliederweihungen* (Helsinki).
- Froning 1982 H. Froning, *Katalog der griechischen und italischen Vasen* (Museum Folkwang Essen).
- Goff 2004 B. Goff, *Citizen Bacchae. Women's Ritual Practice in Ancient Greece* (Berkeley and Los Angeles, California).
- Gongdon 1981 L. O. Keene Gongdon, *Caryatid Mirrors of Ancient Greece* (Mainz).
- Hughes, Forrest 1984 M. Hughes, M. Forrest, *Book II. How the Greeks and Romans Made Cloth*, Cambridge School Classics Project, Classical Studies 13-16 (Cambridge).
- IG*
Inscriptiones Graecae.
- Jenkins 1986 I. Jenkins, *Greek and Roman Life*, British Museum Publications (London).
- Kahil 1963 L. Kahil G., Quelques vases du sanctuaire d'Artémis à Brauron, *AntK* 1. Beih., 5-29.
- Kahil 1965 L. Kahil G., Autour de l'Artémis attique, *AntK* 8, 20-33.
- Kahil 1979 L. Kahil, La déesse Artémis: mythologie et iconographie, στὸ J. N. Coldstream, M. A. R. Colledge (ἐπιμ.), *Greece and Italy in the Classical World. Acta of the XI International Congress of Classical Archaeology* (London) 73-87.
- Kahil 1983 L. Kahil, Mythological Repertoire of Brauron, στὸ W. G. Moon (ἐπιμ.), *Ancient Greek Art and Iconography* (Madison) 231-244.
- Kahil 1984 L. Kahil, λ. *Artémis*, *LIMC* II (Zürich und München) 678-753.
- Kahil 1988 L. Kahil, Le sanctuaire de Brauron et la religion grecque, *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. Comptes rendus des séances de l'année 1988* (Paris) 799-813.
- Kahil 1997 L. Kahil, Quelques exemples de vases de mariage à Brauron, στὸ B. X. Πετράκος (ἐκδ.), *Ἑπαινος Ἰωάννου Κ. Παπαδημητρίου* (Ἀθήναι) 379-404.
- Knigge 1976 U. Knigge, *Der Südhügel. Kerameikos* IX (Berlin).
- Kopcke 1967 G. Kopcke, Neue Holzfundstücke aus dem Heraion von Samos, *AM* 82, 100-148.
- Kyrieleis 1980 H. Kyrieleis, Archaische Holzfundstücke aus Samos, *AM* 95, 87-147.
- Landels 1963 J. G. Landels, The Brauron Aulos, *BSA* 58, 116-119.
- Lauter 1986 H. Lauter, *Die Architektur des Hellenismus* (Darmstadt).
- Liddell, Scott 1968 H. G. Liddell, R. Scott, *A Greek-English Lexicon* (Oxford).
- LIMC*
Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae.
- Linders 1972 T. Linders, *Studies in the Treasure Records of Artemis Brauronia Found in Athens* (Stockholm).
- Linders 1975 T. Linders, *The Treasures of the Other Gods in Athens and their Functions*, Beiträge zur klassischen Philologie 62 (Meisenheim am Glan).
- Lloyd-Jones 1983 P. H. J. Lloyd-Jones, Artemis and Iphigeneia, *JHS* 103, 87-102.
- Lundgreen 2009 B. Lundgreen, Boys at Brauron. The Significance of a Votive Offering, στὸ T. Fischer-Hansen and B. Poulsen (ἐπιμ.), *From Artemis to Diana. The Goddess of Man and Beast*, Danish Studies in Classical Archaeology, Acta Hyperborea 12 (Museum Tusulanum Press, University of Copenhagen) 117-126.
- Maas, McIntosh Snyder 1989 M. Maas, J. McIntosh Snyder, *Stringed Instruments of Ancient Greece* (New Haven and London).
- Marangou 1969 E. -L. I. Marangou, *Lakonische Elfenbein- und Beinschnitzereien* (Tübingen).
- Mattusch 1988 C. C. Mattusch, *Greek Bronze Statuary. From the Beginnings through the Fifth Century B.C.* (Ithaca and London).
- Meiggs 1984 R. Meiggs, *Trees and Timber in the Ancient Mediterranean World*² (Oxford).
- Mertens 2006 J. R. Mertens, The Baker Mirror in the Metropolitan Museum of Art: An Archaic View, στὸ N. Χρ. Σταμπολίδης (ἐπιμ.), *Γενέθλιον. Αναμνηστικός*

- τόμος για την συμπλήρωση είκοσι χρόνων λειτουργίας του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης (Αθήνα) 211-218.
- Milne 1939 M. J. Milne, *Kylicnis*, *AJA* 43, 1939, 247-254.
- Mitsopoulos-Leon 1997 V. Mitsopoulos-Leon, *Tonstatuetten im Heiligtum der Artemis von Brauron*, στὸ Β. Χ. Πετρόκος (ἐκδ.), *Ἑπαινος Ἰωάννου Κ. Παπαδημητρίου* (Αθήνα) 357-378.
- Mitsopoulos Leon 2009 V. Mitsopoulos Leon, *Βραυρών. Die Tonstatuetten aus dem Heiligtum der Artemis. Die frühen Statuetten* (Athen).
- Mollard-Besques 1954 S. Mollard-Besques, *Musée National du Louvre. Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite grecs, étrusques et romains I* (Paris).
- Morizot 1995 Y. Morizot, *Un ours ou deux pour Artémis, une sculpture de l'Acropole d'Athènes reconsidérée, une figurine en terre-cuite de Thasos*, στὸ *Hommage à J. Marcadé*, *REA* XIV, 29-44.
- Mylonopoulos, Bubenheimer 1996: J. Mylonopoulos, F. Bubenheimer, *Beiträge zur Topographie des Artemisions von Brauron*, *AA*, 7-23.
- Neils, Oakley 2003 J. Neils, J. H. Oakley, *Coming of Age in Ancient Greece. Images of Childhood from the Classical Past* (New Haven and London).
- Neubecker 1986 A. J. Neubecker, *Ἡ μουσική στην ἀρχαία Ἑλλάδα* (μετάφραση Μ. Σμωονᾶ-Φιλετζί ἀπὸ τὸ πρωτότυπο *Altgriechische Musik. Eine Einführung*, Darmstadt 1977) (Αθήνα).
- Oberländer 1967 P. Oberländer, *Griechische Handspiegel* (δ.δ., Hamburg).
- Ohly 1953 D. Ohly, *Holz*, *AM* 68, 77-126.
- Ohly 1967 D. Ohly, *Neue Holzfundstücke aus dem Heraion von Samos*, *AM* 82, 89-99.
- Orlandos 1965 A. K. Orlandos, λ. *Pitsa*, *Enciclopedia dell'Arte Ant.* 6, 201-206.
- Palagia 1984 O. Palagia, *Apollon*, *LIMC* II (Zürich und München) 236-241.
- Palaiokrassa 1989 L. Palaiokrassa, *Neue Befunde aus dem Heiligtum der Artemis Munichia*, *AM* 104, 1-40.
- Papadimitriou 1963 J. Papadimitriou, *The Sanctuary of Artemis at Brauron*, *Scientific American* 208, 111-120.
- Papathoma, Moraitou, Kavvouras 2013: E. Papathoma, G. Moraitou, P. Kavvouras, *Diagnostic Study Methodology Applied on the Wooden Finds from Brauron – Towards the Development of an Informed Conservation Protocol*, στὸ *12th ICOM-CC Wet Organic Archaeological Materials Conference (WOAM), 13-17 May 2013, Istanbul University Turkey* (ὑπὸ δημοσίευση).
- Parke 1977 H. W. Parke, *Festivals of the Athenians* (London).
- Paquette 1984 D. Paquette, *L'instrument de musique dans la céramique de la Grèce antique* (Paris).
- Payne 1931 H. Payne, *Necrocorinthia. A Study of Corinthian Art in the Archaic Period* (Oxford).
- Pekridou-Gorecki 1989 A. Pekridou-Gorecki, *Mode im antiken Griechenland: Textile, Festigung und Kleidung* (München).
- Peppas-Delmousou 1988 D. Peppas-Delmousou, *Autour des inventaires de Brauron*, στὸ D. Knoepfler (ἐπιμ.), *Comptes et inventaires dans la cité grecque. Actes du colloque international d'épigraphie en l'honneur de Jacques Tréheux* (Neuchâtel, Genève) 323-346.
- Pinelli, Wasowicz 1986 P. Pinelli, A. Wasowicz, *Musée du Louvre. Catalogue des bois et stucs grecs et romains provenant de Kertsch* (Paris).
- Pritchett 1953 W. Kendrick Pritchett, *The Attic Stelai, Part I*, *Hesperia* XXII, 225-299.
- Pritchett 1956 W. Kendrick Pritchett, *The Attic Stelai, Part II*, *Hesperia* XXV, 178-317.

- Richter 1915 G. M. A. Richter, *The Metropolitan Museum of Art. Greek, Etruscan and Roman Bronzes* (New York).
- Richter 1959 G. M. A. Richter, *A Handbook of Greek Art* (London).
- Richter 1966 G. M. A. Richter, *The Furniture of the Greeks, Etruscans and Romans* (London).
- Richter 1968 G. M. A. Richter, *Korai. A Study of the Development of the Kore Type in Greek Sculpture* (London).
- Richter, Milne 1935 G. M. A. Richter, M. J. Milne, *Shapes and Names of Athenian Vases* (New York).
- Rieth 1940 A. Rieth, Sitzung am 9. April 1940, *AA*, 616-634.
- Rieth 1955 A. Rieth, *Antike Holzgefäße*, *AA*, 1-26.
- Roberts 1978 S. R. Roberts, *The Attic Pyxis* (Chicago).
- Robertson 1992 M. Robertson, *The Art of Vase-Painting in Classical Athens* (Cambridge University Press).
- Rolley 1994 C. Rolley, *La sculpture grecque, I. Des origines au milieu du Ve siècle* (Paris).
- Sapouna-Sakellarakis 1992 E. Sapouna-Sakellarakis, Un Dépôt de temple et le sanctuaire d'Artémis Amarysia en Eubée, *Kernos* 5, 235-263.
- Sarian 1992 H. Sarian, λ. *Hekate*, *LIMC VI* (Zürich und München) 985-1018.
SEG *Supplementum Epigraphicum Graecum*.
- Siebert 1990 G. Siebert, λ. *Hermès*, *LIMC V* (Zürich und München) 285-387.
- Simon 1998 E. Simon, *Die Götter der Griechen*, 4. neu bearb. Aufl. (München).
- Sourvinou-Inwood 1988 Chr. Sourvinou-Inwood, *Studies in Girls' Transitions. Aspects of the arkteia and Age Representation in Attic Iconography* (Athens).
- Sparkes, Talcott 1970 B. A. Sparkes, L. Talcott, *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C., The Athenian Agora XII* (Princeton, New Jersey).
- Sparkes, Talcott 1977 B. A. Sparkes, L. Talcott, *Pots and Pans of Classical Athens. Excavations of the Athenian Agora. Picture Book No 1* (Princeton, New Jersey).
- Stewart 1990 A. Stewart, *Greek Sculpture. An Exploration* (Yale University Press, New Haven and London).
- Themelis 1971 P. G. Themelis, *Brauron. Guide to the Site and Museum* (Athens).
- Themelis 2002 P. G. Themelis, Contribution to the Topography of the Sanctuary at Brauron, στὸ B. Gentili, F. Perusino (ἐπιμ.), *Le orse di Brauron. Un rituale di iniziazione femminile nel santuario di Artemide* (Pisa) 103-116.
- Thompson 1955 H. A. Thompson, Activities in the Athenian Agora: 1955, *AA*, 264-275.
- Tod 1930 M. N. Tod, A Bronze Mirror in the Ashmolean Museum, *JHS* 50, 32-36.
- Tölle-Kastenbein 1980 R. Tölle-Kastenbein, *Frühklassische Peplosfiguren. Originale* (Mainz am Rhein).
- Vandier d'Abbadie 1972 J. Vandier d'Abbadie, *Les objets de toilette égyptiens au Musée du Louvre* (Paris).
- Vaulina, Wasowicz 1974 M. Vaulina, A. Wasowicz, *Bois grecs et romains de l'Ermitage* (Wrocław).
- Vierneisel, Scholl 2002 K. Vierneisel, A. Scholl, Reliefdenkmäler dramatischer Choregen im klassischen Athen. Das Münchner Maskenrelief für Artemis und Dionysos, *MüJb* 53, 7-55.
- Vikela 1997 E. Vikela, Attische Weihreliefs und die Kult-Topographie Attikas, *AM* 112, 167-246.
- von Bothmer 1985 D. von Bothmer, *The Amasis Painter and his World. Vase-Painting in Sixth-Century B.C. Athens* (The J. Paul Getty Museum, Malibu, California).
- Vorster 1983 Chr. Vorster, *Griechische Kinderstatuen* (Köln).
- Wegner 1949 M. Wegner, *Das Musikleben der Griechen* (Berlin).

- Williams 1985 D. Williams, *Greek Vases. British Museum* (London).
Zimmer 1991 G. Zimmer, Frühgriechische Spiegel. Aspekte technischer Neuerungen in der Antike, *BWPr* 132, 5-36.
Zschätzsch 2002 A. Zschätzsch, *Verwendung und Bedeutung griechischer Musikinstrumente in Mythos und Kult, Internationale Archäologie* 73 (Rahden/Westf).

SUMMARY

SANCTUARY OF ARTEMIS BRAURONIA: THE WOODEN FINDS FROM THE EXCAVATION IN THE YEARS 1961-1963

The study deals with the wooden finds brought to light in the years 1961-1963 during the excavation of the sanctuary of Artemis Brauronia by the late Director General of Antiquities Ioannis Papadimitriou.

It is divided into seven units.

The first unit is a concise but comprehensive presentation of the sanctuary (location, chronological limits of its operation, period of its heyday).

The second unit presents the find-spots of the wooden objects recovered from the sanctuary of Artemis, on the basis of information drawn from the published excavation reports of the years 1961-1962, as well as from the handwritten daybooks of I. Papadimitriou for the years 1961-1963. Thanks to these daybooks the identification of several objects was possible. It is concluded that wooden finds were revealed: a) in the so-called sacred spring, to the west of the temple of Artemis and north of the large west crepidoma ("retaining wall"), b) between the middle openings of the poros bridge, c) in the entire area south of the bridge and as far as the temple, d) amongst the building blocks originating from the Archaic temple and used in the construction of the large west crepidoma ("retaining wall"), e) in a large *bothros* with black earth in the building earlier than the Π-shaped Stoa, under its east wing, f) over the entire area of the earlier building (vases). The finds from locations a-d date to the Archaic period with *terminus post quem* 480 BC, while the finds from locations e-f generally date to the period 480-420/416 BC.

In the third unit the archaeological indications of the rather extensive use of wood in the sanctuary of Artemis are gathered together and commented on, along with information drawn from available epigraphic testimonies of various votive offerings of wood.

The fourth unit discusses the rarity of preservation of ancient objects of wood in Greece, due to soil and climatic conditions. Various examples are cited (Heraion on Samos, Olympia, tombs in various regions, and so on). With regard to the sanctuaries of Attica, the sanctuary of Artemis Brauronia is the unique case where wooden artifacts have survived.

In the fifth unit data are given on the exploitation of timber in antiquity. It should be noted that the types of wood that were used for producing the objects brought to light in the sanctuary of Artemis Brauronia have not been investigated by specialist scholars systematically and as a whole.

The sixth unit focuses on the tools that it was possible to identify from their marks on the wooden objects from the Brauron sanctuary, on the basis of their present, not particularly good, condition (carpenter's lathe, smoothing tool, fine pointed tool, pair of compasses, drill).

Unit seven presents the wooden finds from the sanctuary of Artemis Brauronia and is divided into eleven sub-units on the basis of the kind of objects. Each sub-unit is preceded by the catalogue, which is followed by remarks, commentary and dating.

A. Statuette of a nude youthful male figure of kouros type, perhaps Apollo, of the first half of the 6th century BC (cat. no. 1). The upper torso with head of a female peplophoros figure, possibly Artemis Phosphoros, of the mid-5th century BC (cat. no. 2). Four tiny holes in vertical arrangement, with remains of wood in the top one, observed on the right arm of the figure, were probably used for inserting a torch, made from a separate piece of wood. The eyes may well have been inlaid in another material, such as glass paste. Last, a herm, of the mid-5th century BC (cat. no. 3).

B. The vases from the site (cat. nos 4-51), which are in the majority pyxides (cat. nos 5-46). All the pyxides are cylindrical, except one (cat. no. 23), which has a conical base and high ovoid body, like some pyxides from necropolises in the peninsulas of Taman and the Crimea, as well as at Prainestos.

Notable among the cylindrical pyxides is pyxis cat. no. 8, the body of which is covered by dense, fine horizontal grooves, as on wooden pyxides from graves in ancient Pantikapaion, in the Taman Peninsula and at Valle Pega Spina. On the basis of parallels in clay, the fragments cat. no. 5 are attributed to a footed pyxis of type A. The rest of the pyxides are of type D and variations of this. The only pyxis to which a very plain lid can be ascribed confidently is cat. no. 7. The surviving lids are distinguished as plain, with flat and undecorated upper surface and the formation of a flange on the lower surface, to fit the body of the pyxis (cat. nos 35-37), disc-shaped decorated with concentric rings and bands (cat. nos 24-33), a domed lid (cat. no. 34), lids of small pyxides possibly with knob at the centre (cat. nos 38-44), lid of a small pyxis with wide bands on the flange (cat. no. 46). Cat. no. 45 is a solid lid of a small pyxis.

Of the rest of the vases, the fragments cat. no. 4 possibly belong to an exaleiptron. The base cat. no. 47 brings to mind bases of clay black-glaze kantharoi. The incompletely preserved lekythia cat. nos 48 and 49 reveal the influence of black-glaze and black-figure lekythoi of secondary type in their form. Lekythion cat. no. 50 in the form of its body and the decoration displays similarities to some clay fusiform amphoriskoi considered to be of East Greek provenance. The base with foot cat. no. 51 probably belonged to a stemmed plate.

The wooden vases are decorated with relief rings and bands, incised small lines, lozenge motif, fine lines, hatched triangles, semicircles and, last, bands of black and red pigment: the red derives from cinnabar.

C. Votive pinakes (cat. nos 52-57). Three pinakes (cat. nos 52-54) are of the same type

(rectangular with tenon in the lower part for affixing in a base). A small fragment (cat. no. 55) is perhaps from a pinax, given its thickness, while it is debatable whether another fragment (cat. no. 56) comes from a pinax. Fragment cat. no. 57 belongs to a rectangular pinax with suspension hole in the upper part. The white “gesso” on which the representations will have been painted does not survive on any pinax.

D. The tools include a biconical spindle whorl (cat. no. 58) and two handles/hafts of knives or other tools (cat. nos 59 and 60).

E. Accessories of the female toilet include three double combs (cat. nos 61-63), a bronze mirror with wooden handle (cat. no. 64) and four other mirror handles (cat. nos 65-68).

F. Some fragments (cat. nos 69-71) are assigned, with reservation, to plectra of stringed musical instruments (lyre or kithara). These were distinguished from the mirror handles because in the upper flat surface of the cylindrical end there is no hole for impacting the tenon on the proximal part of the mirror disc.

G. Miscellaneous fragments from constructions (cat. nos 72-78).

H. Many pieces from revetments or inlays (*παρακολλήματα* or *έπικολλήματα*) of caskets or other artifacts, of diverse thickness, with the natural grain of the wood (cat. nos 79-83).

I. Various objects, most of them incompletely preserved, of indeterminate use (cat. nos 84-87). Of interest is the cylindrical protuberance cat. no. 84, decorated with incised heringbone pattern, which was possibly the revetment of an object that penetrated into the wide internal cavity.

J. Piece of a beam or a plank (cat. no. 88). It is suggested that it belonged to a piece of furniture with shelves.

K. Branches and some amorphous pieces, most of which have not been conserved.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ
ΧΡΟΝΙΚΑ

Η ΕΡΕΥΝΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΟΧΥΡΩΜΑΤΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ ΑΠΟ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 20ου ΩΣ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 21ου ΑΙΩΝΑ*

Ἄν καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐρευνητῶν γιὰ τὰ κοσμικὰ κτήρια γενικῶς καὶ γιὰ τὰ ἔργα τῆς ὀχυρωματικῆς ἀρχιτεκτονικῆς εἰδικότερα εἶναι σαφῶς ὄψιμο, ἐν τούτοις ἡ ἀνανέωσή του τὶς τελευταῖες δύο δεκαετίες ἔχει ἤδη ἀποδώσει ἐντυπωσιακὰ ἀποτελέσματα. Εἰδικῶς δὲ γιὰ τὴν Πελοπόννησο – προφανῶς λόγῳ τῆς μεγάλης πυκνότητος κτισμάτων αὐτῆς τῆς κατηγορίας ποὺ οἰκοδομήθηκαν ἐκεῖ, ἰδίως μετὰ τὴν κατάκτηση τοῦ 1205 – διαθέτουμε σήμερα πολυάριθμες μελέτες, ποὺ καλύπτουν μεγάλο ποσοστὸ τῶν μνημείων, περιοριζόμενες ὅμως στὶς περισσότερες τῶν περιπτώσεων σὲ παρατηρήσεις γιὰ εἰδικὰ ζητήματα. Ὁ δρόμος συνεπῶς ποὺ ἀπομένει εἶναι ἀκόμη μακρὺς, καθὼς ἐλάχιστα εἶναι τὰ ὀχυρωματικὰ ἔργα τοῦ Μορέως ποὺ ἔτυχαν πλήρους δημοσίευσης, ἐνῶ παραμένει ἀμφίβολο ἀκόμη καὶ ἂν ἔχουν ἐντοπιστεῖ στὸ σύνολό τους, ὅπως κατέδειξε ἡ σχετικῶς πρόσφατη δημοσίευση τῆς πολύχρονης διεπιστημονικῆς ἔρευνας τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Minnesota (The Morea project).

Σὲ γενικὰ ἔργα γιὰ τὴν ὀχυρωματικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, ὅπως τῶν Clive Foss καὶ David Winfield¹ καὶ τὸ *Κάστρων περίπλους* μὲ κείμενα Ἰφιγένειας Γεωργοπούλου-Ντ' Ἀμίκο, Τζένης Ἀλμπάνη καὶ τοῦ γράφοντος², γίνεται ἀσφαλῶς μνεῖα καὶ γιὰ τὶς ὀχυρώσεις τῆς Πελοποννήσου, ἀλλὰ δὲν πρόκειται γιὰ εἰδικὲς γιὰ αὐτὲς ἐργασίες. Ὅμοίως, σὲ ἄρθρο τοῦ Timothy Gregory³ ἐξετάζονται τυπολογικά, αἰσθητικὰ καὶ λειτουργικὰ ζητήματα ὀχυρωμένων οἰκιστικῶν συνόλων τῆς παλαιοχριστιανικῆς καὶ τῆς πρωτοβυζαντινῆς περιόδου, μεταξὺ τῶν ὁποίων τρία πελοποννησιακὰ: τῆς Κορίνθου, τῆς πόλης τῆς Ἐπιδαύρου καὶ τῆς Σπάρτης.

Τὴν ἱστορία τῆς βυζαντινῆς Πελοποννήσου, τῶν πόλεων, τῶν μικρότερων οἰκισμῶν καὶ τῶν ὀχυρώσεών τους κατέστησαν γνωστὴ πολλὲς μικρὲς καὶ μεγάλες μελέτες, μὲ σημαν-

* Τὸ κείμενο ποὺ ἀκολουθεῖ ἀποτελεῖ ἐκτεταμένη μορφή τῆς ἀνακοίνωσης τοῦ γράφοντος στὸ Διεθνὲς Συνέδριο: *Ὀχυρωματικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Πελοπόννησο (5ος-15ος αἰῶνας)*, ποὺ διοργανώθηκε ἀπὸ τὴν 25ῃ Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων σὲ συνεργασία μὲ τὸ Τμῆμα Ἀρχιτεκτόνων Μηχανικῶν τοῦ Πανεπιστημίου Πατρῶν καὶ πραγματοποιήθηκε στὸ Ἀλεξάνδρειο Συνεδριακὸ Κέντρο Λουτρακίου στὸ διάστημα 30 Σεπτεμβρίου - 2 Ὀκτωβρίου 2011.

Καθὼς στόχος τοῦ συνεδρίου ἦταν ἡ ἐξέταση “θεμάτων ἱστορίας καὶ ἀρχιτεκτονικῆς τῶν ὀχυρώσεων, καθὼς καὶ ζητημάτων μεθοδολογίας καὶ ἱστορίας τῆς σχετικῆς ἔρευνας“, δὲν συγκαταλέγονται μελέτες σχετικὲς μὲ ἀνασκαφές, ἐργασίες ἀποκατάστασης, ἀναστήλωσης, καὶ γενικότερα προστασίας τῶν μνημείων.

1. Foss, Winfield 1986.

2. Γεωργοπούλου-Ντ' Ἀμίκο 2008.

3. Gregory 1982.

τικότερες τις δύο του Antoine Bon για την ιστορία της χερσονήσου έως το 1204⁴ και κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας – στη δεύτερη θα επανέλθουμε – και εκείνη της Άννας Άβραμέα⁵, όπου τεκμηριώνεται η χρονολόγηση των πρώιμων βυζαντινών φάσεων των όχυρώσεων στο Έξαμίλιον, την πόλη της Κορίνθου, την Επίδαυρο, το Άργος και τη Σπάρτη. Πολύτιμο επίσης παραμένει το δίτομο έργο του Διονυσίου Ζακυθηνού για την ιστορία της ύστεροβυζαντινής Πελοποννήσου⁶, παρά την παρέλευση 80 χρόνων από την πρώτη δημοσίευση του πρώτου τόμου.

Για τοπογραφικά ζητήματα και ταύτιση μαρτυρουμένων από πηγές και σωζομένων όχρωματικών έργων κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας διατηρούν την αξία τους τα παλαιά έργα των Αδαμάντιου Αδαμαντίου του 1906⁷ και Στ. Δραγούμη του 1921⁸, προσφάτως επανεκδοθέντα. Οί πολλαπλώς χρήσιμοι κατάλογοι των κάστρων της χερσονήσου που συνέταξαν οί Βενετοί κατά το β' ήμισυ του 15ου αι. ανέρχονται σε έξι (των έτών 1450, 1463 (2), 1467, 1469, 1471), δημοσιευμένοι και σχολιασμένοι από τους Antoine Bon⁹, Antonio Carile¹⁰, William McLeod¹¹, E. Fenster¹².

Τα έργα που συνετέθησαν ειδικώς για την όχρωματική αρχιτεκτονική στην Πελοπόννησο διακρίνουμε σε 3 ομάδες, ανάλογα με τα γεωγραφικά ή τα χρονολογικά κριτήρια που επέλεξαν οί συγγραφείς τους: α. γενικά, που καλύπτουν το σύνολο της χερσονήσου, β. έργα που εξετάζουν ομάδες όχρωματικών έργων μίας και μόνο περιοχής ή μεμονωμένες όχυρώσεις, γ. μελέτες που αναφέρονται σε ομάδες όχρωμάτων δύο ή περισσότερων γεωγραφικών ένοτήτων· το κριτήριο έπιλογής των τελευταίων δεν είναι γεωγραφικό, αλλά χρονολογικό, καθώς ανήκουν αποκλειστικώς στην ύστεροβυζαντινή περίοδο.

A. ΓΕΝΙΚΑ ΕΡΓΑ

Το αρχαιότερο έργο της πρώτης ομάδας είναι η περίφημη μελέτη του Kevin Andrews, που εκδόθηκε το 1953 και έκτοτε γνώρισε δύο επανεκδόσεις, το 1978 και το 2006¹³. Στόν K. Andrews ανατέθηκε το 1947 από τον τότε Διευθυντή της Γενναδείου Βιβλιοθήκης Shirley Weber η δημοσίευση του περίφημου φακέλου Grimani, τον όποιο ό Weber είχε αγοράσει λίγο πριν από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, το 1938, στη Βενετία. Πρόκειται για ένα σύνολο 41 σχεδίων (κατά κύριο λόγο κατόψεων, αλλά και όψεων και εύρύτερων τοπογραφικών) όχρωματικών έργων, τα όποια η Γαληνοτάτη κατασκεύασε ή έπισκεύασε στις δαλματικές άκτες, στην Πελοπόννησο, στην Εύβοια και στην Κρήτη κατά τη Β' Βενετοκρατία, καθώς και στρατηγικής σημασίας λιμένων του ίδιου χώρου. Έκτος των αρχικών σχεδίων, ό Andrews δημοσίευσε και πολυάριθμες φωτογραφίες και σύγχρονα σχέδια

4. Bon 1951.

5. Avraméa 1997.

6. Zakythinos 1975.

7. Αδαμαντίου 2003.

8. Δραγούμης 2006.

9. Bon 1969, 693-694 (όπου και αναφορά στην

πρώτη δημοσίευσή τους κατά τον 19ο αι.).

10. Carile 1970.

11. McLeod 1972.

12. Fenster 1979.

13. Andrews 2006.

(κυρίως τομὲς καὶ κατόψεις λεπτομερειῶν ἢ τμημάτων τῶν ὀχυρῶν), συμπληρώνοντας τὴν παρουσίαση τῆς ἱστορίας καὶ τῆς μορφῆς τῶν 16 πελοποννησιακῶν ὀχυρωματικῶν ἔργων ποὺ ἐν τέλει περιελήφθησαν στὸν τόμο. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ στόχος ἦταν καὶ παρέμεινε ἡ δημοσίευση τῶν σχεδίων τῶν μηχανικῶν τῆς Γαληνοτάτης, ὁ Andrews δὲν ἀρκέστηκε σὲ σύνθεση τῶν ἱστορικῶν στοιχείων τῶν πηγῶν (καὶ δὴ διαχρονικῶς, ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς ἀνέγερσης τῶν ἀποτυπωθέντων οἰκοδομημάτων ἕως τὴν ἐποχὴ του) ἢ ἔστω σὲ μιὰ συμβατικὴ περιγραφή τους, ἀλλὰ, χρησιμοποιώντας μὲ γόνιμο τρόπο τὴν τριετὴ παρουσία του στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴ δυνατότητα γιὰ συνεχῆ καὶ ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὰ ἴδια τὰ μνημεῖα (καὶ παρὰ τὴν ἔλλειψη σπουδῶν ἀρχαιολογίας ἢ ἀρχιτεκτονικῆς), προχώρησε σὲ ἀναλυτικὴ περιγραφή, ἀναζήτηση τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων καὶ παρατηρήσεις γιὰ μορφολογικὰ καὶ κατασκευαστικὰ ζητήματα. Μολονότι ὀρισμένα τουλάχιστον ἀπὸ τὰ συμπεράσματα καὶ τὶς ὑποθέσεις του δὲν γίνονται πλέον ἀποδεκτά, τὸ ἔργο διατηρεῖ τὴ σημασία του ὡς πρῶτης κατ' οὐσίαν (καὶ ἐνίοτε μόνης) δημοσίευσης γνωστῶν καὶ λιγότερο προβεβλημένων ὀχυρωματικῶν ἔργων τοῦ Μορέως μὲ χρῆση ὅλων τῶν τότε διαθέσιμων ἐργαλείων.

Μοναδικῆς σημασίας παραμένει τὸ ὀγκῶδες ἔργο τοῦ Ant. Bon γιὰ τὸ Πριγκιπάτο τῆς Ἀχαΐας, ποὺ ἀναφέρθηκε πρωτύτερα¹⁴. Ἐκτὸς τῆς ἐξαντλητικῆς ἔρευνας γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τοῦ κρατιδίου, ἐξετάζει ἐπιλεγμένα ὀχυρά, μὲ κριτήριο πάντοτε τὴν κατασκευὴ τους στὴν περίοδο τῆς Φραγκοκρατίας ἢ τὴν ὑπαρξὴ σημαντικῆς φραγκικῆς φάσης σὲ αὐτά. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Bon συγκέντρωνε ὑλικὸ ἐπὶ 15 σχεδὸν χρόνια (1925-1936, 1938, 1960, 1962) μὲ αὐτοψία καὶ στὰ πλέον δυσπρόσιτα σημεῖα τῆς Πελοποννήσου (παρὰ τὶς δυσμενεῖς, ἐνίοτε ἀντίξοες συνθήκες), καὶ σὲ ἐποχὴ ποὺ τὰ σωζόμενα κατάλοιπα ἦταν πολὺ ἀφθονότερα, σὲ καλύτερη κατάσταση διατήρησης ἀπὸ ὅ,τι σήμερα καὶ συχνὰ χωρὶς τὴ βλάβιση ποὺ στὶς ἐπόμενες δεκαετίες ἀφέθηκε νὰ ἀναπτυχθεῖ γύρω καὶ μέσα σὲ αὐτὰ – ἀποκλείοντας καὶ τὴν προσέγγιση ἀκόμη τοῦ μελετῆ -, δὲν κατόρθωσε νὰ ἀνταποκριθεῖ στὸν στόχο του γιὰ χρονολόγηση καὶ συνολικὴ ἐξέταση τῆς ὀχυρωματικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν Φράγκων στὸν Μορέα. Ἡ ἔλλειψη πηγῶν, ἐπιγραφῶν, ἀνασκαφῶν, ἀλλὰ καὶ ἡ ταπεινὴ μορφὴ καὶ τὰ εὐάριθμα ἰδιάζοντα κατασκευαστικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ὀχυρωματικῶν ἔργων (σὲ συνδυασμὸ προφανῶς μὲ τὴν περιορισμένη σχετικὴ βιβλιογραφία τῆς ἐποχῆς του) ἐπισημαίνονται ἀπὸ τὸν μεγάλο ἐρευνητὴ ὡς ἀξεπέραστα ἐμπόδια σὲ αὐτὴ τὴν προσπάθεια. Μετὰ τὴν ἐκτενὴ – μὲ κατόψεις τοῦ συνόλου καὶ μετρήσεις καὶ σχέδια ἐπιμέρους στοιχείων μὲ τὴ βοήθεια τῶν ἀρχιτεκτόνων Henri Ducoux, Paul Maignan καὶ M. Latour – περιγραφή τῶν ὀχυρωμάτων ποὺ μὲ ἀπόλυτὴ ἢ μεγάλη ἀσφάλεια ἀποδίδονται στοὺς νέους κυριάρχους, προχωρεῖ στὴν παρουσίαση κατασκευῶν τῆς ἀρχαιότητος ἢ πρωιμότερων βυζαντινῶν χρόνων ποὺ ἐξακολούθησαν νὰ χρησιμοποιοῦνται μετὰ τὸ 1205 καὶ φέρουν στοιχεῖα ἢ ἔχουν σαφεῖς φάσεις τῆς Φραγκοκρατίας, γιὰ νὰ καταλήξει στὴ διατύπωση γενικῶν παρατηρήσεων γιὰ οἰκοδομικά, τυπολογικά, μορφολογικὰ καὶ χρονολογικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ὀχυρωματικῶν ἔργων στὴν Πελοπόννησο κατὰ τὴν ἐν λόγω περίοδο. Ἐκτὸς τῆς σημασίας τῶν παρατηρήσεων αὐτῶν καθ' ἑαυτὲς, πολύτιμη

14. Bon 1969.

παραμένει ή εργασία του για τόν έντοπισμό και την καταγραφή όχυρωμάτων σε άπομακρυσμένα, όρεινά, συχνά άπρόσιτα πλέον σημεία, προΐον έρευνας στο σύνολο της χερσονήσου.

Τό έργο του έρασιτέχνη έρευνητή Ίωάννη Σφηκόπουλου¹⁵ περιλαμβάνει περιγραφή (κατά κανόνα ιδιαιτέρως σύντομη) και άναδρομή στην ιστορία του κάθε όχυρωματικού έργου, με άναφορές στη βασική βιβλιογραφία. Παρά τις προφανείς του άδυναμίες (δέν είναι άπαλλαγμένο από σφάλματα, άνακριβειες και άυθαίρετα συμπεράσματα), παραμένει χρήσιμο για την καταγραφή έξαιρετικά μεγάλου άριθμού όχυρωμάτων, σε όλόκληρη την έκταση της χερσονήσου, σωζομένων ή άναφερομένων στις πηγές.

Ένδιαφέροντα στοιχεία για τις παλαιότερες άλλα και τις βυζαντινές φάσεις όχυρωμάτων της άρχαιότητας, τά όποια έξακολούθησαν να χρησιμοποιούνται και στα βυζαντινά χρόνια, έντοπίζονται στους τρεις τόμους της δημοσίευσης του έργου του Παισανία από τόν Νικόλαο Παπαχατζή που άναφέρονται στην Πελοπόννησο¹⁶.

Παρά τις τρεις δεκαετίες που μάς χωρίζουν από τη περίληψή του στα *Πρακτικά του 16ου Διεθνούς Συνεδρίου Βυζαντινών Σπουδών*¹⁷, τό έργο του καθηγητή Χαράλαμπος Μπούρα διατηρεί τη σημασία του άφ' ένδς για τη γενική έπισκόπηση των μεγάλων άστικων συγκροτημάτων της πρώτο-, μέσο- και ύστεροβυζαντινής Πελοποννήσου, στην όποια περιλαμβάνονται άσφαλώς και τά τείχη των ίδιων των πόλεων και των άκροπόλεων τους: άφ' έτέρου διότι σε αυτό συγκεντρώνεται όλη ή παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία.

Η Έφη Καρποδίνη-Δημητριάδη στα *Κάστρα της Πελοποννήσου*¹⁸ άσχολείται άναλυτικότερα με 15 όχυρωματικά έργα διεσπαρμένα σε όλη την έκταση της χερσονήσου και παρέχει σύντομη περιγραφή, φωτογραφίες και βασική βιβλιογραφία για 21 άκόμη. Για τά πρώτα, τό κείμενο ύπερβαίνει κατά πολύ τόν ρόλο της συνοδείας των φωτογραφιών (όπως προφανώς σχεδιάστηκε), και παρέχει έκτεταμένη έξιστόρηση των γεγονότων που συνδέονται με τό κάθε όχύρωμα από την άρχαιότητα ως τόν 20ό αϊ. (περιλαμβάνοντας συχνά άκόμη και μύθους και θρύλους), έξ ίσου έκτενη - άν και άνιση - περιγραφή όπου συνοψίζονται τά συμπεράσματα παλαιότερων έρευνητών (χωρίς βεβαίως να πρόκειται για πλήρη έπιστημονική δημοσίευση) και τη βασική βιβλιογραφία. Έκτός των πολυάριθμων φωτογραφιών, περιελήφθησαν και σχέδια του άρχιτέκτονος Νίκου Λιανού και χαρακτηριστικά από έκδόσεις περιηγητικών κειμένων, καθώς και ή βασική βιβλιογραφία για κάθε έργο. Πέραν των ίδιων των φρουρίων και κάστρων, γίνεται άναφορά και στα άμέσως σχετιζόμενα με αυτά γειτονικά όχυρωματικά έργα (όπως επί παραδείγματι στο Έξαμίλιον και στο Πεντεσκούφι στην περίπτωση του Άκροκορίνθου).

Τά κίνητρα της άνέγερσης και τη λειτουργία των κάστρων και των πύργων της λατινοκρατούμενης Νότιας Έλλάδας (Στερεάς και Πελοποννήσου) έξήτασε ό Peter Lock¹⁹,

15. Σφηκόπουλος 1987.

16. Παπαχατζής 1976-1980.

17. Bouras 1981.

18. Καρποδίνη-Δημητριάδη 1993.

19. Lock 1998.

άντιμετωπίζοντάς τα ως έργα γοήτρου των κατακτητών και χώρους φύλαξης της τοπικής έσοδειάς και στέγασης των διοικούντων, παρὰ ως άμιγῶς άμυντικής φύσεως κτίσματα.

Στὸ *Λεξικὸν τῆς Βυζαντινῆς Πελοποννήσου*²⁰, συντεταγμένο ἀπὸ ὀμάδα 22 πανεπιστημιακῶν καθηγητῶν, διδασκῶρων καὶ ἐρευνητῶν, παρουσιάζονται μεταξὺ ἄλλων καὶ κάστρα καὶ ὀχρωμένα ἀστικά συγκροτήματα ἀπὸ τὸν 4ο ἕως τὸν 15ο αἰ. Παρὰ τὴν κατ' ἀνάγκην περιορισμένη ἔκταση τῶν λημμάτων καὶ τὴν ἐξ ὀρισμοῦ συνοπτικὴ μορφή ἑνὸς ἔργου ποὺ ἀπευθύνεται στὸ εὐρύτερο κοινό, τὸ *Λεξικὸν* παρέχει μιὰ ἀξιόπιστη, εἰσαγωγικὴ ἀναδρομὴ στὴν ἱστορία πόλεων καὶ ὀχρωμένων θέσεων τῆς Πελοποννήσου, καθὼς καὶ τὴ βασικὴ βιβλιογραφία γιὰ κάθε ἓνα ἐκ τῶν ἐξεταζομένων συνόλων.

B. ΕΡΓΑ ΓΙΑ ΟΜΑΔΕΣ ΟΧΥΡΩΜΑΤΙΚΩΝ ΕΡΓΩΝ ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΩΝ ΜΕ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑ ΚΡΙΤΗΡΙΑ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΕΣ ΓΙΑ ΜΕΜΟΝΩΜΕΝΕΣ ΟΧΥΡΩΣΕΙΣ

ΑΡΓΟΛΙΔΑ

Οἱ ὀχυρώσεις τοῦ Ναυπλίου συγκεντρῶνουν τὸ ἐνδιαφέρον πολλῶν ἐρευνητῶν, ἀπὸ τοὺς ὁποίους διακρίνουμε τὸ Giuseppe Gerola καὶ τὴ Σέμνη Καρούζου. Τὸ ἐκτενὲς ἄρθρο τοῦ πρώτου στὴν περιοδικὴ ἔκδοση τῆς Ἰταλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν²¹ ἀποτελεῖ τὸ προῖδν τῆς αὐτοψίας τοῦ ἰδίου τὸ 1930 καὶ τοῦ ἀρχιτέκτονος τῆς Σχολῆς Fausto Franco τὸ 1929 (στὸν ὁποῖο ὀφείλεται τὸ σύνολο τῶν σχεδίων καὶ φωτογραφιῶν τοῦ ἄρθρου), καθὼς καὶ τῆς ἔρευνας τοῦ Gerola στὸ ἀρχεῖο τῆς Βενετίας. Ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενο τοῦ παρόντος ἄρθρου, οἱ ὀχυρώσεις τῆς πόλης, τῆς Ἀκροναυπλίας καὶ τῆς νησίδας τῶν Ἀγίων Θεοδώρων (Μπούρτζι) ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ περίοδο ὡς καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰ. ἐξετάζονται λεπτομερῶς, σὲ συνδυασμὸ μὲ ὡς τότε ἀδημοσίευτα στοιχεῖα τοῦ κρατικοῦ ἀρχείου τῆς Γαληνοτάτης. Στὴ μονογραφία τῆς Σ. Καρούζου γιὰ τὴν πόλη²² γίνεται ἀπόπειρα διάκρισης μεταξὺ βυζαντινῶν, φραγκικῶν καὶ βενετικῶν καταλοίπων, ἐντεταγμένων στὸ ἱστορικὸ πλαίσιο τῆς καθεμιᾶς ἐκ τῶν τριῶν περιόδων. Σύντομη, ἀλλὰ ἰδιαίτερος περιεκτικὴ ἔκθεση τῆς ἱστορίας τῆς νησίδας τῶν Ἀγίων Θεοδώρων ὡς τὸ 1389, τῆς ἐν συνεχείᾳ ὀχύρωσής της ἀπὸ τοὺς Βενετοὺς καὶ τῆς χρήσης της ὡς βασικοῦ στοιχείου τῆς ἄμυνας τοῦ λιμένος τοῦ Ναυπλίου ἕως τὸ 1829 παρέχει ὁ Γεώργιος Δημητροκάλλης²³.

Σὲ ἄρθρο τοῦ 1968²⁴ ὁ Λίνος Μπενάκης παρέχει περιγραφὴ τῶν ὀχρωματικῶν ἔργων στὸ Θεομίσι, ἐρμηνεῖα τοῦ τοπωνυμίου καὶ ἐξιστόρηση τῆς πορείας τοῦ κάστρου ἀπὸ τὴν πρώτη ἀναφορὰ στὶς πηγὲς τὸ 1356 ὡς τὰ ὕστερα χρόνια τῆς Β' Βενετοκρατίας στὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰῶνα.

Μὲ ὀχρωματικὰ ἔργα τῆς Τροιζηνίας τοῦ 13ου-14ου αἰ. ἀσχολεῖται ὁ Νίκος Κοντογιάννης²⁵, προβαίνοντας σὲ χρονολόγησή τους βάσει τῶν διαθέσιμων πηγῶν καὶ κυρίως

20. Νικολοῦδης 1998.

21. Gerola 1930-1931.

22. Καρούζου 1979.

23. Dimitrokallis 1967.

24. Benakis 1968.

25. Κοντογιάννης 2008.

τῆς κεραμικῆς ἀπὸ ἐπιφανειακὴ ἔρευνα. Πρόκειται γιὰ κάστρα καὶ τείχη στὶς θέσεις Φανάρι, Χώριζα, Κοκκινιά, Δαμαλά, Τσελεβίνα.

Τὸ κάστρο τοῦ Παλιγουριοῦ παρουσίασε ὁ Μάρκελλος Μισὸς στὸ *Α' Τοπικὸ Συνέδριο Ἀρχαιολογικῶν Σπουδῶν*²⁶, παραθέτοντας στοιχεῖα γιὰ τὴν ἱστορία καὶ τὴν τοπογραφία τῆς περιοχῆς τοῦ Λιγουριοῦ καὶ τῆς ὀχύρωσής του κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς καὶ τοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους.

ΑΡΚΑΔΙΑ

Μὲ ὀχυρωματικὰ ἔργα τῆς Ἀρκαδίας ἀσχολήθηκε σὲ ἐπανειλημμένες ἐργασίες του ὁ Ἀναστάσιος Μπάλλας. Ἡ μεθοδολογία ποὺ ἀκολουθεῖται εἶναι πάντοτε ἡ ἴδια: παρατίθενται ὅλα τὰ δημοσιευμένα ἱστορικὰ στοιχεῖα, συχνότατα συμπληρωμένα ἀπὸ τὴν τοπικὴ προφορικὴ παράδοση καὶ τὴ μαρτυρία τῶν περιηγητῶν, ἢ παλαιότερη βιβλιογραφία (ἐφ' ὅσον ὑφίσταται, καθὼς ἐνίοτε πρόκειται γιὰ ἄγνωστα στὴν ἐπιστῆμη ὀχυρωματικὰ ἔργα, ἐντοπισμένα κατὰ τὶς αὐτοψίες τοῦ ἐρευνητῆ), περιγραφή τῶν ὄρατῶν καταλοίπων, φωτογραφίες καὶ σκαριφήματα τῆς κάτοψης, ἀπόπειρα ταύτισης μὲ γνωστὰ ἀπὸ τὶς πηγές ὀχυρά. Τὰ ἐξετασθέντα ἀπὸ τὸν Ἀν. Μπάλλα ὀχυρωματικὰ ἔργα εἶναι τὰ ἀκόλουθα: Ἀργυρόκαστρο Μαγουλιάνων, Βαλτεσινίκο, κάστρο τοῦ Μπεζενίκου, Ἀγγελόκαστρο Καμμενίτσας, πύργος ἀρκαδικοῦ Ὀρχομενοῦ (Καλπακίου), Ἁγία Τριάδα (Συλίμνα), Τρίκορφα (Ζαράκοβα), Δαβιά²⁷, Πύργος Ρούση, Στεμνίτσα, Ἁγία Τριάδα Ἀλωνίσταινας, Ἀηγιάννης Τσελεπάκου, Νούδημο, Τρίπολη, Καμενίτσα²⁸, Ἅγιος Ἀθανάσιος, Ἀρτίκαινα, Λιμπιάδα, πύργοι Καστάνιτσας, Πραστού, Ἀναλήψεως, Ἄστρος, Καστράκι Θυρέας, Σίταινα, Τοῦρνος, Ὠριόντας²⁹, Ψηλὸς Ἀηγιώργης, Τσιπιανά³⁰.

Τὴν περιοχὴ τῆς Βελιγόστιδος μελέτησε ὁ ἐκλιπὼν Παναγιώτης Βελισσαρίου, δημοσιεύοντας τὰ συμπεράσματά του σὲ δύο σχεδὸν σύγχρονα ἄρθρα του. Στὸ πρῶτο³¹ ἀντιμετωπίζει τοπογραφικὰ ζητήματα τῆς περιφέρειας τοῦ σημερινοῦ Λεονταρίου, ἐπισημαίνοντας δύο μεμονωμένους πύργους καὶ τρεῖς θέσεις μὲ κατάλοιπα ὀχυρώσεων καὶ συνδέοντάς τα μὲ τὸ ἀποκατεστημένο βυζαντινὸ ὀδικὸ δίκτυο τῆς ὀρεινῆς αὐτῆς περιοχῆς τῆς Ἀρκαδίας. Στὸ δεύτερο³², συμπληρωματικὸ τοῦ προηγουμένου ἄρθρου, ὁ ἐρευνητὴς ἀναλύει ἱστορικὰ καὶ τοπογραφικὰ ζητήματα τοῦ ἴδιου τοῦ οἰκισμοῦ τῆς μεσοβυζαντινῆς Βελιγόστις καὶ τοῦ ὑστεροβυζαντινοῦ Λεονταρίου, περιλαμβάνοντας καὶ συνοπτικὴ περιγραφή τῆς τριμεροῦς ὀχύρωσης τοῦ τελευταίου (ἀκροπόλεως καὶ δύο ὀχυρωματικῶν ζωνῶν).

Ὁ ἐρασιτέχνης ἱστοριογράφος Βασίλης Διαμαντόπουλος³³ προτάσσει τὴ βιβλιογραφία ποὺ σχετίζεται μὲ τὸν χώρο τοῦ Μουγλίου καὶ στὴ συνέχεια μεθοδικῶς συγκεντρώνει ὅλες τὶς διαθέσιμες πληροφορίες γιὰ τὴν τοπογραφία τῆς περιοχῆς, τὸ ἱστορικὸ τῆς ἰδρύσεως

26. Μισὸς 1979.

27. Μπάλλας 1995.

28. Μπάλλας 2007.

29. Μπάλλας 2001-2002.

30. Μπάλλας 2005-2006.

31. Βελισσαρίου 1981.

32. Βελισσαρίου 1982.

33. Διαμαντόπουλος 1973.

καὶ τῆς ἀλώσεως ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς, τὴν ἐρμηγεία τοῦ τοπωνυμίου, τοὺς θρύλους ποὺ συνδέονται μὲ τὴν ὑστεροβυζαντινὴ αὐτὴ πόλη. Ἡ παλαιότερη ἐργασία τοῦ Εὐγενίου Νταρκό³⁴, ἡ πρώτη γιὰ τὸν οἰκισμό, ἐξακολουθεῖ νὰ ἀποτελεῖ τὴ βασικὴ πηγὴ γνώσεως γιὰ τὸ Μουχλί. Παρουσιάζει ἀναλυτικῶς τὴν ἱστορικὴ πορεία τοῦ ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 13ου ὡς τὶς τελευταῖες μαρτυρίες τῶν ἀρχῶν τοῦ 18ου αἰ., τὰ σημαντικότερα ἀπὸ τὰ σωζόμενα τὸ 1933 κτίσματα στὸ ἐσωτερικὸ τῶν τειχῶν, καθὼς καὶ φωτογραφίες καὶ κατόψεις αὐτῶν, συνιστώντας χρησιμότατη μαρτυρία γιὰ ἕνα χῶρο ποὺ ἐξακολούθησε νὰ λιθολογεῖται καθ' ὅλον τὸν 20ῦ αἰώνα.

Ἡ μελέτη τοῦ Νίκου Βέη τοῦ 1908³⁵ ἀφορᾷ τὸ τοπωνύμιον Ἄστρος, τὴ γραπτὴ παράδοση ποὺ σχετίζεται μὲ τὸν οἰκισμό ἀπὸ τὴν πρώτη μνεία, τὸ 1256, ὡς τὸ τέλος τοῦ 15ου αἰ., τὶς σημαντικότερες ἀπὸ τὶς ἀναφορὰς τῶν περιηγητῶν σὲ αὐτό, καθὼς καὶ τὴν ἀπόπειρα ταύτισης τῶν σωζομένων καταλοίπων τοῦ κάστρου τοῦ σημερινοῦ Ἄστρου μὲ τὸ Κάστρο τῆς Ὠριάς. Στὸ ἴδιο ὄχρωδ ἐπανερχεῖται ὁ Κωνσταντῖνος Ρωμαῖος 45 χρόνια ἀργότερα³⁶, ἐξετάζοντας τὸ τοπωνυμικὸ τῆς περιοχῆς καὶ τὰ συμπεράσματα τοῦ Ν. Βέη, καὶ ἀποπειρᾶται νὰ ἀποσαφηνίσει τὸ τοπωνύμιον Δραγαλεβδὸς καὶ τὶς παραλλαγές του.

Ἐκτὸς ὄσων ἤδη ἀναφέρθηκαν γιὰ τὴν Καρύταινα, ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν ποὺ διενήργησε στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ φρουρίου ἡ Ἐλισσάβητ Γιαννούλη τὰ ἔτη 2002-2003³⁷. Ὁ ἀπολογισμὸς τῶν ἐργασιῶν περιλαμβάνει γενικὴ ἀναδρομὴ στὴν ἱστορία τοῦ ὄχρου, σύντομη περιγραφή του καὶ ἀναλυτικότερη παρουσίαση τῶν εὐρημάτων, συνοδευόμενῃ ἀπὸ ἀναθεωρημένο τοπογραφικὸ, ὅπου σημειώνονται ὅλα τὰ ἀναφανέντα κτίσματα.

Μεταξὺ τῶν ἄλλων βυζαντινῶν καταλοίπων τῆς περιοχῆς τοῦ Λουκᾶ Ἀρκαδίας ποὺ ἐξετάζονται σὲ ἄρθρο τῆς Εὐαγγελίας Ἐλευθερίου³⁸, περιλαμβάνεται καὶ ἕνας πύργος, πιθανῶς τῶν ὑστεροβυζαντινῶν χρόνων, στὴ θέση Βίδι. Τὴν περιγραφή τοῦ ἐρειπίου ἀκολουθεῖ ἡ ἐρμηγεία τῶν αἰτίων ἀνέγερσής του στὸ σημαντικὸ αὐτὸ γιὰ τὸ ὀδικὸ δίκτυο τῆς περιόδου σημεῖο.

Ἀπὸ τὴν ἴδια πληροφορούμαστε καὶ γιὰ ἕναν ἀκόμη κρῖκο στὴν ἀλυσίδα τῶν ὄχρωμένων θέσεων τῆς ὄρεινῆς Ἀρκαδίας, τὸ παλιόκαστρο τῆς Ζαράκοβας, κτισμένο τὸν 14ο-15ο αἰ. ἀμέσως ψηλότερα ἀπὸ (ἐν μέρει σωζόμενο) σύγχρονό του οἰκισμό³⁹.

Οἱ καθαρισμοὶ στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου τοῦ Τριποτάμου τὸ 1998 ἀποκάλυψαν τμῆμα τῆς ὑστεροβυζαντινῆς ὀχύρωσης, ἡ ὁποία κτίστηκε στὴ θέση τῆς ἀκρόπολης τῆς ἀρχαίας Ψωφίδος, γιὰ τὸν ἔλεγχο τῶν ὁδῶν πρὸς τὴν Ἡλεία, τὴν Ἀρκαδία καὶ τὴν Ἀχαΐα. Τὰ πορίσματα τῆς ἐρευνᾶς τῆς παρουσιάζει ἡ Ἀφέντρα Μουτζάλη στὸν τιμητικὸ τόμο τοῦ Παύλου Λαζαρίδη⁴⁰.

34. Νταρκό 1933.

35. Βέη 1908.

36. Ρωμαῖος 1953.

37. Γιαννούλη 2007.

38. Ἐλευθερίου 2007.

39. Ἐλευθερίου 2001-2002.

40. Μουτζάλη 2004.

ΑΧΑΪΑ

Ύστερα από επανεξέταση και γενικότερη θεώρηση του συνόλου των κάστρων που κτίστηκαν στο έδαφος των βαρωνιών Πατρών, Χαλανδρίτσας και Καλαβρύτων, γνωστών ήδη από παλαιότερες δημοσιεύσεις ή αποκαλυφθέντων κατά την πρόσφατη έρευνητική δραστηριότητα της τοπικής Έφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, ή Αναστασία Κουμούση⁴¹ πρότεινε την ένταξή τους σε τρεις κύριες ομάδες και προέβη σε μία κατ' αρχήν ανασύσταση του τοπικού όχρωματικού δικτύου. Στη μελέτη της παρουσιάζονται (έν συντομία ή διεξοδικότερα κατά περιπτώσειν) χαρακτηριστικά δείγματα των τριών κατηγοριών και προτείνεται ή χρονολόγησή τους στην περίοδο της κυριαρχίας των Βιλλαρδουίνων.

Χάρις στις έργασίες των Έλένης Σαράντη και Μυρτούς Γεωργοπούλου-Βέρρα κατά την τελευταία δεκαετία, τὸ κάστρο των Πατρών κατέστη πλέον προσιτὸ στοὺς έρευνητές, τόσο από ιστορικής, ὅσο και από αρχαιολογικής ἀπόψεως. Ὑπὸ τὸ φῶς των πρόσφατων ανασκαφικῶν δεδομένων πραγματοποιήθηκε συστηματικὴ μελέτη των πηγῶν, των περιγητικῶν κειμένων και των σωζομένων κτισμάτων⁴², ἡ ὁποία κατέστησε ἐφικτὴ τὴ διάκριση των οικοδομικῶν φάσεων του κάστρου⁴³ και τὴ χρονολόγηση με σχετικὴ ἀκρίβεια τῆς πρώτης, μετὰ τὰ μέσα του 6ου αἰ.⁴⁴ Τμῆμα τῆς ὀχύρωσης τῆς πόλης κατὰ τὴν περίοδο τῆς Φραγκοκρατίας ἐξ ἄλλου ἐντοπίστηκε τὰ τελευταία χρόνια στὸ πλαίσιο διάνοξης δρόμου⁴⁵, ἐπιβεβαιώνοντας τὰ σχετικὰ με τὴν ὑπαρξὴ ἐξωτερικοῦ τείχους γιὰ τὴν προστασία του ἀστικοῦ συγκροτήματος συμπεράσματα παλαιότερης έρευνας των πηγῶν⁴⁶.

Πέντε ὀχρωμένοι οἰκισμοὶ στὰ νότια των Πατρῶν, στὴν περιοχὴ του Ἐρυμάνθου και στὸν ἄνω ροῦ του Πηνειοῦ, παρουσιάζονται ἀπὸ τὸν Joseph Alchermes⁴⁷. Πρόκειται γιὰ τὸ Σαντομέρι, τὶς Πόρτες, τὴν Ἁγία Τριάδα, τὸ Γυφτόκαστρο και ἓνα ἀνώνυμο κάστρο σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὶς πηγές του Πηνειοῦ, οὐσιαστικῶς ἄγνωστα ὡς τότε στὴν έρευνα. Στὰ παραπάνω θὰ πρέπει νὰ προστεθεῖ τὸ Παυλόκαστρο, κτίσμα τῆς πρώιμης Φραγκοκρατίας, τὸ ὁποῖο καθίσταται πλέον γνωστὸ ἀπὸ τὴ δημοσίευση τῆς Ἄν. Κουμούση⁴⁸, ὅπου ἐκτὸς τῆς περιγραφῆς και τῆς χρονολόγησης παρατίθεται ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία και οἱ σχετικὲς γραπτὲς πηγές.

Κάστρα και πύργους τῆς περιοχῆς των Καλαβρύτων ἐντόπισε και κατέγραψε με μεθόδολογία ἀντίστοιχη με των ἐργασιῶν του γιὰ τὰ ἀρκαδικὰ ὀχυρὰ ὁ Ἄν. Μπάλλας. Σὲ ἄρθρο του στὰ *Πελοποννησιακὰ*⁴⁹ περιέλαβε τὰ ἀκόλουθα: Ἀμυγδαλιά (Μαμαλούκα), Πεῦκο (Τσαρούχλι), Χόβολη, Ἅγιο Ἀθανάσιο (Ἀβρότι), Χώτσα, Δάφνη (Στρέζοβα), Παλιόπυργο Ἀμυγδαλιᾶς (Γλανιτσιᾶς), Τριπόταμα, Ἀγρίδι, Καστέλλια, πύργο Τουρλάδας, Παλιόπυργο Κλείτορος, Τσιούγκα Σκουπίου (Σκουπίτσι).

41. Κουμούση 2012.

42. Σαράντη 2005.

43. Γεωργοπούλου-Βέρρα 2000. Γεωργοπούλου-Βέρρα 2005.

44. Γεωργοπούλου-Βέρρα 2002.

45. Ἀνδρεαδάκη-Βλαζάκη 2012, 136.

46. Saranti-Mendelovici 1980.

47. Alchermes 1996.

48. Κουμούση 2007.

49. Μπάλλας 1996-1997.

Σύντομη παρουσίαση του μοναδικού καταλοίπου του περιώνυμου κάστρου της Χαλανδρίτσας του 13ου αι. και των πενιχρών λειψάνων του γνωστού κατά τον 15ο αι. ως Castel Cornaro στο Πουρναρόκαστρο (λίγο βορειότερα από τη Χαλανδρίτσα) από την Άν. Κουμούση περιλαμβάνεται στον τόμο των χρονικών του *Αρχαιολογικού Δελτίου* του 1995⁵⁰.

ΗΛΕΙΑ

Στο ίδιο πνεύμα με το γενικό έργο του Ίω. Σφηκόπουλου – και με εξ ίσου σοβαρές ελλείψεις – κινείται το επικεντρωμένο στην Ήλεια και στην περίοδο της Φραγκοκρατίας έργο του επίσης έρασιτέχνη Ανδρέα Μπούτσινα⁵¹, στο οποίο δίνεται μεγαλύτερη έμφαση στα ιστορικά στοιχεία και την ετυμολογική έρμηνεία των τοπωνυμίων.

Μεγάλης εύνοιας έτυχε το Χλεμούτσι, προφανώς λόγω της σημασίας και της διατήρησής του. Από την παλαιότερη εργασία του Γεωργίου Σωτηρίου για το ύποτιθέμενο νομισματοκοπείο στο έσωτερικό του κάστρου⁵² ως τις σύγχρονες έρευνες στον χώρο μεσολάβησε μεγάλος αριθμός σχετικών άρθρων, μεταξύ άλλων των Πέτρου Καλονάρου⁵³, Αντ. Βον⁵⁴ και Γ. Σωτηρίου⁵⁵. Σύντομη περιγραφή όλων των φάσεων του κάστρου βάσει της πρόσφατης συστηματικής μελέτης και γενική έκτίμηση των δυτικών στοιχείων της αρχιτεκτονικής του και της επίδρασης που αυτά είχαν στη ναοδομία της Πελοποννήσου παρέχει ο Δημήτρης Αθανασούλης⁵⁶.

Η δημοσίευση των έπεμβάσεων που πραγματοποιήθηκαν τα τελευταία χρόνια στα τείχη και στα όρατά κτίσματα της Γλαρέντζας από τον υπεύθυνο του έργου, Δ. Αθανασούλη⁵⁷, έδωσε την ευκαιρία για μια συνολική παρουσίαση – για πρώτη φορά – των γνωστών έως σήμερα λειψάνων της άλλοτε κραταιάς πόλης, ουσιαστικώς πρωτεύουσας του πριγκιπάτου.

Ο Γεώργιος Ντελόπουλος⁵⁸ έπιχείρησε να έντοπίσει τα πρότυπα των δυτικών τυπολογικών και μορφολογικών στοιχείων που έμφανίζονται στην όχρωματική αρχιτεκτονική της Ήλειας κατά τους ύστεροβυζαντινούς χρόνους σε σύγχρονα κτήρια της Δυτικής Εύρώπης και της σταυροφορικής Άνατολής, σε συνδυασμό με την εξέταση της προέλευσης των Φράγκων κατακτητών του Μορέως.

Στο πολυσυζητημένο Άράκλοβο αναφέρονται δύο εργασίες του Μιχάλη Κορδώση, του 1989 και του 1990 άντιστοιχώς⁵⁹. Μέσα από έξαντλητική ανάλυση των γραπτών μαρτυριών της περιόδου της Φραγκοκρατίας, των τοπογραφικών δεδομένων της περιοχής των Σκορτών και των τριών κάστρων που θα μπορούσαν να ταυτιστούν με το Άράκλοβο (Άλβαινας Σμέρνας, Ρίζας), καταλήγει να αναγνωρίσει ως πιθανότερο το πρώτο εξ αυτών.

50. Κουμούση 1995α. Κουμούση 1995β.

51. Μπούτσινας 1994.

52. Sotiriou 1918-1919.

53. Kalonaros 1936.

54. Bon 1947.

55. Σωτηρίου 1956.

56. Αθανασούλης 2007. Athanasoulis 2008.

57. Αθανασούλης, Ράλλη 2005. Βλ. και συνοπτική περιγραφή στο Άνδρεάκη-Βλαζάκη 2012, 137.

58. Ντελόπουλος 1980.

59. Κορδώσης 1989. Κορδώσης 1992-1993.

Ακολουθώντας τη συνήθη πρακτική, με την παράθεση των διαθέσιμων ιστορικών στοιχείων και της παλαιότερης βιβλιογραφίας, την περιγραφή της υπάρχουσας κατάστασης, τη χρονολόγηση των σωζομένων καταλοίπων βάσει και της εύρεθείσας κεραμικής, ο Π. Βελισσαρίου παρουσίασε το κάστρο της Λινίσταινας στο *Ε' Διεθνές Συνέδριο Πελοποννησιακών Σπουδών*⁶⁰.

Στη μονογραφία του για το κάστρο του Ποντικού⁶¹ ο Θεόδωρος Ξύδης συγκεντρώνει έναν έντυπωσιακό αριθμό πηγών και έργων της δευτερογενούς βιβλιογραφίας αναφερομένων στην ιστορία του κάστρου από την αρχαιότητα ως την εγκατάλειψή του λίγο μετά τα μέσα του 15ου αι. Πρόκειται για την πληρέστερη παράθεση δημοσιευμένων στοιχείων για το κάστρο που διαθέτουμε.

ΚΟΡΙΝΘΙΑ

Το σύνολο της Κορινθίας και την περιοχή της Μεγαρίδας καλύπτει από ιστορικής και τοπογραφικής απόψεως ή διδακτορική διατριβή του Μ. Κορδώση⁶², ή οποία περιλαμβάνει σύντομη περιγραφή και χρονολόγηση και των οχυρώσεων βάσει των πηγών και των σωζομένων κτισμάτων.

Έξαντλητική τοπογραφική και ιστορική μελέτη για τη βορειοανατολική Πελοπόννησο συνιστά η μονογραφία του Ιωάννη Πέππα⁶³, με λεπτομερείς περιγραφές των πάσης φύσεως οχυρωματικών έργων που αναφέρονται σε πηγές της Φραγκοκρατίας, είτε προ-υπήρχαν είτε κατασκευάστηκαν κατά την περίοδο αυτή. Τα συμπεράσματα για τη χρονολόγηση των οικοδομικών καταλοίπων είναι συχνά αβυσσώδη και η δομή όχι πάντοτε σαφής, ωστόσο η ύπαρξη σκαριφημάτων ικανού αριθμού οχυρών και τοπογραφικών της ευρύτερης περιοχής, και ιδίως ο εξαιρετικά μεγάλος όγκος παρεχομένων πληροφοριών καθιστά το έργο ιδιαίτερος χρήσιμο για την έρευνα. Στον ίδιο έρευνητή οφείλουμε τη συγκέντρωση όλων των δημοσιευμένων ιστορικών στοιχείων και των τοπικών παραδόσεων για το φρούριο Ταρσοῦ⁶⁴, συμπληρωμένων από συνοπτική περιγραφή των σωζομένων καταλοίπων, τοπογραφικό σχέδιο της περιοχής και σκαρίφημα της κατόψεως του οχυρού.

Ιστορικά στοιχεία για τη σχέση μεταξύ πόλεως και ακροπόλεως στην περίπτωση της Κορίνθου και του Αγίου Γεωργίου (Νεμέας) κατά τους παλαιολόγειους και τους μεταβυζαντινούς χρόνους εξετάζει ο Μ. Κορδώσης⁶⁵.

Στην περιγραφή του κάστρου του Αγίου Βασιλείου από τον Ant. Bon προστέθηκε το 2002 έκτενέστερη εξέταση από την Άν. Κουμούση⁶⁶, στην οποία περιελήφθησαν και παρατηρήσεις για τη θέση του και τη σημασία της για τον έλεγχο του τοπικού οδικού δικτύου.

60. Βελισσαρίου 1996-1997.

61. Ξύδης 1969.

62. Κορδώσης 1981.

63. Πέππας 1990.

64. Πέππας 1989-1990.

65. Κορδώσης 1986.

66. Κουμούση 2002.

Ἐντελῶς ξεχωριστὴ εἶναι ἡ περίπτωση τῶν ὄχρωσεων τῆς Κορίνθου καὶ τοῦ Ἴσθμοῦ, καθὼς ἐκεῖ ἡ πολυετὴς ἔρευνα συνδυάζεται μὲ τὰ ἀνασκαφικὰ εὐρήματα τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασικῶν Σπουδῶν. Ἔτσι, ἤδη ἀπὸ τὸ 1936 ἐμφανίστηκε ἡ πληρέστερη ἴσως δημοσίευση ὄχρωματικοῦ ἔργου τοῦ Μορέως, τῶν Rhys Carpenter καὶ Ant. Bon στὴ σειρὰ *Corinth* τῆς Σχολῆς, ἡ ὁποία συνιστᾷ τὴν ὀριστικὴ δημοσίευση τοῦ κάστρου τοῦ Ἀκροκορίνθου, μὲ ἐξαντλητικὴ διερεύνηση τῶν φάσεων τῶν ἐπιμέρους τμημάτων, ἀνάλυση τῶν πηγῶν, ἀποτυπώσεις τοῦ συνόλου καὶ τῶν σημαντικότερων στοιχείων (πύργων, πυλῶν, τμημάτων τῶν τειχῶν), φωτογραφίες⁶⁷. Ἡ Ἄν. Κουμούση στὸν ὁδηγὸ τοῦ Ἀκροκορίνθου τοῦ ΤΑΠ⁶⁸ ξεπέρασε κατὰ πολὺ τὰ ὄρια τοῦ ἀπλοῦ ταξιδιωτικοῦ ὁδηγοῦ, συνοψίζοντας ὅλα τὰ πορίσματα τῆς παλαιότερης ἔρευνας καὶ τῶν νεώτερων παρατηρήσεων καὶ προβαίνοντας σὲ συστηματικὴ καὶ λεπτομερὴ παρουσίαση τοῦ συνόλου τῶν ὄχρωματικῶν ἔργων. Γιὰ τὴν ὄχρωση τῆς ἴδιας τῆς πόλης τῆς Κορίνθου διαθέτουμε τὶς δημοσιεύσεις τῶν Robert Scranton (τὰ συμπεράσματά του ἐν πολλοῖς ἔχουν ἀνατραπεῖ ἀπὸ τὶς νεώτερες ἔρευνες)⁶⁹, Timothy Gregory (ἄρθρο γιὰ τὴν ὑστερορρωμαϊκὴ ὄχρωση)⁷⁰ καὶ προσφάτως τοῦ Guy Sanders στὸ συλλογικὸ ἔργο γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἱστορία τοῦ Βυζαντίου, ποὺ συνετάγη μὲ τὴ γενικὴ ἐπιμέλεια τῆς Ἀγγελικῆς Λαΐου⁷¹. Ἀκόμη, στὸ Κράναιο ἐντοπίστηκε τελευταίως τμῆμα τοῦ πρωτοβυζαντινοῦ τείχους τῆς πόλης⁷².

Τέλος, γιὰ τὸ περιώνυμο Ἑξαμίλιον σημειώνουμε τὰ ἄρθρα τοῦ Σπυρίδωνος Λάμπρου⁷³ γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ὄχρωσης τοῦ ἰσθμοῦ ἀπὸ τὸν 3ο αἰ. ὡς τὸν 15ο αἰ., τῶν Paul Clement⁷⁴ καὶ Robert Hohlfelder⁷⁵ ποὺ πραγματεύονται τὴ χρονολόγησή του βάσει τῶν σχετικῶν ἀναφορῶν τῶν πηγῶν καὶ τῶν εὐρημάτων τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1960 καὶ τοῦ 1970, ἐκεῖνο τῶν Romilly Jenkins καὶ Henry Megaw⁷⁶ γιὰ τὸ φρούριο στὸ δυτικὸ τμῆμα του καὶ τὴν πρόταση χρονολόγησής του μὲ τὴ συμβολὴ καὶ τῶν εὐρημάτων τῶν δοκιμαστικῶν τομῶν στὸ ἐσωτερικὸ του κατὰ τὸ 1932 καὶ 1933, καθὼς καὶ – γιὰ τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο του στὴν Ἴσθμια – τὴ διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ Nick Kardulias⁷⁷, μὲ ἀνθρωπολογικὲς προεκτάσεις, καὶ τὴ μονογραφία τοῦ T. Gregory⁷⁸. Στὴν τελευταία δημοσιεύονται τὰ ἀποτελέσματα τῶν τοπογραφικῶν, ἱστορικῶν καὶ ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν τοῦ University of California (UCLA) καὶ τοῦ Ohio State University ἐκ μέρους τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς στὴν Ἀθήνα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ ἀναλυτικὴ παρουσίαση τῶν σωζομένων καταλοίπων, τῶν παλαιότερων προσπαθειῶν γιὰ τὴν ὄχρωση τῆς θέσης αὐτῆς, τῶν γεωγραφικῶν δεδομένων τῆς περιοχῆς καὶ τῶν πηγῶν ἕως τὸ 1821, περιλαμβάνονται ἐξ ἴσου λεπτομερὴς ἀποτύπωση τοῦ ὄχρωματικοῦ συνόλου, σχέδια καὶ φωτογραφίες.

67. Carpenter, Bon 1936.

68. Κουμούση 2001.

69. Scranton 1957.

70. Gregory 1979.

71. Sanders 2006.

72. Ἀνδρεαδάκη-Βλαζάκη 2012, 139.

73. Λάμπρος 1905. Λάμπρος 1907. Λάμπρος 1908.

74. Clement 1975.

75. Hohlfelder 1977.

76. Jenkins, Megaw 1931-1932.

77. Kardulias 1988.

78. Gregory 1993.

ΛΑΚΩΝΙΑ

Σύντομη αναφορά στην ιστορία επιλεγμένων φρουρίων, κάστρων και πύργων της Λακωνίας, με έμφαση στην ύστεροβυζαντινή και τη μεταβυζαντινή λακωνική Μάνη, κάνει ο Δικαῖος Βαγιακάκος σὲ ἄρθρο τοῦ 1968⁷⁹.

Ἡ ἔρευνα τοῦ ἐκ Σκωτίας ἀρχιτέκτονος Ramsay Traquair⁸⁰ δημοσιεύθηκε σὲ δύο διαδοχικοὺς τόμους τοῦ *BSA*. Στὸν πρῶτο περιγράφονται τέσσερα λακωνικὰ κάστρα: Γεράκι, Μονεμβασιά, Πασσαβᾶς, Πόρτο Κάγιο (ταυτιζόμενο με ἐκεῖνο τῆς Μεγάλης Μαΐνης), καθὼς καὶ οἱ ναοὶ στὸ ἐσωτερικὸ τῶν δύο πρώτων. Τὸ ἐνδιαφέρον τόσο αὐτοῦ τοῦ ἄρθρου, ὅσο καὶ ἐκείνου ποὺ ἀκολούθησε, ἔγκειται κυρίως στὶς καινοτομίες ποὺ εἰσάγουν: τὴ μεταστροφή ἀπὸ τὴ σχεδὸν ἀπολύτως κυριαρχοῦσα ὡς τότε ἐξέταση τῶν βυζαντινῶν ναῶν στὴ μελέτη κοσμικῶν κτηρίων, τὴν τυπολογικὴ κατάταξη τῆς τοιχοποιίας τῶν ὀχυρῶν τῆς Πελοποννήσου ἐν γένει, τὴ δημοσίευση κατόψεων τῶν κάστρων, τὴν ἀπόπειρα χρονολόγησής τους βάσει τῆς τοιχοποιίας καὶ μεμονωμένων στοιχείων, καθὼς καὶ μετὰ τὴ χρήση τῶν δημοσιευμένων στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα γραπτῶν πηγῶν.

Παραδόξως, τὸ φρούριο καὶ τὰ τεῖχη τῆς πόλης τοῦ Μυστρά δὲν εὐτύχησαν νὰ μελετηθοῦν εἰς βάθος, μετὰ τὴν ἐργασία τοῦ K. Andrews νὰ παραμῆναι – παρὰ τὶς ἀδυναμίες τῆς – ἡ ἐκτενέστερη καὶ οὐσιαστικότερη. Τόσο ὁ Ἀναστάσιος Ὁρλάνδος στὸ γνωστὸ ἄρθρο στὸ *ABME*⁸¹, ὅσο καὶ οἱ παλαιότεροι (Ἄδ. Ἀδαμαντίου⁸², Μαρία Σωτηρίου⁸³), ἀλλὰ καὶ οἱ νεώτεροι (Στέφανος Σίνος⁸⁴, Γεωργία Μαρίνου⁸⁵) ἐρευνητὲς δὲν προχώρησαν πέρα ἀπὸ περιγραφή (περισσότερο ἢ λιγότερο ἀναλυτικὴ) καὶ χρονολόγηση χωρὶς τεκμηρίωση τῶν τριῶν ὀχυρωματικῶν ζωνῶν. Στοιχεῖα γιὰ τὴν προέλευση, τὶς πιθανὲς χρήσεις καὶ ἐν γένει τὴ λειτουργία ἐνὸς ἰδιαίτερου χαρακτηριστικοῦ τῶν τειχῶν τῆς πόλης, τοῦ κλωβοῦ, παρουσίασε (κατ' ἀνάγκην συνοπτικῶς) ὁ γράφων στὸ *Συμπόσιο τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας*⁸⁶.

Τὸ σημαντικότερο κάστρο τῆς Λακωνίας μετὰ τὴν πρωτεύουσα εἶναι βεβαίως ἡ Μονεμβασιά, οἱ ὀχυρώσεις τῆς ὁποίας ἐξετάστηκαν ἐν ἐκτάσει ἀπὸ τὸν K. Andrews στὸ προαναφερθὲν ἔργο γιὰ τὰ κάστρα τοῦ Μορέως καὶ σὲ μικρότερο βαθμὸ ἀπὸ τὸ ζεῦγος Ἀλεξάνδρου καὶ Χάριτος Καλλιγᾶ⁸⁷, οἱ ὁποῖοι ἀποπειράθηκαν νὰ ἐντοπίσουν τὶς διαδοχικὲς φάσεις κατασκευῆς, ἐπισκευῶν καὶ ἀνακατασκευῶν. Ἀποτυπώσεις λεπτομερειῶν τῶν πυλῶν καὶ χαρακτηριστικῶν πύργων τῆς Ἄνω καὶ τῆς Κάτω Πόλης, καθὼς καὶ τοῦ τετραπλευροῦ ὀχυροῦ στὸ ὑψηλότερο σημεῖο τῆς Ἄνω Πόλης δημοσιεύθηκαν ἀπὸ τὶς Ἑλένη Ξαναλάτου-Δεργκάλιν καὶ Ἄννα Κούλογλου-Περβολαράκη⁸⁸. Πολὺ πλουσιότερη εἶναι ἡ βιβλιογραφία γιὰ τὴν ιστορία τῆς πόλης μετὰ μελέτες ἤδη ἀπὸ τὸ 1907 (ἄρθρο τοῦ William

79. Vajakakos 1968.

80. Traquair 1905-1906.

81. Ὁρλάνδος 1937.

82. Ἀδαμαντίου 1931.

83. Sotiriou 1956.

84. Sinos 1999.

85. Μαρίνου 2009.

86. Αρβανιτόπουλος 2007.

87. Καλλιγᾶ, Καλλιγᾶ 1985.

88. Ξαναλάτου-Δεργκάλιν, Κούλογλου-Περβολαράκη 1974.

Miller)⁸⁹ και τις πιδ πρόσφατες της Χάριτος Καλλιγᾶ⁹⁰. Με τὸ ἀνατολικὸ εἰδικὰ τμήμα τοῦ τείχους τῆς Κάτω Πόλης, τοῦ 17ου αἰ., και τις βυζαντινὲς κατασκευὲς γιὰ τὴν ἄμυνα τῆς πόλης σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο ἀσχολήθηκε προσφάτως ὁ Νεκτᾶριος Σκάγκος⁹¹.

Ὁ οἰκισμὸς και οἱ οχυρώσεις τῆς Καρουπόλεως ἔγιναν γνωστὰ στὴν ἐπιστήμη μέσω τῆς δημοσίευσης τῆς Ροδονίκης Ἐτζέογλου⁹², ὅπου ἐκτὸς τῆς ἐξαντλητικῆς καταγραφῆς τῶν γραπτῶν πηγῶν ποὺ σχετίζονται με τὸν οἰκισμὸ, περιγράφονται τὰ ὄρατὰ κατάλοιπα τῆς πόλης και τῆς οχύρωσής της, καθὼς και τοῦ ἐπιβλητικοῦ *καταφυγίου*. Συμπληρωματικὴ στὴν ἐκτενῆ αὐτὴ ἐργασία εἶναι ἡ σύντομη ἀναφορὰ τοῦ Γιάννη Σαῖτα στὴ μονογραφία του γιὰ τὴ Μάνη⁹³, με ἀκριβέστερο τοπογραφικὸ τοῦ οἰκισμοῦ και ἀποτύπωση τοῦ πλέον ἐνδιαφέροντος τμήματος, με τὸν πύργο, τὸν ναὸ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου και ἕνα μεγάλο δημόσιο πιθανῶς κτήριο. Στοιχεῖα γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ γειτονικοῦ Πασσαβά, τὸν πιθανὸ ἴδρυτὴ τοῦ κάστρου Jean de Nully και ἀπόπειρα ἐρμηνείας τοῦ τοπωνυμίου ἀνευρίσκονται σὲ ἄρθρο τῆς Martine Breuillot⁹⁴.

Ἐκτὸς τῆς ἐξαιρετικῆς σύντομης περιγραφῆς τοῦ κάστρου και τῶν τειχῶν τοῦ Γερακίου τῶν Ἄννας-Μαρίας Σιμάτου και Ροζαλίας Χριστοδουλοπούλου⁹⁵, διαθέτουμε και τὴ μονογραφία τοῦ Τάσου Γριτσόπουλου γιὰ τὸ Γεράκι⁹⁶, με ἐκτενῆ ἀναφορὰ στὸ κάστρο και τὴν ἱστορία του ἀπὸ τὴν ἴδρυσή του στὰ μέσα τοῦ 13ου ὡς τὴν ὀθωμανικὴ κατάκτησή του τὸν 15ο αἰ.

Τὸ ἐνδεχόμενο τῆς ὑπαρξης δύο σαφῶς διακεκριμένων μεταξὺ τους κάστρων με τὸ ἴδιο ὄνομα, “κάστρο τῆς Μαΐνης”, ἐξετάζει ὁ ἱστοριοδίφης Παναγιώτης Κατσαφάδος⁹⁷. Στὴν ἐν λόγω μονογραφία παρουσιάζεται με ἀξιόλογη πληρότητα και εὐρύτητα τὸ σύνολο τῶν διαθέσιμων στοιχείων γιὰ τὸ κάστρο στὸ Τηγάνι Μεζάπου και γιὰ ἐκεῖνο ποὺ σώζεται στὴν Ἄνω Πούλα τῆς Μέσα Μάνης, και ἐν συνεχείᾳ προτείνεται ἡ ταύτισή τους με τὸ ἐκ τῶν πηγῶν γνωστὸ ὡς κάστρο τῆς Μαΐνης κατὰ τὴ Μεσοβυζαντινὴ περίοδο και κατὰ τὴ Φραγκοκρατία ἀντιστοίχως.

Τὴ χρονολόγηση τοῦ κάστρου τῆς Βαρδουνίας στὴν περίοδο τῆς Φραγκοκρατίας – ἐνδεχομένως στὴν ἐποχὴ τοῦ Γουλιέλμου Βιλλαρδουίνου – προτείνει ὁ Peter Burridge⁹⁸ βάσει τῶν περιορισμένων κατασκευαστικῶν στοιχείων και κυρίως τῆς σχέσης του με τὰ ὑπόλοιπα κάστρα τῆς ἴδιας περιοχῆς, ἡ οἰκοδόμηση τῶν ὁποίων ὀφείλεται στὸν ἐν λόγω πρίγκιπα τῆς Ἀχαΐας.

Δύο μεμονωμένοι πύργοι ποὺ κτίστηκαν πιθανῶς στὰ παλαιολόγια χρόνια γιὰ τὸν ἔλεγχο τοῦ τοπικοῦ ὀδικοῦ δικτύου τῆς Λακωνίας ἔγιναν γνωστοὶ μέσω τῶν ἄρθρων τοῦ Ν. Σκάγκου γιὰ τὸ Κυπαρίσι⁹⁹ και τὸν Χάρακα¹⁰⁰.

89. Miller 1907.

90. Καλλιγᾶ 2003. Kalligas 2008. Kalligas 2010.

91. Σκάγκος 2010.

92. Etzeoglou 1982. Etzeoglou 1988.

93. Σαῖτας 1987.

94. Breuillot 1992.

95. Σιμάτου, Χριστοδουλοπούλου 1989-1990.

96. Γριτσόπουλος 1982.

97. Κατσαφάδος 1992.

98. Burridge 1996.

99. Σκάγκος 2001-2002.

100. Σκάγκος 1999-2000.

Συνολική παρουσίαση τών δεδομένων τής πρόσφατης αρχαιολογικής έρευνας καὶ τών πηγών για τὸ Λογκανίκο ἀπαντᾶται στὴν ἀνακοίνωση τοῦ Λεωνίδα Σουχλέρη στὸ *ΣΤ' Διεθνὲς Συνέδριο Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*¹⁰¹. Μεταξὺ ἄλλων μνημείων, καθίσταται γνωστὴ ἡ μορφή τοῦ κάστρου καὶ τών καταλοίπων τής ὀχύρωσης τοῦ ὑστεροβυζαντινοῦ οἰκισμοῦ τής βορειοδυτικῆς Λακωνίας.

ΜΕΣΣΗΝΙΑ

Τὸ ἐκτενὲς ἄρθρο τοῦ Ν. Κοντογιάννη ὁμοίως στὰ *Πρακτικὰ τοῦ ΣΤ' Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*¹⁰² συνιστᾶ διαχρονικὴ ἐξέταση τοῦ δικτύου ὀχυρώσεων τής Μεσσηνίας καὶ τών τυπολογικῶν καὶ μορφολογικῶν τους χαρακτηριστικῶν ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς τὸν 20ὸ αἰῶνα. Δεύτερο ἄρθρο τοῦ ἰδίου, αὐτὴ τὴ φορὰ στὴν ἐπιστημονικὴ ἐπετηρίδα τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Birmingham¹⁰³, ἐξετάζει τὰ ποικίλα ὀχυρωματικὰ ἔργα τής ἴδιας περιοχῆς κατὰ τὴν ὑστεροβυζαντινὴ περίοδο. Σημαντικὴ καινοτομία καὶ συνεισφορὰ στὴν ἔρευνα συνιστᾶ ἡ κατάταξή τους σὲ πέντε ὁμάδες μὲ βάση σαφῶς καθορισμένα κριτήρια. Διακρίνονται ἔτσι: 2 ὀχυρωμένες πόλεις τής Βενετοκρατίας, 5 τής Φραγκοκρατίας καὶ τής περιόδου βυζαντινῆς κυριαρχίας, 21 μικρότερα φρουρία για τὸν ἔλεγχο κρίσιμων ὁδικῶν ἀξόνων ἢ τής καλλιεργούμενης γῆς, 2 πύργοι παρατηρήσεως καὶ 2 ὀχυρωμένες μονές.

Ἡ πολύχρονη ἔρευνα τής Μ. Breuillot¹⁰⁴ ἐπεξετάθη σὲ 21 συνολικῶς θέσεις τής βόρειας καὶ ἀνατολικῆς Μεσσηνίας, στὶς ὁποῖες σώζονται κατάλοιπα ὀχυρώσεων ἢ για τὶς ὁποῖες οἱ πηγές μαρτυροῦν τὴν ὑπαρξὴ ἄλλοτε ὀχυρωματικῶν ἔργων. Πρόκειται για μνημεῖα ἐλάχιστα γνωστά – ἂν ὄχι ἄγνωστα – στὴν ἐπιστήμη. Μὲ ἐνδελεχὴ ἐξέταση τών γραπτῶν πηγῶν, τών περιγραφῶν τών περιηγητῶν καὶ τής δευτερογενοῦς βιβλιογραφίας, καὶ μὲ τὴν ἀνεκτίμητη συμβολὴ τής αὐτοψίας, ἡ ἐρευνήτρια ἐπιδιώκει κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ Ant. Bon τὴν ἀποσαφήνιση τοπογραφικῶν ζητημάτων, τὴν ταύτιση κατὰ τὸ δυνατὸν τών σωζομένων ἐρειπίων μὲ τὶς γραπτές μαρτυρίες, τὴν ἐπιβεβαίωση ἢ μὴ τών παλαιότερων παρατηρήσεων καὶ συμπερασμάτων. Ἐκτὸς τών εὐάριθμων φωτογραφιῶν καὶ κατόψεων (ὅπου αὐτὸ ἦταν ἐφικτό), παρέχονται στὸν ἀναγνώστη καὶ στοιχεῖα για τυπολογικά, μορφολογικά καὶ κατασκευαστικὰ ζητήματα τής συγκεκριμένης ὁμάδας ὀχυρωμάτων.

Τέσσερα ὀχυρὰ τής νοτιοανατολικῆς Μεσσηνίας περιλαμβάνονται στὸ ἄρθρο τής Εὐγενίας Γερούση στὸν τόμο τῶν *Πρακτικῶν τοῦ Συνεδρίου* για τὴν περιοχὴ τής Δύμης¹⁰⁵. Διεξοδικότερη εἶναι ἡ ἐξέταση τοῦ φρουρίου τής Καλαμάτας, μὲ ἀνάλυση τών ἱστορικῶν καὶ ἀρχαιολογικῶν δεδομένων διαχρονικῶς (ἀπὸ τὸν 13ο ὡς τὸν 19ο αἰ.), ἐνῶ συντομότερη ἀναφορὰ γίνεται για τὰ κάστρα τοῦ Λεύκτρου, τής Ζαρνάτας καὶ τής Ἀνδρούσας.

101. Σουχλέρης 2001-2002.

102. Κοντογιάννης 2001-2002.

103. Kontogiannis 2010.

104. Breuillot 2005.

105. Γερούση 2012.

Ἐντὸς τοῦ πλαισίου τοῦ ταξιδιωτικοῦ ὁδηγοῦ, ἡ ἀναφορὰ τῶν Γιώργου καὶ Θάνου Παπαθανασόπουλου στὰ κάστρα τῆς Πυλίας¹⁰⁶ εἶναι κυρίως ἱστορική, μὲ ἐξαιρετικὰ σύντομη περιγραφή τῶν ἴδιων τῶν οἰκοδομικῶν καταλοίπων. Μὲ ἀφορμὴ τὶς ἐργασίες καθαρισμοῦ ποὺ πραγματοποιήθηκαν στὸ ἕως τότε ἀπρόσιτο κάστρο τοῦ Παλαιοῦ Ναβαρίνου, οἱ Νίκος Ζίας καὶ Ν. Κοντογιάννης παρουσίασαν τὸ 2004¹⁰⁷ τὰ πρῶτα συμπεράσματα γιὰ τὶς χρονολογικὲς του φάσεις ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἕως καὶ τὸν 18ο αἰ., τὰ ἐπιμέρους χαρακτηριστικὰ τῆς καθεμιᾶς, καθὼς καὶ μιὰ γενικὴ εἰκόνα τοῦ οἰκισμοῦ ποὺ εἶχε συγκροτηθεῖ στὸ ἐσωτερικὸ τῶν τειχῶν.

Μιὰ ομάδα ὀχυρωμάτων ποὺ σπανίως τυγχάνει τοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν ἐρευνητῶν ἐξετάζουν οἱ Christine Hodgetts καὶ P. Lock¹⁰⁸. Στὴ σκιά πάντοτε τῶν δύο «κύριων ὀφθαλμῶν τοῦ Κοινοῦ τῶν Βενετῶν», τῆς Μεθώνης καὶ τῆς Κορώνης, οἱ ὑπόλοιποι οἰκισμοὶ τῆς βενετικῆς ἐδαφικῆς ζώνης τῆς νοτιοδυτικῆς Μεσσηνίας κατὰ κανόνα ἀγνοοῦνται, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀποτελέσαν ἐπὶ τρεῖς αἰῶνες τὸν ἄμεσο, ἀναπόσπαστο ἀπὸ αὐτὲς περιβάλλοντα χῶρο τους. Παρουσιάζονται κατ' ἀρχὰς οἱ διαδοχικὲς ἐπεκτάσεις τῆς βενετικῆς κυριαρχίας στὴν περιοχὴ καὶ στὴ συνέχεια 21 οἰκισμοὶ τεσσάρων κατηγοριῶν: γνωστοὶ ἀπὸ τὶς πηγὲς ἀλλὰ χωρὶς κατάλοιπα τῆς ὀχύρωσής τους σήμερα, μαρτυρούμενοι ἀλλὰ ἀταύτιστοι, οἰκισμοὶ ποὺ διατηροῦν τὰ τεῖχη τους ἀλλὰ δὲν ἔχουν ταυτιστεῖ μὲ τοπωνύμια μαρτυρούμενα ἀπὸ τὶς πηγές, ὀχυρωμένα σύνολα ταυτισμένα μὲ κάστρα καὶ χωριὰ ἀναφερόμενα σὲ γραπτὲς πηγές.

Μελέτες γιὰ τὰ περιορισμένα βυζαντινὰ κατάλοιπα καὶ σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ γιὰ τὰ ἔργα τῆς πρώτης Βενετοκρατίας στὴ Μεθώνη δημοσίευσαν οἱ Παναγιώτης Φουτάκης¹⁰⁹, Ν. Κοντογιάννης¹¹⁰, καθὼς καὶ Ν. Κοντογιάννης καὶ Ἰωάννα Γρηγοροπούλου στὴ σειρά τῶν ἀρχαιολογικῶν ὁδηγῶν τοῦ ΤΑΠΑ¹¹¹, ὅπου παρέχεται διεξοδικὴ περιγραφή τοῦ συνόλου τῶν κτισμάτων τοῦ ὀχυρωμένου οἰκισμοῦ. Τὸ ἐνδεχόμενο νὰ χρονολογηθεῖ μία τουλάχιστον ἐκ τῶν διαδοχικῶν ἀνακατασκευῶν τῶν τειχῶν τῆς πόλης στὸ 1084/5 ἀνακύπτει ἀπὸ ἐπιγραφή ποὺ ἀνακαλύφθηκε προσφάτως καὶ δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν Μιχάλη Κάππα¹¹².

Γ. ΜΕΛΕΤΕΣ ΓΙΑ ΟΧΥΡΩΜΑΤΙΚΑ ΕΡΓΑ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

Ὁ Κ. Ρωμαῖος¹¹³ ἀσχολήθηκε μὲ ὀχυρὰ τῆς Γορτυνίας, τῆς Κυνουρίας καὶ τῆς βόρειας Λακωνίας, ἀναφερόμενα στὶς παραλλαγές τοῦ *Χρονικοῦ τοῦ Μορέως* ἀλλὰ μὲ ἀβεβαιότητα ταυτισμένα ἀπὸ τοὺς Ἄδ. Ἀδαμαντίου καὶ Στ. Δραγούμη στὰ προαναφερθέντα ἔργα τους, ὅπως καὶ ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Σαρρῆ σὲ παλαιότερο ἄρθρο του¹¹⁴. Πρόκειται γιὰ

106. Παπαθανασόπουλος, Παπαθανασόπουλος 2000.

107. Ζίας, Κοντογιάννης 2004.

108. Hodgetts, Lock 1996.

109. Φουτάκης 2001. Φουτάκης 2003.

110. Kontogiannis 2006.

111. Κοντογιάννης, Γρηγοροπούλου 2009.

112. Κάππας 2009.

113. Ρωμαῖος 1957.

114. Σαρρῆς 1934-1935.

τὰ ἀκόλουθα: Μεγάλη Ἀράχωβα Λακωνίας (φρούριο Παλιοπύργου) καὶ Βούρβουρα (Τοῦρνο) – τὰ ὁποῖα διέκρινε ἀπὸ τὰ γνωστὰ ἀπὸ τὸ *Χρονικὸν* κάστρο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ Beaufort –, Κάστρο τῆς Ὠριᾶς, Δραγαλεβό, Καστρί καὶ Σίταινα Κυνουρίας. Ἐκτὸς τῶν ἱστορικῶν καὶ τοπογραφικῶν παρατηρήσεων, ὁ Κ. Ρωμαῖος περιέλαβε καὶ σύντομες περιγραφές, καθὼς καὶ σκαριφήματα τῆς κατόψεώς τους.

Σημαντικὰ ἱστορικὰ στοιχεῖα γιὰ ὑστεροβυζαντινὰ ὀχυρωμένα σύνολα τῆς δυτικῆς καὶ βόρειας Πελοποννήσου ἦρθαν στὴν ἐπιφάνεια μέσω τῆς ἀνακοίνωσης τοῦ Μ. Κορδώση στὸ *ΣΤ' Συνέδριο Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*¹¹⁵, ὅπου κοινοποιήθηκαν τὰ πορίσματα τῆς ἔρευνας σὲ ἔγγραφα τῶν Acciaiuoli.

Τὸ δεύτερο ἀπὸ τὰ προαναφερθέντα ἄρθρα τοῦ R. Traquair¹¹⁶ ἀφορᾷ ὀχυρὰ τῆς ἴδιας περιόδου τῆς Ἀχαΐας, τῆς Ἡλείας, τῆς δυτικῆς Ἀρκαδίας καὶ τῆς Μεσσηνίας: Καρύταινα, Καλαμάτα, Γλαρέντζα, Ποντικόκαστρο, Χλεμούτσι, Πάτρα. Ἐκτὸς τῆς συνοπτικῆς περιγραφῆς, ὁ Traquair παραθέτει καὶ κατόψεις τῶν ἐξεταζομένων κάστρων.

Ὅρισμένα ὀχυρωματικὰ ἔργα τῶν Σταυροφόρων στὸν Μορέα – καὶ συγκεκριμένως τὸ Χλεμούτσι, τὸ Παλαιόκαστρο Ναβαρίνου, ὁ Μυστρᾶς καὶ ἡ Καρύταινα – ἐξετάστηκαν ἐκτὸς τοῦ Ant. Bon καὶ ἀπὸ τὸν Wolfgang Müller-Wiener¹¹⁷. Τὸ ἀντίστοιχο κεφάλαιο τῶν David Wallace καὶ Tom Boase στὸ συλλογικὸ ἔργο *A history of the Crusades*¹¹⁸ συνιστᾷ στὴν πραγματικότητα ἀπλὸ κατάλογο τῶν σημαντικότερων κατὰ τὴν κρίση τῶν συγγραφέων ὀχυρωματικῶν ἔργων στὴ φραγκικὴ Πελοπόννησο. Ἐκτὸς τῆς ἔλλειψης ἔστω καὶ σύντομης περιγραφῆς, ἀπουσιάζει γιὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀκόμη καὶ ἡ παρουσίαση τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας.

Ὁ κατάλογος *Κοσμικὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὰ Βαλκάνια 1300-1500 καὶ ἡ διατήρησή της* συνόδευε τὴν ὁμώνυμη ἔκθεση στὰ λουτρά «Παράδεισος» τῆς Θεσσαλονίκης τὸ 1997, σὲ μιὰ προσπάθεια γιὰ πρώτη φορὰ νὰ παρουσιαστοῦν ἀπὸ κοινοῦ ἔργα κοσμικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἀπὸ ὀλόκληρο τὸν βαλκανικὸ χῶρο. Ἀπὸ τὰ σωζόμενα οἰκοδομήματα τῆς Πελοποννήσου παρουσιάζονται τὸ Castello da Mare τῆς Μεθώνης¹¹⁹ καὶ τὸ Χλεμούτσι¹²⁰. Στὰ λήμματα αὐτὰ οἱ συγγραφεῖς προβαίνουν σὲ κατ' ἀνάγκην σύντομη ἀλλὰ περιεκτικὴ περιγραφή, δίνουν τὴ βασικὴ βιβλιογραφία καὶ παραθέτουν φωτογραφίες καί – τὸ σημαντικότερο – σχέδια τῶν οἰκοδομικῶν καταλοίπων.

Στὸ πλαίσιο τῆς ἀναζήτησης τῶν ὀχυρωματικῶν ἔργων ποὺ οἰκοδόμησαν ἐξ ἀρχῆς ἢ ἐπισκεύασαν ἢ συμπλήρωσαν οἱ Λατίνοι κατακτητὲς στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο, καταγράφονται στὸ ἔργο τοῦ Kristian Molin¹²¹ καὶ τὰ τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου – συνεπῶς καὶ τῆς Πελοποννήσου, ὅπου δίνεται μεγαλύτερη ἔκταση καὶ ἔμφαση. Ἡ παλαιότερη, γενικῶς ἀποδεκτὴ χρονολόγηση κατασκευῆς ἀκόμη καὶ τῶν πλέον προβεβλημένων (ὅπως ὁ Μυστρᾶς, ἡ Καλαμάτα καὶ ἡ Καρύταινα) ἀντιμετωπίζονται μὲ κριτικὴ ματιά, ἐνῶ γίνεται προσπάθεια ἐρμηνείας τῆς λειτουργίας τῶν φρουρίων, κάστρων καὶ μεμονωμένων πύργων

115. Κορδώσης 2001-2002.

116. Traquair 1906-1907.

117. Müller-Wiener 1966.

118. Wallace, Boase 1977.

119. Λιανὸς 1997.

120. Βέρρας, Γεωργοπούλου-Βέρρα, Τριανταφυλλίδης, Λουκάκης 1997.

121. Molin 2001.

ὡς τμημάτων εὐρύτερων συνόλων, καὶ τῆς ἀντίφρασης μεταξὺ τῆς ταπεινῆς μορφῆς ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς ὑψηλῆς θέσης τῶν κτιζόμενων καὶ κτητόρων τους ἀφ' ἑτέρου.

Στὸν τόμο *Ένετοὶ καὶ Ἰωαννίτες Ἰππότες. Δίκτυα ὀχρωματικῆς ἀρχιτεκτονικῆς*¹²², παρουσιάστηκε ἡ ὀχρωματικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν Βενετῶν καὶ τῶν Ἰωαννιτῶν Ἰπποτῶν στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα καὶ τὴ Δωδεκάνησο. Ἡ ἔκδοση, κατάλογος μὲ τὰ σημαντικότερα ἀποτελέσματα τοῦ διακρατικοῦ προγράμματος τῆς Ε.Ε., περιλαμβάνει ἐκτενῆ εἰσαγωγικὰ σημειώματα γιὰ τὶς γενικότερες ἱστορικὲς συνθήκες καὶ τὶς καινοτομίες στὴν ἐξέλιξη τῆς ὀχρωματικῆς ἀπὸ τοὺς Βενετοὺς καὶ τοὺς Ἰωαννίτες τῶν Δ. Ἀθανασούλη καὶ Ἡλία Κόλλια ἀντιστοίχως, καὶ παρουσίαση τῶν κάστρων, φρουριῶν καὶ μεμονωμένων πύργων, τοὺς ὁποίους οἱ νέοι κυρίαρχοι ἀνήγειραν ἢ ἀνακατασκεύασαν στὶς κτήσεις τους. Ὡς πρὸς τὴν Πελοπόννησο, παρουσιάζονται 19 ὀχρωματικὰ ἔργα ἀπὸ τοὺς ὑπεύθυνους τῶν ἀντίστοιχων Ἐφορειῶν Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων.

Μιὰ ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα ἐργασία, ὅπου καταγράφονται τὰ ἀποτελέσματα μέρους τοῦ Προγράμματος Μορέως τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Minnesota εἶναι ὁ *Κατάλογος κάστρων* τοῦ Κωστῆ Κουρέλη στὸ συλλογικὸ ἔργο: *Houses of the Morea*, ποὺ ἐκδόθηκε μὲ ἐπιμέλεια τοῦ Frederick Cooper¹²³. Ἡ ἰδιαίτερη σημασία τῆς ἔγκειται στὸν ἐντοπισμὸ ὀχυρῶν αὐτῆς τῆς περιόδου ἄγνωστων ὡς τὴν ἐπιστήμη, καθὼς ἀφ' ἑνὸς δὲν ὑπάρχουν γραπτὲς πηγὲς ἀναφερόμενες σὲ αὐτὰ ἢ δὲν εἶχε καταστῆ ὡς τὴν ἐφικτὴ ἢ ταύτισή τους, καὶ ἀφ' ἑτέρου ἦταν (καὶ ἐν πολλοῖς παραμένουν) δυσπρόσιτα ἢ καὶ τελείως ἀπροσπέλαστα. Περιλαμβάνονται οἱ παρατηρήσεις τῆς ἐπιστημονικῆς ὁμάδας γιὰ 19 συνολικῶς φρούρια καὶ κάστρα, διεσπαρμένα στὰ ὄρεινὰ καὶ ἡμιορεινὰ τμήματα τῆς βορειοδυτικῆς Πελοποννήσου, συνοδευόμενες ἀπὸ τοπογραφικὰ διαγράμματα.

Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐπισκόπηση δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀπουσιάζει μνεῖα ἔστω γιὰ τὶς ἐτήσιες ἀναφορὲς γιὰ τὶς ἐργασίες στὰ ὀχρωματικὰ ἔργα τῶν τοπικῶν Ἐφορειῶν Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ τῶν ξένων ἀρχαιολογικῶν σχολῶν, οἱ ὁποῖες δημοσιεύονται στὸ *Ἀρχαιολογικὸ Δελτίο* καὶ σὲ ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ, ὅπως τὸ *Hesperia*, τὸ *BSA* ἢ τὸ *BCH* ἀντιστοίχως, καθὼς καὶ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας παλαιότερα, οἱ ὁποῖες κατετίθεντο στὰ *ΠΑΕ*. Σὲ αὐτὲς τὶς ἀναφορὲς περιλαμβάνονται μεταξὺ ἄλλων εἰδήσεις γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ ὀχυρώσεων, χρονολόγηση καὶ σύντομη (κατ' ἀνάγκην) περιγραφή τους μὲ τὴν εὐκαιρία τοῦ ἐντοπισμοῦ τους ἢ τῶν ἐργασιῶν συντήρησής τους, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν ἐνίοτε τὰ μοναδικὰ δημοσιευμένα γιὰ αὐτὰ στοιχεῖα.

ΣΤΑΥΡΟΣ Ι. ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ

122. Τρυποσκούφη, Τσιπούρη 2001.

123. Kourelis 2002.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- A&T Ἀρχαιολογία καὶ Τέχνες
 ABME Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος
 ΑΔ Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον
 Ἀδαμαντίου 1931 Ἀδαμάντιος Ἀδαμαντίου, *MEE IZ*, 916, 920 (λ. Μυστρᾶς)
 Ἀδαμαντίου 2003 Ἀδαμάντιος Ἀδαμαντίου, *Τὰ χρονικὰ τοῦ Μορέως. Συμβολαὶ εἰς τὴν φραγκοβυζαντινὴν ἱστορίαν καὶ φιλολογίαν*² (Ἀθήνα 2003)
 ΑΕ Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς
 Ἀθανασούλης Ράλλη 2005 Δημήτρης Ἀθανασούλης, Ἀθανασία Ράλλη (ἐπιμ.), *Γλαρέντζα. Clarence* (Ἀθήνα 2005)
 Ἀθανασούλης 2007 Δημήτριος Χ. Ἀθανασούλης, Παρατηρήσεις στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Κάστρου Χλουμούτζι/Clermont, *Συμπόσιο ΧΑΕ 27* (2007) 13-14
 Αἴπ Αἴπυτος, τὸ περιοδικὸ τῆς Στυμφαλίας καὶ τοῦ Φενεοῦ
 Ἀνδρεαδάκη-Βλαζάκη 2012 Μαρία Ἀνδρεαδάκη-Βλαζάκη (ἐπιμ.), *2000-2010. Ἀπὸ τὸ ἀνασκαφικὸ ἔργο τῶν Ἐφορειῶν Ἀρχαιοτήτων* (Ἀθήνα 2012)
 Ἀρβανιτόπουλος 2007 Σταύρος Ί. Ἀρβανιτόπουλος, Ὁ κλωβὸς στὰ τεῖχη τοῦ Μυστρᾶ καὶ σὲ ἄλλες ὀχυρώσεις τῆς ὑστεροβυζαντινῆς περιόδου, *Συμπόσιο ΧΑΕ 27* (2007) 19-20
 Βέης 1908 Νίκος Α. Βέης, Μνεῖαι τοῦ Ἄστρου κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας καὶ τὰ παρ' αὐτὸ κάστρα. Τὸ τοπωνυμικὸν 'Ἄρια', *BZ XVII*, 1908, 92-107
 Βελισσαρίου 1981 Παναγιώτης Βελισσαρίου, Τοπογραφικὰ Βελιγόστιδος. Θεώρησις ἐπόψεως Στεφάνου Δραγούμη, *ΕΕΒΣ ΜΕ'* (1981) 239-252
 Βελισσαρίου 1982 Παναγιώτης Βελισσαρίου, Οἰκιστικὰ τοῦ Βυζαντινοῦ Λεονταρίου Ἀρχαδίας, *JÖB 32/4*, 1982, 625-637
 Βελισσαρίου 1996-1997 Παναγιώτης Βελισσαρίου, Ἀρχαιολογικὰ κάστρου Λινίστενας (Crievcuer), *Πρακτικὰ τοῦ Ε' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Ἄργος-Ναύπλιον 6-10 Σεπτεμβρίου 1995*, Β' (Ἀθῆναι 1996-1997) 385-410
 Βέρρας, Γεωργοπούλου-Βέρρα, Τριανταφυλλίδης, Λουκάκης 1997 Διονύσιος Βέρρας, Μυρτὼ Γεωργοπούλου-Βέρρα, Παναγιώτης Τριανταφυλλίδης, Κυριάκος Λουκάκης, Κάστρο Χλεμούτσι, Ἑλλάς, στὸ Slobodan Ćurčić, *Εὐαγγελία Χατζητρούφωνος* (ἐπιμ.), *Κοσμικὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὰ Βαλκάνια 1300-1500 καὶ ἡ διατήρησή της* (Θεσσαλονίκη 1997) 144-147
 Γερούση 2012 Εὐγενία Γερούση, Τὸ κάστρο τῆς Καλαμάτας καὶ οἱ λοιπὲς ὀχυρώσεις τῆς νοτιοανατολικῆς Μεσσηνίας, στὸ Ἑλένη Γ. Σαράντη (ἐπιμ.), *Δύμη: Φραγκοκρατία - Βενετοκρατία - Α' Τουρκοκρατία, Πρακτικὰ Συνεδρίου 1-2 Ὀκτωβρίου 2005* (Ἀθήνα 2012) 145-161
 Γεωργοπούλου-Βέρρα 2000 Μυρτὼ Γεωργοπούλου-Βέρρα, *Τὸ κάστρο τῆς Πάτρας* (Ἀθήνα 2000)
 Γεωργοπούλου-Βέρρα 2002 Μυρτὼ Γεωργοπούλου-Βέρρα, Ἡ πρώτη οἰκοδομικὴ φάση τοῦ κάστρου τῆς Πάτρας, στὸ Πέτρος Θέμελης, Βούλα Κόντη (ἐπιμ.), *Πρωτοβυζαντινὴ Μεσσηνία καὶ Ὀλυμπία. Ἀστικὸς καὶ ἀγροτικὸς χώρος στὴ Δυτικὴ Πελοπόννησο, Πρακτικὰ τοῦ Διεθνοῦς Συμποσίου, Ἀθήνα 29-30 Μαΐου 1998* (Ἀθήνα 2002) 161-173
 Γεωργοπούλου-Βέρρα 2005 Μυρτὼ Γεωργοπούλου-Βέρρα, Τὸ κάστρο τῆς Πάτρας, στὸ Πάτρα. Ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἕως σήμερον (Ἀθήνα 2005) 100-127
 Γεωργοπούλου-Ντ' Ἀμίκιο 2008 Ἰφιγένεια Γεωργοπούλου-Ντ' Ἀμίκιο (ἐπιμ.), *Κάστρων περίπλους - Castrorum Circumnavigatio* (Ἀθήνα 2008)
 Γιαννοῦλη 2007 Ἑλισσάβη Δ. Γιαννοῦλη Ἀνασκαφικὲς ἔρευνες στὸ κάστρο τῆς Καρύταινας, *Πρακτικὰ τοῦ Ζ' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Πύργος-Γαστούνη-Ἀμαλιάδα 11-17 Σεπτεμβρίου 2005*, Δ' (Ἀθῆναι 2007) 141-158, ἰδιαίτ. 141-145

- Γριτσόπουλος 1982 Τάσος Άθ. Γριτσόπουλος, *Ιστορία του Γερακίου* (Άθήναι 1982) ιδιαίτ. 221-225, 228-246
- Διαμαντόπουλος 1973 Βασίλης Γ. Διαμαντόπουλος, *Τὸ Μουχλί τῆς Ἀρκαδίας (βυζαντινὴ πόλη-φρούριο)* (Άθήναι 1973)
- Δραγούμης 2006 Στέφανος Ν. Δραγούμης, *Χρονικῶν Μορέως τοπωνυμικὰ-τοπογραφικὰ-ἱστορικὰ²* (Άθήνα 2006)
- ΔΧΑΕ
ΕΕΒΣ
Ἐλευθερίου 2001-2002 *Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*
Εὐαγγελία Ἐλευθερίου, Συμβολὴ στὴν ἄμυνα τῆς βυζαντινῆς Ἀρκαδίας: τὸ Παλιοκάστρο τῆς Ζαράκοβας, *Πρακτικὰ τοῦ ΣΤ' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Τρίπολις 24-29 Σεπτεμβρίου 2000*, Β' (Άθήναι 2001-2002) 559-569
- Ἐλευθερίου 2007 Εὐαγγελία Ἐλευθερίου, Βυζαντινὲς ἀρχαιότητες τοῦ Λουκά Ἀρκαδίας. Πρῶτες παρατηρήσεις, *Πρακτικὰ τοῦ Ζ' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Πύργος - Γαστούνη - Ἀμαλιάδα 11-17 Σεπτεμβρίου 2005*, Δ' (Άθήναι 2007) 283-299, ιδιαίτ. 292
- Ἐτζέογλου 1988 Ροδονίκη Ἐτζέογλου, Καρούπολις. Μιὰ ἐρειπωμένη βυζαντινὴ πόλη, *ΛακΣπ* 9, 1988, 3-60
- Ζίας, Κοντογιάννης 2004 Νικόλαος Ζίας, Νικόλαος Κοντογιάννης, Κάστρο Παλιοῦ Ναβαρίνου: ἐργασίες καὶ πορίσματα τῆς περιόδου 2001-2003, *Συμπόσιο ΧΑΕ 24* (2004) 40-41
- ΙστΓεω
Καλλιγᾶ 2003 *Ἱστορικογεωγραφικὰ*
Χάρις Καλλιγᾶ, *Ἡ βυζαντινὴ Μονεμβασία καὶ οἱ πηγὲς τῆς ἱστορίας τῆς* (Άθήνα 2003)
- Καλλιγᾶς, Καλλιγᾶ 1985 Ἀλέξανδρος Γ. Καλλιγᾶς, Χάρις Α. Καλλιγᾶ, *Μονεμβασία* (σειρά: Ἑλληνικὴ Παραδοσιακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ, Ἀθήνα 1985) 10-12, 14, 25, εἰκ. 6-7, 9, 20, 21, 31, 35
- Κάππας 2009 Μιχάλης Κάππας, Κάστρο Μεθώνης: Ἡ μαρτυρία μιᾶς ἀδημοσίευτης ἐπιγραφῆς, *Συμπόσιο ΧΑΕ 29* (2009) 56-57
- Καρούζου 1979 Σέμνη Καρούζου, *Τὸ Ναύπλιο* (Άθήνα 1979) 22-35
- Καρποδίνη-Δημητριάδη 1993: Ἐφη Καρποδίνη-Δημητριάδη, *Κάστρα τῆς Πελοποννήσου* (Άθήνα 1993)
- Κατσαφάδος 1992 Παν. Σταμ. Κατσαφάδος, *Τὰ κάστρα τῆς Μαΐνης* (Άθήνα 1992)
- Κοντογιάννης 2001-2002 Ν. Κοντογιάννης, Κάστρα καὶ οχυρώσεις στὴν Μεσσηνία κατὰ τοὺς Μεσαιωνικοὺς καὶ Νεώτεροους χρόνους, *Πρακτικὰ τοῦ ΣΤ' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Τρίπολις 24-29 Σεπτεμβρίου 2000*, Β' (Άθήναι 2001-2002) 521-545, ιδιαίτ. 521-531
- Κοντογιάννης 2008 Νίκος Δ. Κοντογιάννης, Ὀδοιπορικὸ στὰ μεσαιωνικὰ κάστρα καὶ τὶς οχυρώσεις τῆς ἐπαρχίας Τροιζηνίας, στὸ Ἑλένη Κονσολάκη-Γιαννοπούλου (ἐπιμ.), *Ἀργοσαρωνικός. Πρακτικὰ Ἴου Διεθνοῦς Συνεδρίου Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας τοῦ Ἀργοσαρωνικοῦ. Πόρος, 26-29 Ἰουνίου 1998* (Άθήνα 2008) 45-67
- Κοντογιάννης, Γρηγοροπούλου 2009: Νίκος Δ. Κοντογιάννης, Ἰωάννα Μ. Γρηγοροπούλου, *Τὸ κάστρο τῆς Μεθώνης* (Άθήνα 2009)
- Κορδῶσης 1981 Μιχαὴλ Σ. Κορδῶσης, *Συμβολὴ στὴν ἱστορία καὶ τοπογραφία τῆς περιοχῆς Κορινθίας στοὺς μέσουους χρόνους* (Άθήνα 1981)
- Κορδῶσης 1986 Μιχαὴλ Σ. Κορδῶσης, Κόρινθος καὶ Ἅγιος Γεώργιος (Νεμέα). Σχέσεις φρουρίου καὶ κάτω πόλεως (ἀπὸ Δ'-ΙΗ' αἰ.), *Πρακτικὰ τοῦ Β' Τοπικοῦ Συνεδρίου Κορινθιακῶν Ἐρευνῶν (Λουτράκι 26-27 Μαΐου 1984)* (Άθήναι 1986) 49-56

- Κορδώσης 1989 Μιχ. Σ. Κορδώσης, Ταύτιση του βυζαντινού κάστρου Ἀράκλοβον (Ἄλβαινα Ἡλείας), *Δωδώνη* 18, 1989, 63-91
- Κορδώσης 1992-1993 Μιχάλης Σ. Κορδώσης, Χαρακτηριστικά γνωρίσματα του κάστρου Ἀράκλοβο ὡς ἐνιαίου οἰκιστικοῦ συνόλου, *Πρακτικά τοῦ Δ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Κόρινθος, 9-16 Σεπτεμβρίου 1990*, Β' (Ἀθήναι 1992-1993) 7-10
- Κορδώσης 2001-2002 Μιχάλης Σ. Κορδώσης, Κάστρα, πύργοι καὶ φρουρὲς στὸν Μορέα ἀπὸ τὰ ἔγγραφα τῶν Acciaiuoli, *Πρακτικά τοῦ ΣΤ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Τρίπολις 24-29 Σεπτεμβρίου 2000*, Β' (Ἀθήναι 2001-2002) 581-588
- Κουμούση 1995α Ἄννασταςία Κουμούση, Χαλανδρίτσα. Φραγκικὸς πύργος, *ΑΔ* 50, 1995, Β1, 259
- Κουμούση 1995β Ἄννασταςία Κουμούση, Πουρναρόκαστρο. Κάστρο, *ΑΔ* 50, 1995, Β1, 259
- Κουμούση 2001 Ἄννασταςία Κουμούση, Ἀκροκόρινθος (Ἀθήνα 2001)
- Κουμούση 2002 Ἄννασταςία Κουμούση, Μεσαιωνικὸ κάστρο Ἁγίου Βασιλείου Κορινθίας, *Αιπ* 26-28, 2002, 241-245
- Κουμούση 2007 Ἄννασταςία Κουμούση, Τὸ φραγκικὸ κάστρο Παυλόκαστρο Πατρῶν, *Πρακτικά τοῦ Ζ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Πύργος - Γαστούνη - Ἀμαλιάδα 11-17 Σεπτεμβρίου 2005*, Δ' (Ἀθήναι 2007) 323-336
- Κουμούση 2012 Ἄννασταςία Κουμούση, Νέα στοιχεῖα γιὰ τὸ ὄχρωματικὸ δίκτυο τῶν Φράγκων στὴν Ἀχαΐα, στὸ Ἑλένη Γ. Σαράντη (ἐπιμ.), *Δύμη: Φραγκοκρατία - Βενετοκρατία - Α' Τουρκοκρατία, Πρακτικά Συνεδρίου 1-2 Ὀκτωβρίου 2005* (Ἀθήνα 2012) 31-60
- ΛακΣπ
Λάμπρος 1905 Σπυρίδων Π. Λάμπρος, Τὰ τεῖχη τοῦ ἰσθμοῦ τῆς Κορίνθου κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας, *ΝΕ* 2, 1905, 435-489
- Λάμπρος 1907 Σπυρίδων Π. Λάμπρος, Προσθήκη εἰς τὰ περὶ τῶν τειχῶν τοῦ ἰσθμοῦ τῆς Κορίνθου κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας, *ΝΕ* 4, 1907, 20-26, 40-43
- Λάμπρος 1908 Σπυρίδων Π. Λάμπρος, Ἡ ἄλωσις τοῦ τεύχους τοῦ ἰσθμοῦ ὑπὸ τοῦ Μουράτ, *ΝΕ* 5, 1908, 115-116
- Λιανὸς 1997 Νικόλαος Λιανός, 'Castello da mare'. Μεθώνη, Ἑλλάς, στὸ Slobodan Ćurčić, *Εὐαγγελία Χατζητρυφῶνος* (ἐπιμ.), *Κοσμικὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὰ Βαλκάνια 1300-1500 καὶ ἡ διατήρησή της* (Θεσσαλονίκη 1997) 140-143
- Μαρίνου 2009 Γεωργία Μαρίνου, Ἡ ὄχρωση τῆς πόλης, στὸ Στέφανος Σίνος (ἐπιμ.), *Τὰ μνημεῖα τοῦ Μυστρά. Τὸ ἔργο τῆς Ἐπιτροπῆς Ἀναστήλωσης Μνημείων Μυστρά* (Ἀθήνα 2009) 79-112
- ΜΕΕ
Μιτσὸς 1979 Μάρκελλος Θ. Μιτσός, Τὸ μεσαιωνικὸν Λιγουριό. Λιγουριδ-Παλιγουριό, *Πρακτικά τοῦ Α' Συνεδρίου Ἀργολικῶν Σπουδῶν (Ναύπλιον 4-6 Δεκεμβρίου 1976)* (ἐν Ἀθήναις 1979) 37-40
- Μουτζάλη 2004 Ἀφέντρα Γ. Μουτζάλη, Μιὰ ὑστεροβυζαντινὴ θέση στὴν ἀκρόπολη τῆς ἀρκαδικῆς Ψωφίδος, στὸ *Θωράκιον. Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη τοῦ Παύλου Λαζαρίδη* (Ἀθήνα 2004) 159-168
- Μπάλλας 1995 Α. Ι. Μπάλλας, Τὰ μεσαιωνικὰ κάστρα τοῦ Μαινάλου, *Πελ* ΚΑ', 1995, 129-192
- Μπάλλας 1996-1997 Α. Ι. Μπάλλας, Καλαβρυτινὰ κάστρα νότιας περιοχῆς, *Πελ* ΚΒ', 1996-1997, 81-160
- Μπάλλας 2001-2002 Α. Μπάλλας, Κάστρα τῆς Κυνουρίας. Ἐπισκόπηση τῶν μεσαιωνικῶν κάστρων τῆς Τσακωνιάς, *Πελ* ΚΣΤ', 2001-2002, 193-227

- Μπάλλας 2005-2006 Ἀναστάσιος Μπάλλας, Δύο ἀρκαδικὰ μεσαιωνικὰ κάστρα. Ψηλὸς Ἀηγιώργης καὶ Τσιπιανά, *Πελ ΚΗ'*, 2005-2006, 129-162
- Μπάλλας 2007 Α. Μπάλλας, Περὶ τῶν μεσαιωνικῶν κάστρων τοῦ Μαινάλου. Συμβολὴ δευτέρου, *Πρακτικὰ τοῦ Ζ' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Πύργος - Γαστούνη - Ἀμαλιάδα 11-17 Σεπτεμβρίου 2005*, Δ' (Ἀθήναι 2007) 129-192
- Μπούτσινας 1994 Ἀνδρέας Δ. Μπούτσινας, *Ἡ Φραγκοκρατία στὴν Ἠλεία (1205-1428). Τοπωνύμια - κάστρα - ναοί* (Ἀθήναι 1994)
- NE *Νέος Ἑλληνομνήμων*
- Νικολοῦδης 1998 Νίκος Νικολοῦδης (ἐπιμ.), *Λεξικὸν τῆς Βυζαντινῆς Πελοποννήσου* (Ἀθήναι 1998)
- Νταρκὸ 1933 Εὐγένιος Νταρκὸ, *Ἡ ἱστορικὴ σημασία καὶ τὰ σπουδαιότερα ἐρεῖπια τοῦ Μουχλίου*, *ΕΕΒΣ* 10 (1933) 454-482
- Ντελόπουλος 1980 Γεώργιος Α. Ντελόπουλος, Δυτικὰ πρότυπα τῶν κάστρων τῆς Ἠλείας, *Πρακτικὰ τοῦ Α' Συνεδρίου Ἠλειακῶν Σπουδῶν (23-26 Νοεμ. 1978)* (ἐν Ἀθῆναις 1980) 149-158
- Ξαναλάτου-Δεργκάλιν, Κούλογλου-Περβολαράκη 1974: Ἐλένη Ξαναλάτου-Δεργκάλιν, Ἄννα Κούλογλου-Περβολαράκη, *Μονεμβασία* (Ἀθήναι 1974)
- Ξύδης 1969 Θεόδωρος Ξύδης, *Ποντικόκαστρο* (Ἀθήναι 1969)
- Ὁρλάνδος 1937 Ἀναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος, Τὰ παλάτια καὶ τὰ σπίτια τοῦ Μυστρᾶ, *ΑΒΜΕ Γ'* (1937) 6-8
- Παπαθανασόπουλος, Παπαθανασόπουλος 2000: Γιώργος Παπαθανασόπουλος, Θάνος Παπαθανασόπουλος, *Πύλος - Πυλία. Ὀδοιοπορικὸ στὸ χῶρο καὶ στὸ χρόνο* (Ἀθήναι 2000)
- Παπαχατζῆς 1976-1980 Νικ. Παπαχατζῆς, *Παυσανίου Ἑλλάδος περιήγησις*, 2-4 (Ἀθήναι 1976-1980) *Πελοποννησιακὰ*
- Πέππας 1989-1990 Ἰωάν. Ε. Πέππας, Τὸ φρούριον Ταρσοῦ Κορινθίας, *Πελ ΙΗ'*, 1989-1990, 255-258
- Πέππας 1990 Ἰωάννης Εὐαγ. Πέππας, *Μεσαιωνικὲς σελίδες τῆς Ἀργολίδος, Ἀρκαδίας, Κορινθίας, Ἀττικῆς* (Ἀθήναι 1990)
- Ρωμαῖος 1953 Κ. Α. Ρωμαῖος, Κάστρο τῆς Ὠριάς. Ἄστρος-Δραγαλεβός, *ΧΜ Β'*, 1953, 49-53
- Ρωμαῖος 1957 Κ. Α. Ρωμαῖος, Τοπογραφικὰ τῆς Φραγκοκρατίας, *Πελ Β'*, 1957, 1-26
- Σαΐτας 1987 Γιάννης Σαΐτας, *Μάνη* (σειρά: Ἑλληνικὴ Παραδοσιακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ, Ἀθήναι 1987) 20-21, εἰκ. 22-27
- Σαράντη 2005 Ἐλένη Σαράντη, Φραγκοκρατία-Βενετοκρατία. Ἱστορία καὶ τοπογραφία, *Πάτρα. Ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἕως σήμερον* (Ἀθήναι 2005) 128-171
- Σαρρῆς 1934-1935 Ἰωάννης Σ. Σαρρῆς, Τὰ 'κάστρα τῶν Σκορτῶν' Ἀράκλοβον καὶ Ἅγιος Γεώργιος, *ΑΕ* 1934-1935, 57-84
- Σιμάτου, Χριστοδουλοπούλου 1989-1990: Ἄννα-Μαρία Σιμάτου, Ροζαλία Χριστοδουλοπούλου, Παρατηρήσεις στὸν μεσαιωνικὸ οἰκισμὸ τοῦ Γερακιοῦ, *ΔΧΑΕ Δ'/ΙΕ'*, 1989-1990, 67-88
- Σκάγκος 1999-2000 Νεκτάριος Σκάγκος, Ἱστορικὲς καὶ ἀρχαιολογικὲς μαρτυριὲς ἀπὸ τὸν Χάρακα Λακωνίας *ΙστΓεω* 8, 1999-2000, 219-242
- Σκάγκος 2001-2002 Νεκτάριος Ι. Σκάγκος, Κυπαρίσσι Λακωνίας. Ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα, *Πρακτικὰ τοῦ ΣΤ' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Τρίπολις 24-29 Σεπτεμβρίου 2000*, Β' (Ἀθήναι 2001-2002) 446-500
- Σκάγκος 2010 Νεκτάριος Ι. Σκάγκος, Τὸ ἀνατολικὸ τεῖχος στὴν Κάτω Πόλη τῆς Μονεμβασίας. Στοιχεῖα ἀπὸ τὴν πρόσφατη ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα (2008), *Συμπόσιο ΧΑΕ* 30 (2010) 87-88

- Σουχλέρης 2001-2002 Λεωνίδας Σουχλέρης, Ὑστεροβυζαντινὴ κόμη Λογκανίκου Λακωνίας. Νεώτερα ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα, *Πρακτικὰ τοῦ ΣΤ Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Τρίπολις 24-29 Σεπτεμβρίου 2000*, Α' (Ἀθήναι 2001-2002) 355-385
- Συμπόσιο ΧΑΕ Συμπόσιο τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Πρόγραμμα καὶ περιλήψεις εἰσηγήσεων καὶ ἀνακοινώσεων
- Σφηκόπουλος 1987 Ἰωάννης Θ. Σφηκόπουλος, *Τὰ μεσαιωνικὰ κάστρα τοῦ Μορηᾶ*² (Ἀθήναι 1987)
- Σωτηρίου 1956 Γεώργιος Σωτηρίου, Τὸ Φραγκικὸν κάστρον Χλουμουτσίου καὶ ἡ σχέσις του πρὸς τὴν Γλαρέντζαν, *Mélanges offerts à O. et M. Merlier*, τ. 2 (Ἀθήναι 1956) 425-437
- Τρυποσκούφη, Τσιτούρη 2001: Ἄννα Τρυποσκούφη, Ἀμαλία Τσιτούρη (ἐπιμ.), *Ἐνετοὶ καὶ Ἰωαννίτες Ἰππότες. Δίκτυα ὀχυρωματικῆς ἀρχιτεκτονικῆς - Πειραματικὴ ἐνέργεια ARCHI-MED* (Ἀθήναι 2001)
- Φουτάκης 2001 Παναγιώτης Φουτάκης, Ἡ ἐνετικὴ διοίκηση στὸ κάστρο τῆς Μεθώνης, *A&T* 81, 2001, 109-116
- Φουτάκης 2003 Παναγιώτης Φουτάκης, Χρονολόγηση ἐνετικῶν ὀχυρώσεων τοῦ κάστρου τῆς Μεθώνης, *A&T* 87, Ἰούν. 2003, 61-67
- ΧΜ *Χρονικὰ τοῦ Μοριᾶ*
- Alchermes 1996 Joseph Alchermes, Medieval Towns on Mt. Sandomeri and the Countryside of Frankish Morea, στὸ Cecil L. Striker (ἐπιμ.), *Architectural studies in memory of Richard Krautheimer* (Mainz 1996) 13-16
- Andrews 2006 Kevin Andrews, *Castles of the Morea*³ (Princeton N.J. 2006)
- Athanasoulis 2008 D. Athanasoulis, Le Chateau royal franc de Clermont (Chlemoutsi), *Un patrimoine commun en Méditerranée: Fortifications de l'époque des Croisades* (Paris 2008) 85-88
- Avraméa 1997 Anna Avraméa, *Le Péloponnèse du IVe au VIIIe siècle. Changements et persistances* (Paris 1997) 60-66, 112
- Benakis 1968 Linos G. Benakis, Die mittelalterliche Festung von Thermisi/Argolis, *Διεθνὲς Ἰνστιτούτον Φρουρῶν. Ἡ Ἐπιστημονικὴ Σύνοδος, Πεπραγμένα, Ἀθήναι 25-29.4.1968*, γ.τ., γ.χ., 55-58
- BMGS *Byzantine and Modern Greek Studies*
- Bon 1947 Antoine Bon, A propos des châteaux de plan polygonal, *RA* 6/XXVIII, 1947, 177-179
- Bon 1951 Antoine Bon, *Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204* (Paris 1951)
- Bon 1969 Antoine Bon, *La Morée Franque. Recherches Historiques, Topographiques et Archéologiques sur la Principauté d'Achaïe (1205-1430)* (Paris 1969) 601-677, 680-684
- Bouras 1981 Charalampos Bouras, City and village: urban design and architecture, στὸ *Akten XVI. internationaler Byzantinistenkongreß*, Hauptreferate I/2 (=JÖB 31/1, 1981), 611-653
- Breuillet 1992 M. Breuillet, Τὸ κάστρο τοῦ Πασσαβᾶ στὸν Μορέα: Τοπωνυμία καὶ ιστορία, *ΛακΣπ* ΙΑ', 1992, 299-312
- Breuillet 2005 Martine Breuillet, *Châteaux oubliés de la Messénie médiévale* (Paris 2005)
- BSA *Annual of the British School at Athens*
- Burridge 1996 Peter Burridge, The Castle of Vardounia and defence in the Southern Mani, στὸ Peter Lock, G. D. R. Sanders (ἐπιμ.), *The Archaeology of Medieval Greece* (Oxford 1996) 21-28

- Byz* *Byzantion. Revue Internationale des Etudes Byzantines*
BZ *Byzantinische Zeitschrift*
- Carile 1970 Antonio Carile, Una lista toponomastica di Morea del 1469, *SV* 12, 1970, 385-404
- Carpenter, Bon 1936 Rhys Carpenter, Antoine Bon, *The defenses of Acrocorinth and the Lower Town* (σειρά: *Corinth*, III ii, Cambridge Mass. 1936) 128-281
- Cast* *Castellum*
- Clement 1975 Paul A. Clement, The Date of the Hexamilion, στὸ *Μελετήματα στὴ μνήμη Β. Λαούρδα* (Θεσσαλονίκη 1975) 159-164, πίν. I-VI
- Dimitrokallis 1967 Giorgio Dimitrokallis, Il Castello di Burzi del Peloponneso, *Cast* 5, 1967, 63-66
- Etzeoglou 1982 Rodoniki Etzeoglou, Karyoupolis. Une ville byzantine désertée, *Byz* 52, 1982, 83-123
- Fenster 1969 E. Fenster, Nochmals zu dne Venezianischen Listen der Kastele auf der Peloponnes, *BZ* 72, 1979, 321-333
- Foss, Winfield 1986 Clive Foss, David Winfield, *Byzantine Fortifications: An Introduction* (Pretria 1986)
- Gerola 1930-1931 Giuseppe Gerola, Le fortificazioni di Napoli di Romania, *Annuario della regia scuola archeologica di Atene e delle missioni italiane in Oriente* 13-14, 1930-31, 346-410, ἰδιαίτ. 346-393
- GRBS* *Greek, Roman and Byzantine Studies*
- Gregory 1979 Timothy E. Gregory, The Late Roman Fortification Wall at Corinth, *Hesperia* 48, 1979, 264-280
- Gregory 1982 Timothy E. Gregory, Fortification and urban design in Early Byzantine Greece, στὸ R. Hohlfelder (ἐπιμ.), *City, Town and Countryside in the Early Byzantine Era* (New York 1982) 43-64
- Gregory 1993 Timothy E. Gregory, *Isthmia V: The Hexamilion and the Fortress* (Princeton 1993)
- HC* *L'Hellénisme Contemporain*
- Hodgetts, Lock 1996 Christine Hodgetts, Peter Lock, Some village fortifications in the Venetian Peloponnese, στὸ Peter Lock, G. D. R. Sanders (ἐπιμ.), *The Archaeology of Medieval Greece* (Oxford 1996) 77-90
- Hohlfelder 1977 Robert L. Hohlfelder, Trans-Isthmian Walls in the Age of Justinian, *GRBS* 18/2, 1977, 173-179
- Jenkins, Megaw 1931-1932 R. J. H. Jenkins, H. Megaw, Researches at Isthmia, *BSA* 32, 1931-1932, 68-89, ἰδιαίτ. 69-79, πίν. 26
- JHS* *Journal of Hellenic Studies*
- JIAN* *Journal International d'Archéologie Numismatique*
- JÖB* *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*
- Kalligas 2008 Haris Kalligas, Monemvasia à sopravento di Candia, στὸ Chryssa Maltezos, Peter Schreiner, Margherita Losacco (ἐπιμ.), *ΦΙΛΑΝΑΓΝΩΣΤΗΣ. Studi in onore di Marino Zorzi* (Venezia 2008) 211-224
- Kalligas 2010 Haris A. Kalligas, *Monemvasia. A Byzantine city state* (London-New York 2010) ἰδιαίτ. 110-156
- Kalonaros 1936 P. Kalonaros, Khlémoutzi, *HC* II, 1936, 174-180
- Kardulias 1988 P. N. Kardulias, *The Byzantine Fortress at Isthmia, Greece, and the Transition from Late Antiquity to the Medieval Period in the Aegean* (The Ohio State University 1988)
- Kontogiannis 2006 N. D. Kontogiannis, The Venetian City of Modone in SW Peloponnese: the

- archaeological evidence, στὸ Μ. Gustin, S. Gelichi, K. Spindler (ἐπιμ.), *The Heritage of the Serenissima. The presentation of the architectural and archaeological remains of the Venetian Republic, Proceedings of the International Conference Izola-Venezia, 4-9.11.2005* (Koper 2006) 221-228
- Kontogiannis 2010 N. D. Kontogiannis, Settlements and countryside of Messenia during the late Middle Ages: the testimony of the fortifications, *BMGS* 34, 2010, 3-29
- Kourelis 2002 Kostis Kourelis, Catalogue of Citadels. Κατάλογος κάστρων, στὸ Frederick A. Cooper (ἐπιμ.), *Houses of the Morea. Vernacular Architecture in the North-western Peloponnese (1205-1955)* (Athens 2002) 62-127
- Lock 1998 Peter Lock, Castles and seigneurial influence in Latin Greece, στὸ Alan V. Murray (ἐπιμ.), *From Clermont to Jerusalem. The Crusades and Crusader Societies 1095-1500* (Brepols 1998) 173-186
- McLeod 1972 William McLeod, Castles of the Morea in 1467, *BZ* 65, 1972, 353-363
- Miller 1907 W. Miller, Monemvasia during the Frankish Period (1204-1540), *JHS* 27, 1907, 229-241
- Molin 2001 Kristian Molin, *Unknown Crusader Castles* (Hambledon and London 2001) 189-227
- Müller-Wiener 1966 Wolfgang Müller-Wiener, *Castles of the Crusaders* (New York - Toronto 1966) 82-85, 103-104, εἰκ. 119-125
- RA *Revue Archéologique*
- RbK *Reallexikon für Byzantinischen Kunst*
- REB *Revue des Etudes Byzantines*
- Sanders 2006 G. D. R. Sanders, Κόρινθος, στὸ Ἀγγελικὴ Λαΐου (ἐπιμ.), *Οἰκονομικὴ Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τὸν 7ο ἕως τὸν 15ο αἰώνα, Β'* (Ἀθήνα 2006) 397-406, ἰδιαίτ. 398-399, 402-403
- Saranti-Mendelovici 1980 Hélène Saranti-Mendelovici, A propos de la ville de Patras aux 13e-15e siècles, *REB* 38, 1980, 219-231, ἰδ. 227-231
- Scranton 1957 R. L. Scranton, *Mediaeval Architecture in the Central Area of Corinth* (σειρά: *Corinth*, XVI, Princeton, N.J. 1957) 5, 9-26
- Sinos 1999 Stefan Sinos, *RbK* 43/VI (Stuttgart 1999) στ. 404-405 (λ. *Mistras*)
- Sotiriou 1918-1919 Georges Sotiriou, Le château-fort de Chloumoutsis et son atelier monétaire de tournois de Clarencia, *JIAN* XIX, 1918-1919, 273-279
- Sotiriou 1956 Marie G. Sotiriou, *Mistra. Une ville byzantine morte*² (Athènes 1956) 75-76
- SV *Studi Veneziani*
- Traquair 1905-1906 Ramsey Traquair, Laconia. I. Mediaeval fortresses, *BSA* 12, 1905-1906, 259-276
- Traquair 1906-1907 Ramsey Traquair, Mediaeval Fortresses of the North-Western Peloponnesus, *BSA* 13, 1906-1907, 268-281
- Vajakakos 1968 Dikaios V. Vajakakos, Les forteresses et les tours les plus considérables de Laconie dès l'époque de la domination Franque jusqu'à nos jours, *Διεθνὲς Ἰνστιτούτον Φρουρίων. Ἡ Ἐπιστημονικὴ Σύνοδος, Πεπραγμένα, Ἀθήναι 25-29.4.1968*, γ.τ., γ.χ., 107-126
- Wallace, Boase 1977 David J. Wallace, T. S. R. Boase, The arts in Frankish Greece and Rhodes. A. Frankish Greece, στὸ Kenneth M. Setton (ἐπιμ.), *A History of the Crusades, IV. The Art and Architecture of the Crusader States* (Wisconsin 1977) 217-221, πίν. LXIb, LXIIIc
- Zakythinis 1975 Denis A. Zakythinis, *Le Despotat Grec de Morée*² τ. I-II (London 1975)

SUMMARY

Although the interest of scholars in Byzantine secular buildings in general and in works of military architecture in particular is rather recent, nevertheless its renewal during the last two decades has already yielded impressive results. Due apparently to the high density of buildings of this type in the Peloponnese, built particularly during the decades following the conquest of 1205, there are currently several studies on this subject available, covering a large number of the surviving monuments, although focusing on specific issues in most of the cases. Therefore, there is still a long road ahead, since only a very small number of Morea's fortifications have been fully published, while it remains doubtful even if they have been located in their entirety, as it was highlighted by the relatively recent publication of a long-term interdisciplinary research by the University of Minnesota (*The Morea project*). This paper suggests an extended version of a presentation at the International Conference: "Defensire Architecture in the Peloponnese (5th - 15th century)" (Loutraki, Corinth Canal, 2011). Thus, the studies included refer exclusively to the period covered by the Conference and to its object; therefore all publications relevant to excavations, restoration and preservation of monuments have been excluded.

Η
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ
2015

ΤΟΜΟΣ ΕΚΑΤΟΣΤΟΣ ΠΕΝΤΗΚΟΣΤΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΣ

ΕΙΚΟΣΤΟΣ ΕΝΑΤΟΣ ΤΗΣ ΠΕΜΠΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2015

ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ

«ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΕΡΠΙΝΙΑ

ΑΝΤΩΝΗΣ ΕΥΑΓ. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ & ΣΙΑ Ο.Ε.»

ΛΕΟΝΤΕΙΟΥ 9 ΑΘΗΝΑ

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ

ΕΦΗ ΑΧΛΑΔΗ

